

**T.C.
CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**YÜKSEK LİSANS TEZİ
KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI
KAMU YÖNETİMİ PROGRAMI**

**TÜRKİYE'DE PLANLI DÖNEM ÖNCESİ KIRDAN KENTE GÖÇ
OLGUSU VE KENTLEŞME**

Musa SÖZTUTAR

**Danışman
Doç. Dr. Uluç ÇAĞATAY**

MANİSA-2015

**T.C.
CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**YÜKSEK LİSANS TEZİ
KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI
KAMU YÖNETİMİ PROGRAMI**

**TÜRKİYE'DE PLANLI DÖNEM ÖNCESİ KIRDAN KENTE GÖÇ
OLGUSU VE KENTLEŞME**

Musa SÖZTUTAR

**Danışman
Doç. Dr. Uluç ÇAĞATAY**

MANİSA-2015

TEZ SAVUNMA SINAV TUTANAĞI

Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 02.07.2015 tarih ve 19/Ek4 sayılı toplantısında jürimiz tarafından Celal Bayar Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği'nin 23. Maddesi gereğince Enstitümüz Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Kamu Yönetimi Yüksek Lisans Programı öğrencisi Musa SÖZTUTAR'ın "Türkiye'de Planlı Dönem Öncesi Kırdan Kente Göç Olgusu ve Kentleşme" konulu tezi incelenmiş ve aday 30.07.2015 tarihinde saat 10.00'da jüri önünde tez savunmasına alınmıştır.

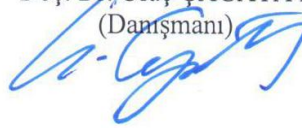
Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini savunmasından sonra **6?** dakikalık süre içinde gerek tez konusu, gerekse tezin dayanağı olan anabilim dallarından jüri üyelerine sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin,

BAŞARILI olduğuna	☒	OY BİRLİĞİ	☒
DÜZELTME yapılmasına	* ☐	OY ÇOKLUĞU	☐
RED edilmesine	** ☐	ile karar verilmiştir.	

* Bu halde adaya 3 ay süre verilir.

** Bu halde adayın tez konusu değiştirilir veya adayın isteği halinde tezsiz yüksek lisans programına geçişi sağlanır.

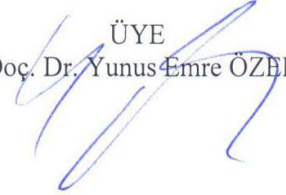
BAŞKAN
Doç. Dr. Uluç ÇAĞATAY
(Danışmanı)

ÜYE
Prof. Dr. Mustafa ÖKMEN

ÜYE
Doç. Dr. Yunus Emre ÖZER

Evet **Hayır**

Tez, burs, ödül veya Teşvik programına (Tüba, Fullbright vb.) aday olabilir.

Tez, mutlaka basılmalıdır.

Tez, mevcut haliyle basılmalıdır.

Tez, gözden geçirildikten sonra basılmalıdır.

Tez, basımı gereksizdir.

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “Türkiye’de Planlı Dönem Öncesi Kırdan Kente Göç Olgusu ve Kentleşme” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin bibliyografyada gösterilen eserlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

30/07/2015

Musa SÖZTUTAR

İmza

ÖZET
TÜRKİYE’DE PLANLI DÖNEM ÖNCESİ KIRDAN KENTE GÖÇ OLGUSU
VE KENTLEŞME

Tarihsel süreçte uzunca bir dönem insanlığın temel yaşam alanlarını oluşturan kırsal alanlar, geleneksel toplumdaki sanayi toplumuna geçişle birlikte kentlerin sahip olmaya başladığı avantajlı konumlarının bir getirisi olarak kentlere göç vermeye başlamışlardır. Dünyada kır ve kent dengesinin değişmeye başladığı bu gelişmeyle birlikte sanayinin filizlenmeye başladığı kentler, her geçen gün kırlardan daha fazla işgücü talep etmeye başlamış ve böylece kırsal dünyadan kentsel dünyaya giden yolun kapıları aralanmıştır.

Bununla birlikte, göçün kırlardan kentlere doğru olan şekilsel yapısı tüm ülkelerde benzer olarak gerçekleşmişse de içerik bakımından gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde kentleşmenin farklılaştığı kabul edilmiştir. Bu iki kategoride ortaya çıkan farklılaşma ise kırdan kente göç sürecine tarımsal üretim ilişkilerinde yaşanan dönüşümün mü, yoksa sanayinin gelişiminin mi yön verdiğinin belirlenmesiyle açığa kavuşmaktadır.

Türkiye bağlamında bu soruya cevap aramak için yola çıkan çalışma, planlı dönem öncesinde kırdan kente göç hareketlerinin ve kentleşme olgusunun ortaya çıkmasında rolü olan temel dinamiklerin neler olduğunu ortaya koymaya çalışmaktadır. Bu yapılırken, Osmanlı’dan Cumhuriyet’in ilanına ve oradan da 1950’lere kadar olan süreçte ağırlıklı olarak kırdaki yaşayan nüfusun, hangi gelişmelerle birlikte kente göç etmeye başladığının anlaşılmasına odaklanılmıştır.

Bu amaçla tarihsel süreklilik içerisinde dönemsel olarak kentsel gelişme dinamikleri ele alınmış, özellikle 1950 öncesi son on yılda yaşanan gelişmelerin kırsal alanlarda göçü hazırlayıcı yönleri ortaya koyulmaya çalışılmış ve hızlı kentleşmenin başladığı 1950’li yıllarda tarımsal yapı, ulaşım ve sanayi politikalarının kentleşme sürecine olan etkileri analiz edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Kırdan Kente Göç, Kentleşme, Planlı Dönem Öncesi, Sanayi Devrimi, Kentleşme ve Sanayileşme Sürekliliği.*

ABSTRACT

THE PHENOMENON OF RURAL-URBAN MIGRATION AND URBANIZATION BEFORE THE PLANNED PERIOD IN TURKEY

The rural areas which used to be the basic living spaces of humankind throughout most of the history began to immigrate to cities due to the advantages of the latter with the transition from traditional society to industrial one. Along with the changes in balance between rural areas and cities and also the developments in industry, cities started to demand more and more labour force from rural areas, which paved the way from rural world to city world.

However, although the migration from rural areas to cities takes place similarly in all countries at first glance, it is generally accepted that urbanization in developing countries has become different from the ones in developed countries contextually. The differentiation in these two categories is clarified by finding the answer to the question of whether the transformation in relations of agricultural production or development of industry shapes the process of migration from rural areas to cities.

This study which was started to find an answer to this question in the context of Turkey tries to reveal the basic dynamics that led to both movements of migration from rural areas to cities before the planned period and also the urbanization phenomenon. While doing this, the focal point is the examination of the reasons for migration of rural population to cities between the late Ottoman period and 1950s.

For this purpose, the dynamics of urbanization are discussed in a periodic way in historical continuity; how the developments in the last decade before 1950 led to migration is tried to be revealed; and the impacts of the agricultural structure, transportation and industrial politics in 1950s on the urbanization process are analyzed.

Keywords: *Rural-Urban Migration, Urbanization, Industrial Revolution, Before The Planned Period, The Continuity of Urbanization and Industrialization.*

ÖNSÖZ

Yüksek Lisans Tezi olarak hazırlanan “Türkiye’de Planlı Dönem Öncesi Kırdan Kente Göç Olgusu ve Kentleşme” adlı bu çalışmanın her aşamasını titizlikle inceleyerek bana destek olan, bilgi ve deneyimleriyle yol gösteren danışman hocam Doç. Dr. Uluç Çağatay’a, bilgi ve tecrübesiyle yardımcı olmasının yanında, tez çalışmasını sürdürürken büyük ölçüde yararlandığım kitaplığını da kullanımına sunmasıyla maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Başkanı Prof. Dr. Mustafa Ökmen’e teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca tezin yazım aşamasında ortaya çıkan zorlukların aşılmasında yardımcı olan diğer hocalarıma, çalışma arkadaşlarıma ve öğrenim hayatım boyunca beni maddi ve manevi olarak destekleyerek yanımda olan aileme de şükranlarımı sunarım.

Musa SÖZTUTAR

Manisa-2015

İÇİNDEKİLER

İÇ KAPAK.....	ii
TEZ SAVUNMA SINAV TUTANAĞI	iii
YEMİN METNİ	iv
ÖZET.....	v
ABSTRACT	vi
ÖNSÖZ.....	vii
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR DİZİNİ	xiv
TABLolar LİSTESİ.....	xv
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	xvi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL, KURAMSAL VE TARİHSEL ZEMİNDE KENT VE GÖÇ

1.1. KENT KAVRAMI	4
1.1.1. Kent Tanımları	4
1.1.2. Kenti Somutlaştırıcı Ölçütler.....	8
1.1.2.1. Demografik Ölçüt	8
1.1.2.2. İdari Ölçüt	9
1.1.2.3. Sosyolojik Ölçüt	10
1.1.2.4. İktisadi Ölçüt.....	10
1.2. TARİHTE KENTLERİN DOĞUŞU VE GELİŞİMİ	12
1.2.1. Tarihte İlk Kentler	12
1.2.2. Kentlerin Ortaya Çıkışını Açıklayan Kuramlar.....	15
1.2.2.1. Hidrolik Toplum ve Artı Ürün Kuramı	16
1.2.2.2. Ekonomik Kuramlar	17
1.2.2.3. Askeri Kuramlar	17
1.2.2.4. Dinsel Kuramlar.....	18
1.2.2.5. Childe'ın Geliştirdiği Kuram	18

1.2.2.6. Sjoberg'in Geliştirdiği Kuram	18
1.2.2.7. Lampard'ın Geliştirdiği Kuram	19
1.2.3. Kentlerin Gelişimine Yönelik Kuramlar	20
1.2.3.1. Kentsel Ekoloji Kuramları	21
1.2.3.1.1. Ortak Merkezli Çemberler Kuramı (Concentric Zone Theory)	24
1.2.3.1.2. Dilimler Kuramı (Sector Theory).....	25
1.2.3.1.3. Çok Merkezli Gelişim Kuramı (Multiple Nuclei Theory)	27
1.2.3.2. Modern Kuramlar	29
1.2.3.3. Toplumbilimcilerin Kent Kuramları	29
1.2.3.3.1. Tek Faktörlü Kuramlar.....	30
1.2.3.3.1.1. Coulanges, Maine, Rietschel ve von Below	30
1.2.3.3.1.2. Henri Pirenne ve Ticaret Kenti.....	31
1.2.3.3.2. Çok Faktörlü Kuramlar	34
1.2.3.3.2.1. Max Weber ve Batı Kentleri (1864-1920).....	34
1.2.3.3.2.2. Emile Durkheim ve İşbölümü (1858-1917)	37
1.2.3.3.2.3. George Simmel ve Kentlerin Zihinsel Yapısı (1858-1918)	38
1.2.3.3.2.4. Ferdinand Tönnies ve Cemaat-Cemiyet Ayrımı (1855-1936) .	39
1.2.3.3.2.5. Rene Maunier ve Kentin Sosyal Morfolojisi.....	40
1.2.3.4. Marksist Düşünce ve Kapital Birikim Süreçleri Çerçevesinde Kent Kuramları	40
1.2.3.4.1. Karl Marx'ın Çalışmalarında Kent.....	41
1.2.3.4.2. Kenti Kapital Birikim Süreçleri Kapsamında Gören Neo-Marksist Kuramlar	43
1.2.3.4.2.1. Henry Lefebvre.....	44
1.2.3.4.2.2. Manuel Castells	45
1.2.3.4.2.3. David Harvey	46
1.3. KENTLERİN YAPISAL ANALİZİNDE SJOBERG'İN YAKLAŞIMI.....	47
1.3.1. Sanayi Öncesi Kentler	48
1.3.2. Geçiş Dönemi Kenti	49
1.3.3. Sanayi Kenti	50
1.4. ORTADOĞU VE İSLAM MEDENİYETLERİNDE KENT	51
1.5. KENTLER VE YEREL YÖNETİMLER.....	54

1.6. KENTLER VE KÜRESELLEŞME	55
1.7. GÖÇ KAVRAMI.....	58
1.8. GÖÇ KURAMLARI	60
1.8.1. Ravenstein'in Göç Yasaları.....	60
1.8.2. Kesişen Fırsatlar Kuramı.....	63
1.8.3. İtme-Çekme Kuramı.....	64
1.8.4. Petersen'in Beş Göç Tipi.....	66
1.8.5. Merkez- Çevre Kuramı.....	67
1.8.6. Ağ (Network) Kuramı	69
1.9. GÖÇ TÜRLERİNİN SINIFLANDIRILMASI.....	70
1.9.1. İç Göç	71
1.9.1.1. Zoraki Göçler.....	72
1.9.1.2. İsteğe Bağlı Göçler	73
1.9.2. Dış Göç.....	74
1.9.3. Mevsimlik Göç	74
1.9.4. Sürekli Göçler.....	75
DEĞERLENDİRME	75

İKİNCİ BÖLÜM

KENTLEŞME OLGUSU: DÜNYADA VE TÜRKİYE'DE KENTLEŞMENİN İNCELENMESİ

2.1. KENTLEŞME KAVRAMI	77
2.1.1. Kentleşmenin Tanımı	77
2.1.2. Kentleşmenin Özellikleri.....	78
2.1.3. Kentleşmeye Neden Olan Faktörler	79
2.1.3.1. Ekonomik Faktörler	80
2.1.3.2. Teknolojik Faktörler	80
2.1.3.3. Siyasal Faktörler	81
2.1.3.4. Sosyo-psikolojik Faktörler.....	81
2.1.4. Kentleşmeyle İlgili Kavramlar	81

2.1.4.1. Sahte Kentleşme	82
2.1.4.2. Anomik Kentleşme	83
2.1.4.3. Karşı Kentleşme (Counter Urbanization)	83
2.2. DÜNYADA KENTLEŞMENİN GENEL GÖRÜNÜMÜ	84
2.2.1. Dünyada Kentleşmenin Geleceği: Sürdürülebilir Kentleşme.....	92
2.3. TÜRKİYE’DE KENTLEŞME SÜRECİNİ ORTAYA ÇIKARAN TEMEL NEDENLER	96
2.3.1. İç Etmenler	96
2.3.1.1. Nüfus Yapısının Gelişimi	97
2.3.1.2. Tarımsal Yapının Dönüşümü.....	99
2.3.1.3. Kentleri Öne Çıkaran Çekicilik	100
2.3.1.4. Teknoloji ve Ulaşım Bağlamında Şekillenen İleticilik.....	100
2.3.1.5. Siyasal ve Hukuksal Nedenler	101
2.3.2. Dış Etmenler.....	102
2.4. TÜRKİYE’DE KENTLEŞMENİN ÖZELLİKLERİ	103
2.4.1. Kentleşmenin Düzeyi ve Hızı.....	104
2.4.2. Kentleşmenin Nitelikleri	108
2.5. TÜRKİYE’DE KENTLEŞMENİN ORTAYA ÇIKARDIĞI SORUNLAR	109
2.6. KENTLEŞME VE GÖÇ İLİŞKİSİ	113
2.6.1. Kentleşme ve Göç İlişkisinin Toplumsal Yapıya Etkileri	117
2.6.2. Kentleşme ve Göç İlişkisinin Mekânsal Yapıya Etkileri: Gecekondular ...	119
2.7. KENTLEŞME POLİTİKASI.....	123
2.7.1. Farklı Ekonomik Sistemlerde Kentleşme Politikaları	124
2.7.1.1. Kapitalist Sistemlerde Kentleşme Politikaları	124
2.7.1.2. Sosyalist Sistemlerde Kentleşme Politikaları	125
2.7.1.3. Karma Sistemlerde Kentleşme Politikası	126
DEĞERLENDİRME	127

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE’DE PLANLI DÖNEM ÖNCESİ KENTLEŞME OLGUSU: TARİHSEL GELİŞİM ÇİZGİSİ, SORUN ALANLARI, POLİTİKA VE SONUÇLAR

3.1. OSMANLI’DAN CUMHURİYET’E KENTLEŞMENİN TARİHSEL GELİŞİMİ.....	129
3.1.1. Osmanlı Devleti’nde Kentsel Gelişme	129
3.1.1.1. 19. Yüzyıl Öncesi Kentsel Gelişimin Genel Görünümü.....	130
3.1.1.2. 19. Yüzyıl’da Kentsel Gelişimin Genel Görünümü.....	134
3.1.2. Cumhuriyet Türkiye’sinde Kentsel Gelişme	138
3.2. CUMHURİYET’İN İLANINDAN İKİNCİ DÜNYA SAVAŞ’NA KENTLEŞME (1923-1940)	142
3.2.1. Türkiye’de Kentleşme Sürecine Giden Yolda Ankara’nın Başkent Olması	144
3.2.2. Köycülük İdeolojisi	146
3.2.3. Dönemin Farklılaşan Ekonomi Politikalarının Kentleşme Üzerindeki Etkileri	149
3.2.3.1. Liberal Dönem (1923-1929)	149
3.2.3.2. Devletçilik Dönemi (1930-1939).....	152
3.2.3.2.1. Kentleşmeye Giden Yolda Sanayileşme Hamleleri: Birinci ve İkinci Beş Yıllık Sanayi Planları	156
3.2.3.2.1.1. Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı	157
3.2.3.2.1.2. İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı	160
3.2.3.2.2. Kentleşme Dinamikleri Bağlamında Dönemin Tarım, Sanayi ve Toplumsal Yapısında Meydana Gelen Değişimler	161
3.2.3.2.2.1. Tarım	162
3.2.3.2.2.2. Sanayi	164
3.2.3.2.2.3. Toplumsal Yapı	166
3.3. İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA UYGULANAN POLİTİKALARIN KIRSAL YAPIYA ETKİLERİ VE KENTLEŞME (1940-1945)	167
3.3.1. Zirai Kombinalar İdaresi ve Devlet Çiftlikleri Uygulamaları	169

3.3.2. Milli Korunma Kanunu	170
3.3.3. Yüzde 25 Kuralı ve Toprak Mahsulleri Vergisi	172
3.4. DEĞİŞEN İÇ VE DIŞ DİNAMİKLER BAĞLAMINDA SAVAŞ SONRASINDAN DEMOKRAT PARTİ İKTİDARINA TOMURCUKLANAN KENTLEŞME (1945-1950)	175
3.4.1. Hızlı Kentleşmenin Hazırlık Evresine Etki Eden İç Dinamikler.....	176
3.4.1.1. Tarım Reformu Çalışmaları Bağlamında Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu.....	178
3.4.1.2. Ekonomik ve Siyasi Gelişmeler.....	182
3.4.1.2.1. 1946 İvedili Sanayi Planı	183
3.4.1.2.2. 1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı	184
3.4.1.2.3. Çok Partili Hayata Geçiş.....	186
3.4.2. Hızlı Kentleşmenin Hazırlık Evresine Etki Eden Dış Dinamikler	189
3.4.2.1. Bretton Woods Konferansı	189
3.4.2.2. Truman Doktrini ve Marshall Planı	192
3.5. TERSİNE DÖNDÜRÜLEMEZ BİR SÜRECİN BAŞLANGICI: DEMOKRAT PARTİ DÖNEMİ'NDE FİLİZLENEN KIRSAL ÇÖZÜLME VE HIZLI KENTLEŞME OLGUSU	198
3.5.1. Dönemin Hızlı Kentleşmesinin Genel Görünümü	200
3.5.2. Demokrat Parti ve Kentleşme.....	202
3.5.2.1. Parti Programı'nda Kentleşmeyi Etkileyebilecek Hususlar.....	203
3.5.2.2. Hükümet Programları'nda Kentleşmeyi Etkileyebilecek Hususlar	204
3.5.3. Kırsal Yapıda Dönüşüm: Tarımda Modernizasyon ve Kentleşmeye Etkileri	207
3.5.4. Ulaşım Politikasında Değişim: Demiryolundan Karayoluna	219
3.5.5. Kentte Yaşanan Gelişim: Sürece Kent Tarafından Bir Bakış	223
GENEL DEĞERLENDİRME, SONUÇ VE ÖNERİLER.....	234
KAYNAKÇA	243

KISALTMALAR DİZİNİ

ABD	Amerika Birleşik Devletleri
BBYSP	Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı
Bkz.	Bakınız
CHP	Cumhuriyet Halk Partisi
Çev.	Çeviren
ÇTK	Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu
DİE	Devlet İstatistik Enstitüsü
DP	Demokrat Parti
DPT	Devlet Planlama Teşkilatı
Ed.	Editör
İBYSP	İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı
İMF	Uluslararası Para Fonu
KİT	Kamu İktisadi Teşebbüsleri
km	Kilometre
MKK	Milli Korunma Kanunu
MÖ	Milattan Önce
MS	Milattan Sonra
NATO	Kuzey Atlantik Paktı
OEEC	Avrupa Ekonomik İşbirliği Komitesi
s.	Sayfa
ss.	Sayfa Sayısı
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TCK	Türkiye Cumhuriyeti Karayolları
TİKP	Türkiye İktisadi Kalkınma Planı
TL	Türk Lirası
TÜİK	Türkiye İstatistik Kurumu
vb.	Ve benzeri

TABLolar LİSTESİ

Tablo 1: MS 1950 Yılına Kadar Dünya Nüfus Tahminleri.....	85
Tablo 2: Avrupa’da Nüfus Artışı 1000 - 1300	86
Tablo 3: 1950 Yılından 2050 Yılına Dünya Nüfus Tahminleri	88
Tablo 4: Türkiye’de Toplam Nüfus ve Kentsel Nüfusun Yıllara Göre Değişimi.....	97
Tablo 5: Türkiye’de Kentleşmenin Yıllar İtibariyle Gelişimi.....	104
Tablo 6: Türkiye’de Bölgelere Göre Kentleşme Düzeyleri (Yüzde)	105
Tablo 7: Yıllara Göre İl, İlçe, Belde ve Köy Sayıları	107
Tablo 8: Osmanlı İmparatorluğu’nda 15. Yüzyıl ile 19. Yüzyıl Arası Nüfus Verileri	132
Tablo 9: Sayım Dönemleri İtibariyle 1927 Yılından 1945 Yılına Kentsel Nüfusun ve Büyük Kentlerin Nüfusunun Artış Hızı	168
Tablo 10: Arazi Büyüklüğü Farklılaşmasına Göre Aile Sayıları	179
Tablo 11: Sanayi Planları ve Türkiye İktisadi Kalkınma Planı.....	186
Tablo 12: Sayım Dönemlerine Göre 1927 ve 1960 Yılları Arasında Kentsel Nüfusun ve Büyük Kentlerin Nüfusunun Artış Hızı.....	200
Tablo 13: Türkiye Kırsalında Toprağın ve Üretim Araçlarının Niceliksel Değişimi (1944-1960).....	210
Tablo 14: Cumhuriyetin İlanından Planlı Döneme Karayolu ve Demiryollarının Gelişimi	221
Tablo 15: Bazı Şehirler Arası Mesafelerde Görülen Değişmeler (Saat).....	222
Tablo 16: 1950-1960 Döneminde Kentsel Nüfus Artışı ve İmalat Sanayinin İstihdam Artış Sayısı.....	227

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: Ernest W. Burgess'in Boğa Gözü Modeli	24
Şekil 2: Dilimler Kuramı Modeli.....	26
Şekil 3: Çok Merkezli Büyüme Modeli.....	28
Şekil 4: Yaşanan ve Göç Edilecek Yerlerdeki Faktörler ile Göçe Müdahale Eden Engeller	64
Şekil 5: Dünyada Kırsal ve Kentsel Nüfus, 1950-2050.....	89
Şekil 6: Kıtaların Toplam Nüfusunun Kırsal ve Kentsel Nüfusa Oranları, 1950-2050	90
Şekil 7: Kırsal Yapının 1948 ve 1970 Yıllarındaki Durumunun Dönüşüm İlişkileri Bağlamında İncelenmesi	216

GİRİŞ

Dünyada kırsal nüfusun son iki buçuk asırdır hızlı bir şekilde kentlere göç etmeye başlamasıyla belirginleşen kentleşme olgusu, geleneksel toplumdan sanayi toplumuna geçiş sürecinde kentlerde ortaya çıkmaya başlayan yeni dinamiklerle açıklanmaktadır. Bu süreçte ön plana çıkan Sanayi Devrimi, Ortaçağ'ın izlerini taşıyan kentlerin kapalı ve durağan yapısını tersine çevirerek, bilim, teknoloji ve sanayi öncülüğünde birer kalkınma merkezleri olmalarını sağlamıştır. Böylece kentler, elde etmiş oldukları avantajlı konumları sayesinde cazibe merkezleri olmaya başlamış, bu özellikleriyle de kırdan yaşayan kitlelerin zor zamanlarında bir kurtuluş yolu görülerek göç sürecinin teşvik edicisi olmuşlardır.

Bununla birlikte, ortaya çıkış şekli itibariyle bir kırdan kente göç hareketinin neticesi olan kentleşme, tüm dünyada benzer neden-sonuç ilişkileri içerisinde gerçekleşmemiştir. Ortaya çıkan farklılıkların temelinde ise kentleşme ve sanayileşme sürekliliğinin uyumsuzluğu bulunmaktadır. Bu bağlamda, sanayi yatırımlarının büyüklüğü ölçüsünde kırdan kente göç hareketlerine ve kentleşmeye yön veren ülkeler bu süreci sağlıklı ve düzenli olarak yürütürlerken, kentleşmeyi geriden izleyen bir sanayileşmeye sahip ülkeler ise sağlıklı, düzensiz ve çarpık kentleşmeye konu olmaktadır. Bu doğrultuda ilk kategoride, kentleşme sürecini büyük ölçüde tamamlayan gelişmiş ülkeler yer almaktayken, diğerinde ise 20. yüzyılın ortalarından itibaren hızlı kentleşme sürecine girmiş az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler ifade edilmektedir.

Gelişmekte olan ülkelere benzer olarak Türkiye'de kentleşme, 1950'lerden sonra baş döndürücü bir hızla ortaya çıkmış ve sorunları günümüzde de hissedilen bir süreci içermiştir. Bu çerçevede tez, Türkiye'de yaşanan kırdan kente göç hareketi ve kentleşme olgusunun ortaya çıkış sürecine ışık tutmayı hedeflemiş, bunu yaparken de 1950'li yıllar ve öncesinde ortaya çıkan gelişmelerin kırsal yapıda ortaya çıkardığı dönüşümleri odağa alarak kentleşmenin itici, iletici ve çekici nedenleri etrafında konuyu analiz etmeyi amaçlamıştır.

Bu doğrultuda üç bölümden oluşan tezin ilk bölümünde, genel olarak kavramsal, kuramsal ve tarihsel çerçevede kent ve göç kavramları üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda, geniş bir literatür taraması yapılarak kentin tanımları, ölçütleri, ortaya çıkışı ve gelişimi ile yapısal analizi, bu alanda öne çıkan düşünürlerin geliştirdiği kuramlarla da desteklenerek ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

Bu sayede Batı ve Doğu medeniyetleri bağlamında kentlerin gösterdiği farklılıklar da anlaşılmasına çalışılarak, incelemeye konu olan Türkiye kentlerinde ortaya çıkan gelişmelere daha bütüncül bakabilmenin sağlanması hedeflenmiştir. Ayrıca bu bölümde göç kavramı, kuramları ve türlerine değinilerek, inceleme konusu olan kırdan kente göç hareketlerinin ortaya çıkış şekillerinin aydınlatılması ve anlamlandırılabilmesine destek olunmuştur.

Tezin ikinci bölümünde kentleşme kavramı ile kavramın dünyada ve Türkiye'deki gelişimi üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda ilk olarak, kentleşmenin tanımı ve özellikleri üzerine ışık tutularak kentleşmeye neden olan faktörler analiz edilmeye çalışılmıştır. Daha sonra dünyada kentleşmenin gelişimi ele alınmış, burada son verilere ulaşılarak kentleşmenin bugünü ve geleceğine ilişkin çıkarımlar yapılmıştır. Ardından Türkiye'deki kentleşmenin nedenler, sonuçlar ve sorunlar bağlamında genel bir değerlendirmesi yapılarak, son durumu hakkında bilgi verilmeye çalışılmıştır.

Tüm bunların ardından tezin üçüncü bölümünde, temel olarak şu soruların cevapları aranmaya çalışılmıştır: Türkiye'de 1950'lerden itibaren görülmeye başlanan hızlı kırdan kente göç hareketleri ve kentleşme olgusuna neden olan gelişmeler nasıl ve ne zaman ortaya çıkmaya başlamıştır? Osmanlı'dan Cumhuriyet'e çoğunluğu kırsal alanda yaşayan nüfusun uzunca bir dönem kente göç eğilimi içerisinde bulunmamasının nedenleri neler olmuştur? 1950'lerde başlayan hızlı kentleşme olgusuna karşı DP hükümetlerinin rolü ne olmuştur?

Tez, bu sorulara cevap bulabilmek için öncelikle Osmanlı'da kır ve kent ilişkilerine etki edecek gelişmeleri ele almış, daha sonra Cumhuriyet'in ilanından planlı döneme kadar geçen süreyi, kentleşmeye etki eden gelişmelerin farklılaşması bağlamında dönemlere ayırarak incelemiştir. Bu doğrultuda ilk olarak 1923-1940 arası dönem, ülkede hâkim olan kentleşme karşıtı politikalar bağlamında alt konu başlıklarına ayrılarak ele alınmıştır. Ankara'nın başkent olması, Köycülük İdeolojisi'nin göç ve kentleşme üzerindeki etkileri, liberal dönem ve sanayi planlarıyla ön plana çıkmış devletçi ekonomi politikalarının kırdan kente göç ve kentleşme sürecine etkileri bu dönemlendirme içerisinde incelenmiştir.

Ülkede kırsal kesime yönelik sertleşen politikalarla birlikte kırdan kente göçün alt yapısının hazırlanmaya başlandığı savaş yılları, ikinci dönemlendirme olarak 1940-1945 yılları arasında ele alınmıştır. İkinci Dünya Savaşı'nın ortaya çıkardığı koşulları öne sürerek hükümetlerin kırsal kesimde özellikle küçük çiftçiler

üzerinde büyük yükler getiren uygulamaları, kırsal çözülme olgusu etrafında temellendirilmiştir.

Üçüncü dönemlendirme ise 1945-1950 arası dönemde değişen iç ve dış dinamikler bağlamında savaş sonrasında DP iktidarına kadar olan süreyi içermiş, bu dönemin 1950 sonrası filizlenmeye başlayacak olan kentleşmenin tomurcuklanma evresi olduğu iddia edilmiştir. Bu iddia, değişen dış konjonktür karşısında Türkiye'nin tutumu ve Marshall Planı'ndan yararlanabilmek için ülkenin yatırım politikasında ortaya çıkan değişimler üzerinden kanıtlanmaya çalışılmıştır. Bu değişimler, İvedili Sanayi Planı'ndan TİKP'ye geçiş etrafında somutlaştırılmıştır.

1950'lerin incelendiği son dönemlendirmede ise öncelikle hızlı kentleşmenin genel görünümü aktarılmış, daha sonra da bu hızlılığı teşvik edici nedenlerin üzerinde durulmaya çalışılmıştır. Bu amaçla DP'nin parti ve hükümet programlarına başvurulmuş, ardından dönemin tarımda modernizasyon yanlısı tarımsal politikalarına değinilmiştir. Kentleşmenin itici gücü bağlamında kırsal yapıda ortaya çıkan gelişmelere değindikten sonra, iletici güç olarak ulaşım politikasında yaşanan değişimlere ışık tutulmuştur. Son olarak kentleşme sürecinin kente bakan yönü üzerinde sanayileşme ve kentleşme dengesinin konumu araştırılmaya çalışılmış, ayrıca bu denge sorgulanırken kentte ortaya çıkması muhtemel sorun alanlarının tespiti ve sorumluların tutumlarına ilişkin bulgulara yer verilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL, KURAMSAL VE TARİHSEL ZEMİNDE KENT VE GÖÇ

İnsanlık tarihine ev sahipliği yapan kentler, bu kadim mirasın günümüze değin birikimli olarak aktarılmasında başat bir rol üstlenmişlerdir. Bu süreç içerisinde kentler, bir mekân olarak insanlığın kültürel birikiminin hamisi olma vazifesine yerine getirirken, aynı zamanda etkileyen-etkilenen ilişkisi kapsamında her dönemin düşünsel ve sosyo-ekonomik koşulları içinde önemli bir konumda olmuşlardır. Bu görüşün odağa alınması noktasında birinci bölüm, daha sonraki bölümlerde tartışılacak konuların daha iyi anlaşılabilmesi için kente ve göçe ilişkin kavramların, kuramların düşünsel ve tarihsel olarak analizi üzerine odaklanacaktır. Bu analizler yardımıyla, kent mefhumuna günümüzde yöneltilecek bakış açısı daha iyi kavranacak ve günümüz kentleşmesinin temel dinamiklerinin tahayyülü daha fazla anlam kazanmış olacaktır.

1.1. KENT KAVRAMI

Kentin ne olduğu sorusuna cevap aramak adına düşünsel perspektifte birçok kriteri dikkate alarak yürütülen çalışmaların varlığından söz etmek mümkündür. Bu başlık altında, kentin tanımsal düzeyde açıklaması yapılmaya çalışılacak ve kentle ilgili önemli kavramlar ifade edilecektir. Bunun yanında, kentin tarihsel açıdan ortaya çıkışı ve gelişimine yönelik kuramsal bazda yapılan açıklamalara ışık tutulmaya çalışılacaktır.

1.1.1. Kent Tanımları

Kent ile ilgili tanımlamalar ve bu tanımlamaların bileşenleri çok çeşitlilik göstermektedir. Özellikle bu noktadaki temel farklılık kaynağı, Doğu-Batı eksenli her tartışmada görüldüğü gibi, medeniyetin temel niteliklerinin ayrışmacı bir bakış açısıyla değerlendirilmesinde vücut bulmaktadır. Kenti tanımlayan unsurlar, Batı medeniyetlerinde ve İslami düşüncenin kentlere farklı yönleriyle aksettiği Doğu medeniyetlerinde çeşitlilik arz etmektedir. Tüm bunların yanında, epistemolojik olarak bir kent tanımlamasının yapılmasında her ülkenin somutlaştırmış olduğu bazı

iktisadi, idari ve sosyolojik kriterlerin varlığından da bahsetmek mümkündür. Buradan hareketle, çalışmanın temelinde Türkiye’de kentleşme olgusu ile ilgili olduğu dikkate alındığında, öncelikle tanımlamaların bu coğrafyada ifade olunan ve kenti somutlaştıran ölçütler ile ilgili olacağı açıktır. Bu hedef doğrultusunda, bir ülkenin kentleşmesine yönelik fikir telakkisinde bulunabilmek, her şeyden önce çok boyutlu ve güçlü bir temel üzerine kent tanımı yapmaktan geçmektedir.

Kentin tanımlanmasına ilişkin olarak farklı düşünürlerin açıklamalarına geçmeden önce, kent mefhumunun etimolojik olarak kökenine inmek faydalı olacaktır. Kavramsal olarak incelendiğinde kent, İngilizce’de “city”, Fransızca’da “la ville” sözcüklerine karşılık gelmekte, siyasal ve yönetsel bir içeriğe gönderme yapmaktadır. Bu haliyle kent, Latince aslındaki “civitas”ın anlatmak istediği anlamı karşılamaktadır. Oysa İngilizce’de kullanılan “urban” ve bunun Fransızca’daki karşılığı olan “urbain” sözcükleri, toplumbilimsel kent tanımlamalarına daha uygun düşmekte, kentin öz yapısına ait olan yerleşmeleri belirtmek üzere niteleme sıfatı olarak kullanılmaktadır. Latince’de idari örgüt birimi anlamındaki “kent” (urbs) ile “kentsel yerleşme” (urbanus) mukabili olan kent, Türkçe’de de farklı anlamları temsil etmektedirler.¹ İngilizce’deki “kent” (city) terimi, Latince’deki “yurttaşlık” (civitas) ve hemşerilik gibi bir dizi kavramdan türemiştir. Bu kavramların kadim Roma İmparatorluğu’ndaki önemi, kenti (polis) yurttaşlık haklarına dayandıran Yunan Felsefesi’nden ileri gelmektedir. Bu felsefede, kent yönetimine katılmak için özgür, erkek ve mal sahibi olmak gerekli görülmüştür.²

Türkiye’de kentbilim alanında güçlü bir geleneğin oluşabilmesi noktasında önemli çalışmalarda bulunmuş olan Prof. Dr. Ruşen Keleş, Kentbilim Terimleri Sözlüğü’nde kenti:³ “sürekli toplumsal gelişme içinde bulunan ve toplumun, yerleşme, barınma, gidiş geliş, çalışma, dinlenme, eğlenme gibi gereksinmelerinin karşılandığı, pek az kimsenin tarımsal uğraşılarda bulunduğu, köylere bakarak nüfus yönünden daha yoğun olan ve küçük komşuluk birimlerinden oluşan yerleşme birimi” olarak tanımlamıştır. Bu tanımdan hareketle ifade edilmesi gerekli olan temel husus, kent denilen olgunun insanların refahına yönelik çok yönlü hizmetler ile tesis olunması ve yoğun nüfusu içinde barındırmasıdır. Bunun yanında, köy yaşantısında

¹ Ruşen Keleş, **Kentleşme Politikası**, İmge Kitabevi, Ankara, 2012, s. 63.

² R. J. Holton, **Kentler Kapitalizm ve Uygarlık**, (Çev., Ruşen Keleş), İmge Kitabevi, 1999, s. 13.

³ Keleş, **Kentbilim Terimleri Sözlüğü**, 2. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 1998, s. 75.

hâkim olan tarımsal faaliyetlerin, kent denilen mekânda gözlenmiyor olması da üzerinde durulması gerekli olan konulardan biridir.

Kentin tanımlanmasına adına bir diğer açıklama ise Mübeccel Kıray tarafından yapılmıştır. Kıray, kentleri herhangi bir toplumsal yapı ve büyüklük koşulu gözetmeksizin tarihsel boyutta ilk çıktığı andan itibaren sorunları olan bir yerleşme çeşidi olarak tanımlamıştır. Ona göre köyler, toplumsal konumu ve yaşam kalitesinin benzer olduğu, insanlar arası ilişkilerin homojen, bireylerarası ilişkilerin ise daha sakin ve düzenli olduğu yerler olarak ortaya çıkarken; kentler ise çoğunlukla farklılaşmış işlevleri olan, ikincil ilişkilerin yaşandığı tabakalaşmış ve farklılaşmış gruplardan oluşmaktadır.⁴ Ayrıca Kıray, kenti tarım dışı faaliyetlere konu olması açısından daha kapsamlı bir şekilde tanımlamıştır. Ona göre, kentlerde genellikle tarımsal üretim yapılmamaktadır, fakat bu eylemin ötesinde daha önemli olarak sayılabilecek tarımsal ve tarım dışı üretimin kontrol mekanizmaları kentlerde konuşlandırılmıştır. Bunların yanında, teknolojik olarak belirli bir büyüklüğe ulaşmış olmaları, heterojen ve bütünlük bir yapı ihtiva etmeleri kentlerin diğer ayrıcalık özelliklerindedir.⁵

Farklı işlevlerin bütünü olması sebebiyle, kenti bir sosyal sistem olarak telakki eden Keleş, kentin birçok unsurdan müteşekkil olduğunu vurgulamıştır. Kenti, bir sistem olarak ele alan bu bakış açısında unsurlar; girdiler, süreç, çıktılar, döngüsel denetim ve çeşitli sınırlılıklar olarak ifade edilmiştir. Bu unsurların bir arada uyum içerisinde işlediği bir kentte temel hedef, yaşayanların istek ve gereksinimlerini karşılamak üzerine kurulmuştur. Her sistemde olduğu gibi, kent sisteminde de bazı alt sistemler mevcuttur. Bunlar, siyasal, toplumsal, ekonomik ve mekânla ilgili olacak şekilde kategorize edilmiştir.⁶ Böylece, kentin işleyişine ilişkin olarak tüm açmazların, onun alt sistemleriyle olan ilişkilerinde saklı olduğu gerçeği ifade edilmektedir. Kentin şekillenmesinde doğrudan etkili olan iktisadi, siyasi, sosyo-kültürel ve coğrafi alt sistemler, kentin çarklarını döndüren birer temel kuvvet olarak düşünülmektedir.

İnsanoğlunun hayatını devam ettirebilmesi ve bu süreçte refahını gözetken koşulları dikkate alması yönüyle kentler; barınma, çalışma, tüketim gibi asli ihtiyaçlar ile kültürel ve teknik hizmet alanlarının varlığına sahne olması yönüyle

⁴ Mübeccel Kıray, **Kentsel Bütünleşme**, Türkiye Gelişme Araştırmaları Vakfı Yayını, Ankara, 1982, s. 59.

⁵ Kıray, **Örgütlemeyen Kent İzmir**, Sosyal Bilimler Derneği Yayınları, Ankara, 1972, s. 1.

⁶ Keleş, **Kentbilim İlkeleri**, Sosyal Bilimler Derneği Yayınları, Ankara, 1976, s. 28.

oldukça karmaşık yapılardır. Böylesine karmaşık bir yapıyı tanımlamak için tek düzelikten uzak çok boyutlu bir zihinsel tahayyül içerisinde olmak gerekmektedir. Buradan hareketle yapılacak bir başka tanımlama ise kentin, kendi kendini idare eden ve müşterek yaşama duygularıyla hareket eden insanların işgal ettiği mekân olarak algılanmasıdır. Bu işgali gerçekleştiren topluluk, işgal sonrasında elde ettiği mekânı iskân etmiş ve orada bir örgütlenmeye gitmiştir.⁷ Daha geniş kapsamlı tanımlamada kent:⁸

Sanayi, ticaret, hizmet gibi ekonomik etkinliği olan, tarımsal ürünler de dâhil olmak üzere her türlü ürünün dağıtıldığı, sınırları belirlenmiş bir alanda yoğunlaşmış nüfusun sosyal bakımdan tabakalaştığı, mesleki rollerin artarak farklılaştığı, dikey ve yatay hareketliliğin yaygın olduğu, çeşitli sosyal grupları barındıran, sivil toplum örgütlerinin etkinliğinin gittikçe arttığı, merkezi ve yerel yönetimleri temsil eden kurumların bulunduğu, yerel, bölgesel veya uluslararası ilişki ağlarına sahip heterojen bir toplumdur.

Farklı bir bakış açısıyla kenti tanımlayan Bookchin'e göre kenti tanımlayabilmek, her şeyden önce onun ekoloji ile arasındaki ilişkilere gereken önemi vermekten geçmektedir. Bu boyutta kent, bir "eko-topluluk" olarak kavramsallaştırılmıştır. Kenti bir eko-topluluk olarak tahayyül etmek, onun gelişimini, zaman içerisinde yaşadığı dönüşümleri, sadece bir pazar ya da üretim merkezi olarak düşünülmenin ötesinde, nasıl bir sistem dâhilinde işlediğini anlamaya yardımcı olmaktadır. Bu haliyle kent, salt bir meta olarak idrak edilmeyecek, onun sosyo-kültürel ve çevresel yönleri de hesaba katılmış olacaktır. Çünkü bu boyutuyla kent, toplumsal gelişmelerin, geleneklerin, kültürün ve yerleşik bir insan topluluğunun birikimci gelişimini ya da diyalektiğini içermiş olacaktır.⁹

Bir başka boyutuyla kenti tanımlayan Weber'e göre ise gerçek kent topluluğundan bahsedebilmek için, bahsi geçen yerde ticari ilişkilerin yoğunlaşması vazgeçilmez bir unsur konumundadır. Bu yoğunluk ile bir birlikteliğe sahne olan mekân, bir kale, bir pazaryeri, belirli bir dereceye kadar otonom hukuk düzeninin varlığı, toplumsal bir birliktelik ve bir dereceye kadar bağımsızlık sahibi olma gibi özellikleri içerisinde barındırmaktadır.¹⁰

Tüm bu tanımlardan hareketle söylenebilir ki; ortak, herkesçe kabul edilebilir, genel geçer bir kent tanımına varmak mümkün değildir. Her düşünür, kenti, içinde bulunduğu coğrafi, hukuki, siyasal, ekonomik ve kültürel koşullar içerisinde

⁷ M. Ali Kılıçbay, **Şehirler ve Kentler**, Gece Yayınları, Ankara, 1993, s. 29.

⁸ Hüseyin Bal, **Kent Sosyolojisi**, Turhan Kitabevi, Ankara, 1999, s. 23.

⁹ Murray Bookchin, **Kentsiz Kentleşme**, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1999, ss. 9-17.

¹⁰ Ayda Yörükhan, **Şehir Sosyolojisinin Teorik Temelleri**, İmar ve İskân Bakanlığı Sosyal Araştırma Dairesi Yayınları, Ankara, 1968, s. 16.

tanımlamaya çalışmıştır. Toprak ise, kent tanımının bu yönünü vurgulamak için kentleri her dönemde değişik anlamlara gelebilen dinamik bir kavram olarak telakki etmiştir. Hatta bu dinamizm, sanayi devriminden sonra öyle bir noktaya ulaşmıştır ki, en kapsamlı olarak kabul edilen bir kent tanımı bile kısa zamanda yetersizlik ile karşı karşıya gelebilmiştir.¹¹ Fakat yine de kentin anlamını somut sınırlar içerisinde gösterebilen bazı ölçütlerin varlığından bahsetmek mümkündür.

1.1.2. Kenti Somutlaştırıcı Ölçütler

Bir yerin kent olarak kabul edilebilmesi için genellikle dört ölçütün dikkate alındığı görülmektedir. Bunlar; nüfusa dayalı veriler üzerinden kenti tanımlayan demografik ölçüt, hukuki düzenlemelerin sonucunda şekillenen idari ölçüt, toplumbilimcilerin çalışmalarıyla desteklenmiş olan sosyolojik ölçüt ve yoğun ekonomik ilişkilerin cereyan ettiği yerler olarak iktisadi ölçüt şeklinde sıralanmaktadır.¹² Bu ölçütlere Keleş, kent plancıların elde ettiği kent planlamacıları ölçütünü de eklemektedir.¹³

1.1.2.1. Demografik Ölçüt

Bu ölçüt, nüfusbilimcilerin, nüfus hareketlerine dayalı olarak bir yerin kent kapsamına alınabilmesi için gerekli asgari nüfus şartını sağlayıp sağlamadığının tespit etmeleriyle somutlaşmaktadır. Nüfus kıstasının kullanılması, karşılaştırmalı kent araştırmaları için bazı güçlükler ortaya çıkarmaktadır. Çünkü karşılaştırmaya konu olan kent, her ülke için farklı sayısal veriler üzerinden değerlendirilmekte ve böylece örneğin, Danimarka'da 250 nüfuslu bir yer kent olarak kabul edilirken, nüfus ve yüz ölçümü dikkate alındığında ikiye ayrılmadan önce Kore'de 40.000 nüfus şartı bir yerin kent olabilmesi için gerekli görülebilmektedir.¹⁴ Ülkemiz açısından demografik ölçüt adına yapılan değerlendirmeler, gerek Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), gerekse 2011'den sonraki adıyla Kalkınma Bakanlığı olan Devlet Planlama Teşkilatı'nın sürdürmüş olduğu çalışmalar sonucunda ulaştığı 20.000 nüfus kriteri ile

¹¹ Zerrin Toprak Karaman, **Kent Yönetimi ve Politikası**, Anadolu Matbaacılık, İzmir, 1995, s. 6.

¹² Yakut Sencer, **Türkiye'de Kentleşme**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1979, ss. 4-8.

¹³ Keleş, **Şehir ve Bölge Planlaması Bakımından Şehirleşme Hareketleri**, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1961, s. 21.

¹⁴ Encyclopadia Britannica, Sayı: 22, ss. 893-894'den aktaran, Keleş, **Şehir ve Bölge Plan...**, s. 19.

ifade olunmuştur. Ayrıca günümüzde Çevre ve Şehircilik Bakanlığı olarak hizmet vermekte olan ve eski adıyla İmar ve İskân Bakanlığı bilinen kurum bu konuda 10.000 nüfus şartını kabul etmiştir. Bunun yanında, 1924 tarihli 442 sayılı Köy Kanunumuzda demografik ölçüt olarak değerlendirilebilecek bir tasnif yapılmıştır. Bu kanuna göre nüfusu 2.000'den aşağı yurtlar “köy”, nüfusu 2.000 ile 20.000 arasında bulunanlar “kasaba” ve 20.000 üzeri olan yerler de “şehir” olarak kabul edilmektedir. Burada hemen ifade edilmelidir ki, her açıdan değişime açık, böylesine dinamik bir olgu karşısında belirli bir tarihte yasalaşmış ve değişimden uzak kalmış hukuki metinler ile kent ya da köy kavramını tanımlamak, bunların bugünün gereklerine cevap vermektan uzak kalmasına neden olabilmektedir. 1924 yılının şartları ile günümüzün şartları aynı değildir. Keleş'in aktardığına göre, bunun üstesinden gelebilmek için Belçika, İsviçre ve Almanya gibi ülkeler “karma ölçütler” olarak kabul edilebilecek bir yöntem ile kent ve köy arasında farklılıkları tespit etme yoluna başvurmuşlardır.¹⁵ Karma ölçütte ise, demografik kriterlerin yanında izleyen bölümde açıklanacak diğer ölçütler birlikte ele alınmaktadır.

1.1.2.2. İdari Ölçüt

Kentin tanımlanmasına ilişkin ikinci ölçüt ise idari ya da siyasi olarak nitelendirilebilecek ölçüttür. Bu kategori içerisindeki temel kıstas, siyasi iktidarın hukuksal metinlerle kent olarak nitelendirilebilecek yerin niteliklerini saptamasıdır. Türkiye’de bu görevi Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) üstlenmektedir. Meclis, yasama yetkisini kullanarak hangi yerleşim yerinin, hangi şartları sağlayarak kent kapsamında sayılabileceğini ifade etmektedir. Bir örnek vermek gerekirse, 2005 yılında yasalaşan 5393 sayılı Belediye Kanunu’nun 4. maddesinde: “Nüfusu 5.000 ve üzerinde olan yerleşim birimlerinde belediye kurulabilir. İl ve İlçe merkezlerinde belediye kurulması zorunludur” şeklinde bir tanımlamaya gidilmiştir. Bu haliyle, bir yerleşim biriminin 5.000 nüfus şartını sağlamasıyla, idarenin takdiri ölçüsünde bir belediye kurulması ve kent hüviyeti kazanılması gerçekleşmiş olabilir. Yine aynı maddeye göre, il ve ilçe merkezlerinde bu nüfus şartı aranmaksızın belediye kurulması zorunlu kabul edilmektedir. Yasalardaki bu ifadelere göre nüfusu 5.000’in altında olup da belediye teşkilatı bulunan ilçe merkezleri ile 5.000’e yakın nüfusa sahip ama belediyesi bulunmayan yerler arasında bir husumete sebep olabilmektedir.

¹⁵ Keleş, *Şehir ve Bölge Plan...*, s. 18.

Bu doğrultuda, yakın gelecekte bazı sorunların ortaya çıkmasını engellemek için, il ve ilçe sınırlarının tekrardan gözden geçirilerek yeniden belirlenmesi oldukça yerinde olacaktır.¹⁶

1.1.2.3. Sosyolojik Ölçüt

Bazı toplumbilimciler tarafından geliştirilen bir diğer ölçüt ise sosyolojik bir tabana sahip olmaktadır. Bu kapsamda, kır hayatı ile kent hayatını ayırmak için bazı toplumsal ve kültürel farklılaşmaları iyi kavramak gereklidir.

Sosyolojik bakış açısıyla kent, toplumsal bir küme olarak değerlendirilebilecek varlıktır. Fakat bu haliyle canlı bir varlık olarak değil, toplumsal bir varlığın kendi yapısını kontrol edebilmek ve kendini sürdürebilmek için kullandığı bir araç olarak düşünülmelidir.¹⁷ Farklı yaşam biçimlerinin tezahür ettiği mekân olarak kenti ele alan bir sosyolog olan Louis Wirth'e göre kenti yalnızca nüfus yoğunluğuna bakarak değerlendirmek, tek düzelik içeren bir bakış açısı olacaktır. Sayılar tek belirleyici ölçüt olarak ele alınırsa, hiçbir kent tanımı doyurucu olmayacaktır. Bunun yerine, nüfusun büyüklüğü, yerleşim yerlerinin fiziki olarak yoğunluğu ve bu yerleşim yerlerinde ikamet edenlerin yaşamlarının farklılığı üzerinden bir kent tanımlaması yapmak çok boyutlu ve daha kapsayıcı olarak kabul edilmektedir.¹⁸ Bu ifadelerden hareketle sosyologlara göre kent, Ferdinand Tönnies'in geliştirmiş olduğu "cemaat"ten "cemiyyet"e doğru geçiş ile ifade edilmektedir. Bu durumda, kır gibi, ilişkilerin daha yüz yüze, samimi olduğu yerleşim yerlerine tekabül eden bir anlayıştan daha resmi bir ilişki ağının egemen olduğu, heterojen bir kent yapısına geçilmiştir.¹⁹

1.1.2.4. İktisadi Ölçüt

İktisadi ölçüt, temelde üretim-tüketim ilişkilerinin boyutlarını ele almaktadır. Bu kapsamda, hâkim iktisadi faaliyetin ne olduğu sorusuna verilecek yanıt kenti tanımlayacaktır. Daha önce yapılan tanımlamalarda, kentte hâkim olan iktisadi

¹⁶ Yusuf Şahin, **Kentleşme Politikası**, Ekin Yayınevi, Bursa, 2013, s. 4.

¹⁷ Henry Laborit, **İnsan ve Kent**, (Çev., Bartan Onaran), Paye Yayınevi, İstanbul, 1990, ss. 21-27.

¹⁸ Louis Wirth, "Bir Yaşam Biçimi Olarak Kentleşme", **20. Yüzyıl Kenti**, (Ed. ve Çev., Bülent Duru ve Ayten Akman), İmge Kitabevi, Ankara, 2002, ss. 80-88.

¹⁹ Şahin, s. 5.

işleyişin tarıma dayalı olmadığını ifade edilmişti. O halde, sanayi, ticaret ve hizmet sektörü gibi iktisadi unsurların ön plana çıktığı yerlerin bu doğrultuda bir kent tanımı dâhilinde değerlendirmesi olanaklı olacaktır. Türkiye açısından bu kapsamda genel bir kent tanımlaması yapmak zordur. Çünkü yoğun uğraşı alanı tarıma dayalı olan, geçimini genellikle tarımsal faaliyet içerisinde sürdüren, fakat demografik ya da idari ölçütler ile kent hüviyet kazanmış ilçeler de söz konudur.²⁰ Bunun yanında dünyada bazı ülkeler, ifade edilen bu iktisadi kriteri ters bir mantık ile çalıştırmışlardır. Burada nasıl ki tarım dışı alanların yoğunluğu üzerinden bir kent tanımlamasına gidiliyorsa, bunun tam tersi olarak, tarım yoğunluğunun belli bir oranı aşmasıyla da kent olarak kabul edilebilecek yerler bulunmaktadır. Örneğin, Çin ve İtalya’da bir yerin kent olarak nitelendirilebilmesi için tarımdaki faal nüfusun oranının belli bir miktarı geçmesi şart koşulmuştur.²¹

Genel kabul gören bu dört kriterin yanında, kent plancılarının yapmış olduğu bir ilave ölçütün varlığından da bahsedilebilir. Buna göre:²²

Kent bir ya da daha fazla belediyenin sınırları içindeki toprakları veya bir ya da birden fazla belediye ile, bunların sınırları dışında kalmakla beraber, hepsi birlikte bir bütün teşkil eden, köysel ve tarımsal hayatta ayrılmış, büyük ölçüde şehir ihtiyaçları için kullanılan veya kullanılacak olan ve böylelikle kent planlaması için elverişli bir birikim teşkil edecek şekilde birbirine bağlı, toplumsal, iktisadi ve gelişme problemleri bulunan kentleşmiş ya da kentleşmekte olan civar bölgeler topraklarını ifade etmek üzere kullanılır.

Kenti tanımlayan bu dört ölçütün ülkeler arasında bazı küçük farklar ile ayrıştığı kabul edilse de gerek demografik ölçüt bağlamında belirli bir nüfus büyüklüğüne sahip olan yerler olması ve iktisadi anlamda geleneksel tarım ilişkilerinin sürdürüldüğü yerler olan kırsal alanlardan ayrılması ile gerekse de sosyolojik olarak toplumsal ilişkilerin farklılaştığı ve idari olarak belirli kalıplar içerisinde kırlardan ayrılması hasebiyle kentler ön plana çıkmaktadırlar. Bu ilişkiler içerisinde irdelenen kentlerin daha detaylı bir incelemesi, ancak onun tarihsel olarak nasıl ortaya çıktığı ve geliştiğinin ortaya çıkarılmasıyla anlaşılacaktır. Bu sebeple tarihte kentlerin doğuşu ve gelişimi inceleme konusu edilecek, elde edilen bilgiler ile kentleşme olgusu bağlamında incelenecek kent kavramının tarihsel tabanı güçlendirilecektir.

²⁰ Şahin, s. 3.

²¹ Keleş, **Şehir ve Bölge Plan...**, s. 19.

²² Alfred Bettman, **City and Regional Planning Papers**, Harvard University Press, 1946, s. 360’tan aktaran Keleş, **Şehir ve Bölge Plan...**, s. 21.

1.2. TARİHTE KENTLERİN DOĞUŞU VE GELİŞİMİ

Uygarlığın doğuşu ile kentlerin ortaya çıkması arasında oldukça yakın bir ilişki vardır. Kentler, uygar bir toplum olma vasfının gereklerine ev sahipliği yapmıştır. İnsanlığın tarihsel bilgi birikiminin sistemli olarak geleceğe aktarılmasında kentlerin rolü oldukça önemlidir. Bu çerçevede bazı düşünürler, dünya tarihinin kentler tarihinden oluştuğunu ve kültürlerin şekillenmesinde o kültüre ev sahipliği yapan başkentlerin rolünün önemli olduğunu ifade etmişlerdir.²³ Kent ve uygarlık arasındaki ilişkiye kavramların kökenleri üzerinden bakarsak, İngilizce “city” (kent) ve “citizen” (yurttaş) ile “civil” (medeni) ve “civilization”ın (uygarlık) aynı kökenden gelmiş oldukları görülecektir. Arapçada ise medeni (kent) ile medeniyye (uygarlık) arasında aynı etimolojik ilişki çerçevesinde bir geçişkenliğin söz konusu olduğu ifade edilmiştir.²⁴

Bu başlık altında öncelikle, kent tarihi alanında yapılan araştırmalar bağlamında ilk kentlerin ortaya çıkış süreçlerine değinilecek ve ardından kentleri ortaya çıkaran nedenler ile gelişim süreçleri ele alınacaktır. Tarihte kentlerin doğuşuna ilişkin ortaya atılan kuramsal yaklaşımların açıklanmasıyla kentler neden sonuç ilişkisi kapsamında analiz edilmiş olacaktır.

1.2.1. Tarihte İlk Kentler

Tarihsel süreç içerisinde ilk kentlerin tam olarak nerede ortaya çıktığına ilişkin kesinlik ifade eden ortak bir görüş birliği bulunmamaktadır. Kentlerin kesin olarak ortaya çıkışının bilinmemesi birkaç sebepten kaynaklanmaktadır. İlk olarak, incelenen antik kentler üzerindeki bulgular arkeolojiktir ve zamanın yıpratıcı özelliği ile eksiklik göstermiştir. İkinci olarak ise, tarihsel boyutta tüm ülkelerdeki kentler eşit bir şekilde incelenme olanağından uzak kalmışlardır. Bu noktada, Doğu kentleri hakkında sahip olunan bilgiler, Batı uygarlığının tecrübe etmiş olduğu antik kentlerin bilgisinden görece eksiklik göstermiştir. Araştırmalar sonucunda tarihte ilk kentlerin Nil Nehri üzerindeki Memphis ve Thebes ya da Mezopotamya bölgesindeki Babil, Sümer ve Ur gibi kentler olduğu dikkate alınsa da, bilinen en eski kentlerin bir kısmının Hindistan ve Çin toprakları içerisinde ortaya çıktığı ifade edilmiştir.

²³ Ahmet Aydoğan, **Şehir ve Cemiyet**, İz Yayıncılık, İstanbul, 2000, s. 68.

²⁴ Şahin, s. 64.

Kentlerin ortaya çıkışına ilişkin net bir bilgi elde edilememesine ait diğer bir sebep ise eski çağlarda yazılı bilgi ve belge kültürünün güçlü olmamasına bağlanmaktadır.²⁵ Bu konuda yol gösterici faktör ise medeniyetin varlığının sorgulanması sonucunda elde edilecek verilerde saklıdır. Çünkü başta İbn-i Haldun olmak üzere bütün sosyologlar ve medeniyet tarihçileri, medeniyetin ortaya çıkışını kentlerin doğuşuyla açıklamaya çalışmışlardır.²⁶

MÖ 8000 ile 5500 yılları arasını kapsayan Cilalı Taş Devri'nde ortaya çıkan bazı gelişmeler, avcılık ve toplayıcılık ile hayatını sürdüren insanların yerleşik hayata adım atmalarına imkân sağlamıştır. Bu dönemde toprağın işlenmesine olanak veren teknolojik gelişmeler hızlanmış ve teknolojinin kullanımıyla büyük bir yiyecek bolluğu görülmüştür. Yiyecek bolluğunun ortaya çıkması, kentlerin ortaya çıkmasına işaret olarak kabul edilmiştir. Çünkü maddi olarak refah içindeki insanlar, tarımsal uğraşları terk ederek, kentsel alanlarda hüküm sürecektir meslekler olan dokumacılık, çömlekçilik, marangozluk ve kuyumculuk gibi alanlarda becerilerini göstermeye başlamışlardır.²⁷

Tarımla uğraşan insanları, kentsel bir birliğin oluşmasına iten teknolojik gelişmeleri Mumford, tohum ıslahının sağlanması, saban tarımının kullanılmaya başlanması ve özellikle su kaynaklarının geliştirilerek üretimde sulu tarıma geçilmesiyle açıklamıştır.²⁸ Yaşanan bu gelişmeler sonucunda kentte ortaya çıkan yeni meslekler, yönetim anlayışının gelişmesi ve siyasetin yaygınlaşmasıyla birlikte kırlardan ekonomik olarak kopma süreci başlamıştır. Uygarlık, kültürel yönden aydınlanmanın gelişimini işaret eder. Yaşanan tüm bu gelişmeler, akılcılığın ilk adımlarının atılmasına ile karakterize edilmiştir. Bu yönüyledir ki, ünlü Marksist arkeolog Gordon Childe yaşanan bu gelişmeleri “kentsel devrim” olarak adlandırmıştır.²⁹

İlk aşamada tarım devrimi, daha sonrasında ise kentsel devrime giden bu gelişmeleri açıklamak konunun anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Doğu Uygarlığı'ndaki Neolitik (Cilalı Taş Devri) toplumlar MÖ 4000'li yıllardan sonra yavaş yavaş madenleri tanımaya başlamışlardır. MÖ 3500'lere gelindiğinde ise

²⁵ Paul K. Hart ve Albert J. Reis, “Kentsel Yerleşimlerin Tarihi”, **20. Yüzyıl Kenti**, İmge Kitabevi, 2002, s. 28.

²⁶ Erol Kaya, **Kentleşme ve Kentleşme**, Okutan Yayıncılık, 2007, s. 14.

²⁷ Bookchin, s. 48.

²⁸ Lewis Mumford, **Tarih Boyunca Kent**, (Çev., Gürol Koca ve Tamer Tosun), Ayrıntı Yayınları, 2007, s. 34.

²⁹ Bookchin, s. 46.

bronzu keşfetmişlerdir. Bronzun keşfi, tarım dışında bir alanda çalışan kesimin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Çünkü bronz, işbölümü ve uzmanlaşma gerektiren bir üretim düzenini gerekli kılmıştır. MÖ 3000’li yıllarda Mısır, Mezopotamya ve İndus Vadisi örgütlenme açısından sadece çiftçilerden meydana gelmemiş, çeşitli meslek ve sınıflardan oluşan bir görünüm arz etmiştir. Bu yıllardan itibaren, insanların yaşamlarını sürdürdükleri yerler sadece kulübe ve çiftlik evlerinden oluşmamış, anıt mezarlar, tapınaklar ve saraylar da yaşam alanlarını oluşturmaya başlamıştır. Teknolojik gelişmeler sonucunda artan gelirin muhasebesinin tutulması güçleştiği için rahip yöneticiler yeni yazı ve rakamlar geliştirerek sorunu çözmeye çalışmışlardır. Tapınaklar, tanrı adına toplanan gelirlere ev sahipliği yaptığı için, dini yanının ötesinde sermaye birikimi merkezi olma görevini de üstlenmişlerdir. Zamanla kentlerde farklı alanlarda uzmanlaşma teşekkül etmiş, pazarlanan ürünlerin niceliğinde bir artış gözlenmiştir.³⁰ Buradan hareketle ifade edilebilir ki, bir tarım devrimi olarak kabul edilen tarımsal üretimimde yaşanan teknolojik gelişmeler neticesinde tarımsal ürünlerin bollaşması, toplumda refahın yükselmesi ile desteklenen kentsel alan artışını beraberinde getirmiştir. Bununla birlikte artan işbölümü ve uzmanlaşma ile çeşitlenen üretim, kentsel alanlarda dışa açılma eğilimi ile birlikte bir kentsel devrime sebebiyet vermiştir. İsbir ise, Doğu uygarlıklarının farklı bölgelerinde yaşanan bu gelişmelerin, kültür, ekonomi ve çevre şartlarının uygunluğu ile açıklanabileceğini ifade etmiştir.³¹

Tarihte kentlerin ortaya çıkışını açıklamaya yönelik bir başka çalışma, “Kentlerin Doğuşu” adlı makalesiyle Ergon Ernest Begel tarafından gerçekleştirilmiştir. Begel, makalesinde tarihsel sınıflandırma içerisinde kentleri, Antik, Orta ve Modern Çağ’da olmak üzere üçlü bir tasnife tabi tutmuştur. Tarihte kentlerin ortaya çıkışını ise Metal Çağı ile birlikte başlamıştır. Metal Çağı’nın bir getirisi olarak metalden yapılmış silahlar kullanan insanların, o dönem için silah olarak taşı kullanan insanlara karşı bir üstünlük sağladığı ifade edilmiştir. Cilalı Taş Devri’nde çiftçilik ile geçinen ve taşı yontup kesici hale getirerek savunmalarını gerçekleştiren bu insanların, metal silah kullananlar karşısında mukavemet gösteremeyerek bir süre sonra bu insanlara karşı köle durumuna düşüklerini açıklayan Begel, toplumda böylece köleler ve efendiler olmak üzere tabakalaşmanın tezahür ettiğini ifade etmiştir. Metal silah ile donanmış efendiler sınıfı, ilerleyen

³⁰ Gordon Childe, **Kendini Yaratan İnsan**, Varlık Yayınları, İstanbul, 1996, ss. 104-112.

³¹ Eyüp Günay İsbir, **Şehirleşme ve Meseleleri**, Ocak Yayınları, Ankara, 1986, s. 9.

zamanlarda güvenliklerini sağlamak üzere yüksek tepelerde ve kara bağlantısı olmayan dört tarafı sular ile çevrili yerlerde yaşamaya başlamışlardır. Tüm bölgeye hâkim olan, antik dönemdeki akropollerini anımsatan bu yapılar, askeri kayıpları azaltmak için oluşturulmuş ve kentlerin kökenini temsil etmişlerdir.³²

“Kentsel devrim” olarak nitelendirilen olgu Bumin’e göre³³ aslında bir “bürokratik devrim” hüviyeti taşımaktadır. Tapınak, saray ve tahıl ambarı ile ortaya çıkan, işbölümünün ve uzmanlaşmanın bir gereği olarak gelişen idarecilik, beraberinde bürokratik bir devrim ihdas etmiştir. Bu yönüyle “Doğu Despotizmi” kavramının ortaya çıkışı bu döneme rastlamıştır. Oldukça güçlü ve merkezîyetçi bir yapıda olan bu despotizm, kendisinin sınırsız iktidarını somutlaştıracak bir merkez arayışına girmiştir. Childe’ın da ifade ettiği gibi, bu kentlerin merkezi, tanrıların tapınaklarını içeren kaleler olarak somutlaşmıştır. Cismani ve tinsel iktidar böylece birleşmekte, tanrılar krallara kentler bağışlamaktadırlar.

Henri Frankfort, kentlerin ilk örneklerinin ortaya çıktığı Mezopotamya’da yapılan kazılar sonucu elde ettiği bilgilere dayalı olarak doğa-insan ilişkisi kapsamında kentlerin ortaya çıkışının ekonomik ve dinsel boyutlarının birbiri içine geçtiğini işaret etmektedir. Hem dinsel hem de ekonomik boyut tapınaklar çevresinde yer almakta ve tapınak da kentin simgesi konumunda bulunmaktadır.³⁴

Tarihsel olarak kentlerin doğuşuna ışık tutan bu açıklamalardan sonra, açıklamaların kuramsal boyutta analizine geçilecektir. İlk kentlerin ortaya çıkışının nedenlerine yönelik geliştirilen kuramsal yaklaşımlar ile konunun neden sonuç ilişkisi boyutunun daha fazla güçlendirilmesi hedeflenmektedir.

1.2.2. Kentlerin Ortaya Çıkışını Açıklayan Kuramlar

Tarihsel süreçte kentlerin nasıl ortaya çıktıklarını anlamak için çeşitli kuramlar geliştirilmiştir. Bunlardan bazıları, temel bir nedene dayanarak kentlerin ortaya çıkışını açıklarken, bazıları da birden fazla nedenin bir arada tezahür etmesiyle kentlerin oluştuğunu söylemektedir. Keleş’e göre kuramlar, olguların nedenlerinin belirli bir neden sonuç ilişkisine bağlı olup olmadığını saptamaya yönelik geliştirilen bir düşünce sistemidir. Dolayısıyla, bir kent kuramından beklenen amaç, kent adı

³² Ergon Ernest Begel, “Kentlerin Doğuşu”, *Cogito*, Sayı: 8, Yapı Kredi Yayınları, 1996, s. 8.

³³ Kürşat Bumin, *Demokrasi Arayışında Kent*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1990, s. 23.

³⁴ Rana A. Aslanoğlu, *Kent Kimlik ve Küreselleşme*, Asa Kitabevi, Bursa, 1998, s. 16.

verilen olgunun ontolojik ve epistemolojik açıdan irdelenmesini, gelişim ve değişimlerindeki saiklerin ortaya çıkarılmasını mantıksal zeminde birtakım söz ve simgeler ile açıklığa kavuşturmak.³⁵ Bu kapsamda, kentlerin ortaya çıkışına yönelik iki temel görüş geliştirilmiştir. Bunlardan ilki ve daha çok taraftarı olanına göre, tarım ve hayvancılık ile geçimlerini sürdüren insanlar zaman içerisinde çeşitli gelişmeler ile kent hayatını tesis etmişlerdir. İkinci görüş ise ilk görüşün aksine önce kent hayatının var olduğunu, daha sonraki zamanlarda değişen koşullar neticesinde kırsal hayatının ortaya çıktığını belirtmiştir.³⁶ Bu iki temel görüşü kuramsal boyutta temsil eden artı ürün-hidrolik toplum kuramı, ekonomik kuramlar, askeri kuramlar ve dinsel kuramlar olarak ifade edilebilir.³⁷

1.2.2.1. Hidrolik Toplum ve Artı Ürün Kuramı

Hidrolik toplum kavramı, tarımda oldukça hayati olan iklim koşulları ve toprağın değeri çerçevesinde geliştirilmiştir. Bu kuram, kentlerin ortaya çıkmasından evvel tarım ile uğraşan toplumlarda toprak ve iklim koşullarının elverişliliğinin artı ürün olarak nitelenen ürün fazlalığına yol açtığını belirtir. İhtiyaçtan fazlasını üretmek ise, sosyal tabakalaşmaya ve nihayetinde de kentlerin doğuşuna imkân tanımıştır. Bu noktada, ihtiyaçtan fazlasını üretmeye neden olan güç ise sulama olgusunun gelişmesiyle açıklanmaktadır. Sulama sistemlerinin geliştirilmesi ve kontrolünün sağlanması ise beraberinde bürokratik bir yapının oluşmasına yol açmış, böylelikle kentlerde idari yapının teşekkülü sağlanmıştır. Bu kuram çerçevesinde artı ürün ve hidrolik toplum olmak üzere iki kavram ortaya çıkmıştır.³⁸

İhtiyaç duyulandan fazlasının üretimi olarak kabul edilen artı ürün, çeşitli mekanizmalar sayesinde kentlerin ortaya çıkış sürecini etkilemiştir. Buradaki artı ürün-kent ilişkisinde nüfus önemli bir yer tutmaktadır. Çünkü artı ürünün bir yatırım aracı olarak kabul edilmesi, gelir artışının sağlanmasına ve insanların refahının yükselmesine neden olmuştur. Refahı yükselen toplumun bir değişim dönüşüm sürecine uğrayarak, öncelikle nüfus artışını gerçekleştirmesi, sonra da yoğunlaşan nüfusun kentlerin yükselişini hızlandırması söz konusu olmaktadır.

³⁵ Keleş, **Kentleşme Politikası**, s. 113.

³⁶ Şahin, s. 43.

³⁷ Harold Carter, **An Introduction to Urban Historical Geography**, Edward Arnold Press, London, 1983, ss. 3-9'dan aktaran Aslanoğlu, s. 17.

³⁸ Aslanoğlu, s. 16.

Hidrolik toplum kavramı ise kentlerin ekolojik yanı ile ilişkilidir. Burada nüfus artışı ile sulama teknolojilerinin gelişmesi arasında güçlü bir bağlantı kurulmaktadır. Bu kapsamda “Doğu Despotizmi” adlı çalışmasıyla Wittfogel, hidrolik toplumda sulama sistemlerinin işbölümü kavramını ortaya çıkaracağına, bunun da güçlü bir yönetim ağı olarak yönetsel ve bürokratik bir topluma taban hazırlayacağına değinmiştir. Buna göre, işbölümü, gücün merkezileşmesi ve idari yapının yoğunlaşması kentlerin ortaya çıkışında önemli faktörler olacaktır.³⁹

1.2.2.2. Ekonomik Kuramlar

Bu kuramlara göre kentlerin ortaya çıkışı, ticari ilişkilerin ve pazar yerinin bir sonucu olarak kabul edilmektedir. Mal alışverişinin yapıldığı, ticari hayata sahne olan mekânlar zamanla nüfusun o bölgede yoğunlaşmasına giden bir süreci başlatmaktadır.

Kentleri, ekonomik ilişkilerin cereyan ettiği yerler olarak algılamak, daha önce ifade edilen kentlerin kırsal alanları doğurması görüşünün arka bahçesini teşkil etmektedir. Bu çerçevedeki çalışmaları ile tanınan Jane Jacobs’a göre kentler, avcı gruplar arasında ticaretin yaygınlaşmasının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Avcı grupların yapmış olduğu hayvan ticaretinde, hayvanların avlanarak elde edilmesi yerine evcilleştirerek çiftliklerde yetiştirilmesi düşüncesi kentsel yapı formunun dışında bir de kırsal yaşantının yaygınlaşmasına sebep olmuş, böylelikle pazar yeri olarak kentler, kırsal yaşamı ortaya çıkarmıştır.⁴⁰

1.2.2.3. Askeri Kuramlar

Dağınık halde yaşayan insanların, birlikten kuvvet doğar prensibiyle hareket ederek, güvenliklerini sağlamak adına oluşturdukları mekânlarda yaşamaya başlamaları, bu kuramın temel iddiasını oluşturmaktadır. Bu noktada, Mısır Hiyeroglifleri’nde etrafı çevrili daire ile ifade edilen kent simgesindeki duvarlar, böyle bir savunma amacıyla insanların bir arada yaşamaya başladıklarına örnek gösterilmektedir.

³⁹ Aslanoğlu, s. 17.

⁴⁰ Aslanoğlu, s. 19.

1.2.2.4. Dinsel Kuramlar

Bu kuram çerçevesinde kentlerin ortaya çıkmasında din faktörü oldukça önemli olmaktadır. Bu bakımdan din olgusu birleştirici ve bütünleştirici etkisiyle kent formunun ortaya çıkmasına olanak sağlamıştır. Bu yöndeki açıklamaları ile tanınan İbn-i Haldun'a göre din, göçebe hayatı benimseyen insanların yerleşik hayata geçmelerindeki önemli bir faktör konumundadır. Din olgusu bu işlevini toplumda sosyal kontrol mekanizmaları oluşturarak yerine getirmektedir.⁴¹

Buraya kadar anlatılan kuramlar, kentlerin ortaya çıkışını ekonomi, din ya da askeri açıdan ele alarak, sonuçları tek bir neden üzerinden sınılamaya tabi tutmuştur. Kenti birden fazla neden ile kuramsallaştıran çok boyutlu teoriler ise Childe, Sjoberg ve Lampard tarafından geliştirilmiştir.⁴²

1.2.2.5. Childe'in Geliştirdiği Kuram

Neolitik dönemde köy hayatında yaşanan değişimleri inceleyen Childe, kentin nasıl ortaya çıktığını anlamaya yönelik olarak; büyüklük, nüfus yapısı, kamu sermayesi, kayıt tutma ve ticaret gibi olgularla cevap aramaya çalışmıştır.

Bu kuram ile, büyüklük kavramı ile bir arada yaşayan insanların sayısındaki artış sonucunda değişen ölçeksel farklılaşma, nüfus yapısı ile meslekte uzmanlaşma, anıtların yapılması ve çekim merkezi oluşturması ile kamu sermayesi, yazılı tabletlerin ve matematiğin geliştirilmesi ile kayıt tutma; ulaşım ağlarının geliştirilmesiyle de ticaretin kenti oluşturmadaki rolü ifade edilmiştir.⁴³

1.2.2.6. Sjoberg'in Geliştirdiği Kuram

Kentlerin ortaya çıkışını tek bir nedene indirgemeyen bir başka kuram Sjoberg tarafından geliştirilmiştir. Sjoberg, kentlerin ortaya çıkışında üç temel koşulun gerekli olduğunu, bunların ise uygun ekolojik taban, teknoloji ve sosyal örgütlenme olarak sayılabileceğini ifade etmiştir.

⁴¹ Aslanoğlu, s. 20.

⁴² Aslanoğlu, s. 20.

⁴³ Gordon Childe, **Kendini Yaratan İnsan**, ss. 150-155.

Ekoloji ile kentlerin ortaya çıkışında yerleşim yerlerinin çevresel koşulları dikkate alınmaktadır. Bu kapsamda, iklim ve toprağın canlı varlıklara uygunluğunun bir sonucu olarak ilk kentler bu alanlarda ortaya çıkmıştır. Mezopotamya ve Nil Nehri gibi bölgelerin, bu özelliği sayesinde tarihte ilk kentlere ev sahipliği yaptığı kabul edilmektedir. Teknoloji ise tarımda faaliyet gösteren insanların bu uğraşlarından vazgeçerek, avcılık, balıkçılık gibi alanlara yönelmesine neden olmuştur. Son koşul olan sosyal örgütlenme ise ekonomik ya da siyasi nedenler ile bir araya gelen insanların kentsel gelişime yönelik bir alt yapı hazırladığı düşüncesine odaklanmıştır.⁴⁴

1.2.2.7. Lampard'ın Geliştirdiği Kuram

Lampard, kentlerin ortaya çıkışına yönelik olarak bağımlı ve bağımsız değişkenlerin ilişkileri kapsamında, teknolojik kapasite artışı, nüfus yoğunlaşması, örgütlenme ve çevre gibi bağımsız değişkenlerin, bağımlı değişken olan kenti ortaya çıkardığını ileri sürmüştür. Bu kapsamda dışsal bir belirleyici olan, gıda ürünlerinin toplanmasından üretimine geçilmesi, kentleri ortaya çıkaran itici güç olarak kabul edilmektedir. Ayrıca kentlerin ortaya çıkışı bir sosyal süreç olarak nitelendirilmekte, dolayısıyla bu konu hakkında genel geçer bir hipotezin geliştirilmesinin güçlüğünden bahsedilmektedir.

Açıklanan kuramlardan da anlaşılacağı üzere, kentlerin varoluşunun çok farklı nedenler ile temellendirildiği açıktır. Bu farklı nedenlerin her birinin ortak noktası ise ekonomik bir tabana dayanmasıdır. Doğal kaynakların bölgelerarası eşitsiz dağılımı ve ulaşım olanaklarının farklılığı, bu kapsamda öncelikli ekonomik etkenlerin başında gelmektedir. Daha sonraları ise ölçek ekonomilerinin varlığı ile kentlerin gelişimi açıklanmaya çalışılmıştır. Günümüze doğru ise tarımda ölçek ekonomilerinin veya verimin artmasına imkân sağlayan koşulların varlığı kentleri ortaya çıkaran nedenlerin arasında gösterilmiştir.⁴⁵

⁴⁴ Gideon Sjoberg, **The Pre-industrial City**, The Free Press, New York, 1965, s. 29'dan aktaran Aslanoğlu, s. 22.

⁴⁵ Hasan Ertürk, **Kent Ekonomisi**, Ekin Yayınevi, 2011, s. 38.

1.2.3. Kentlerin Gelişimine Yönelik Kuramlar

Süreç içerisinde kentlerin sosyo-ekonomik yapısı ve mekânsal boyutunun değişimini açıklamaya yönelik kuramlar geliştirilmeye başlanmıştır. Kuramlar, daha önce de belirtildiği gibi, süreç içerisinde ortaya çıkan olguların nedenlerinin belirli bir düzen dâhilinde oluşup oluşmadıklarının saptanmasına ve bu olguların bağlı olduğu çeşitli yasaların varlığını sorgulamaya yönelik geliştirilen bir düşünce sistemi olarak kabul edilmektedir. Bu hedef doğrultusunda geliştirilen bir kuram öncelikli olarak, kent adı verilen toplulukların neden var olduklarına, temel yapılarının ve bileşenlerinin ne olduğuna ve nasıl büyüdüklerine mantıksal sınırlar içinde çeşitli önerme ve simgeler ile açıklama getirmektedir.⁴⁶ Bu kapsamda, kent kuramları vasıtasıyla üretim ilişkilerinin kente olan etkilerinin incelenmesi, kent ve toplumsal yapı ilişkisi çerçevesinde etkilenen-etkileyen karmaşasının billurlaştırılması ve kentin ortaya çıkmasında farklı tarihsel süreçlerin etkilerinin araştırılması gerçekleştirilmiş olacaktır. Ayrıca iyi bir kent kuramından beklenen, sadece olana değil, kentlerin gelecekte cevap arayacağı sorunlara da ışık tutmasıdır.

Yukarıda ifade edilen beklentileri karşılayabilmesi açısından, kent kuramlarının bazı yeterlilik, ilke ve ölçütlere uygun olması beklenmektedir. Bu çerçevede, kent kuramlarının şu özelliklere sahip olması gereklidir:⁴⁷

- Kuram, kentlerin ortaya çıkış sürecini açıklamaya yönelik temel niteliklere sahip olmalı ve bu niteliklerin geliştirilebilirliği olanaklılık göstermelidir.
- Geçerlilik yönünden görgül veriler ile test edilmeye ve kanıtlanmaya açık olmalıdır.
- Söylemleri yönüyle bütünlülük ve tutarlılık arz etmelidir.
- Kuram, örneklerini yaşamdan almalıdır.

Kentsel mekânların yapısı ve dağılımı üzerinde, o alana konu olan ekonomik faaliyetlerin ve bununla ilişkili insan tercihlerinin doğrudan biçimlendirici bir etkisi söz konusudur. Buradan hareketle kentbilimciler, mekânsal yapı ve dağılımın gelişim

⁴⁶ Keleş, **Kentleşme Politikası**, s. 113.

⁴⁷ Keleş, **Kentleşme Politikası**, s. 114.

ve değişim ekseninde farklılaşmasını açıklamak üzere çeşitli formüller oluşturmaya başlamışlar ve böylece genel geçer bir modelin peşinden koşmuşlardır.⁴⁸

Kentsel kuramların sınıflandırılması, farklı gelişim çizgileri baz alınarak yapılmaktadır. Bazı yazarlar, modern kentin Avrupa'da yaşanan endüstrileşme süreciyle ortaya çıktığı düşüncesinden hareketle sınıflandırmalarını, Avrupa'da Kent Kuramları ve bu süreci daha sonra yaşayan ülke olan Amerika'da Kent Kuramları şeklinde bir sınıflandırmaya tabi tutmuşlardır.⁴⁹

Daha kapsayıcı bir sınıflandırma ise Keleş tarafında yapılmıştır. Keleş kent kuramlarını; Kentsel Ekoloji Kuramları, Özekselleşen Yerler Kuramı, Tek Büyük Kent Kuramı, Sıra Büyüklük Kuramı, Toplumbilimcilerin Kent Kuramları ve Yeni Marksist Kentsel Politika Kuramları olarak ifade etmiştir.⁵⁰

1.2.3.1. Kentsel Ekoloji Kuramları

Bu kuramlar, temelde kentin yapısal özellikleri üzerinden bazı değerlendirmelerde bulunup, onların ortaya çıkışına ve gelişimlerine betimsel açıklamalar getirmesiyle sistemli bir şekilde kenti açıklayan ilk kuramlar olmuşlardır.⁵¹ Kuramların ortak noktası ise kentin belirli çevre bilim ilkelerine sadık kalarak değerlendirmeye tabi tutulmasıdır ki, bu yönüyle çevre bilimcilerin kuramları olarak da adlandırılırlar. Kuramlar çoğunlukla kentlerin gelişimi üzerindeki dış faktörlerin etkilerine odaklanırken, kentlerin gelişimine yönelik planlı faaliyetleri ilgi alanlarının dışında tutmuşlardır.⁵²

Geleneksel kuramlar olarak da adlandırılan bu kuramların ortaya çıkışında Chicago Okulu'nun büyük bir rolü vardır. Chicago Okulu, 1900'lerin başlarından 1950'lere kadar geçen süre zarfında geliştirdiği yöntem ve çalışmalarla kentleşme olgusuna, hem içinde bulunduğu dönem hem de daha sonraki dönemler için özgün ve yol gösterici bir görev üstlenmiştir. Okul, kent bilim ve sosyoloji disiplinleri için yeni bir dönemin kapılarını aralamış, kent ve kentliliği araştırmalarının odağına almıştır.

1920'lerden 1940'lara kadar Chicago Okulu ile bağlantılı olan Robert E. Park, Ernest Burgess ve Louis Wirth kentsel ekoloji alanında önemli çalışmalara

⁴⁸ İsmail Ceritli, **Kentleşme Sürecinin Ekonomi Politikası ve Bir Türkiye Uygulaması**, Yargı Yayınevi, Ankara, 2003, s. 37.

⁴⁹ Bal, s. 90.

⁵⁰ Keleş, **Kentleşme Politikası**, ss. 113- 132.

⁵¹ Aslanoğlu, s. 25.

⁵² Rüstem Erkan, **Kentleşme ve Sosyal Değişme**, Bilimadamı Yayınları, Ankara, 2010, s. 202.

imza atmışlardır. Doğa Bilimleri ve Kültür Bilimleri, okulun kentsel teorideki düşünsel altyapısını oluşturmuş, kentler kültür üzerinden anlaşılmaya ve tanımlanmaya başlanmıştır. Park ve Burgess Doğa Bilimleri ile bağlantılı olarak kentleri kuramsallaştırmaya giderken, Wirth ise kentleri kültür üzerinden incelemiştir.⁵³

Wirth, “Bir Yaşam Biçimi Olarak Kentlileşme” adlı eserinde, kenti, zihniyet ve şahsiyet problemi çerçevesinde çözümlene yoluna gitmiştir. Wirth’e göre, bireylerin hayat tarzlarında ya da dünya görüşlerinde meydana gelen değişiklikler, beraberinde kentlileşme olgusunu ortaya çıkarmaktadır. Bu değişiklikler, kenti tanımlamakta kullanılan büyüklük, yoğunluk ve heterojenlik gibi bireylerin yaşam biçimlerine etki edecek unsurlar üzerinden değerlendirilmektedir. Büyüklük unsuru ile kentin çok sayıda bireyden oluştuğu ve birey sayısı arttıkça farklılaşmaların fazlalaşacağı işaret edilmekte; yoğunluk ile kentlerde farklılaşma ve uzmanlaşma olgularının ortaya çıkacağı söylenmekte ve son olarak heterojenlik ile de kentte çok parçalı ve tabakalı bir yapının varlığından bahsedilmektedir.⁵⁴

Ekoloji, bitki ve hayvan organizmalarının çevreyle olan ilişkilerini incelemektedir. Chicago Okulu’nun temsilcileri, büyük kent yerleşimlerinin kuruluşunun ve farklı semtlerinin dağılımının benzer ilkeler doğrultusunda kavranabileceğine inanırlar. Kentler rastgele değil, çevrenin sunduğu olanaklar ölçüsünde büyür ve gelişirler. Nehir kıyılarında, verimli ovalarda, ticaret ve demir yolu gibi alanlarda kentlerin kurulması, çevrenin sağladığı olanaklar ölçüsünde mümkündür.⁵⁵

İnsan ekolojisine ait düşünceleri, kent teorileri altında açıklamaya çalışan Park, Burgess ve McKenzie’ye göre, kent olarak kabul edilen alanlar ekolojik bir düzen içerisinde var olmaktadır. Park’ın geliştirdiği kentsel ekolojinin objesi, coğrafi ve kültürel yaşama alanları içerisinde bulunan insanların oluşturdukları yerleşme gruplarıdır. Park’a göre, kentlerdeki mekânsal ilişkileri açıklamak için kullanılması gereken kavram “hâkimiyet”tir. Darwin’den alıntı yapan Park, her yaşam sistemi içinde bir ya da birden fazla hâkim türün varlığından bahsetmektedir. Örneğin, bitkilerin büyümesi için gerekli olan ışığa hangi bitki daha yakın ise onun yaprakları daha büyük olmakta, ışıktan uzaklaştıkça bitkiler cılızlaşmaktadır.

⁵³ Köksal Alver (Ed.), **Kent Sosyolojisi**, Hece Yayınları, Ankara, 2012, s. 129.

⁵⁴ Ayda Yörükhan, **Şehir Sosyolojisi ve İnsan Ekolojisinin Teorik Temelleri**, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2006, ss. 85-87.

⁵⁵ Bal, s. 113.

Burada ışık, bitki topluluğunun temel ihtiyacı olduğu için, en güçlü bitki, ışığa en hâkim konumda olanlar arasından çıkmıştır. Park, yukarıdaki örnekten hareketle, insan yerleşmelerini etkileyen ışığın ise sanayi ve ticaret olduğunu belirtmiştir. İnsan topluluğundaki bireylerin sanayi ve ticaret ışığına hâkim olabilme yarışı sonucunda kentsel yerleşimler şekillenmiştir.⁵⁶

Chicago Okulu'nun bir diğer üyesi olan Mckenzie ise 1926 yılında geliştirdiği kuramında, kentlerin resmi politikalar ile değil; yoğunlaşma, merkezileşme, ayrımlaşma, istila ve tamamlama olarak ifade edilen bazı ekolojik süreçler sonunda ortaya çıktığını ifade etmiştir. Sırayla bunlar şöyledir:⁵⁷

- Yoğunlaşma, bir bölgede yaşayan insanların çokluğunu ifade eder.
- Merkezileşme, aynı yerde yaşayan yoğun nüfusa verilen hizmeti; merkezden uzaklaşma ise aşırı nüfus birikmesinin bir sonucu olarak insan ve sanayinin o bölgeden uzaklaşmasını ifade etmektedir.
- Ayrımlaşma, ekolojik farklılaşma olarak tanımlanmaktadır. Burada belirli faaliyetlerin, kentin belirli alanlarından ayrılarak farklı yerlerde sürdürülmeye devam etmesi anlaşılmaktadır. Örneğin, finans kuruluşlarının çıkarları doğrultusunda bulunduğu yerden ayrılarak sanayi bölgelerine taşınmaları bu durumu nitelemektedir.
- İstila, kentin bir bölgesinde gözlenen yeni gelişmelerin insanların dikkatini çekmesiyle o bölgeye hareket etmelerini açıklayan bir olgudur. Örneğin lüks konutların inşa edildiği yerlerde hızla ticaret merkezlerinin kurulmaya başlanması istila olarak kabul edilir. Ayrıca lüks konutların yeni keşfedilmiş bir gecekondü bölgesinde hızla fazlalaşması da istila olarak kabul edilir.

Ekolojik kuram kapsamında, Amerika'daki kentlerin oluşum ve değişim süreçleri incelemiş, bunlar bir kuram dâhilinde ifade edilmiştir. Bu kentlerin içinde Chicago'nun ayrı bir önemi vardır. Bu kent 1830 yılında 100 civarı nüfusa sahip bir köy konumunda iken, 1930 yılına gelindiğinde nüfusu 3.5 milyona yaklaşmıştır. Chicago'da yaşanan bu hızlı nüfus artışı beraberinde bazı değişimleri ortaya çıkarmıştır. Örneğin, Chicago kısa zamanda ABD'nin en büyük demiryolu ağına, en fazla konutuna, çok sayıda göçmen gruplara ve bunlarla gelen sosyal sorunlara tanık olmuştur. Bu ekol ayrıca, Chicago ve diğer Amerika kentlerinde yaşanan bu hızlı

⁵⁶ Aslanoğlu, s. 27.

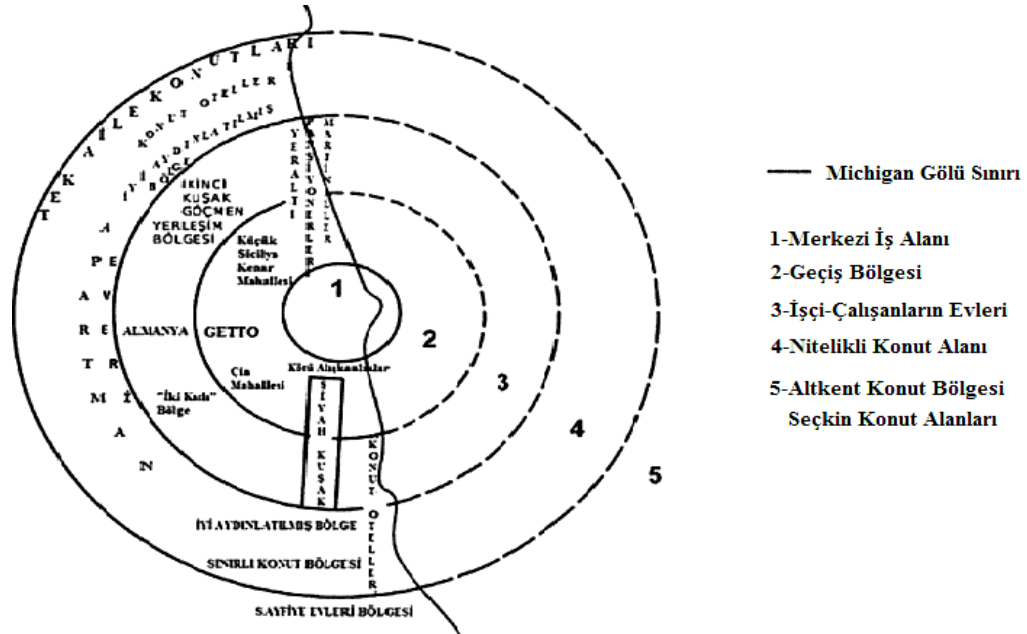
⁵⁷ Enver Özkalp, **Sosyolojiye Giriş**, Ekin Yayınevi, Bursa, 2009, ss. 332-333.

değişim ve dönüşümlerin doğurduğu sorunlara çözüm bulabilmek amacıyla çeşitli kuramlar geliştirmiştir. Ortak Merkezli Çemberler Kuramı, Dilimler Kuramı ve Çok Merkezli Gelişim Kuramı bunlardan en fazla kabul görenleri olmuştur.⁵⁸

1.2.3.1.1. Ortak Merkezli Çemberler Kuramı (Concentric Zone Theory)

Burgess ve McKenzie, Park'ın geliştirmiş olduğu kentsel ekolojik düşüncüyü işlevsel hale getiren çalışmalar yapmışlardır. İşlevsellik, kentsel yapının merkezden dışa doğru bir dizi ortak merkezli halkalar şeklinde gösterildiği “Bull’s Eye” (Boğa Gözü) modeliyle açıklanmaya çalışılmıştır. Bu modelde, kentin kumanda odası olarak nitelendirilebilecek olan iş yerleri ve kilit ulaşım ağları merkez halka içerisinde kabul edilmiştir. Bu bölgeyi çevreleyen alanda nüfus ve arazi kullanımının değişken olduğu “geçiş bölgesi” bulunmuş, ayrıca buralar, sürekli nüfus ve mülkiyet değişimine sahne olan, kentin ucuz işgücünün yaşadığı yerler olarak kabul edilmiştir. Geçiş bölgesinin dışında ise refahı daha yüksek olan işçilerin kendilerine ait gayrimenkulleri üzerinde Amerikan tipi konutlardan oluşan bölgeler konuşlanmıştır. Bu halkanın dışında daha fazla geliri olan orta sınıf ailelerin konutları yer almış; en son halkada ise gelişmiş bir ulaşım ağıyla desteklenmiş lüks konutlar bulunmuştur.⁵⁹

Şekil 1: Ernest W. Burgess’in Boğa Gözü Modeli

Kaynak: Burgess, s. 55’den aktaran Gencay Serter, “Şikago Okulu Kent Kuramı: Kentsel Ekolojik Kuram”, *Planlama Dergisi*, TMMOB Şehir Plancıları Odası Yayını, Cilt: 23, Sayı:2, 2013, s. 71.

⁵⁸ Bal, s. 118.

⁵⁹ Ernest W. Burgess, “The Growth of the City, An Introduction to a Research Project”, *The City*, (Ed. Robert E. Park ve diğerleri), The University of Chicago Press, 1925, ss. 47- 62.

Burgess'in kent modelini analiz eden Harris ve Ullman'a göre ortak bir merkez etrafında gelişen bu beş bölge sırasıyla şöyle açıklanmıştır:⁶⁰

1. İş ve ticaret bölgesinde ticari, toplumsal ve kentsel yaşam vardır. Aynı zamanda perakende satış mağazaları, iş yapıları, bankalar, kulüpler, tiyatrolar, oteller ve müzeler gibi kent yaşamı için vazgeçilmez kurumlar da burada örgütlenmişlerdir.
2. Geçiş bölgeleri ise kent merkezine göre daha az ışıklı oturma alanlarına sahiptir. Küçük üretim yerleri, iş yapıları ve özellikle eşyalı olarak kiraya verilen konutlar buralardadır. Bu bölge, merkezde herhangi bir işte çalışan düşük gelirli kimselerden oluşan, hayat standartları düşük yoksulluk yuvaları olarak anılmaktadır.
3. Burada, geçiş bölgesindeki kötü koşullardan uzaklaşmak, fakat merkezdeki işlerinden de çok uzaklaşmamak isteyen sanayi işçileri oturmaktadır.
4. Yaşam koşullarının daha iyi olduğu, yalnızca tek bir ailenin yaşamasına uygun olarak inşa edilmiş ve üst sınıfların ikamet ettiği konutlar bu alandadır.
5. Çoğunlukla kent sınırlarının dışında bulunan ve ulaşım ağı boyunca gelişen alanlardır. Üst sınıflardan aileler, yörekentler olarak da adlandırılan bu bölgelerde, tek katlı kır evlerini andıracak tarzda inşa edilmiş yapılarda yaşamaktadır.

Tek merkezli daireler kuramına çeşitli eleştirel getirilmiştir. Öncelikle, kentin gelişimini eş daireler ile açıklayarak ifade etmesi, karmaşık bir yapıya sahip olan kentin, sığ bir düşünceyle ele alınması olarak kabul edilmiştir. Ayrıca, kuramın Amerika'da belirli kentleri incelemesiyle kapsayıcılığı da tartışılmıştır. Son olarak merkezi veya yerel yönetimlerin sahip olduğu planlama kararları ve arazi denetimlerine değinilmemesi de bir eksiklik olarak görülmüştür.⁶¹

1.2.3.1.2. Dilimler Kuramı (Sector Theory)

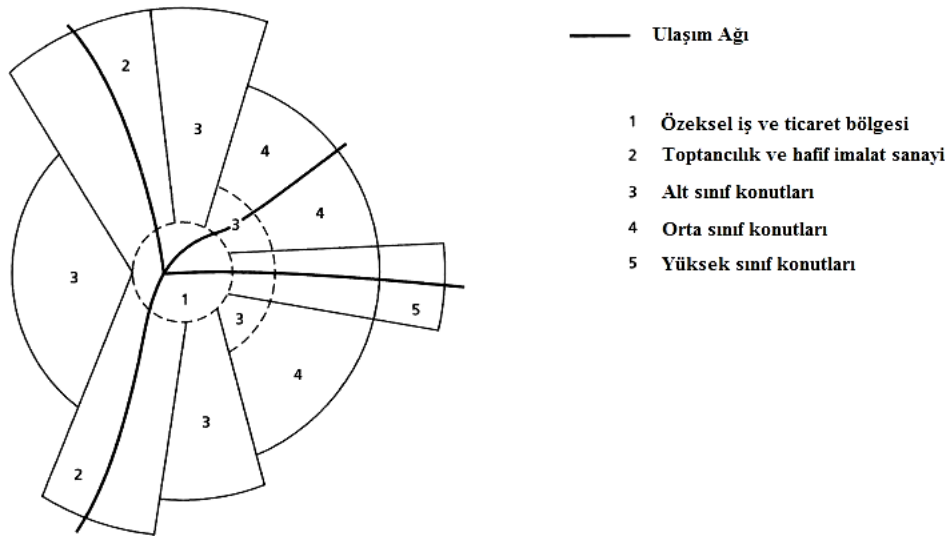
Hommer Hoyt tarafından kentlerin yerleşim şekillerinde ulaşım ağının önemini vurgulamak üzere, 142 Amerikan kentinde 40 yıla yakın gözlemler yapılarak dilimler kuramı geliştirilmiştir. Kendisi bir gayrimenkul uzmanı olan Hoyt,

⁶⁰ Chauncy D. Harris ve Edward L. Ullman, "Kentin Doğası", **20. Yüzyıl Kenti**, s. 66.

⁶¹ Keleş, **Şehirciliğin Kuramsal Temelleri**, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1972, s. 6.

arazi fiyatları ve fiyatların değişimi gibi konulara yakın ilgi duymuştur. Hoyt, Burgess tarafından geliştirilen kurama, tarihsel gelişim sürecini ekleyerek kentlerin gelişiminde tarihsel analizlere önem vermiştir. Ayrıca Hoyt’a göre, 1920’li yıllarda araç sayısının ve ulaşım olanaklarının, konutların mekânsal olarak dağılımında önemli bir yeri olduğu ifade etmiştir. Bu tespitler ile Hoyt, “Amerika Kentlerinde Yerleşim Olanaklarının Yapısı ve Gelişimi” adlı eserinde, kentsel alanların birbirini izleyen halkalar şeklinde gelişmediğini, gelişimin hızlı ulaşım ağı boyunca yaşandığını öne sürerek dilimler kuramını ortaya atmıştır.

Şekil 2: Dilimler Kuramı Modeli

Kaynak: Keleş, **Kentleşme Politikası**, s. 117.

Dilimler kuramına göre, kentler ve çevre kentler ana ulaşım ağı yönünde gelişmektedir. Düşük gelirliilerin oturduğu meskenlerin karşı yönünde ve ulaşım ağı üzerinde orta ve üst gelir grubunun yaşadığı çevre kentler gelişme göstermektedir.⁶² Farklı gelir dilimlerinde ve farklı sınıflara üye olanlar farklı bölgelerde oturmaktadırlar. Gelirlerinde yükselme olan aileler merkezden çevreye doğru bir hareket halindedir. Yüksek standartlı oturma alanları, konut bölgelerinin gelişme eksenini üzerinde yer almaktadırlar. Çünkü kentsel büyüme sürekli olarak yüksek standartlı bölgeler yönünde gerçekleşmektedir.⁶³

Ekolojist mantık çerçevesinde bu kuram kenti beş ayrı dilimden oluşan bir organizma olarak kabul etmektedir. Merkezde iş ve ticaret bölgesi bulunur. İkinci dilimde toptancılık ve hafif sanayi kuruluşları yer almaktadır. Üçüncü dilimde,

⁶² Eyüp G. İsbir, **Şehirleşme ve Meseleleri**, Ocak Yayınları, 1986, s. 137.

⁶³ Keleş, **Kentleşme Politikası**, s. 116.

sanayi bölgesine en yakın olan alt sınıf yerleşim bölgesi bulunmaktadır. Bu dilimdeki alanları bir önceki halinde zengin sınıflar işgal etmekteyken, şimdi onların bıraktığı yerlere geçiş halindeki alt sınıf konutlar yerleşmiştir. Dördüncü dilimde, orta gelirli kimselerin bulunduğu konutlar yer almakta, son dilimi ise gelir düzeyi en yüksek olan ailelerin konutları ifade etmektedir.

Dilimler kuramına farklı açılardan eleştiriler yapılmıştır. Örneğin, kuramın kente bakışının tamamen ekonomik değer odaklı olması tartışılan konulardan ilkidir. Hoyt, kenti tüm yönleriyle irdelemek yerine, arazi fiyatlarındaki değişimi ve büyük alışveriş merkezlerinin yer seçimi üzerinden değerlendirmiştir. Ayrıca sınıf yapılarını oldukça basitleştirmesi, yerel idareleri göz ardı etmesi ve sektörler ile ilgili tanımlamaların iyi yapılamaması da sorgulanan yönlerden olmuştur.⁶⁴

1.2.3.1.3. Çok Merkezli Gelişim Kuramı (Multiple Nuclei Theory)

Çok merkezli kuram daha önce ifade edilen iki kuramın eksiklikleri gidermek üzere yapılan çalışmalardan doğmuştur. Dilimler kuramı, tek merkezli çemberler kuramına göre topraktan yararlanma biçimleri konusunda daha açıklayıcı olsa da, kendi içerisinde bazı eksiklikler göstermiştir. Kapitalist ekonomik düzenin hâkim olduğu toplumsal yapı dikkate alındığında, kentsel alanda cereyan eden sınıfsal ilişkilerin ve sosyo-ekonomik yapının kapsam dışında tutulması, bu kuramın ilgilendiği konuların başında yer almıştır.⁶⁵

Harris ve Ullman tarafından 1945 yılında geliştirilen bu kuram, diğer iki kuramın aksine, kentlerin daha farklı bir gelişim çizgisi içinde olduklarını öne sürmüştür. Temel varsayıma göre kentler, gelişim süreçlerinde tek bir merkez üzerinden hareket etmek yerine birden fazla merkezi kendilerine baz almaktadırlar. Bu modele göre, kent büyüklüğü ile merkezlerin sayısı doğru orantılıdır. Kentlerde zamanla birden fazla merkezin ortaya çıkmasının altında yatan neden, bazı faaliyetlerin uzmanlaşmış özel hizmetlere gereksinim duyması, bazılarının kendilerine benzeyen ya da benzemeyen faaliyetler ile bir arada bulunma isteği içinde olmasıdır. Bunun yanında kentlerde yüksek kira bedellerinin insanları yeni merkezler oluşturmaya ittiği de ifade edilmiştir.⁶⁶ Örneğin, duraklama noktası olarak

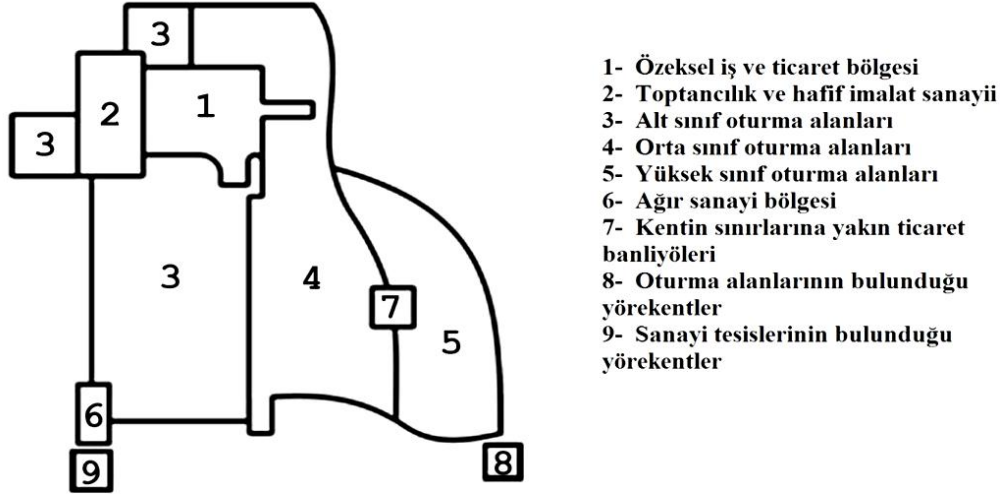
⁶⁴ Keleş, **Kentleşme Politikası**, s. 117.

⁶⁵ Erkan, s. 205.

⁶⁶ Keleş, **Kentleşme Pol...**, 118.

kabul edilen bir yerde liman ya da demiryolu olanakları; uzmanlık bilgisinin yaygın olduğu bir yerde fabrika ve maden ocağı ya da turistik cazibe alanları olan tarihi yerler ve sahiller o bölgeyi merkez konumuna getirebilir. Böylece bir yerleşim alanında, faaliyetlerin uyum içerisinde çalışmasına hizmet edecek şekilde belirli merkezlerde yoğunlaşmalar olacak ve yeni merkezler ortaya çıkabilecektir.⁶⁷

Şekil 3: Çok Merkezli Büyüme Modeli

Kaynak: Keleş, **Kentleşme Politikası**, s. 118.

Çok merkezli gelişme kuramı, büyük kentlerde topraktan faydalanma hususunda diğer kuramlara göre daha gerçekçi bir modelleme yapmış olmasına rağmen, modellemede görgül araştırma tekniklerinin kullanılmaması bir eksiklik ifade etmiştir. Ayrıca, kentlerin büyümesini uzun vadeli değil, dönemlik bir yaklaşımla ele almasından dolayı da tartışma konusu olmuştur. Olumlu bir özellik olarak ise kuramın kullanışlı olması açısından, bir kentte yeni kent merkezi çekirdeklerinin nerelerde ve ne zaman oluşacağını bildirmesi geleceğe dönük tahminlerin tutarlılığı adına önemli bir özelliktir.⁶⁸

Çevrebilimcilerin geliştirmiş olduğu bu kuramlar, farklı yönlerden eleştirilere maruz kalmıştır. Bu kapsamda disipline geniş çaplı bir eleştiri Castells'den gelmiştir. Castells'e göre ekolojistlerin sistemleştirmiş olduğu analizlerde süreç kavramı göz önünde bulundurulmamıştır. Durağan bir yapı hâkimdir. Kentin bünyesinde bulunan yoksulluk yuvaları ve getto bölgeleri kapitalist düzenin egemenliğinden dolayı iyileştirilmez alanlar olarak tanımlanmaktadır. Çevrebilimcilerin bu bakış açısı

⁶⁷ Harris ve Ullman, **20. Yüzyıl Kenti**, s. 69.

⁶⁸ Harris ve Ullman, **20. Yüzyıl Kenti**, s. 119.

eleştirilere konu olmuştur. Bir diğer eleştiri konusu ise kentlerin oluşumunda kültürün göz ardı edilmesidir. İnsanlar ve mekânların dağılımını salt ekonomik değişkenler aracılığı ile açıklamak eksik bir bakış açısı olarak değerlendirilmiştir.⁶⁹

1.2.3.2. Modern Kuramlar

Modern kuramlar genellikle kent planlamacılarının kuramları olarak da bilinir. Modern kuramlar ile birlikte, kentin sadece fiziksel özellikleri üzerinden değerlendirilmesi ile geliştirilen çevrebilimcilerin teorilerinin aksine kentin doğuşu, gelişimi, kentteki iletişim biçimleri, davranış kalıpları ve tüketim alışkanlıkları gibi konular kuramlarda yer almaya başlamıştır. Modern kuramlar için kentin kendisini bir nesne olarak düşünülmüş, kente özgü ilişkileri ise özne olarak kabul edilmiştir.⁷⁰ Bu çerçevede, büyüme ve iletişim eksenli bir analize tabi tutulan kent, bir arada yaşamının bir gereği olarak karşılıklı iletişim ve etkileşimin mekânları olmuştur.

Modern kuramlar ile kentler; karakter, büyüklük, yoğunluk, doku özellikleri, merkezleşme eğilimleri ve mekânda genel dağılış biçimleri gibi çok boyutlu bir bakış açısıyla incelenerek güncel durumları hakkında bir çözümleme yapılmaktadır. Bu çözümlenmeler ile kentlerin geleceği için yapılacak planlama çalışmalara katkı sağlanması hedeflenmektedir.⁷¹

1.2.3.3. Toplumbilimcilerin Kent Kuramları

Toplumbiliminin kurucuları olan Durkheim, Marx ve Weber Avrupa'nın sanayi kenti aşamasına gelene kadar geçen süreçleri sistemleştirerek modern toplumu ve endüstriyel kapitalizmin evrensel bir modelini oluşturmak için bir hedef etrafında birleşmişlerdir. Evrensel bir amacı olan modelde, gelişmenin itici gücü endüstriyel üretimdir. Bu gelişmeyi devam ettiren, yeni toplumsal düzenin unsurları ise zenginliği üretenler ve örgütleyenlerdir. Bunlar ise kentte hayat bulmaktadırlar. Bu noktada kentler, endüstriyel faaliyetlerin tezahür ettiği, kırlardan farklılaşmış ve yeni

⁶⁹ Aslanoğlu, s. 30.

⁷⁰ Erkan, 207.

⁷¹ Keleş, **Kent ve Konut Politikası**, s. 62.

olanın yaşandığı bölgeler olarak ele alınmıştır. Bu sebeptendir ki, sosyolojinin ortaya çıkışından itibaren kent, endüstri kentinin bilimi olarak kabul edilmiştir.⁷²

Kent sosyologları, kentlerin gelişim sürecinde teorinin yanında pratiği de işleyen ve dolayısıyla şekilsel olarak kentleri analize tabi tutan kent ekolojistlerinin yerine daha soyut ve kuramsal boyutta açıklamalar yapmışlardır. Daha önce ifade edilen kuramcıların geliştirdiği modeller Amerika ve bazı spesifik kentlerinin sorunlarına ve ihtiyaçlarına pratik çözümler getirme amacı içinde olurken; toplumbilimciler, kentleşme sürecini sanayi devrimiyle daha önce yaşamış ve kent sorunları ile erken karşılaşmış olan Avrupa’da seslerini duyurmuşlardır. Bu anlamda, kent kuramlarının geliştirildiği ilk coğrafyanın Avrupa olduğu ifade edilebilir. Avrupa’da kentlerin kuruluşu ve gelişimi üzerine açıklamalarda bulunan bu teorisyenler, açıklamalarını tekli ve çoklu nedenler etrafında kuramsallaştırmışlardır. Burada öncelikle tek faktörlü kuramlar, daha sonra ise çok faktörlü kuramlar ele alınacaktır.

1.2.3.3.1. Tek Faktörlü Kuramlar

Kentlerin ortaya çıkışını tek bir neden etrafında açıklamaya çalışan bu kuramlar, kuramları geliştirenler üzerinden gruplanarak ele alınacaktır.

1.2.3.3.1.1. Coulanges, Maine, Rietschel ve von Below

Fustel de Coulanges, Antik Şehir ismini taşıyan yapıtında, Yunan ve Roma kentlerinin doğuşunu “din faktörü” üzerinden kuramsallaştırmıştır. Coulanges’a göre toplumun ilk çekirdeği ailedir. Ailelerin dini inançlar ve çeşitli sebepler ile birbirlerine yaklaşması sonucunda ortaya “fratri”ler çıkar. Kabileler, din faktörü etrafında bir araya gelen fratrilere tarafından oluşturulmaktadır. Bu kapsamda kentler, içerisinde farklı dinlere mensup kabilelerin ibadet edecekleri tapınakları barındırması sayesinde kent olarak tahayyül edilmektedir.

Maine ise kenti hukuksal bir yapı olarak düşünmüş ve “hukuk” faktörü üzerinden kentlerin varlığı açıklamaya çalışmıştır. Ona göre bireyin toplum içerisindeki rolü, aile ve akrabalık ilişkileri içerisindeki konumuna göre

⁷² Oya Okan, “Şehir, Tarih, Sosyoloji: Korkut Tuna’nın Şehir Yaklaşımı”, **Sosyoloji Dergisi**, Sayı: 22, 2011, s. 307.

belirlenmektedir. Akrabalık ve statü ilişkilerinden, toprak ve sözleşme gibi konulara gelindiğinde ise ortaya kentler çıkmıştır. Maine’ye göre kent, sözleşmeler vasıtasıyla bireylerarası ilişkilerin düzenlendiği yerdir.

Rietschel, Alman kentlerinin gelişim sürecini araştıran ve kentlerin kuruluşunda “pazar” faktörünün önemine vurgu yapan çalışmalar yürütmüştür. Ona göre, alıcıların ve satıcıların belirli zaman ve yerlerde bir araya gelerek oluşturdukları topluluklar kentlerin ilk halini oluşturmaktadır. Pazarların kurulması, dağınık halde yaşayan insanları pazarlara kanalize etmiş ve bir süre sonra pazar etrafında otel, lokanta gibi yapılar yükselmeye başlamıştır. Rietschel, böyle bir fonksiyonu olan pazarların ortaya çıkışının ise dini ve siyasi otoritelere bağlı olduğunu vurgulamıştır.

Pazar faktörü yerine “zanaat”ı ön plana çıkaran von Below’a göre ise Alman kentlerinin kuruluşunda, kırdan çeşitli nedenler ile ayrılan insanların zanaatlar etrafında örgütlenmesi önemli olmuştur. Çünkü zanaatların gelişmesi, köyden farklı bir çevreye ihtiyaç duymakta ve bu çevrelerde toplanan gruplar da yeni yaşam tarzlarının benimsenmesiyle kentleri ortaya çıkarmaktadır.⁷³

1.2.3.3.1.2. Henri Pirenne ve Ticaret Kenti

Belçikalı bir Ortaçağ tarihçisi olan Pirenne, “Belçika Tarihi” adlı eserinde kentlerin nasıl ortaya çıktıklarına yönelik kapsamlı bilgiler sunmuştur. Pirenne’e göre kent, geçimini alım satım işiyle sürdüren bir topluluğun, zamanla tarımsal faaliyet gösteren yapıdan uzaklaşarak eski bir yerleşim yerinde tekrardan toplanması sonucu oluşmuştur. Alım satım ile meşgul olan bu topluluğun tarımsal faaliyetlerden uzaklaşmasında birincil etken ticarettir. Ticaretin zaman içinde gelişmesiyle birlikte sanayileşme olgusu ön plana çıkmaya başlamış ve beraberinde de zanaatkâr bir sınıf doğmuştur.⁷⁴

Ortaçağ Kentleri adlı eserinin “Kentın Kökenleri” başlıklı üçüncü bölümünde Pirenne, Batı Avrupa’da kentlerin ortaya çıkışına ilişkin açıklamalarda bulunmuştur. Eserde, Batı Avrupa’da tarımın gelişim gösterdiği dokuzuncu yüzyıl boyunca kentlerin var olup olmadığını ilişkin sorular sorulmuş, bu sorulara da kentın kökeni üzerinden cevap aranmaya çalışılmıştır. Pirenne’e göre, eğer kent denilen yerleşim

⁷³ Yörükhan, ss. 29-32.

⁷⁴ Yörükhan, s. 33.

yerleri, içinde yaşayanların hayatlarını ekip biçerek değil de ticaret yaparak sürdürdüğü yerleri niteliyorsa, o halde dönemi itibariyle Avrupa’da bir kentin varlığından bahsetmek mümkün değildir. İkinci bir tanımla eğer kent, kendine özgü yasa ve kurumları olan bir yapıyı ifade ediyorsa, bu durumda da yine olumlu bir cevap vermek zor olacaktır. O halde Pirenne’e göre kent, genel uğraşının ticaret olduğu, kendine özgü yasaları ve kurumları olan, orta sınıf halk ve toplumsal örgütlerin bulunduğu bir yapıdır. 19. yüzyıl’a kadar Avrupa’da bu tanıma uyan bir kent bulunmamıştır. Ortaçağ’a damgasını vuran yönetim merkezleri ve kaleler, yapılan bu tanımlamalar karşısında kent olarak kabul edilebilmekten uzaktır.⁷⁵

Pirenne’e göre her dengeli toplumun üyelerinin bir araya gelmek, dinsel törenleri yerine getirmek, pazarları kurmak, siyasal ve hukuksal toplantılar tertip etmek için belirli yerleri bu amaçlar doğrultusunda ayırması gerekmektedir. Bunun yanında olağanüstü durumlarda savunma amaçlı olarak da kullanılmaya elverişli bu yerler bir sığınak vazifesi de görmektedir. Korunmalı ve kapalı bir yer anlamına gelen “town” sözcüğünün günümüzde İngilizce’de kent ile eş anlamlı olarak kullanılması bu özelliğinden kaynaklanmaktadır. İlk başlarda sadece olağanüstü durumlarda hareketlenen bu yerler, daha sonra uygarlığın gelişmesiyle birlikte sürekli hale gelmeye başlamıştır. Tüccar ve zanaatçıların bir araya gelmeye başladığı bu yerlerde, anıtlar yapılmaya, yöneticiler için konaklar inşa edilmeye başlanmıştır.⁷⁶

Aslında daha önce Antik Yunan’da başlayan, Helen ve Roma İmparatorluğu boyunca devam eden bu süreç, Avrupa’da siyasal birliğin dağılması ile sonuçlanan Batı Roma’nın yıkılmasından sonra, Feodal düzen ile birlikte sekteye uğramıştır. Aynı zamanda İslamiyet’in Akdeniz’de ilerlemesi de bazı kentlerde varlığını sürdüren ticaret ilişkilerini hızlı bir şekilde zayıflatmıştır. Dokuzuncu yüzyılda uyku moduna giren ticaret ile kent yaşamının son izleri de kaybolunca, dönemin en önemli aktörü olan piskoposların yetkileri sınırsız hale gelmiştir. Sivillerin hâkimiyetinde olan kent, kilisenin bu dönemdeki baskınlığı ile piskopos kentine dönüşmüştür. Hatta günümüzde kenti tanımlarken kullanılan “civitas” sözcüğü dokuzuncu yüzyıldan itibaren piskoposluk kentlerini tanımlayan “civitas parisiensis” olarak anılmıştır.⁷⁷

Pirenne Avrupa’da ticaretin tekrar canlanmaya başladığı 11. yüzyıl’a ilişkin tespitlerini, aynı eserinin orta sınıfları konu alan kısmında açıklamıştır. Pirenne,

⁷⁵ Henri Pirenne, **Ortaçağ Kentleri ve Ticaretin Canlanması**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994, s. 49.

⁷⁶ Pirenne, s. 51.

⁷⁷ Pirenne, s. 54.

hiçbir dönemde kent yaşamının ticaret ve sanayiden bağımsız olarak varlığını sürdürmediğini ifade etmiş, ne antik ne de modern zamanlarda bu yönde bir istisna yaşandığını vurgulamıştır. Antik dönemde, kent nüfusunun büyük bir bölümü, kent dışında sahip olunan toprakların ekilmesiyle ve topraktan sağlanan gelirle geçimlerini gidermiştir. Ortaçağ kentlerinde ise ticaret ve ekonomi önem kazanmış, kırsal bölgelerdeki hâkim unsur ile kentin toplumsal ve ekonomik yapısı keskin bir şekilde ayrılmıştır. Ortaçağ burjuvazisi bu anlamda kentin toplumsal ve ekonomik yapısını baskın bir konuma ulaştırmıştır. Bu dönem için bahsedilen burjuvazi ya da orta sınıf, Pirenne'e göre tüccarlardır. Tüccarların elinin değdiği yerlerde kentler tomurcuklanmıştır. Avrupa'da ticaretin yeniden canlandığı ilk yerlerden olan İtalya ve Hollanda'da kentlerin, ticaretin yayıldığı doğal yollar boyunca hızlı bir şekilde geliştiği açık bir örnek teşkil etmiştir. Ticaretin ayak izlerini takip eden kentler, öncelikle deniz kıyıları ve ırmaklar gibi alanlarda olmak üzere yaygınlaşmıştır.⁷⁸

Ortaçağ'ın feodal yapısı içinde başlangıçta gezgin bir konumda olan tüccarlar, feodalitenin güvensiz ve istikrarsız yapısı nedeniyle sabit noktalarda kendilerini konumlandırmaya başlamışlar, böylece para ve mallarını güvende tutacaklarını düşünmüşlerdir. Bu amaçla, ticaret yapmalarına fazla engel olmayacak olan ulaşım kolaylığının bulunduğu yerlerde yaşamaya başlamışlardır. Bu isteklerine de en iyi cevap verebilen yerler kasaba ya da kale kentler olmuştur.⁷⁹

Zamanla kasaba ve kentlerin kalabalıklaşmasıyla birlikte tüccarlar, kale kentlerin hemen yakınına doğru bir alan genişletmesi yaparak "dış kent" denilen, başka bir ifadeyle "yeni kent" olarak da geçen "banliyö"leri kurmuşlardır. Hollanda ve İngiltere'de bu dış kenti belirtmek için "portus" kelimesi kullanılmıştır. Portuslar alıcı ve satıcıların belirli zamanlarda bir araya geldikleri yerlerin aksine sürekli bir alışveriş yeri özelliği göstermiştir. 11. yüzyılın başından itibaren kale kentlerin hemen yanında oluşturulan bu yeni kentlerde yaşayanlara "kent soylu" (burjuva, burgenses) adı verilmeye başlanmıştır. Bu sözcük ilk olarak 1007 yılında Fransa'da eski kentliyi, yani tüccarların ilk yerleştikleri kale kent ve kasabaların dışındakileri, nitelemek için kullanılmıştır.⁸⁰

Orta sınıfın varlığı ile birlikte Avrupa'da özellikle kumaş ticareti önemli bir faaliyet alanı olmuştur. Ticaretin tekrar gelişmesiyle zenginleşmeye başlayan orta

⁷⁸ Pirenne, ss. 104-105.

⁷⁹ Pirenne, s. 106.

⁸⁰ Pirenne, ss. 111-118.

sınıf, ortaçağ sınıfsal yapısında soylular ve rahiplerin yanında yer almaya başlamış ve ayrıcalıklı bir konum elde etmiştir. Kentlerde artan sermaye birikiminin bir sonucu olarak, kırsal alanlar artık kendine yeter kısıtlı bir üretimden pazara dönük yoğun üretime geçmişlerdir. Bu köylülerin bir kısmı ise kasabalara ve kentlere akın ederek özgür işgücünü oluşturmuşlardır. Tefecilik ile uğraşan bir kısım kimsenin krallara bile borç vermesinden olacak ki, toplumsal yapıdaki bu değişim, sınıfsal yapı içindeki din adamları ve soylular için bir güç kaybı olarak kabul edilmiştir. Bu gibi sebepler ile saygınlığı gittikçe artan orta sınıf, on dördüncü yüzyıldan itibaren yasal zeminin hazırlanmasıyla kentlerin yönetiminde söz sahibi olmaya başlamışlardır.⁸¹

Sonuç olarak Pirenne'e göre, Roma İmparatorluğu'nun yıkılışıyla bir dönem canlılığını kaybeden kentler, on birinci yüzyıldan itibaren ticaretin tekrar canlanmasıyla yükselişe geçmişlerdir. Ticaret ile meşgul olan orta sınıf, kentlerde ticarete konu olan malları üretecek zanaatkârların ve farklı meslek gruplarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Pirenne'e göre kentleri oluşturan faktör, ticaretin sürdürülebilirliği adına atılan adımlarda yatmaktadır ve atılan tüm bu adımlar da kentsel alanların patlamasıyla sonuçlanacak sanayi devriminin hazırlayıcısı olmuştur.

1.2.3.3.2. Çok Faktörlü Kuramlar

Bu başlık altında, kentin oluşumunu tek bir neden etrafında kuramsallaştırmayan, yerine birden fazla etmenin bir arada düşünülmesiyle kentleri açıklayan düşünürlere ve kuramlarına yer verilecektir. Bu kapsamda Max Weber, Emile Durheim, George Simmel, Ferdinand Tönnies ve Rene Maunier gibi düşünürlerin kuramlarına değinilecektir. Karl Marx ve son dönem neo-marksist düşünürlerin kente yaklaşımı ise ideolojik bir kırılmayla farklılaştığından ayrı bir başlık altında incelenecektir.

1.2.3.3.2.1. Max Weber ve Batı Kentleri (1864-1920)

Kentlerin gelişimine ilişkin çok yönlü ve sistematik bir açıklama getiren Weber, kentin ortaya çıkışına ilişkin ürettiği tezlerde, Batı uygarlığının diğer

⁸¹ Pirenne, ss. 163-172.

uygarlıklarda bulunmayan özgün yanlarının olduğunu öne sürerek Batı kentine ayrı bir önem atfetmiştir.

Weber, modern kentin analizini yaptığı “Şehir” adlı kitabında kenti, bir veya birden fazla evler kümesinden oluşan, görece kapalı bir yerleşim bölgesi olarak tanımlamıştır. Evler genelde birbirine bitişik vaziyette ve oldukça büyük bir alana yayılmaktadır. Sınırları bir köy veya kasabaya kıyasla oldukça geniş ve yoğun nüfusu barındıran bu yerlerde yaşam “gayri şahsilik” ilkesi üzerinedir. İnsanların birbirlerinden bihaber olduğu ve giderek yalnızlaştığını ifade eden bu ilke, kentleri tanımlamakta tek başına yardımcı olamayacaktır. Çünkü bu özelliklere sahip büyük ölçünlü köyler de söz konusu olabilmektedir. O halde başka ayırıcı kriterlerin aranmasına ihtiyaç vardır. Weber’e göre bu ayırıcı kriterlerin başında “otorite” kavramı gelmektedir. Ona göre kent; “Geleneksel otoritenin tükendiği; karizmatik otoritenin henüz bulunmadığı ve yasal bürokratik otoritenin ise henüz doğmadığı bir ortamda sürüp giden çıkar çatışmalarının artışında ortaya çıkar”.⁸²

Weber’e göre iktisadi bakış açısıyla kentler, tarım yerine ticaret ve alışverişin egemen olduğu yerlerdir. Fakat sadece ticaret ve alışverişi baz alarak yapılan bir kent tanımlaması sınırlılık arz etmektedir. Çünkü bu yaklaşımla, Asya Kıtası ve özelden Rusya’nın bazı köylerinde görülen, babadan oğla geçen bir anlayışla devam ettirilen ticari faaliyetler sonucunda “ticaret köyleri” de kent olarak tanımlanmış olur. O halde, kentin ticarete sahne olan yönünün yanına, “çok yönlülük” kavramı da dâhil edilmelidir. Ekonomik bakış açısıyla çok yönlülük iki şekilde sağlanmaktadır. İlki feodal bir yapı ve pazar yeri düşüncesinin varlığı olurken, ikincisi ise yerleşim yerlerinde belirli aralıklarla değil, sürekli bir mal mübadelesinin yaşanıyor olmasıdır. Sürekli mal mübadelesine sahne olan pazarlar, bölge halkı için vazgeçilmez bir konum arz etmelidir. Aksi takdirde geçici olarak kurulan pazarlar o dönem için köylerde de var olduğundan, kentlerin ayırıcı olması adına onların sürekliliği üzerinde durulmuştur.⁸³

Weber kentlerin sınıflandırılmasında ise tüketim kenti ve üretim kenti olarak ikili bir tasnife gitmiştir. Sakinlerinin ekonomik açıdan kira gibi bağımlılık ifade eden gelirlere sahip olduğu yerleri tüketim kenti olarak nitelemiştir. Tüketim kentlerinde, toprağı olan, fakat toprağını işlemek yerine kiraya veren ve böylece kendisi kentte oturup kira geliri elde eden devlet görevlisi ya da lordlar

⁸² Max Weber, **Şehir**, (Çev., Musa Ceylan), Yarı Yayınları, İstanbul, 2012, s. 87.

⁸³ Weber, s. 89.

bulunmaktadır. Bu kentlerde oturanların temel gelir kalemleri faiz, hisse senedi, rantiyecilik ya da emekli maaşları olmakta, bu özellikleri nedeniyle “yapay kentler” olarak kabul edilmektedir. Üretim kentinde ise fabrikaların, imalatçıların ve dış ülkelere ithalatın olduğu bir düzen ile karşılaşmaktadır.⁸⁴

Siyasi ve idari boyutlarıyla kentlerin özelliklerine değinen Weber, toprağa dayalı mülkiyetin ve gelir gider ilişkisi ile oluşan bütçenin varlığının, o bölgelerde iktisadi bir birliğin olduğuna işaret edeceğini belirtmiştir. Bunun yanında, iktisadi bir birlik olmanın tek başına yeterli olmayacağını ifade eden Weber, kentlerin iktisadi politikalarının ve ulaşım koşullarının, el verdiği ölçüde yakın tarımsal kaynaklara ulaşımı temin etmesi ve tesis yönlü olması gerektiğinin altını çizmiştir. Kentin iktisadi politikaları, kentte yaşayanların ucuz ve sürekli beslenebilmelerine, tüccar ve esnafların refahını yükseltmeye odaklanmalıdır. Weber’e göre bu politikaların sürdürülmesinde loncaların ve siyasi egemenliğinin bir çıktısı olarak prensin rolü çok önemlidir. Ayrıca, bir kale ve garnizonun varlığı da siyasi-idari perspektiften kentlerin ayırıcı unsurlarından biri olmaktadır.⁸⁵

Batı kentlerinin özgünlüğünü her fırsatta işaret eden Weber’e göre, her açıdan bir kent olma vasfını yerine getiren yerler sadece Avrupa’da ortaya çıkmıştır. Bazı dönemlerde ilkel düzeyde Yakın Doğu’da (Suriye, Fenike ve Mezopotamya) örnekler olsa da, bunlar sınırlı boyutta kent özelliği içermektedir. Tam bir kentsel topluluk olabilmek için mal alım satımının ve ticaretin hâkim unsur olmasının yanında, yerleşim yerlerinde şu özelliklerin de var olması gerekmektedir:⁸⁶

1. Kale (Surlar ile korunaklı hale getirilmiş alan),
2. Pazar,
3. Kendine ait bir mahkeme ve bağımsız bir hukuk düzeninin varlığı,
4. Bir arada yaşayan topluluk,
5. Kendi kendini yönetebilme kapasitesine imkân verecek düzeyde özerk bir yapı ve kentli halkın katılabildiği seçimler vasıtasıyla yetkilendirilen bir yönetim.

Weber’e göre ideal bir kentin yukarıda ifade edilen özellikleri taşıması gerekmektedir. Bu niteliklere sahip kentler ise sadece Batıda görülmektedir. Batı

⁸⁴ Weber, ss. 92-93.

⁸⁵ Weber, ss. 98-100.

⁸⁶ Weber, s. 109.

kentleri, Antik Yunan'dan beri süregelen çatışmalar ve sınıf mücadelelerinin bir sonucu olarak ideal bir kent olma kazanımını elde etmişlerdir. Ona göre Doğu'da kent ve kentsel topluluk örneği yoktur. Örneğin, ailevi örgütler ya da mesleki kuruluşların egemen unsuru oluşturduğu Doğu ve Asya Toplulukları bir özerkliğe, seçilmiş şehir yönetimine ve bağımsız bir yargıya sahip değillerdir.⁸⁷ Bunun nedeni ise, temel gücünü "Protestan Ahlak" ve "Rasyonalizasyon" kavramlarından alan ve kentlerin gelişmesinde büyük bir itici güç olan kapitalizmin Doğu'da başat bir konuma yükselmemiş olmasıdır.⁸⁸

1.2.3.3.2.2. Emile Durkheim ve İşbölümü (1858-1917)

Durkheim kenti; "işbölümü" ve "dayanışma" kavramları üzerinden açıklamaya çalışmaktadır. Bir toplumda işbölümünün artması iki olgu çerçevesinde gerçekleşmektedir. Bunlardan ilki, "mekanik yoğunluk" diğeri ise "organik yoğunluktur". Mekanik yoğunluk ile kastedilen kült nüfus yoğunluğu olurken, organik yoğunluk ile ise nüfus yoğunluğuna bağlı olarak artan ya da azalan bireylerarası etkileşimler anlaşılmaktadır. Durheim'a göre, kentlerin gelişmesini ifade eden olgu organik yoğunlukta saklıdır.⁸⁹

Durkheim'a göre, kentler işbölümünün artış gösterdiği yerlerdir. Çünkü işbölümünün artışı, ancak kent gibi nüfusu belirli yerlerde toplayan mekanizmalar içerisinde sağlanabilir. İşbölümünün bir sonraki evresi ise modern toplumun bir yansıması olan organik yoğunluğun ortaya çıkmasıdır. Çünkü nüfus yoğunluğu ve işbölümü, geleneksel esasları baz alan homojen bir toplumdan kent gibi heterojen bir topluma geçişin sonucu olarak kabul edilmiştir. Geleneksel toplumların mekanik yoğunluğu içerisinde görülen birincil ilişkiler, ortak düşünce ve ahlaki benzerlik, yerini bireyselleşme ve uzmanlaşma ile örülü ikincil ilişkilere bırakmıştır. Diğer bir ifadeyle, organik yoğunlukta bireyler farklı görevler üstlendikleri için birbirlerinden farklılaşmışlardır.⁹⁰

Değişen bu koşullar altında, kentlerde insanlar arasındaki sıkı ilişkilerin kurulmasına katkı sunan gelenek ve din gibi olgular çözülme sürecine girmiş, bunun

⁸⁷ Korkut Tuna, **Şehir Teorileri**, İz Yayıncılık, İstanbul, 2013, s. 113.

⁸⁸ Oya Okan, "Şehir, Tarih, Sosyoloji: Korkut Tuna'nın Şehir Yaklaşımı", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi**, Sayı: 22, 2011, s. 308.

⁸⁹ Keleş, **Kentleşme Politikası**, s. 124.

⁹⁰ İbrahim Arslanoğlu, **Sosyoloji Teorisi Ders Notları**, Ankara, 2000, s. 34.

sonucunda bireylerarası ilişkiler resmileşmiştir.⁹¹ İnsanların yalnızlaşmasıyla sonuçlanan bu değişim, kentlerde bireylerin psikolojik olarak boşluğa düşmesi ve intihara meyilli olabilmesi ile ilişkilendirilmiştir.⁹²

1.2.3.3.2.3. George Simmel ve Kentlerin Zihinsel Yapısı (1858-1918)

Simmel'in kente ilişkin görüşleri 1902 yılında yayınlanan "Metropol ve Zihinsel Yaşam" adlı makalesinde yer almaktadır. Simmel'e göre, kent modern insanın hayatında oldukça önemli bir yere sahiptir. Kent; modern yaşamın en asli sorunu, bunaltan toplumsal güçler, tarihsel miras, dış kültür ve teknik karşısında bireylerin kendi özerklik ve bireyselliklerini koruma çabasının bir ürünü olarak ortaya çıkar. Kentte yaşayan insanların psikolojik durumu, dış ve iç uyarıcıların bitmek bilmeyen değişimi neticesinde "sinirsel uyarımın şiddetlenmesi" ile açıklanabilir.⁹³ Kısacası, yoğun enformasyon ile kuşatılmış kentte, bireyler kendilerine yöneltilen hızlı ve farklı talepler karşısında sinirsel bir uyarım durumu yaşamaktadırlar. Maruz kalınan uyaranlar o kadar fazladır ki, bu durum bireylerin uyaranlara verdikleri tepkilerde kalp yerine zihinleriyle hareket etmelerine sebep olmaktadır. Böyle yaparak, zihin ruhsal alanda ortaya çıkabilecek yıpranmalardan korunmuş olacaktır.

Simmel'e göre kent, zekânın olduğu kadar para ekonomisinin de egemen olduğu yerdir. Para, insanları nesneleştirir ve gayri şahsîlik ilkesi doğuran bir unsurdur. Kentlerin büyümesi ve gelişmesiyle insanlar daha hesapçı olmaktadır. Ayrıca "dakiklik", kentte yaşayan insanların sahip olması gereken bir meziyete dönüştürülmüştür. Çünkü bu denli karmaşık ve hızlı değişen bir yapı dakiklik olmadıkça her an bir krizle karşılaşabilir. Dakiklik, hesaplanabilirlik ve tamlık, modern kentte varoluşun sürdürülebilmesi açısından vazgeçilmez araçlardır. Bu araçlar kentte yaşayanlar arasında gayrişahsîliği ortaya çıkarırken, ayrıca yeni bir kentli kişiliğini de ortaya çıkmasında rol oynamaktadır. Bu yeni kişilik, kentin koşuşturması içinde ortaya çıkan ve uyaranlara duyarsız kalma ile ifade edilen bezginlik halidir. Bunların dışında Simmel'e göre kentler yüksek düzeyde ekonomik işbölümünün gerçekleştiği yerlerdir. Giderek artan işbölümü ise bireylerde manevi,

⁹¹ Anthony Giddens, **Sosyoloji**, Ayraç Yayınevi, Ankara, 2000. s. 8.

⁹² Giddens, Ankara, 2005, s. 9-10.

⁹³ George Simmel, "Metropol ve Zihinsel Yaşam", (Ed. A. Aydoğan), **Şehir ve Cemiyet**, İz Yayıncılık, 2000, s. 107.

kültürel ve vicdani açılardan bir yozlaşmayı beraberinde getirir. Çünkü belirli alanlarda uzmanlaşma sadece o alanda bir başarıyı ortaya çıkarırken, diğer yönlerde de bir kaybedişi gerektirir. Bu yüzdendir ki, kentler büyüdükçe bireysel yaşam her geçen gün küçülmektedir.⁹⁴

1.2.3.3.2.4. Ferdinand Tönnies ve Cemaat-Cemiyet Ayrımı (1855-1936)

Tönnies'in kente ilişkin açıklamaları, kent ile kırsal arasındaki toplumsal ve kültürel düzenin farklılığı ekseninde şekil almaktadır. Ona göre kent olarak tanımlanabilecek olan yerleşim yerlerinde baskın olan olgu, toplumsal dönüşümlerde saklıdır.

Bu yöndeki fikirlerini Tönnies, Cemaat (Gemeinschaft) ve Cemiyet (Gesellschaft) adlı makalesinin "Toplumsal Örgütlenme" adlı dördüncü başlığında ifade etmektedir. Bir küme veya birlik olarak ifade ettiği, tüzel kişilik sahibi olarak da görülebilecek olan toplumsal örgütlenmeler üç farklı şekilde ortaya çıkar:⁹⁵

1. Bir toplumsal örgütlenme, en yaygın ve doğal haliyle akrabalık ilişkilerinin tezahür ettiği noktada ortaya çıkar. Burada, akrabalık kümesi, boy, kabile veya kökü eskiye dayanan bir birliktelik söz konusudur.
2. Akrabalık ilişkilerinde ortaya çıkabilecek olan ikinci durum ise bir toprak parçası üzerinde ortak çalışma ilişkisi içerisinde bulunmaktır. Bu ilişkide ortaya çıkabilecek olan toprak komşuluğu neticesinde elbirliği ile ekilip biçilen araziler, orada bir "kırsal köy" topluluğunu ortaya çıkaracaktır. Kırsal köyler ilk aşamada aile veya kabile ile özdeşdir, fakat zamanla yabancı unsurların köye dâhil olmasıyla akrabalık özellikleri kaybolmaya başlar.
3. Toplumsal örgütlenmelerin bir başka şekli kasabalarda görülmektedir. Kasabalarda başlangıçta görülen daha yakın ve içli dışlı bir birliktelik havası zamanla kan bağı ile birbirine bağlı olmayanların kasabalarda toplanmaya başlamasıyla azalma eğilimi göstermektedir.

Tönnies'e göre bu toplumsal gruplar arasındaki birlikte yaşama duygusu ilk haliyle bir cemaat ilişkisi içerisinde sürdürülmektedir. Fakat kapitalist toplum yapısı

⁹⁴ Simmel, ss. 169-180.

⁹⁵ Ferdinand Tönnies, "Gemeinschaft ve Gesellschaft", (Ed. A. Aydoğan), **Şehir ve Cemiyet**, İz Yayıncılık, 2000, ss. 213-215.

ışığında bireycilik ve kişisel çıkar ilişkilerinin toplumda muhafaza olunan bu birlikte yaşama duygusu çözmeye başlamasıyla, toplumsal yapılarda cemaatten cemiyete evrilme olarak adlandırılan bir dönüşüm sürecine girilmiştir. Kısaca, ortak çıkar etrafında örgütlenen kır toplumu, yerini ben merkezli ve yalnızlaştırılmış bir cemiyete, yani kente bırakmıştır.

1.2.3.3.2.5. Rene Maunier ve Kentin Sosyal Morfolojisi

Maunier'e göre kentler tek bir faktör etrafında açıklanamayacak kadar karmaşık bir sosyal gruptur. Bu doğrultuda kentler, içerdikleri sosyal gruplar, coğrafi ve demografik özellikler veya mekân üzerindeki dağılışları gibi maddi unsurlar çerçevesinde değerlendirilmelidir. Bu ifadeler ışığında Maunier yerleşim birimlerini, köy, kasaba, şehir ve başkent şeklinde bir ayırmalandırmaya tabi tutmuş, bunların arasındaki farkları da temelde iki kategori altında değerlendirmiştir. İlk grup, çiftliklerden ve akraba gruplarından oluşan basit yapılar olarak ortaya çıkarken, diğeri ise ailelerin, profesyonel meslek sahiplerinin ve daha küçük topluluklardan oluşmaktadır. Yerel aşiretler, köy, il ve ulus gibi kavramlar ilk grup içerisinde yer almakta; dini aşiretler, ticari şirketler ve kiliseler ise ikinci grubu temsil etmektedirler. Maunier'e göre kentler sınıflandırılırken büyüklüklerine göre değil, karmaşıklığına göre sınıflandırılmalıdır.⁹⁶

1.2.3.4. Marksist Düşünce ve Kapital Birikim Süreçleri Çerçevesinde Kent Kuramları

Emek ve sermaye arasındaki ilişkilere konu olması itibariyle kentler, Marx ve Engels'in söylemlerinde, ortaya çıkışı, nitelikleri ve amaçları üzerinden kuramsallaştırılarak ele alınmıştır. Bu söylemlerde kritik nokta, feodaliteden kapitalizme geçişte kentin değişen rolü üzerinde toplanmaktadır. Bu başlık altında öncelikle Marx'ın kent hakkındaki görüşlerine yer verilecek, devamında ise 1970'lerden sonra ortaya çıkan ve kenti kapital birikim süreçleri açısından ele alan

⁹⁶ Rene Maunier, "The Definition of the City", **American Journal of Sociology**, The University of Chicogo Presss, Cilt: 15, Sayı: 4, 1910, <http://www.jstor.org/stable/2762461>, (10.12.2014), ss. 542-548.

Manuel Castell, Henri Lefebvre ve David Harvey gibi Marksist düşünceyi yeniden gözden geçiren düşünörlere yer verilecektir.

1.2.3.4.1. Karl Marx'ın Çalışmalarında Kent

Marx, kenti tüm toplumlarda işbölümü ile özel mülkiyet tarafından biçimlenen özerk bir yapı olarak düşünmekte ve onu, farklı üretim biçimlerinin mülkiyet ilişkisine göre şekillenen heterojen bir kurum olarak görmektedir. Bu çerçevede temellendirdiği düşüncelerini Engels ile birlikte “Alman İdeolojisi” adlı eserde dile getirmektedir.⁹⁷ Bu yapıtın “İşbölümü ve Mülkiyet Biçimleri: Aşiretsel, Antik, Feodal” adlı başlığında, kent ile kırn ayrılmasında işbölümünün önemine binaen şu ifadeleri kullanmıştır:⁹⁸

Bir ulusun kendi içindeki işbölümü, ilkin sına ve ticari emeğin bir yandan, tarım emeğinden ayrılmasına, öte yandan ve bunun sonucu olarak, kent ile kırn ayrılmasına ve çıkarlarının karşıtlığına yol açar. Daha da gelişmesi ise, ticari emeğin, sına emekten ayrılmasına neden olur. Aynı zamanda, bu farklı dallar içindeki işbölümü olgusuyla, belirli işlerde birlikte çalışan bireyler arasında farklı alt- bölünmeler ortaya çıkar. Bu ayrı ayrı grupların birbirleri karşısındaki durumları, tarımsal, sına ve ticari emeğin çalıştırılma tarzıyla (ataerkillik, kölelik, zümreler ve sınıflar) belirlenir.

Marx için kent ve kır ayrımı bir maddi ve entelektüel işbölümü olduğundan, bu ayrımı ortaya çıkaran işbölümünün ortadan kaldırılması, devrimci mücadelenin temel hedeflerinden biri olmalıdır. Kent ve kır arasındaki bu karşıtlık, barbarlıktan uygarlığa geçiş esnasında belirginleşmiştir. Uygarlığa geçişle kentin varlığı beraberinde bir yönetim mekanizmasını, güvenlik ihtiyacı sonucu olarak polisi ve vergilerin tesis edilmesini getirmiştir. Topluluk ilk kez bu ayrımla, işbölümü üzerine kurulu iki büyük sınıfa ortaya çıkarmıştır. Bunlardan, nüfus, üretim araçları, sermaye, zevkler ve gereksinimler kentlerde toplanırken; kır ise yalnızlığın ve dağınıklığın hâkim olduğu bir alan olmuştur. Böyle bir ayrımlaşma ve karşıtlığın kökeninde ise özel mülkiyetin varlığı yatmaktadır. Özel mülkiyetin kaldırılması, kent ve kır arasındaki karşıtlığı ortadan kaldıracaktır. Fakat aynı zamanda özel mülkiyetin ortadan kaldırılması için de sanayinin gelişiminde büyük rol oynayan kentlerin varlığına ihtiyaç vardır. Kentler sanayi devriminin ortaya çıktığı yerler olduğu gibi, sınıf çatışmasının da yaşandığı yerler olmaktadır. Hem burjuvazi hem de proletarya kentte doğmuştur. Bu yüzdendir ki, Marx ve Engels için kent bir yandan

⁹⁷ Holton, s. 34.

⁹⁸ Karl Marx ve Friedrich Engels, **Alman İdeolojisi**, Eriş Yayınları, 2003, s. 20.

“yabancılaştırıcı” bir rol üstlenirken, diğer yandan da “kurtarıcı” olarak kabul edilmektedir.⁹⁹

Marksist yazında üretim biçimi, ilkel komünal toplumdaki köleci topluma, oradan feodal topluma, feodal toplumdaki kapitalist topluma geçişte temel belirleyici etmen görevini görmüştür. Bu kapsamda, kapitalizm ve kent arasında iş bölümüne dayanan ilişki göz önünde bulundurulurken, üretim biçiminin bu yöndeki rolü son derece önemlidir. Marx’ın ifade ettiğine göre, Ortaçağ’a kadar insanlık tarihi kırsalın üzerinde şekillenmiştir. Örneğin Antikçağ’da kentler, üretim biçimi üzerinden değerlendirmemekte, yerine siyasal bir ilişki ekseninde kırsal üzerinde kontrol sağlayıcı idari kurumlar olarak kabul edilmiştir. Bu haliyle işlev gören kentler Ortaçağ’a kadar kırsallık ile birlikte anılmıştır. Ortaçağ ile birlikte kırsal ve kent arasında, farklı bir ilişkinin ortaya çıkması söz konusu olmuştur. Artık Antikçağ’daki, kentin kırsallaşması durumu tersine dönmeye başlamış ve aşamalı olarak kırsalın kentleşmesi süreci ortaya çıkmıştır.¹⁰⁰

Ortaçağdan itibaren kentlerin kırsallaşmaya başlaması Marx’a göre, tüccarların tesis ettiği ticari bağlantıların bir sonucudur. Tüccarların yeni ticari ilişkiler geliştirmeye başladıkları zamanlarda kurulan kentlerde zamanla karşılıklı etkileşim ile sermaye birikimi oluşmaya başlamıştır. Bunun sonucunda ortaya çıkan işbölümünün farklılaşması zenginleşmiş ve yeni endüstrilerin doğuşunu ön plana çıkarmıştır. Bazı yerlerde sanayileşmenin önünde farklı engeller çıksa da, artık kentler farklı sanayi çeşitlerine mekân olma vazifesi sağlayan yerler olmuştur. Sanayiye direnen kentler daha fazla gelenekçiliğin ve korumacılığın olduğu yerlerdir. Buralardaki dışa kapalılık sebebiyle kapitalizm kendine yeni kentler oluşmuş ve orada gelişimini sürdürmüştür. Marx, bu engellerin kaynağını lonca sistemine bağlamıştır. Bazı kentlerde var olan lonca teşkilatları, sanayinin girişini ve işgücü devinimini kısıtlamıştır. Bu kısıtlama sonucunda kentlerden kaçarak kırsalda yeni kentleri inşa etme süreci, kırsalın kentleşmesi olarak örneklendirilmiştir.¹⁰¹

Yeni kentlerin inşa edilmesi ve sanayinin artışı ile birlikte, kentlerde yeni bir sınıf ortaya çıkmıştır. Sanayi proletaryası olarak adlandırılan ve emekleri ile geçinen bu kimseler, kapitalizmin erken dönemlerinde şiddetli bir sömürü ile karşılaşmışlardır. Marx ve Engels bu durumu, “Komünist Manifesto” adlı

⁹⁹ Bumin, s. 91.

¹⁰⁰ H. Tarık Şengül, “Sınıf Mücadelesi ve Kent Mekanı”, *Praksis*, Sayı: 2, 2001, s. 11.

¹⁰¹ Peter Saunders, *Social Theory and the Urban Question*, Routledge, London and New York, 1981, s. 19.

eserlerinde açıkça ortaya koymuşlardır. Burada kentlerde yoğunlaşan ve kapital sınıfla ayrılıkları derinleşen emekçi sınıfının duruma el koyabilmesi için gerekli devrimci ruhun oluştuğu işaret edilmektedir. Marx, bu devrimci ruhun yalnız kentlerde ortaya çıkabileceğini, köylerde ise böyle bir sınıf bilinci ve söylemin ortaya çıkması için gerekli yapısal yeterliliğin bulunmadığını belirtmiştir. Çünkü köyler mekânsal olarak birbirlerinden uzak yerleşim birimlerinden müteşekkildir ve bu da örgütlenme yolunda büyük bir engel olarak kabul edilmiştir. Bu sebeple köyler onlara göre aptalca bir yaşam biçimidir ve kapitalizmin kıra girişiyle çözülen kırsal yapı devrime giden yolda olumlu bir gelişmedir.¹⁰²

Marx ve Engels yapmış olduğu çalışmalarda güç ve zenginliğin kaynağını “toprak” yerine “emek”te bulmuşlardır. İnsanlığın tüm ihtiyacı olan yiyecek, konut ve giyim tüm gereksinimler emek tarafından karşılanır. Kent ise burada hem kentsoylularını hem de emeği ortaya çıkaran önemli bir olgudur. Kentte, üretici güçler üretim birimlerini ellerinde bulundurlar ve ataerki ilişkiler tesis ederler. Feodal dönemde köylülerin üzerindeki senyörün rolünü kentte üreticiler üstlenmiştir. Kentlerde sahne alan ticaret ve zanaat, kentsoylu olarak adlandırılan burjuvaziyi ortaya çıkarmıştır. Ticaretin ve liman kentlerinin olduğu yerler, zamanla bir uygarlık düzeyine ulaşır ve büyük kentler oluştururlar.¹⁰³

Özetle, Marx tarafından ortaya atılan görüşler neticesinde kentler, kapitalist üretim süreçleri ve üretim ilişkilerine mekân olma vazifesini üstlenmişlerdir. Bu üretim ilişkileri kapsamında iki sınıf devamlı bir çatışma içerisinde olmaktadır. Kentsoylu ve burjuva, üretim güçlerini elinde bulunduran egemen ve sömürücü sınıf olarak düşünülürken, işçi ya da emek ise hak ettiğini alamayan ve sömürülen sınıfı oluşturmaktadır. Kent ise bu çatışmanın mekânı olma görevini üstlenmekte ve ileride yaşanacak olan işçi sınıfının devrimine kuluçka ortamı sağlamaktadır.

1.2.3.4.2. Kenti Kapital Birikim Süreçleri Kapsamında Gören Neo-Marksist Kuramlar

19. yüzyılın ortalarına doğru Marx ve Engels tarafında kent sorununa ilişkin olarak yapılan açıklamalardan sonra uzun bir dönem Marksist yazında yenileme çalışmaları yapılmamıştır. Bu uzun süre zarfında ise Marx ve Engels'in ortaya

¹⁰² Şengül, s. 12.

¹⁰³ Keleş, **Kentleşme Pol...**, s. 123.

attıkları öngörülerde bir başarısızlık yaşandığı söylenebilir. Çünkü iddia edilen işçi sınıfının içinde bulunduğu mekânsal koşulların nahoşluğuna bir tepki olarak kapital düzene isyan bayrağı açacağı fikri gerçekleşmemiştir. Bunda sermaye sahiplerinin emeği kentte tutabilme yönündeki uyumlaştırıcı politikalarının etkili olduğu söylenebilir. Böylece kapitalist düzen, devrime giden yolda aşılması gereken kritik eşiği dikkate almış ve süreci başarı ile yönetmiştir.

Marksist yazındaki uzun sessizlik dönemi 1960'lar ile birlikte bozulmaya başlamış, Marksist düşüncenin başarısızlık nedenlerine yönelik eleştirel bir ses yükselmeye başlamıştır. Yükselen ilk ses Fransız bir Marksist olan Henri Lefebvre tarafında gelmiştir. Daha sonra ise Lefebvre'in çalışmalarından etkilenen yapısalci Marksist Manuel Castells ve kenti sermaye birikiminin aracı olarak gören David Harvey 1970'li yıllarda Neo-Marksist yazını inşa etmişlerdir.¹⁰⁴

1.2.3.4.2.1. Henry Lefebvre

1960'lar ile birlikte kentlerde hâkim olan kapital düzenin varlığı kabul edilmiş ve bu düzeni yok saymak yerine kentler ile olan ilişkisine açıklık getirilmek istenmiştir. Bu yöndeki ilk çalışmayı yapan Lefebvre, kent ile kapitalizm arasında var olan ilişkiyi izah etmek için “sermaye dolaşımı” kavramına başvurmuştur. Bu kavramı “birincil sermaye dolaşımı” ve “ikincil sermaye dolaşımı” şeklinde ikili bir tasnife tabi tutan Lefebvre'e göre, birinci sermaye dolaşımında; sermaye, fabrika, işçi, tüccar ve tüketici zincirinden oluşan klasik bir üretim şeması anlatılmaktadır. İkincil sermaye dolaşımında ise gayrimenkul yatırımlarından bahsedilmektedir. Burada anlatılmak istenen, kapitalizmin kenti bir meta haline dönüştürdüğü ve bundan sonra kapitalizm ile mekân arasındaki ilişkilerden söz ederken, kenti kapitalizmin işlediği coğrafi bir alan olarak görmek yerine, alım satım ilişkilerine konu olarak işlevsellik kazanan bir mekân olarak görmek gerekliliğidir.¹⁰⁵

Lefebvre, kentlerde sermaye sahipleri ve emek arasında beklenen devrimin neden gerçekleşmediğine ilişkin düşüncelerini “Kapitalizmin Hayatta Kalışı” adlı eserinde, sosyal ilişkilerin üretimi ve yeniden üretim kavramının (büyüme) böyle bir çelişkiye dönüşmediğini ve böylece devrimin gerçekleşmediği şeklinde özetlemiştir.

¹⁰⁴ Şengül, s. 17.

¹⁰⁵ Taylan Koç, “Kapitalist Kent Olgusu ve Kentsel Siyaset Üzerine Yaklaşımlar”, **Eğitim Bilim Toplum Dergisi**, Cilt: 8, Sayı: 29, 2010, s. 45.

Ona göre Kapitalizm, yeni alanlar işgal ederek ve üreterek, devrime giden yolu bloke edecek olan büyümeyi başarmıştır.¹⁰⁶

Lefebvre'ye göre günümüzde mekânın kullanım değeri yerine, değişim değeri kullanılmaya başlanmış; sermaye birikimi, kar, kira, ücretler, sınıf sömürsü ve dengesiz gelişme gibi kavramların kenti analiz ederken etkin bir şekilde kullanılabilceği ortaya çıkmıştır. Ona göre kentlerin oluşumu kapitalist gelişimin sonucudur ve 20. yüzyılın ortalarından itibaren sanayi toplumu kentsel topluma dönüşmüştür.¹⁰⁷ Kent Lefebvre'ye göre, mekân, günlük hayat ve kapitalist sosyal ilişkilerin yeniden üretimi olarak üç kavramla ilişkilendirilmiştir. Bu bakış açısıyla kent, üretim ilişkilerinin insanların gündelik yaşamlarında yeniden üretildiği bir mekânsal bağlam olarak belirtilmektedir.

1.2.3.4.2.2. Manuel Castells

Kentleri emeğin yeniden üretilmesinde bir fabrika olarak gören Castells, kentlerde hâkim olan tüketim ilişkilerinin bu yönde önemli bir görevi üstlendiği düşüncesinden hareketle kente ilişkin görüşlerini kuramsallaştırmıştır. Aslanoğlu'na göre bu kuramsallaştırmalarda kent tekrar bir analiz nesnesi haline gelmiş, fakat bu kez kapital birikim süreçleriyle tanımlı bir çerçeve içerisinde ele alınmıştır.¹⁰⁸

Castells, "Kent Sorunu" adlı kitabında kentsel alanın bir üretim birimi, kurumsal birim ya da ideolojik birim olarak kabul edilemeyeceğini, asıl üzerinde durulması gereken noktanın ise işgücünün yeniden üretiminde kentlerin önemini kavramak olduğunu belirtmiştir. İşgücünün yeniden üretiminde ise ortaya iki önemli olgunun çıkacağını ve bunların arasındaki farkların iyi ayırt edilmesini tespit etmiştir. Bunlar; kolektif tüketim ve bireysel tüketim olgularıdır. Kent, bu iki olgudan biri tarafından organize edilmektedir. Burada daha yoğunluklu, merkezi, yapısalcı ve toplumsallaşma derecesi yüksek olan kolektif tüketim kavramıdır. Kolektif tüketim kavramı sayesinde kentlerde işgücünün yeniden üretimi ve tüketimi süreci mümkün olmaktadır.¹⁰⁹

¹⁰⁶ Henry Lefebvre, **The Survival of Capitalism**, Allison and Busby, Landon, 1976, s. 21.

¹⁰⁷ Koç, s. 45.

¹⁰⁸ Aslanoğlu, s. 63.

¹⁰⁹ Manuel Castells, **The Urban Questions-A Marxist Approach**, Edward Arnold Press, Landon, 1977, s. 445.

Kentlerde kolektif tüketime konu olan evler, okullar, ulaşım hizmetleri ve boş zaman faaliyetleri insanların çağcıl sanayi ürünlerini “tüketme” yollarıdır. Vergi sistemi, kimin nerede alım yapacağını, kiralayacağını ya da satacağı belirler. Bunun yanında devlet kuruluşları da yollar, yeşil alanlar ve kamuya ait binalar inşa ederek kent yaşamını birçok yönden etkilemeye çalışmaktadır. Bu açıdan kentlerin fiziksel biçimleri hem devlet hem de piyasa mekanizması tarafında belirlenebilir olmaktadır. Bu durumu yaratılmış çevre olarak gören Castells, pazar ve hükümet tarafından biçimlenen kentte, hava kirliliği, parklar ve yeşil alanları koruma noktasında toplumsal haklardan mahrum kalan grupların yaptıkları mücadelenin önemini vurgulamıştır.¹¹⁰

Piyasa güçleri, hükümetler ve toplumsal grupların etkisiyle ortaya çıkan kentsel değişme sürecinde “metropolitenleşme” ve “alt kentleşme” olarak iki farklı kavramın ortaya çıktığını ifade eden Castells, ilkinin nüfusun ve kentsel sermayenin kentte yoğunlaşmasının bir sonucu olarak, diğerini ise sanayi güçleri ile iş alanlarının merkezden uzaklaşması sonucunda orta sınıfın ve nitelikli işçilerin hareketliliği ile açıklamaktadır. Castells’e göre alt kentleşme sürecini ortaya çıkaran bu hareketliliğin sebebi, kamu harcamalarıyla desteklenen otoyol ağının genişletilmesidir. ABD’nin 1950 sonrası kentsel gelişiminde bu etkili bir yöntem olmuştur. Vergi indirimlerinin de getirilmesiyle alt kentlerde konut sahibi olmanın özendirilmesi sonucunda merkezlerde boş kalan alanlar düşük gelir grupları ve gettolar tarafından doldurulmuş, kent merkezlerinde yoksulluk ve suç oranlarında artış meydana gelmiştir.¹¹¹

1.2.3.4.2.3. David Harvey

Harvey, kentliliğin kendiliğinden gelişen bir süreç olmadığını, onun bazı politik ve ekonomik değişkenler yardımıyla açıklanabilir olduğunu ileri sürmüştür. Harvey’e göre kentlilik, sanayi kapitalizminin gelişimiyle birlikte ortaya çıkan “yaratılmış çevrenin” bir uzantısıdır. Geleneksel toplumlarda kent ve kırsal arasındaki farklar oldukça fazlayken, modern toplumlarda sanayinin önderliğinde bu farklar giderek azalmıştır. Bu çerçevede tarımda mekanizasyon artar ve sanayideki işlerde

¹¹⁰ Anthony Giddens, **Sosyoloji**, Ayraç Yayınevi, Ankara, 2000, s. 510.

¹¹¹ Aslanoğlu, s. 64.

olduğu gibi para ve kar dikkate alınarak üretim sürdürülür. Bu süreç kent ve kır insanın yaşam biçimlerinde ortak bir havanın hâkim olmasına sebebiyet verir.¹¹²

Harvey'e göre kapitalist düzeninin hâkim olduğu toplumlarda kentsel gelişimi anlayabilmek için sermaye birikim süreçleri iyi analiz edilmelidir. Meta üretimi ve tüketiminin gerçekleştiği sermayenin birinci döngüsünde, biriken sermayenin yeniden yatırıma imkân vermediği durumlarda, bu döngüde oluşan fazla birikimin ikinci döngüye aktarılması krizi çözebilmenin başlıca yolu olarak görülmektedir. İster devlet isterse de piyasa eliyle olsun, ikinci döngüye aktarılan kaynakların büyük bir bölümü kentsel yapıyı çevreye aktarılmaktadır. Aktarılan bu yatırımlar sayesinde hem aşırı birikim sorunu çözülmekte hem de yeni taleplerin ortaya çıkması sağlanarak ilk döngüdeki krizin çözümlenmesine yardımcı olunmaktadır. Sermaye birikimi bu haliyle kentlerde yadsınmaz bir gerçeklik göstermektedir.¹¹³

Bu açıklamalardan anlaşıldığı üzere, kapitalist toplumlarda kentlerin ortaya çıkması ve büyümesi rant mücadelelerinin bir tezahürü olmaktadır. Binaya, taşınmaza yapılan ve gelecekte rant kaygısı amacını taşıyan yatırımlar vasıtasıyla kapitalist düzen kentlerde geleceğini inşa etmek istemektedir. Dolayısıyla bugünün kentlerinde ortaya çıkan, kent merkezlerinin çeperlerinde hızlıca yükselen yeni yerleşim yerlerinin yatırımcılar arasındaki bir rant mücadelesinin eseri olduğunu söylemek bu bakış açısı üzerinden mümkün görünmektedir.

1.3. KENTLERİN YAPISAL ANALİZİNDE SJOBERG'İN YAKLAŞIMI

Kentlerin yapısal özelliklerini sanayileşme ile tanışıp tanışmadığına göre inceleyen Sjoberg, sanayileşmenin girmediği Kuzey Afrika ve Asya'nın pek çok bölgesindeki kentlerin yapısal olarak sanayileşmiş kentlerden farklılık gösterdiğini ileri sürmüştür. Uzun süren görgül araştırmalar sonucunda ulaşılan bu düşünce, kentler arasında bazı bağımlı ve bağımsız değişkenlerin varlığına işaret etmiştir. Sjoberg, kentlerin yapısal özelliklerini bağımlı değişken olarak kabul ederken, teknolojinin ise bağımsız değişkeni temsil ettiğini bildirmiştir. Kentleri incelerken tek bir yapıdan bahsetmek yerine ekolojik, ekonomik ve toplumsal açılardan

¹¹² Giddens, s. 509.

¹¹³ David Harvey, **The Urbanization of Capital**, Baltimore: John Hopkins Up, 1985'den aktaran Şengül, s. 20.

inceleyerek kentleri üçlü bir tasnife tabi tutmuştur. Bunlar; sanayi öncesi kentler, geçiş dönemi kentleri ve sanayi kentleri olarak belirtilmiştir.

1.3.1. Sanayi Öncesi Kentler

Bu kentler genelde geleneksel üretim tarzının egemen olduğu, sanayileşme süreci ile tanışmamış az gelişmiş ülkelerde görülmektedir. Aslında Avrupa'da yaşanan Sanayi Devrimi'nden önce tüm kentleri bu kategori altında değerlendirmek olasıdır. Bu kentlerin bazı ayırıcı özellikleri bulunmaktadır. İlk ayırıcı özellik nüfus faktörü üzerine yoğunlaşmaktadır. Sanayi öncesi kentlerde nüfus genellikle 10 binin altında olmakta ve nüfus artış hızı düşük bir oranda seyretmektedir. Bu kentlerde genellikle dinsel işlevler ön plana çıkmakta, ekonomik işlevlerin ise ikincil bir konum arz ettiği görülmektedir. Gelişmiş sanayi kentlerinin aksine toplumun gelişmiş sakinleri ve varlıklı sınıfları merkeze yakın yerlerde ikamet ederken, yoksul kimseler merkezden uzak alanlarda yer almaktadırlar. Her çalışma faaliyeti ve etnik unsurlar kendi adıyla anılan bir bölgede varlığını sürdürülmektedir.¹¹⁴

Sanayi öncesi kentlerde ekonomik yapı ve üretim ilişkileri ise oldukça geleneksel bir görünüm arz etmektedir. Toprağın kullanılmasında insan ve hayvan gücüne tam bağımlılık söz konusu olmakta ve üretilen ürünlerin saklanmasında elverişsiz depolama koşulları dikkat çekmektedir. Sanayileşmiş kentlerde görülen buhar ve elektrik gibi cansız üretim kaynaklarının kullanılarak refahı maksimize etme yoluna bu kentlerde rastlanılmamaktadır. Kentlerde yolların sadece insan ve hayvanların ulaşımına imkân verecek düzeyde tesis edilmesi, binaların kat sayılarının azlığı ve içlerinde yaşayanların kalabalıklılığı sanayi öncesi kentlerinin ayırıcı özellikleri arasındadır. Zayıf bir işbölümü ve uzmanlaşmanın varlığı neticesinde kentlerde lonca teşkilatları etrafında yürütülen mesleki faaliyetler de dikkat çeken başka bir husus olmaktadır. Son olarak, sanayi öncesi kentlerin toplumsal yapısına damgasını vuran okuryazar seçkinlerin sıkı bir kast sisteminin varlığından mütevellit halkın geri kalanlarının üzerindeki tahakküm yetkisi bu kentlerin başka bir özelliğini işaret etmektedir.¹¹⁵

¹¹⁴ Keleş, **Kentleşme Pol...**, s. 128.

¹¹⁵ Gideon Sjoberg, "Sanayi Öncesi Kenti", **20. Yüzyıl Kenti**, İmge Kitabevi, 2002, s. 40.

1.3.2. Geçiş Dönemi Kenti

Ara kent modeli olarak değerlendirilebilecek olan geçiş dönemi kentleri, bazı özellikleriyle sanayi kentinin, bazı özellikleriyle de sanayi öncesi kentinin nitelikleriyle benzeşmektedir. Keleş'e göre geçiş aşamasında olan bu kentlerden bir kısmı, sömürgecilik faaliyetlerinin ürünü olarak ortaya çıkmaktadır. Diğerleri ise sanayi öncesi uygar toplumların yerli kentleri konumundadır.¹¹⁶

Sjoberg yapmış olduğu çalışmalarda, geçiş dönemi kentlerinin batının sanayileşmiş kentlerinden daha farklı bir sosyal süreci içerdiği görülmektedir. Buradan hareketle Sjoberg, kentin gelişimini sanayiye bağlı olup olmama üzerinden değerlendirmektedir. Bu konuda Türkiye açısından bir değerlendirme yapan Sjoberg, Türkiye'de II. Dünya Savaşı'ndan sonra küçük köy ve kasabalardan kentlere olan göçün sanayileşmeden bağımsız olarak gerçekleştiğini ileri sürmektedir.¹¹⁷

Sanayi kentleri olmaya aday olan geçiş dönemi kentlerinde öncelikle tamamlanması gereken bazı yapısal dönüşümler vardır. Sjoberg'e göre, bu kentlerde öncelikle geleneksel yapılar değişim karşısında ciddi bir direniş sergilemekte, fakat daha sonra direniş gösteren formların yerini sanayi kentinin şartları taşıyan yeni formların ve kurumların almasıyla çözüme başlamaktadır. Çözüm sürecinin sağlıklı bir şekilde işleyebilmesi için bazı uyum mekanizmaları geliştirilerek, kırsal kesimden göç edenlerin kentler ile bütünleşmelerine ve bir krizin yaşanmamasına çalışılmaktadır. Böylece kente göç edenler hem kır ile olan bağlarını koparmamakta hem de kentsel yaşamın etkileri kırsal yaşama aktarılmaktadır. Aynı zamanda bu uyum mekanizmaları geçiş dönemi kentlerinde toplum ile uyumsuz kimselerin ortaya çıkmasını engelleyecektir. Kıray bu uyum mekanizmaları ile aynı hedefte olacak şekilde "tampon kurum" kavramından söz etmiş ve Türkiye'de bunlara örnek olarak gecekonduları vermiştir.¹¹⁸ Gerçektende ülkemizde gecekondular, kentlerde yaşanabilecek olan bunalımların önlenmesi adına bir emniyet sübabı olarak kabul edilmiş ve hatta dönem dönem bu sübabın güçlendirilmesi için yasal bir teşvik unsuru olmuştur.

¹¹⁶ Keleş, **Kentleşme Pol...**, s. 128.

¹¹⁷ Sjoberg, "Cities and Industrial Societies", D. Hauser ve C. Schare, **The Study of Urbanization**, New York, 1967, s. 222'den aktaran Aslanoğlu, s. 37.

¹¹⁸ Mübeccel Kıray, "Toplumsal Yapı Analizleri İçin Bir Çerçeve", **Toplum Bilim Yazıları**, Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Yayını, Ankara, 1982, s. 16.

1.3.3. Sanayi Kenti

Sanayi öncesi kentler için bahsedilen özelliklerin karşıt formlarını barındıran sanayi kentleri, teknoloji, uzmanlaşma ve işbölümü gibi kavramların kent hayatının her alanına tahakküm etmesiyle dikkatleri üzerine toplamaktadır. Hayatın her alanına sirayet etmiş teknoloji sayesinde hem kentlerde hem de kırsal alanlarda organik düzenin yerini mekanik düzen almış, canlı güç kaynaklarının dışında buhar ve elektrik gibi cansız üretim kaynakları da kullanılmaya başlanmıştır. Bu kentler geleneksel yapının tamamıyla çözüldüğü ve yerini modern kentlerin aldığı bir sürecin ürünü olarak kabul edilmektedir.

Sanayi kentlerinde dinsel ve yönetsel etkiler zayıflamış, bunun yerine ağırlıklı olarak ticaret ve sanayi kente yön vermeye başlamıştır. Bu kentlerde oturma alanları ve çalışma alanları kesin çizgiler ile birbirinden ayrılmış, bunun sonucunda seçkinler ve üst tabakada olanlar iş yerlerinin yoğunlaştığı merkezi bölgelerden çevreye doğru uzaklaşmışlar, buralara yoksul kesimler yerleşmeye başlamışlardır.¹¹⁹ Ayrıca sanayi kentlerinde etkili bir örgütlenme, ussallaşma ve standardizasyon görülmekte, toplumsal yapı ise kast sisteminden ziyade dikey hareketliliğe imkân tanıyacak şekilde ilerlemektedir.¹²⁰

Sjoberg'in kuramsal çerçevesinden yola çıkarak Türkiye'nin durumunu analiz etmek gerekirse, ülkemizin ekseriyetle geçiş aşamasında olan bir kent grafiği çizdiğini söylemek mümkündür. Kentlerimiz ortak bir değerlendirme yapabilme imkânı sunmasa da, özellikle teknolojinin kentsel alanlarda etkin olarak kullanılmıyor olması -ki bunun en somut örneklerinden biri mevzuatımıza yakın bir zamanda akredite edilen Coğrafi Kent Bilgi Sistemleri'nin henüz istenilen düzeyde tecrübe edilememiş olması örnek verilebilir- varlıklı sınıfların tamamıyla kent merkezlerinden çekilmemeleri ve çarpık kentleşme gibi kentsel standardizasyona aykırı yerleşim yerlerinin varlığı ülkemiz kentlerinin gelişmiş ülkelerdeki sanayi kentlerinden uzak olduğuna ilişkin belli başlı emarelerdir.

¹¹⁹ Keleş, **Kentleşme Pol...**, s. 129.

¹²⁰ Aslanoğlu, s. 42.

1.4. ORTADOĞU VE İSLAM MEDENİYETLERİNDE KENT

Tarihsel süreçte kentlerin ortaya çıkışı, gelişimleri ve özelliklerine ilişkin açıklamalarda Batılı kaynakların etkili olduğu ve çalışmalara yön verdiği söylenebilir. Kent alanında çalışan sosyal bilimciler kenti ele alırken rol model olarak Batı ya da daha açık bir ifadeyle Avrupa kentlerini önlerine almışlar, bu modelden hareketle diğer toplumların yerleşim biçimlerini analiz etmişlerdir. Bu başlık altında ele alınacak olan Ortadoğu ve İslam Kültürü etrafında şekillenen kent modelinin analiz edilmesine yönelik çalışmalar, bir bakıma batıya karşı varlık mücadelesi olarak doğunun başlattığı bir akımdır. Bunun yanında, İslam dininin etkisiyle uzun dönemli bir geleneğe sahip olan Türkiye kentlerinin kökenine ilişkin çalışmalara ışık tutabilmesi açısından da konu ayrıca bir ehemmiyete sahiptir.

Genelde tüm Doğu medeniyetlerini ele alan, bununla birlikte İslam medeniyetinde kentsel yerleşim mekânlarının varlıklarının da sorgulandığı ilk çalışmaya Weber'in "Şehir" adlı kitabında rastlanılmaktadır. Bu yapıtta, gerçek ve kabul edilebilir bir kent formunun taşınması zorunlu olan özelliklerinin ancak Batı toplumları içerisinde meydana gelebileceği bahsedilmiştir. Çünkü bir yerleşimin kent olarak kabul edilebilmesi için gereken koşullar, Batı toplumları dışında din, gelenek ve toplumsal yapı gibi etmenlerin engelleyici etkisiyle kendine yer bulamamaktadır. Örneğin, kent olarak kabul edilmek için gerekli koşullardan olan kale ve pazaryerinin doğu toplumlarında da var olmasının yanında, bir diğer unsur olan bağımsız mahkemelerinin yokluğu bir engel olarak kabul edilmektedir.¹²¹ Weber'in İslam kentleri üzerine düşüncelerine yer veren Turner'a göre, Müslümanlar için kent çoğunlukla kutsal bir yapı ve Müslümanların hayatlarını sürdürebilecekleri tek mekânsal form olarak kabul edilmektedir. Doğu ve Batı kentlerinin yapısal özellikleri bağlamında temel ayırıcı hususlardan biri, Avrupa kentlerinde görülen kendini koruma amaçlı savaşların yapılması yerine, Doğu'da savaşçı ve müdahaleci bir savaş anlayışı ile kentlerin kurgulanmasıdır. Weber, Doğu kentlerine görülen özelliklerin patrimonyal yöneticiler ekseninde şekillendiğinin altını çizmiş, bu yapıda olan İslam yerleşimlerinin asla bir kent olarak kabul edilemeyeceğini belirtmiştir. Bu kentlerde var olan lonca teşkilatları, patrimonyal düzenin korunması adına vergi gelirlerinin

¹²¹ Weber, s. 110.

sağlıklı olarak toplanmasından sorumlu olmakta ve meslek örgütleri adına değil, devlet adına çalışmaktadır.¹²²

İslam kentleri üzerine kapsamlı araştırmalara imza atan Lapidus, İslam kentlerinde sosyal yaşamı ve dinin kentsel yapıya olan etkilerini araştırmıştır. Lapidus'a göre din, sosyal kontrol ve idari merkez olması açısından kentleri şekillendiren başlıca unsur olmakta ve mahalleler, güçlü birer sosyal kontrol merkezleri kabul edilmektedir. Sosyal örgütlenme üzerinde yoğun olarak Halep ve Şam kentlerini ele alan Lapidus, mahallelerin sosyal dayanışma merkezleri olduğu kadar, birer idari birim olma hüviyetine de sahip olduklarını ifade etmiştir.¹²³

Lapidus dışında İslam'da kentsel yaşantıyı ele alan ve değinilmesi önem arz eden bir diğer düşünür ise İbn-i Haldun'dur. İslam kentlerinde iki farklı kültürün varlığından söz eden İbn-i Haldun, bunlardan ilkinin "Umran Bedevi", diğerini ise "Umran Hadari" olarak isimlendirmiştir. Umran Bedevi, İslam öncesinde Arap toplumlarında var olan özellikleri tanımlamakta, Umran Hadari ise kentli kültürü içermektedir. İfade edilen bu iki kültür biçimi incelendiğinde ortaya kır ve kent toplumunun yapısal özellikleri çıkmaktadır. Umran Hadari; otoriteye saygı, belirli bir yerelliğe olan bağlılık ve başkalarının haklarına hoşgörü ile ifade edilmektedir. Umran Hadari ile göçebe kültürden kentli kültüre geçişte, göçebelikle ilişkin kültürel unsurların sınırları aşılmalıdır. Göçebe kültürden uzaklaşıp sınırları aşmak için sosyal örgütlenmede farklı bir rasyonalite ile tanışılması gereklidir. Bu rasyonalite ise din (İslam) olgusu etrafında ancak kazanılabilecektir. Çünkü göçebelikle kültürü içerisinde insanları bir arada tutmaya yarayan "asabiye" kavramı, kentsel alanda birlikteliği sağlamak adına yetersiz bir düşünce olmakta, kent ancak din olgusu etrafında şekillenebilecek bir olgu olarak kabul edilmektedir.¹²⁴

Ortadoğu ve İslam kültüründe kentlerin mekânsal özellikleri değerlendirmeye alındığında Keleş'e göre¹²⁵ İslam kenti üç temel öge üzerine oturmaktadır. Bunlar; cami, pazaryeri ve hamamdır. Cami, siyasi, dini ve düşünsel hayatın merkezi olma vasfını taşımaktadır. Mekânsal olarak örgütlenmede cami merkezi bir konumda olmakta, caminin yakınında kitapçılar, deri eşya satıcıları ve terlikçiler

¹²² Bryan S. Turner, **Max Weber Classic Monographs: Weber and Islam**, Routledge, Landon, 1998, ss. 98-103.

¹²³ Ira Lapidus, "Muslim Cities and Islamic Societies", **Middle Eastern Cities**, University of California Press, 1969, ss. 49-52'den aktaran Aslanoğlu, s. 48.

¹²⁴ Harold Carter, **An Introduction to Urban Historical Geography**, Edward Arnold Press, Landon, 1983, s. 8'den aktaran Aslanoğlu, s. 51.

¹²⁵ Keleş, **Kentleşme Pol...**, s. 126.

bulunmaktadır. Bunların ardında dokumacılar, marangozlar, çilingirciler ve bakırcılar sıralanmaktadır. Rahatsızlık verebilmesi hususiyetiyle demirciler, deri üretimini yapıldığı tabakhaneler ve boyahaneler kentin çıkış noktalarında konumlanmaktadır.

Aktüre, daha genelleyici bir bakış açısıyla Albert Hourani tarafından tanımlanan tipik İslam kentinde hâkim olan mekânsal yapının temel öğelerini şu şekilde sıralamıştır:¹²⁶

1. Kale
2. Saray ve üst kademe yöneticilerinin oturduğu ve yönetim işlevinin sürdürüldüğü yapıların oluşturduğu idari merkez,
3. Cuma camisi, hanlar, bedestenler ve açık pazar yerlerinin oluşturduğu kent merkezi
4. Dış mahalleler

Ortadoğu ve İslam kentlerinde, dinin şekillendirici rolü etrafında konut alanlarında bazı nevi şahsına münhasır özelliklerin varlığı söz konusudur. İslam dininin mahremiyete önem veren yapısında taalluk eden yerleşim yerlerinin dizaynı ön plana çıkmıştır. Bu çerçevede evler, sokağa sırt çevirmiş, iç avlusuna dönük ve ışığını avlusundan alan yapılardır. Yapının bütün öğeleri, içinde yaşayanların özel hayatlarını izole edecek şekilde tasarlanmıştır.¹²⁷ İfade edilen bu kentsel tasarım, günümüzde teknolojinin ve toplumsal koşulların değişmesiyle çözülmeye başlamıştır. Bugün İslam kenti olsun ya da olmasın tüm kentlerde apartman hayatının yaygınlaştığı görülmekte, böylece bahsi geçen mahremiyet prensibiyle inşa edilen yapılar silinmektedir. Kısacası, bugün kentler kendi içsel özelliklerinden kaynaklanan biricikliklerini kaybetmekte, tüm dünyada kentler standart ortak bir model etrafında kurgulanmak istenmektedir. Küreselleşme düşüncesi, bu ortak modele giden yolda en önemli aktörlerden biri olarak kabul edilebilmektedir.

¹²⁶ Sevgi Aktüre, **19. Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti Mekânsal Çözümlemesi**, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Basım İşliği, Ankara, 1981, s. 9.

¹²⁷ Keleş, s. 126.

1.5. KENTLER VE YEREL YÖNETİMLER

Belirli bir bölgede yaşayanların mahalli müşterek ihtiyaçlarını gidermek üzere teşkilatlanmış olan yerel yönetimler ile kentler arasında yakın bir ilişkinin varlığı söz konusudur. Tarihsel süreçte ele alındığında ilk yerel yönetim kurumları, bugün için merkezi yönetimlerin yapmakla mükellef oldukları görevleri yerine getirmişlerdir. Bu açıdan değerlendirildiğinde, yerel yönetimler ile kentler aslında aynı mekânlı kavramlar olarak kabul edilmektedirler. Bu aynı mekânlılık ilk olarak kendini Antik Yunan'da şehir devletleri olan Site'lerde göstermiş, daha sonra ise Roma imparatorlarının Site'lerin varlığı ile sosyal ve siyasal özerkliklerini yıkmaları sonucunda yerlerini komünlere bırakmışlardır. Komünler 10. yüzyıldan sonra Avrupa'da ticaretin yeniden canlanmasının bir sonucu olarak ortaya çıkmışlardır. Çünkü ticari büyüme beraberinde kente göçün ve kent nüfusunun artması ile sonuçlanmıştır. Bu dönemde ticaret geliştikçe limanlar başta olmak üzere yol kavşakları, nehir ağızları ve diğer ticarete konu olan ve olabilecek mekânlarda kentler ve yerel yönetimler komünler içerisinde ortaya çıkmaya ve gelişmeye başlamışlardır.¹²⁸ Buradan hareketle kentler, uygarlık adına gözlenen birçok konuda olduğu gibi yerel yönetimler için de bir kuluçka görevi üstlenmiş ve gelişimlerine sahne olmuşlardır.

19. yüzyıldan itibaren ise özellikle sanayi devriminin başlatmış olduğu değişim ve dönüşümlerden en çok etkilenen alanlardan biri, sanayileşmeye başlayan ülkelerin kentsel yapıları olmuştur. Örneğin, bu hareketliliğin yaşandığı yerlerin başında gelen İngiltere'de sanayileşmenin getirdiği hızlı kentleşmenin neden olabileceği kentsel sorunları bertaraf edebilmek adına 1835 ve 1919 yılları arasında kapsayan süreçte yerel yönetimler, bir dizi reforma tabi tutularak yerel hizmet kuruluşları olarak düzenlenmişlerdir. Yerel hizmet kuruluşları olarak düzenlenen yerel yönetimlerden beklenen temel amaç modern bir kentin inşası üzerine odaklanmıştır. Bu amaçla yola çıkan yerel yönetimlerin 20. yüzyıla gelindiğinde en önemli özelliklerinden biri kentleşme olmuştur. Çünkü bu yüzyılda gözlenen nüfus hareketleri sonucunda, kentli nüfus artmış ve yerel yönetimler de hızla

¹²⁸ Mustafa Ökmen ve Bekir Parlak, **Kuram ve Uygulamada Yerel Yönetimler**, Orion Kitabevi, Ankara, 2013, s. 37.

kentselleşmişlerdir. Bu durum yerel yönetimler açısından çok önemli siyasal, yönetsel ve toplumsal sonuçları beraberinde getirdiği gözlenmiştir.¹²⁹

Aynı mekânı paylaşarak insanlık tarihi kadar eski bir geçmişe sahip olan yerel yönetimler ve kentler, bunun yanında, ekonominin ve yönetimin de merkezi olma görevini üstlenmeleri nedeniyle genel olarak yönetimin özelde ise yerel yönetimlerin doğup geliştiği, ortaya atılan düşünce ve teorilerin pratiğe geçirilmesi noktasında kurumsallaştığı mekânlar olarak ortaya çıkmışlardır. Kentler, bu siyasal ve yönetsel işlevler zaviyesinden yerel yönetimlere beşiklik etmiş, aynı zamanda sosyal, kültürel ve ekonomik açıdan birçok işlevi yerine getirmişlerdir. Diğer bir ifadeyle kentler, yönetsel ve siyasal konularda bazı görevler üstlenmeleri ile yerel yönetim düşüncesini ve pratiğini ortaya çıkarmışlar, ayrıca ekonomik dönüşüm sürecinde sosyal, kültürel ve teknolojik açıdan birçok alt sistemin yoğunlaştığı mekânlar olarak da tarihsel süreç içerisinde yerlerini almışlardır.¹³⁰

Tüm bu açıklamalar ışığında, kentler ve yerel yönetimlerin karşılıklı bağımlılık ilişkisi kapsamında tarihsel süreçte ele alınabileceği görülmektedir. Çünkü kırsal alanlara göre, hem nüfus hem de mekânsal yönden büyüklük arz eden kentlerin varlıklarını devam ettirebilmeleri için gerekli olan kentsel hizmetlerin ihdas olunmasında yerel yönetimler oldukça önemli bir yeri teşkil etmektedirler. Özellikle az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra gözlenen hızlı kentleşme ile birlikte yerel yönetimlerin önemi bir kat daha artma eğilimi göstermiştir. Bu süreçte tecrübe edilen hızlı kentleşme olgusunun kentlerde olumsuz sonuçlar doğurup doğurmamasında yerel yönetimlerin etkinliği önemli bir gösterge olarak tahayyül edilmiştir. Yerel yönetimlerin bu konuda etkinliğini artırmak adına ise merkezi yönetimler refah devleti uygulamalarına giderek, hızlı kentleşme olgusunu sağlıklı bir zeminde ilerletmek için yerel yönetimlere görevler yüklemişlerdir.

1.6. KENTLER VE KÜRESELLEŞME

20. yüzyılın sonlarına doğru sıkça kullanılmaya başlanan küreselleşme kavramı, toplumların ekonomik, toplumsal, siyasal ve kültürel yaşamını yakından

¹²⁹ Ökmen, ss. 40-42.

¹³⁰ Ökmen, **Ekonomik Dönüşüm Sürecinde Adem-i Merkeziyetçi Eğilimler ve Kentleşme**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999, s. 42.

etkilemektedir. Bu etkilerden biri, iletişim teknolojilerinde yaşanan devrim niteliğindeki gelişmeler neticesinde yeryüzünde uzaklık kavramını aşındırılmasıyla ortaya çıkmaktadır. Bu doğrultuda, devletler arasındaki sınırlar belirsizleşmeye ve ulusal egemenlik kavramının önemi gittikçe zayıflamaya başlamaktadır.¹³¹

Küreselleşme üzerinde mutabık kalınmış bir tanım olmamakla birlikte onun genel olarak, ekonomik ilişkiler ekseninde gelişen teknolojinin yol göstericiliğinde toplum ve devletlerin sosyal, kültürel, siyasal ve yönetsel boyutlarında etkili olan, ulus devletlerin yetkilerinde aşındırıcı ve bu bağlamda merkez yerine yereli ön plana çıkaran bir olgu olduğu ön plana çıkmaktadır.

Küreselleşme süreciyle ön plana çıkan yerellik ile birlikte gittikçe artan kentleşme olgusu, günümüzde kent yönetimlerini hızlı kentleşme ile ortaya çıkan sorunlar ile karşı karşıya bırakmaktadır. Bu yönetimler, bir taraftan ifa etmek zorunda oldukları hizmetleri yerine getirmekle iştigal olurken, küreselleşmenin neden olduğu yerelliğin neticesinde kristalize olan hızlı kentleşmenin beraberinde getirdiği farklı hizmet taleplerine de cevap vermek adına çalışmaktadırlar. Bu bağlamda, giderek fazlaşan ve çeşitlenen hizmet talebini, giderek azalan kıt kaynaklar ölçüsünde ortadan kaldırmaya çalışan kentlerde örgüt yapısı, yönetim olgusu ve yerel demokrasi anlayışı gibi yapılanmalar gün geçtikçe önem kazanmaktadır.¹³²

Zaman ve mekân kavramının önemini yitirmesiyle güçlenen küreselleşme olgusu, ulus devletlerin gücünü azaltarak kentleşme hareketlerinin politik düzeyde kontrolünü de zorlaştırmaktadır. Devletler bu anlamda sınırları içerisinde gerçekleşen nüfus hareketlerinin hızı ve yönüne ilişkin olarak tayin edici politikalar geliştirememekte, bir ölçüde kentleşme hareketlerini yönlendirme kabiliyetinden yoksun bırakılmaktadırlar. Bu sürecin en önemli aktörlerinden biri, ulus devletlerin sınırlarının geçirgenliği ile artan sermaye hareketliliği şeklinde ortaya çıkmaktadır. Sermaye hareketleri ise bir ülkenin kentleri üzerinde doğrudan veya dolaylı olarak etkide bulunabilme gücüne sahip olmaktadır. Örneğin, bir kriz durumunda sıcak paranın piyasalardan çekilmesi, bu duruma sahne olan ülkede, başta kentlerde yaşayanlar olmak üzere pek çok kimsenin işsiz kalmasını beraberinde getirebilmektedir. Bu durumla karşılaşmamak için kentler sermayeyi üzerlerine çekebilmek adına uluslararası platformda diğer kentler ile bir yarış içerisine

¹³¹ Keleş, **Kentleşme Politikası**, s. 57.

¹³² Ökmen, **Kent, Çevre ve Globalleşme**, Alfa Yayını, İstanbul, 2003, s. 177.

girmektedirler. Bu anlamda kentlerin ayırıcı yönlerinin ön plana çıkarılarak tanıtılması yönünde çabaların yaşanmaya başlaması, kentlerin pazarlanması ya da girişimci kentler gibi kavramları beraberinde getirmiştir. Türkiye’ ölçeğinde 1990’lı yıllarda Anadolu Kaplanları olarak adlandırılan Gaziantep, Karaman, Aksaray, Kahramanmaraş ve Denizli gibi kentlerin yükselişi, kentlerin markalaşma çabaları ile ön plana çıkmalarının bir sonucu olarak sermayeyi hareketlerine ev sahipliği yapmalarıyla açıklanmaktadır.¹³³

Küreselleşmenin kentler üzerinde ortaya çıkardığı bir başka olgu ise “dünya kenti” kavramıdır. Dünya kenti kavramıyla, kentin dünya ekonomisine eklenme biçimi ve bu süreçteki mekânsal fonksiyonları kentlerin yapısal değişimlerini etkilemektedir. Dünya kentleri; küresel sermayeyi kendilerine çekebilecek alt yapıyı bünyelerinde barındırmakta, gerek iç göç, gerek uluslararası göç konusunda odak noktaları olarak ön plana çıkmakta, mekânsal kutuplaşma, sosyal sınıf kutuplaşması gibi sanayi kapitalizminin açmazlarına sahne olmakta ve devletin mali kapasitelerinin üzerinde sosyal maliyetler ortaya çıkarmaktadırlar.¹³⁴ Bu çerçevede küreselleşme, ülkelerin bazı kentlerini “dünya kenti” durumuna getirebilmek için bu kentlerin beş yıldızlı otellerle, gökdelenlerle, büyük iş ve ticaret merkezleriyle doldurulmasını hedeflemekte ve yönde karşısına engel olarak çıkabilecek tüm kentsel ve çevresel değerleri çiğnemekte tedirginlik göstermemektedir. Bu yönde verimli tarım arazilerin fabrika yapımı ya da yerleşim alanlarına tahsis edilerek küçültülmesi, küreselleşmeyle gelen dünya kenti olma hedefinin bir gereği olarak kabul edilmektedir.¹³⁵

Dünya kenti kavramından hareketle küreselleşme, karşılıklı etkileşimleri içeren heterojen bir süreç olarak dikkate alınır, bu süreçte yerelliklerin oluşması kaçınılmaz bir durum olarak kabul edilmelidir. Küresel ile yerelin karşılıklı etkileşiminden ziyade, bu iki kavramın geçişliliğini ön plana çıkaran bir bakış açısından yaklaşıldığında, bunu küresellikle gelen yerellik olarak adlandırmak mümkündür. Bu geçişliliğin ilk aşamada etkilediği yerler ise kentsel mekânlar

¹³³ Şahin, ss. 19-21.

¹³⁴ Aslanoğlu, s. 142.

¹³⁵ Keleş, **Kentleşme Politikası**, s. 59.

olmakta ve dünya kenti kavramı bu geçişliliği ışık tutmaya çalışan yaklaşımlardan birisi olarak önem taşımaktadır.¹³⁶

Kente ilişkin yapılan tüm bu açıklamalardan sonra üzerine düşülmesi gereken ikinci bir husus göç olgusudur. Göç, tarihsel süreçte kentlerin yapısal özellikleri üzerinde doğrudan biçimlendirici bir rol üstlenmiş, hatta kentlerin doğuşuna ilişkin öne sürülen kuramlarda da ifade edildiği üzere, kırsal alanlarda yaşanan bazı gelişmelerin sonucunda meydana gelen nüfus hareketlerinin kentleri oluşturduğu ifade edilmiştir. Bu haliyle göçler, kentlerde yaşayan nüfusun artmasına ve kent sayısına olan etkileriyle araştırma konumuzun odaklandığı kentleşme olgusunun da temel odak noktasını oluşturmaktadır. Dolayısıyla gerek kentler üzerinde gerekse kentleşme üzerinde olan etkisiyle göç olgusunun büyük bir öneme sahip olduğu aşikârdır. Bu sebeple, Türkiye’de hızlı kentleşmenin ortaya çıkışının temel dinamiklerinin sorgulama konusu yapıldığı bu çalışmada, nüfus hareketleriyle somutlaşan göç olgusunun kavramsal, kuramsal ve sınıfsal olarak analizinin yapılması büyük önem arz edecektir.

1.7. GÖÇ KAVRAMI

Özünde bir yer değiştirme hareketi olarak kabul edilen göç kavramı, arka planında ekonomik, sosyal, siyasal, kültürel vb. yönlerden etkilenen ve etkileyen ilişkisi içerisinde çok boyutlu bir görünüm arz etmektedir. Bu çok boyutluluk ise göç kavramının antropologlardan sosyologlar ve psikologlara, konumuz itibariyle kent plancılarından yerel yöneticilere kadar herkesin dikkatini üzerinde toplamasıyla sonuçlanmaktadır.

Bu denli önem atfedilen göç olgusunun tanımlanmasına geçmeden önce tarihsel perspektifte göç olgusunun önemine kısaca ışık tutulmalıdır. Bu doğrultuda göç olgusunun insanlık kadar eski bir geçmişe sahip olduğu kabul edilmektedir.¹³⁷ Buradan hareketle, ilkel kabilelerin beslenme ve barınmalarını temin edebilmek için ihtiyaçlarına uygun coğrafya ve iklim koşullarını takip ederek sürekli bir hareketlilik içerisinde oldukları, dolayısıyla da ilkel topluluklarda göçebe bir yaşam tarzının

¹³⁶ Ökmen, “Küreselleşme Sürecinde Yerelleşme Eğilimleri ve Yerel Yönetimler”, **Yerel Yönetimler Üzerine Güncel Yazılar I: Reform**, (Ed. Özgür ve Kösecik), Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2005, s. 559.

¹³⁷ Tümertekin, “Kır-kent Dengesi ve Göç”, **Türkiye’de Kentleşme Süreci ve Kırsal Alan Sorunları Kolokiyumu**, Mimar Sinan Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınları-1, İstanbul, 1985, s. 53

hâkim olduğu öne çıkmaktadır. Göç ve göçebelik verimli ovalar, ılıman iklim koşulları ve güvenilir barınma koşulları gibi belirli kriterlerin varlığı ile hayat bulmaktadır. Benzer şekilde Türkiye coğrafyasına ev sahipliği yapan Anadolu, tarihsel süreçte bir cazibe merkezi olma vasfıyla farklı medeniyetlere ev sahipliği yaparak bir göç merkezi olma görevi üstlenmiştir.¹³⁸ Ele alınan konu itibarıyla kentleşme hareketinde, daha geniş bir bakış açısıyla kültür ve medeniyetlerin gelişiminde büyük bir rol üstlenen göç olgusunu idrak edebilmek için göçün tanımını yaparak tür ve özelliklerini ifade etmek gereklidir.

Göç kavramının disiplinler arası bir görünüm sergilemesi nedeniyle zaman içerisinde çeşitli açılardan tanımlanmaya çalışılmıştır. Bu noktada Akkayan'a göre göç, insanların gelecekteki yaşamlarının tamamını veya bir kısmını sürdürmek üzere sürekli ya da geçici olarak bir yerleşim merkezinden diğerine yerleşmek üzere yaptıkları coğrafi bir yer değiştirme hareketidir.¹³⁹ Tümertekin'e göre ise göç, bir idari sınırı geçmek suretiyle oturma yerini sürekli ya da uzun süreli olarak değiştirmek şeklinde ortaya çıkmaktadır. Bu yer değiştirme hareketi, kıtalararası, uluslararası, bölgelerarası, kırdan kente ya da günümüzde örnekleri görüldüğü üzere kentten kıra doğru olabilmektedir. Dolayısıyla, insanların bir yerden diğerine göç etmesi oldukça önemli bir coğrafi olgudur. Çünkü göçler, nüfusun yeniden dağılımı sonucunu ortaya çıkarmaktadır.¹⁴⁰

İçduygu'nun soyut çözümlenmeye dayalı yaptığı bir tanımla göç, insanların belirli bir zaman aralığında bir yerleşim yerinden başka bir yerleşim yerine geçişi olarak kabul edilmekte, ancak göçün statik bir olgu olmaktan ziyade, nedenleri ve sonuçlarıyla birlikte tahayyül edildiğinde dinamik bir yapı gösterdiğine işaret edilmektedir. Göçün tanımı kapsamında ele alınan bu boyutları onun tanımlanma, ölçülme, çözümlenme, açıklanma ve yorumlanma konularını hem teorik hem de pratik anlamda ulaşılması zor bir konuma taşımaktadır.¹⁴¹

Ünalın ise "iyi tanımlanmış coğrafi bölgeler ve/veya idari alanlar arasındaki yerleşim yeri değişiklikleri" olarak tanımladığı göç kavramının mesafe boyutuna bir

¹³⁸Faruk Kocacık, "1878-1900 Yılları Arasında Balkanlardan Anadolu'ya Yönelik Göçlerin Anadolu'daki Sürekli Yerleşme Yerleri ve Toplumsal Yapıya Etkileri", **Toplum ve Göç**, II. Ulusal Sosyoloji Kongresi, Mersin, Kasım 1996, DİE Yayınları, Ankara, 1997, s. 137.

¹³⁹ Taylan Akkayan, **Göç ve Değişme**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, No: 2573, İstanbul, 1979, s. 21.

¹⁴⁰ Erol Tümertekin ve Nazmiye Özgüç, **Beşeri Coğrafya**, İnsan Kültür Mekân, Çantay Kitabevi, İstanbul, 2004, s. 236.

¹⁴¹ Ahmet İçduygu ve Turgay Ünalın, "Türkiye'de İç Göç: Sorunsal Alanları ve Araştırma Yöntemleri", **Türkiye'de İç Göç**, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s.38.

ilave daha yaparak zaman ve kalıcılık boyutunu da eklemiştir. Bu kapsamda, bir yer değiştirme hareketini göç olarak kabul edebilmek için göç edilen yerde altı ay ya da bir yıl kalma ölçütü kullanılmaktadır.¹⁴²

Bir nüfus hareketi olarak göçler, ülkeler arasında ya da ülke içerisinde farklı coğrafi bölgeler arasında nüfusun artışı veya azalışı üzerinde doğrudan bir etkiye sahip olmakta, bununla birlikte nüfusun yaş ve cinsiyet yapısında da farklılaşmalara neden olmaktadır. Bu farklılaşma ve değişmeler göç alan ve veren yerleşimler arasında ters bir orantıda gerçekleşmektedir. Dolayısıyla göç alan bir yer gerek nüfus bakımından gerekse göç eden kitlenin yaş ve cinsiyet özellikleri bakımından bir artış ile karşılaşırken, göç veren yerler ise bu anlamda negatif bir durumla karşılaşacaktır. Ayrıca, nüfusun okur-yazar sayısı, eğitim, iş ve meslek bilgisine sahip bireyleri arasında da değişmeler ortaya çıkacaktır. Ortaya çıkan tüm bu değişmeler toplumun yapısını, sosyal, ekonomik, kültürel ve siyasal yönlerini nüfuzu altına alıp, göçün büyüklüğüyle doğru orantılı olarak etkileyecektir.¹⁴³

1.8. GÖÇ KURAMLARI

Göçün tanımına ilişkin yapılan açıklamalardan sonra, göç olgusunun neden ve sonuçlarına yönelik gerçekleştirilen kuramsallaştırmaların varlığın söz edilmesi yerinde olacaktır. Bu başlık altında farklı düşünürler tarafından göç olgusunu kuramsallaştırmaya yönelik yapılan çalışmalar irdelenecektir.

1.8.1. Ravenstein'in Göç Yasaları

Göç olgusunun nedenlerini belirli kuramsal temellere dayandırmak adına girişilen ilk sistemli bakış açısı olarak değerlendirilebilecek olan Ravenstein'in çalışmasında temel hedef göçe ilişkin genel geçer yasaların saptanması üzerinedir. Bu kapsamda Ravenstein, 1871 ve 1881 yıllarına ilişkin İngiliz nüfus sayımı verilerini temel dayanak noktası olarak yedi farklı göç yasası tespit etmiştir. Kendisinden sonraki göç çalışmaları için yol gösterici bir anlam taşıyan bu yasalar,

¹⁴² Ünalın, "Türkiye'de İç Göçe İlişkin Veri Kaynaklarının Değerlendirilmesi", **Türkiye'de İç Göç**, s. 91.

¹⁴³ Akkayan, s. 20.

Avrupa’da yaşanan sanayileşme hareketi ve buna koşut olarak gerçekleşen kentleşme olgusu baz alınarak temellendirilmiştir. İfade edilen bu yasalar şunlardır:¹⁴⁴

- Genelde göçe katılan bireyler kısa mesafedeki yerlere göç etme eğilimindedirler. Kısa mesafeli bu göç ise göç edilen yerde yeni göç dalgalarına tetiklemekte, bunun sonucunda gelişen göç dalgaları büyük ticaret ve sanayi merkezlerinde toplanmaktadır. Göç dalgalarının gücünü belirleyen ölçüt ise göçe sahne olan ticaret ve sanayi merkezlerinde var olan yerli nüfusun oranı ile açıklanmaktadır. Eğer ticaret ve sanayi merkezlerinin bulunduğu yerdeki yerli nüfusun gücü istihdam noktasında bir eksikli arz ediyorsa, bu durumda iş olanaklarının fazlalığı o yerin bir cazibe merkezi olmasına neden olacaktır.
- Ticaret ve sanayi faaliyetlerin gelişmesi sonucunda kentlerde büyük ekonomik gelişmelerin yaşanmaya başlaması, kente yakın olan ve bu gelişmelerden haberdar kimselerin süratle kentlere göç etmesi sonucunu ortaya çıkaracaktır. Bu durumda kente en yakın yerleşim alanlarında boşluklar ortaya çıkmaya başlayacak, bu boşluklar ise o yerleşim yerine yakın olan başka bir yerleşim yeri tarafında doldurulacaktır. Bir döngüsel hal alan bu hareket yerleşim yerlerinin kente yakınlığına göre basamaklar halinde hareketine sahne olacaktır.
- Bu süreçler karşılıklı bağımlılık ilişkisi içinde kentleşme sürecini açıklama eğilimindedir. Yayılma süreci göçe konu olan bireylerin iradelerinde barındırdıkları daha iyi yaşama ve refah koşullarını artırma isteği ile ilişkilendirilmekte, emme ise bu isteklerle yola çıkmış olan bireylerin kentlerde ticaret ve sanayi kuruluşları tarafından istihdama konu olmasıyla açıklanmaktadır.
- Burada göç alan yerleşim yerlerinin zaman içerisinde bir zincirleme bağın tetiklenmesiyle göç verir hale gelmesine gönderme yapılmaktadır. Bu haliyle bir yer eğer göç alıyorsa, bir süre sonra göç de verir hale gelecektir.
- Bundan önceki sayılan göç şekillerinden farklı olarak uzun mesafeli ve basamaksız olarak gerçekleşen doğrudan göçlerin varlığı burada söz konusu olmaktadır. Uzun mesafeli göçler, kısa mesafeli göçlerden göç edilen yerin

¹⁴⁴Ernst Georg Ravenstein, “The Laws of Migration”, **Journal of the Royal Statistical Society of London**, Cilt: 48, Sayı: 2, ss. 167-235’den aktaran Cemal Yalçın, **Göç Sosyolojisi**, Anı Yayıncılık, Ankara, 2004, s. 22-25.

niteliğine göre ayrılmaktadır. Uzun mesafeli olanlar daha çok ticaret ve sanayi merkezlerine doğru yapılacaktır.

- Göçe konu olan bireylerin daha çok kırsal alanlarda yaşayanlar olduğu, kentte yaşayanların ise daha az yer değiştirme isteği içerisinde oldukları ifade edilmiştir.
- Ravenstein'in son göç yasası göç eden bireylerin cinsiyetlerinin tasnifine konu olmaktadır. Buna göre kadınlar kısa mesafeli göçlerde, erkekler ise uzun mesafelere konu olacak ülkelerarası göçlerde üstün konumda olmaktadır.

Ravenstein'in ortaya koymuş olduğu göç yasalarından anlaşılacağı üzere tüm göç yasalarında ortak olan özellik göçlerin ticaret ve sanayi merkezlerine doğru gerçekleştiği, fakat göç yöntemlerin kısa mesafeli ve basamaklı oluşu ya da uzun mesafeli doğrudan ve basamaksız oluşuna göre ayrılarak farklılaştığı üzerinedir. Fakat bunun yanında, sözü edilen bu ilkelerin her ülkenin göç eğilimlerini açıklamakta yetersiz kaldığı görülmektedir. Buna rağmen bu çalışma alanında bir ilk olması ve kendisinden sonraki çalışmalara ışık tutması açısından önem arz etmektedir.

İfade edilen bu göç yasalarını Türkiye'de yaşanan kırdan kente göç süreci üzerinden değerlendirmek gerekirse, öncelikle göçe katılan bireylerin kısa mesafeleri tercih ettikleri varsayımı ülkemiz açısından da geçerli bir duruma işaret etmektedir. Çünkü Türkiye'de 1945 yılından sonra hız kazanmaya başlayan kırsal göçler, ilk aşmada doğrudan büyük kent merkezlerine doğru gerçekleşirken, 1970'lerden sonra yaşanan göçlerin ilk durağı büyük kentlere yakın kasabalar olmuş, kasabalara gelen nüfus ise bir süre sonra kent merkezlerine ya da kent çeperlerine doğru hareket etmeye başlamıştır. Kademeli ya da basamaklı göç olarak adlandırılan bu süreç, ülkemiz kentleşmesinde önemli bir rol üstlenmiştir. Bununla birlikte, yasalarda bahsedilen ticaret ve sanayi faaliyetlerinin kentlerdeki etkinliğinin artışının göç sürecine etkisi ülkemiz için pek bir karşılık bulamamıştır. Çünkü Türkiye'de kırdan kente olan göçe ivme kazandıran husus, sanayi ve ticareti bünyesinde barındıracak olan kentsel alanlar değil, daha çok tarımsal üretim koşullarında meydana gelen değişimlerle somutlaşan kırsal alanlar olmuştur.

1.8.2. Kesişen Fırsatlar Kuramı

Bir başka göç kuramı ise 1940 yılında Stouffer tarafından geliştirilen kesişen fırsatlar (intervening opportunities) kuramıdır. Kuramın temel önermesi, göç ile göç edilecek yerdeki fırsatlar arasında bir doğru orantının varlığını ile açıklanmaktadır. Bu doğrultuda bireylerin ya da bir topluluğun bir yere göç etme eğilimi ve hızının arkasında yatan sebep, o yerin göç ile gelenlere sunduğu olanakların fazlalığı ile açıklanmaktadır. Bunun yanında sürece müdahil olan bir diğer husus ise yaşanan yer ve göç edilecek yer arasındaki mesafe unsuru olmaktadır. Çünkü çoğunlukla insanlar uzun mesafelerden ziyade kısa mesafeli yerlere göç etme eğilimindedirler. Buradan hareketle iki önerme de sentezlendiğinde, bir yerin çok fazla göç almasının arkasında yatan temel nedenin hem mesafe olarak yakınlığın hem de göç ile gelenlere sunduğu olanaklarının fazlalığının nispetinde şekillendiğini söylemek yerinde olacaktır. Burada bahsi geçen olanaklar ise göç edilen yerin yeni gelenlere hayatlarını daha iyi sürdürebilmeleri adına sunduğu barınma imkânları ve iş olanaklarının fazlalığı gibi unsurlar etrafında toplanmaktadır.¹⁴⁵

Göçü matematiksel olarak açıklamaya çalışan bu teori, kentlerde var olan fırsatların nasıl hesaplanabileceği hususunun oldukça karmaşık bir yapı arz ettiğini öne sürerek, bu durumun büyük bir problem teşkil ettiğini kabul etmektedir. Örneğin, fırsatlar noktasında bir değerlendirme yapıldığında hırsızlar için kentler, kırlara göre daha çok fırsat sunan yerler olarak kabul edilmektedir. Aynı şekilde dilenciler için kentler, daha fazla kişiyle muhatap olabilmenin fırsatı sunduğu için avantajlı yerlerdir. Bu bakımdan bir yerin çekiciliğini teşkil edecek bir fırsat, kişilerin beklentileri ölçüsünde şekillenmekte ve bu da farklı beklentilerin öngörülemezlik ve karmaşıklığı ölçüsünde bir karmaşıklığı ortaya çıkarmaktadır. Tüm bunların yanında teorinin kabul edilebilir ortak önermelerinin de varlığı aşikârdır. Örneğin ülkemiz açısından teoriye yaklaşıldığında, kırdan kentlere olan göçlerin her ne kadar kuramda bahsedilen mesafe faktörüne bağlı olarak gerçekleştiği söylenemese de göç edenlerin kentlere ilişkin “Nasılsa bize göre de bir şey vardır” düşüncesine sahip olmaları göç edilen yerlerdeki fırsatların çokluğu ile ilişkilendirilebilmektedir.¹⁴⁶ Yine bunun yanında İstanbul kenti için söylenen bir tabir olan “Taşı toprağı altındır” sözü de kentin sunduğu fırsatların fazlalığını ifade etmektedir.

¹⁴⁵ Clifford J. Jansen (Ed.), “Migration: A Social Problem”, **Readings in the Sociology of Migration**, Pergamon Press, New York, 1970, s. 11.

¹⁴⁶ Yalçın, s. 29.

1.8.3. İtme-Çekme Kuramı

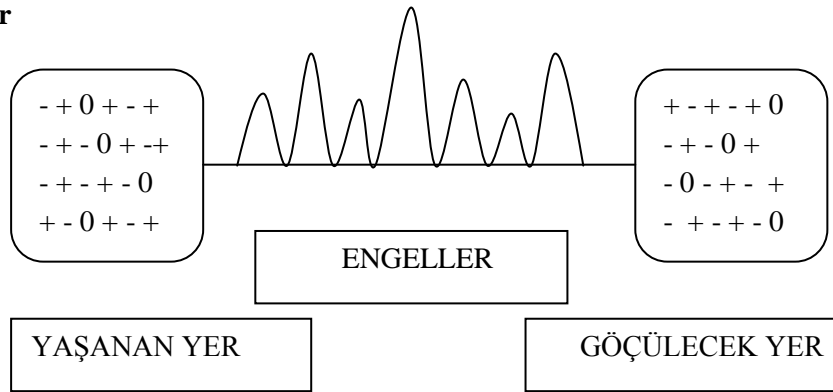
Göçün nedenlerine ilişkin itici ve çekici faktörler birçok düşünür tarafından çalışma konusu yapılmış olsa da, bu kurama günümüze yansıyan son şekli, 1966 yılında Everett Lee tarafından “Bir Göç Teorisi” (A Theory of Migration) adlı makaleyle verilmiştir.¹⁴⁷

İtici ve çekici güçleri bir sistem dâhilinde ele alan Lee, çalışmasının başında Ravenstein’in geliştirmiş olduğu kuramın üzerinden yetmiş beş yıl geçtiğini ve süreçte sayısız göç çalışması yapıldığı halde bunların göç edenlerin demografik niteliklerini saptamaktan öteye gidemediğini belirtmiştir. Lee, bu haliyle göç edenlerin sayısal verilerinin yanında göçe sebebiyet veren nedenlerin de aydınlatılması amacıyla “Göç Hareketinin Nedenleri” alt başlıklı yazısında, göç kararı vermeye neden olan ve göç sürecini özetleyecek itici ve çekici güçleri dört başlık altında inceleme altına almıştır. Bunlar:¹⁴⁸

1. Yaşanan yerle ilgili faktörler
2. Göç edilmesi muhtemel yer ile ilgili faktörler
3. Göç sürecini etkileyebilecek faktörler
4. Bireysel faktörler

Bu dört faktörü şematize ederek açıklayan Lee, bireylerin göçe karar verme davranışlarını etkileyen olumlu ve olumsuz durumları aşağıdaki şekil üzerinde açıklama yoluna gitmiştir.

Şekil 4: Yaşanan ve Göç Edilecek Yerlerdeki Faktörler ile Göçe Müdahale Eden Engeller

Kaynak: Lee, *A Theory of Migration*, s. 50.

¹⁴⁷ Jansen, ss. 12-13.

¹⁴⁸ Everett Lee, “A Theory of Migration”, *Demography*, Cilt: 3 Sayı: 1, Springer on behalf of the Population of Association of America, 1966, <http://www.jstor.org/stable/2060063>, (25.02.2015), ss. 49-50.

Lee'ye göre,¹⁴⁹ her bölgenin kendi içerisinde sahip olduğu avantaj ve dezavantajları vardır. Bunların varlığının ise, o bölgeye insanların göç etme ya da göç etmeme kararları üzerinde şekillendirici bir etkisi söz konusu olmaktadır. İtici ve çekici nedenler olarak adlandırılan bu unsurlar, şekilde gösterildiği üzere “+” ve “-” sembolleriyle ifade olunmaktadır. Burada insanları etkileyen ve göç kararı almaya sevk eden (çekici) nedenler “+” sembolüyle gösterilirken; “-” sembolü ile de göç edilmesinde fayda görülmeyen durumlar nitelenmektedir. Bunun yanında “0” ile de herkese eşit olan, ne olumlu ne de olumsuz nötr unsurlar kastedilmektedir. Bu semboller örneklemek gerekirse, herkes için iklim koşullarının uygunluğu çekici bir faktör olarak kabul edilirken, kötü hava koşullarının varlığı itici bir unsur olarak düşünülebilmektedir. Bunun yanında gidilecek yerde çocuklu aileler için kaliteli bir eğitim sunan okul sisteminin varlığı bu yerlerdeki yüksek gayrimenkul vergilerine rağmen “+” olarak kabul edilirken, bu durum çocuksuz aileler için negatif bir durum olarak telakki edilmektedir.

Bunların yanında sadece itici ve çekici nedenlerin varlığı tek başına göç davranışını açıklamaya yetmeyecektir. İtici ve çekici nedenlerin dışında da bazı üstesinden gelinmesi gerekli olan doğal koşulların varlığı söz konusu olmaktadır. Örneğin bunların başında göç edilecek yerin yaşanan yere olan uzaklığı gelmektedir. Bu engel nedeniyle şekilde gösterilen her iki “+” sembolünün yanına bir “-” gelmektedir.

Lee'ye göre, itme ve çekme kuramı sadece yukarıda bahsedilen nedenler ile açıklanabilecek kadar basit işleyen bir mekanizma olarak görülmemelidir. Çünkü ona göre göç, anlaşılması oldukça karmaşık ve zor bir olgu olarak ortaya çıkmaktadır. Bunun için de tek başına itici ve çekici faktörler yetersiz kalmakta, bunun yanında süreci etkileyebilecek makro (kişisellikten bağımsız) ve mikro (kişisel) faktörlerin de incelenmesi gerekmektedir. Ancak bunları değerlendirmeye almak göçü anlamakta ilk basamağı oluşturmaktadır. Çünkü günümüzde başta küreselleşme olmak üzere pek çok faktör göç olgusunu derinden etkileyebilmekte ve onu anlaşılması zor bir hale getirebilmektedir.¹⁵⁰

¹⁴⁹ Lee, ss. 50-51.

¹⁵⁰ Savaş Çağlayan, “Göç Kuramları, Göç ve Göçmen İlişkisi”, **Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Güz 2006, Sayı: 17, s. 75.

1.8.4. Petersen'in Beş Göç Tipi

Lee tarafından sistemleştirilen itme çekme teorisini tekrar gözden geçirerek daha önce yapmış olduğu sınıflandırmayı güncelleyen William Petersen, konuyu biraz daha ayrıntılandırarak itici ve çekici faktörlerin beş tip göç türünü ortaya çıkardığını ifade etmiştir. Petersen bunu yaparken temelde itici ve çekici faktörlerin altında yatan sebepleri arama yoluna koyulmuştur. Buna ise, çalışmasının “Psikolojik Genel Geçerler” başlığında sorduğu, “eğer tüm insanlar yerleşik ya da göçebe ise, niçin bunların bazıları göç ederken bazıları göç etmez?” sorusunu yönelterek başlamıştır.¹⁵¹

Esas olarak Petersen, tarihsel döngünün önemini ve onun unutulmamasını salık vererek, belli bir zamanda göç için itme faktörü olarak kabul edilen bütünlüğün, belli bir dönemde çekme faktörü olarak rol değiştirebileceğine dikkat çekmiştir. Ekonomik yapının göç için her zaman başat bir öneminin olduğunu ifade eden Petersen, ekonomik yapının belli sınıflar için ne anlama geldiğini ve ekonominin göçü nasıl etkilediğini anlayabilmek için göçü sınıflandırarak inceleme altına almanın gerekliliğinin altını çizmiştir. Çünkü ekonomik dalgalanmalar üst, orta ve alt grupları farklı şekillerde etkisi altına alarak, kişilerin farklı tepkiler vermelerine neden olmaktadır. Bu kapsamda Petersen bireysel ve sınıfsal farklılıkları da gözetererek aşağıdaki göç tiplerini ortaya atmıştır.¹⁵²

- İlkel (Primitive) Göçler: Bu göçler doğal çevre koşullarının oluşturduğu itme gücüyle oluşan göçlerdir. Bunun dışında göçebe topluluklarında göçü bu kapsamda değerlendirilse de esas itibariyle Petersen'in altını çizdiği konu kuraklık, kötü hava koşulları gibi çevresel sebeplerin getirdiği fiziksel zorluklar neticesinde ortaya çıkan göçler kastedilmektedir.
- Zoraki (Forced) ve Yönlendirilen (Impelled) Göçler: İlkel göç tipinde, doğal koşulların yapmış olduğu etkinin göç üzerindeki etkisi irdelenirken burada, sosyal koşulların göç üzerindeki etkisi ele alınmaktadır. Bu çerçevede, eğer sosyal bir baskıya rağmen bireyler ya da toplum göç etme davranışı üzerinde bir karar verebilme gücüne sahipseler bu yönlendirilen göç olarak kabul edilmektedir. Diğer taraftan göç etme potansiyeli olanlar sosyal bir baskı

¹⁵¹ William Petersen, “A General Typology of Migration”, **American Sociological Review**, Cilt: 23, Sayı: 3, 1958, <http://www.jstor.org/stable/2089239>, (05.02.2015), s. 258.

¹⁵² Petersen, ss. 259- 269'dan aktaran Çağlayan, ss. 75-76.

karşısında herhangi bir karar gücüne sahip değilseler, bu zoraki göçe karşılık gelmektedir. Burada dikkat edilmesi gereken husus, göç etme davranışı üzerinde var olan sosyal baskınını bireylerin bu konudaki karar güçlerini kullanmaya izin verip vermemesi ile alakalıdır. Bu konuda Petersen, Nazilerin Yahudileri göçe zorlamak için ortaya attıkları anti-semitik söylemleri ve toplama kamplarına yönelik geliştirilen politikaları zoraki göçe örnek vermektedir.

- Serbest (Free) Göç: Göç davranışına ilişkin olarak temel bir belirleyenin olmadığı bu göç tipinde, bireyler ve toplum üzerinde göçe zorlayıcı herhangi bir uygulama ve itici güç yoktur. Serbest göçte, bireyler kendi çıkarları doğrultusunda bireysel kararlar alabilerek göç etmektedirler. Bu tipleştirme kitlesel göçleri açıklamaktan ziyade küçük bireysel göç hareketlerini kapsamaktadır.
- Kitlesel (Mass) Göç: Dünyadaki göçün üçüncü basamağı olarak kabul edilen bu göç tipi, teknolojik gelişmelerin artışı ile doğru orantılı olarak gelişmektedir. Bu çerçevede teknolojik gelişmelerin ulaşım ağları ve imkânları üzerinde ortaya çıkardığı ilerlemeler göçe kitlesellik boyutu kazandırmaktadır. Ayrıca göçün kitlesel hale gelmesinde, serbest göç şeklinde Amerika ve Avrupa kıtasına olan bireysel ve öncü göçlerin öneminden bahsedilmektedir. Bu serbest göçler, göç ettikleri yerlerin hayat tarzlarını benimsemişler ve bunu diğer göç edenlere aktarmışlardır. Buradan hareketle teknolojik gelişmeler ve öncü serbest göçlerin oluşturdukları göçmen ağları yeni göçmenleri teşvik etmekte ve böylece kitlesel göç ortaya çıkmaktadır.

1.8.5. Merkez- Çevre Kuramı

Literatürde adı geçen bir diğer kuram ise “Merkez-çevre” (center-periphery) kuramıdır. Bağımlılık Okulu üyeleri olan Paul Baran, Samir Amin, Andre Gunder ve Immanuel Wallerstein gibi düşünürlerce geliştirilmiş olan kurama göre dünya, merkez ve çevre şeklinde ikiye ayrılmakta, fakat bu ayrılık ekonomik temelde karşılıklı bağımlılık ilişkisi içerisinde dengelenmektedir. Bu karşılıklı bağımlılık, temelde yükselen kapitalist gelişmenin ekonomik bir tezahürü olarak kabul edilmektedir.

Merkez-çevre kuramına göre çevre olarak kabul edilen yerler, merkez ülkeler nazarınca gelişimlerini ve büyümelerini sürdürebilmek için vazgeçilmez bir önem taşımaktadırlar. Bu vazgeçilmezlik ile örülü çevreye ihtiyaç duyma gereksinimi, bağımlılık zincirini ortaya çıkaran iktidar mekanizmasının temel ihtiyacı olmaktadır. Oluşturulan bağımlılık sistemi neticesinde merkez ülkeler ucuz işgücü, hammadde ve üretilen malların pazarlanabilmesi noktasında çevre ülkelere ihtiyaç duymaktadırlar. Çevre ülkeler tarafından gönderilen hammadde yine bu ülkelerden gönderilen ucuz emek sayesinde işlenmekte, bu sayede aşağı çekilen maliyetle üretilen ürünler ülkeler içerisinde tüketilmekte ya da diğer ülkelerin pazarlarına ihraç edilmek suretiyle sisteme katkı sağlamaktadırlar. Merkez ülkeler bu döngünün kusursuz işleyebilmesi için çevre ülkelere gerek hammadde gerekse insan kaynağı adına ihtiyaç duymaktadırlar. İlişkinin diğer tarafı olan çevre ülkeler ise bu süreçte refahlarını yükseltmek ve ileride merkez ülke haline gelebilmek adına sürecin bir parçası olmaya devam etmektedirler. Buradan anlaşıldığı üzere merkez çevre kuramı kusursuz bir bağımlılık ilişkisi içerisinde bir bütün oluşturmaktadır.¹⁵³

Merkez-çevre kuramı daha çok uluslararası göç ya da dış göç olarak kabul edilen olgunun açıklanmasında kullanılmaktadır. Bu bağlamda merkez çevre kuramına göre göç olgusu, kapitalist ekonomik sistem içerisinde merkez ülkelerin ucuz işgücü ihtiyacını karşılamak üzere geliştirdikleri göçmen kabul politikalarında gün ışığına çıkmaktadır. Günümüzde uygulanan göçmen kabul programları oldukça ağır şartlar gerektirmektedir. Bu şartların ortak noktası iyi yetişmiş kalifiye eleman olma gerekliliğini yerine getirmek üzerinde birleşmektedir. Merkez ülkelere çevreden gelen bu elemanlar genelde düşük ücretlerle istihdam olunmakta ve bu sayede üretim maliyetleri aşağı çekilmektedir. Bunun yanında çevre ülkelerden merkeze hep vasıflı işgücü gelmemekte, bu göçün bir kısmı vasıfsızları kapsamaktadır. Merkez ülkeler daha çok emek yoğun sektörlerde kendi ülkelerinin vasıfsız işçilerini yüksek maliyetler ile çalıştırmak yerine bu göç ile gelen vasıfsız işçileri istihdam etmekte, bunu da kaçak göçmenler arasından temin etmektedirler. Bunların yanında gelişen ekonomik küreselleşme ile birlikte özellikle son yıllarda bu durumun tersine döndüğü söylenebilmektedir. Bu durumda ucuz işgücü, sermayenin ülkesi olan merkez ülke yerine, sermaye, girdi ve işçilik maliyetlerinin ucuz olduğu ülkelere gitmektedir.¹⁵⁴Buna örnek olarak büyük teknoloji şirketlerinin üretim

¹⁵³ Çağlayan, s. 80.

¹⁵⁴ Çağlayan, s. 81.

merkezlerini, gelişmiş merkez ülke olarak kabul edilebilecek kendi ülkelerinde çevre ülkelere taşıması gösterilebilmektedir. Bu durum, Abadan Unat tarafından ifade edilen, kapitalist ekonominin Batı Avrupa, Kuzey Amerika ve Japonya'daki merkezlerden giderek daha geniş halkalar halinde yayılmasıyla dünya nüfusunun gittikçe büyüyen bir kısmının pazar ekonomisine müdahil olmasıyla sonuçlandığını ortaya çıkarmaktadır. Böylece çevre ülkelerdeki toprak, hammadde ve emek, dünya pazarlarının denetimine girdikçe güç akımları oluşmaya devam edecek ve bunların büyük bir kısmı cılız ülkelere doğru gerçekleşecektir.¹⁵⁵

1.8.6. Ağ (Network) Kuramı

Ağ ya da ilişkiler ağı şeklinde ifade edilen bu kuram, diğer göç kuramlarından belirli noktalarda ayrılarak, göç davranışını farklı noktalardan yaklaşma fırsatı sunmaktadır. Öncelikle bu kuram, diğer kuramların üzerinde durduğu göçün sebepleri ve genel sonuçlarının yanında göç olgusunun sosyal yönünün de etkili olduğunu gözler önüne sermesi bakımından önemlidir. Çağlayan'a göre, ağ teorisi bu açıdan göçü, göçmen ve göçmenlik üzerinden anlamaya ve analiz etmeye imkân vererek diğer kuram ve modellerden farklılaşmaktadır.¹⁵⁶

Göç sürecinde ve sonucunda ortaya çıkan veya çıkacak durumun sosyal yönünün irdelenmesiyle öne çıkan ilişkiler ağı kuramının özünü, göç sürecine katılan bireylerin gerek göç ettikleri yer gerekse göç öncesi buldukları yer arasında tesis ettikleri sosyal ilişki ağı oluşturmaktadır. Çünkü iki farklı mekân arasında köprü olma vazifesi gören göçmenler, göç ettikleri yerlerin avantaj ve dezavantajlarını göç adayları olan eski yerleşimlerdeki kimselere aktararak onları göçe teşvik etmekte ya da göçten uzaklaştırmaktadırlar. Bu durumu göçmen ilişkiler ağı olarak tanımlayan Abadan Unat'a göre,¹⁵⁷ “göçmen ilişkiler ağı, geldikleri ülkeler ile yeni yerleştikleri ülkelerde eski göçmenler, yeni göçmenler ve göçmen olmayan kişiler arasında ortak köken, soydaşlık ve dostluk bağlarından oluşan kişiler arası bağlantılardır.”

¹⁵⁵ Nermin Abadan Unat, **Bitmeyen Göç**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2002, s. 15.

¹⁵⁶ Çağlayan, s. 85.

¹⁵⁷ Abadan Unat, s. 18.

Ağ kuramının nasıl işlediğine ilişkin Willpert'in yapmış olduğu tespiti aktaran Yalçın'a göre teori şu şekilde çalışmaktadır:¹⁵⁸ “Öncü göçmenler öncelikle göç veren ve alan toplumları birbirine bağlayan bir altyapı oluştururlar ve bu bağlantı göç veren toplumlardaki diğer bireylere göç olanağı sağlar. Yeni göç dalgaları, kurulmuş bu ağı harekete geçirir ve sonradan göç edenler ilk gelenlerin tecrübelerinden yararlanırlar. Zamanla göç kendi kendini devam ettiren bir hal alır.”

Türkiye açısından iç ve dış göçler bağlamında yaşanan göçlerde bu durumun bolca örneğini görmek mümkündür. Ülke içinde oldukça yoğun şekilde göçe maruz kalan İstanbul, Ankara ve İzmir gibi büyük kentlerimizde güçlü hemşehri ilişkileri ile örgütlenmiş ve ayrılmış belirli bölgelerin varlığı söz konusu olabilmektedir. Örneğin İstanbul'a yoğun göç veren illerimizin ilk göç edenleri daha sonra göç edecek olanlara göçmen ağı ilişkisi çerçevesinde destek olarak daha fazla göçün yaşanmasına katkı sağlamışlardır. Bunun yanında, giderek artan bir şekilde göç alan İstanbul'un yeni gelenlerinin yer seçimlerinde hemşehrilerinin oldukları bölgeleri tercih ederek oralarda eski illerinin isimlerini kullanarak dernekler ve kıraathaneler açmaya başlaması ağ kuramını destekler nitelikte gelişmeler olmuşlardır.

1.9. GÖÇ TÜRLERİNİN SINIFLANDIRILMASI

Tarihsel süreçte insanlar farklı sebepler neticesinde yaşadıkları yerleri terk ederek göçe dinamik bir yapı kazandırmışlardır. Bunun yanında dinamik bir hal alan göç olgusu tek boyutlu olarak süregelmemiş, farklı istek ve beklentiler neticesinde farklı yollar ile devam ettirilmiştir. Özü itibariyle bir yer değiştirme hareketi olan göç, bu yer değiştirmenin tek bir biçim etrafında olmamasından hareketle, karmaşık ve çok boyutlu bir grup etrafında örgütlenmiştir. Bu başlık altında, göç olgusunun türleri sınıflandırılacak ve göçün kentleşmeyle olan ilişkisine katkı sağlayan yönlerinin temeli oluşturulacaktır. Bunu yaparken de öncelikle göç türlerini sınıflandırmakta kullanılan bazı kriterlerin varlığından söz edilecektir.

Göç türlerinin sınıflandırılmasında kullanılan ilk kriter mesafe unsuru olmaktadır. Mesafe kriteri dikkate alınarak bir bölgeden başka bir bölgeye yapılan göçler, iç göçler ve dış göçler olarak ikili bir tasnife tabi tutulmaktadır. Bu anlamda

¹⁵⁸ Czarina Willpert, “The Use of Social Networks in Turkish Migration to Germany”, **International Migration Systems: A Global Approach**, Clarendon Press, Oxford, 1992, s. 152'den aktaran Yalçın, s. 50.

iç göçler daha kısa mesafeli olmasından hareketle ülke sınırları içerisinde yapılmakta, dış göçler ise ülkeler ya da kıtalararası uzak mesafeleri kapsamaktadırlar. İkinci kriter ise insanların göç kararını almalarındaki niyetlerini ortaya koyacak olan irade kriteri olarak gün yüzüne çıkmaktadır. İrade kriterinde göçler, kişilerin kendi istek ve beklentileri doğrultusunda bireysel kararlar şeklinde yön verdikleri gönüllü göçler ya da bir üst otoritenin dikte etmesiyle yön verilen zorunlu göçler şeklinde meydana gelmektedirler. Son kriter ise zaman olmaktadır. Zaman, göçün süresiyle yani göç edilen yerde geçirilen ya da geçirilecek sürenin nispeti ve mahiyeti ölçüsünde geçici, mevsimlik ve sürekli göçler olarak kabul edilen türleri ortaya çıkarmaktadır.

Göç türlerinin kapsayan bu üç ölçütü ve yansımalarını kısaca söz ettikten sonra göç türlerinden bahsetmekte fayda bulunmaktadır.

1.9.1. İç Göç

Hem mesafe kriteri hem de ülkeleri birbirinden ayıran sınırlar gibi idari kriterler ışığında iç göç, “belli bir zaman dilimi içinde belli bir yerleşme alanında yaşayanların, kendi iradeleriyle yaşam yerlerini söz konusu yerleşme alanının dışına taşıyanların miktarı” olarak tanımlanmaktadır. Bu tanımlama ilk bakışta her üretim düzeninde geçerliliği olan bir kapsamda algılanmaktadır, fakat daha dikkatle bakıldığında bu tanımın kendine ancak modern sanayi toplumlarında yer bulacağı açık gözükmemektedir. Çünkü tarım toplumlarında insanlar toprağa sıkıca bağlı oldukları için onların topraktan koparak yer değiştirmeleri kendi istek ve iradeleri etrafında gerçekleşmez. Dolayısıyla göç, zorla yer değiştirmeleri değil de sadece gönüllü olanları kapsıyorsa, bu da ancak modern toplumun, ulus devletinin ve özgür bireylerin var olduğu yerlerde gerçekleşecektir. Buradan hareketle iç göç, modern ulus devletlerin bir getirisi olarak kabul edilmektedir.¹⁵⁹

Tümertekin ise iç göçün idari yönüne vurgu yaparak onun, “bir ülke içinde yaşayan insanların ülkenin bir yerinden diğer bir yerine, çalışmak, eğitim almak, iş kurmak ve yerleşmek amacıyla gitme” olduğunu ifade etmiştir.¹⁶⁰ Dolayısıyla iç göç, ülke içinde yer alan idari birimler olan il, ilçe, bucak, bölge ve köyler arasında bir

¹⁵⁹ İlhan Tekeli, “Türkiye’de İç Göç Sorunsalı Yeniden Tanımlama Aşamasına Geldi”, **Türkiye’de İçgöç, Sorunsal Alanları ve Araştırma Yöntemleri Konferansı**, Bolu-Gerede, 1997, s. 9.

¹⁶⁰ Tümertekin, **Beşeri Coğrafyaya Giriş**, İstanbul, 1994, s. 165.

nüfus akımı şeklinde gerçekleşmektedir. Bu haliyle iç göç, gerek dünyada Sanayi Devrimi'nin bir sonucu olarak gerekse de ülkemizde bu sürecin yansımaları olarak 1950'lerden sonra ülke içinde hızlı nüfus hareketlerine sebep olmuştur. Hızlı nüfus hareketleriyle vücut bulan iç göç hareketlerinin içinde en yaygın olanı ise kırsal alanlardan kentlere doğru olmuştur. Bu süreçle birlikte kentlerin çeperleri hızlıca iskân edilmiş ve kentlerin üretim, bölüşüm, sosyolojik ve kültürel yapılarında değişimler meydana gelmiştir.

Tekeli, serbest iradeye dayanan iç göç tanımlamasının modern ulus devlet yapıları içerisinde gerçekleştiği ifade etmiştir. Bunun yanında yine de kişilerin istek ve iradeleri dışında ülke içinde bir yerden başka bir yere göç etmek zorunda oldukları örnekler söz konusudur. Dolayısıyla iç göçler kendi içerisinde zorlayıcı ve isteğe bağlı olarak ikiye ayrılmaktadır.¹⁶¹ Hemen belirtmek gerekir ki, bu ikili ayrım sadece iç göçler ile sınırlı olmamış, dünyada dönem dönem ülkelerarası nüfus mübadeleleri gibi dış göçler kapsamında da ele alınabilmektedir.

1.9.1.1. Zoraki Göçler

Olağan göçlerin dışında, dönem dönem istisnai olarak uygulama alanı bulmuş göçlerdir. Zorlayıcı göçlerde, göç edecek kimseler kendi iradelerinin dışında baskı ve dayatma neticesinde göç etme davranışına sevk edilmektedirler. Türkiye açısından zoraki iç göçlerin en belirgin örneği, Doğu illerinden terör nedeniyle köylerini boşaltmak zorunda kalan insanlardır. Bunun dışında devletlerin kendi politik tasarrufları neticesinde almış oldukları kararlarda zorlayıcı göçe örnek gösterilmektedir. Bu durumun ülkemiz açısından örneği, Keban ve Atatürk Barajı yapımları sırasında baraj havzası içerisinde kalan bölgede yaşayan insanların yer değiştirmek zorunda bırakılmaları olmuştur.¹⁶²

¹⁶¹ Joseph Fitcher, **Sosyoloji Nedir**, (Çev., Nilgün Çelebi), Selçuk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayını, 1990, s. 142.

¹⁶² Akkayan, s. 23.

1.9.1.2. İsteğe Bağlı Göçler

Tarih boyunca ve günümüzde de devam eden haliyle göçlerin büyük bir kısmı bu şekilde gerçekleşmiştir.¹⁶³ İnsanlar zaman içerisinde yaşadıkları yerlerde farklı nedenlerle hayatlarını devam ettirmekte zorluklar yaşamaya başlayınca rasyonel olarak kendi iradeleri doğrultusunda farklı yerlere gitme isteği içinde olmuşlardır. Bu farklı yerlere kendi istekleri doğrultusunda gitme istekleri ise dört farklı şekilde ele alınmaktadır.¹⁶⁴

1. Kırdan Kente Olanlar
2. Kırdan Kıra Olanlar
3. Kentlerden Kentlere Olanlar
4. Kentlerden Kırlara Olanlar

Bu gruplandırma içerisinde görüleceği üzere en fazla pay sahibi, kırlardan kentlere doğru olan göçtür. Kırlarda yaşayan insanların üretim yapabilmeleri için gerekli olan iklim koşullarının elverişsizliği ve toprak mülkiyetinde yaşanan dengesizlikler gibi olumsuz durumlar, kentlerde sanayinin artan işgücü talebi gibi kurtarıcı bir nedenle birleşince en fazla iç göç bu gruptan gerçekleşmiştir. Bu ise çoğunlukla hızlı kentleşen gelişmekte olan ülkelerin bir özelliği olarak kabul edilmektedir.

Kırdan kentlere olan göç ise kendi içerisinde üç farklı şekilde gerçekleşmektedir. Bunlar:¹⁶⁵

1. Tek Yönlü Göç,
2. Dönüşümlü (Münavebeli) Göç,
3. Dairevi Göç'tür.

Tek yönlü göç, aynı yönde cereyan eden, yani doğrudan kente göç şeklinde gerçekleşmektedir. Bu göç tipi, klasik kentleşme, yani Sanayi Devrimi kentleşmesine benzer bir örnek olmaktadır. Bu göç türü, tarım dışı sektörlerin istihdam kapasiteleri ile doğru orantılıdır. Eğer istihdam kapasitesi gelen göçü sindirebilecek bir büyüklükte ise göçün tersine dönmesi söz konusu olmayacaktır.

¹⁶³ Tümertekin, 1994, s. 23.

¹⁶⁴ Tümertekin, 1994, s. 172.

¹⁶⁵ İhsan Sezal, **Şehirleşme**, Ağaç Yayıncılık, İstanbul, 1992, s. 32

Dönüşümlü göçte ise işgücü, tarım sektörü ile sanayi ve hizmetler sektörü arasında gidip gelmekte, bu sebeple istikrarsız bir istihdam görünümü sergilemektedir. Bu göç, ileride bahsedilecek mevsimlik göçten farklılık göstermektedir, çünkü dönüşümlü göç sadece tarımda istihdamın azaldığı mevsimlerde değil, diğer mevsimlerde de söz konusu olabilmektedir.

Dairevi göç, daha çok köylerden ayrılarak belirli bir süreliğine çalışmak için maden ocaklarına, fabrikalara ya da yurtdışına işgücü olarak gidenleri kapsamaktadır. Bu kimseler köyleriyle bağlantılarını koparmamakta, belirli sürenin sonunda tekrar köyüne dönmektedirler.

1.9.2. Dış Göç

Dış göçler ise, iç göçler neticesinde istediğini elde edemeyen bireylerin ya da bunların etkileri altında hiç iç göçe başvurmayıp kurtuluşunu ülke sınırları dışında gören kimselerin iş bulma, iş kurma veya az bir örnekle de olsa da eğitim alma gibi sebeplerle ülkelerarası gerçekleşen uzun ya da kısa süreli yer değiştirmeleridir.

Konuya daha önce göç kuramlarında bahsedilen Merkez-çevre Kuramı'nın temellendirdiği görüş açısından yaklaşıldığında dış göçler, daha ziyade az gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelere, gelişmiş ülkelere doğru çoğunlukla gerçekleşmektedirler. Bu çalışmanın konusu itibarıyla dış göçlerin kentleşmeye olan etkisinin sınırlılığından dolayı üzerinde fazla durulmayacaktır.

1.9.3. Mevsimlik Göç

Bu göç türü daha çok yıl içerisinde iklim şartlarının niteliğine göre şekillenmektedir. Çoğunlukla bahar ve yaz aylarında gerek tarımda istihdam olanaklarının artması, gerekse bu dönemlerin turizm potansiyeli olan ülkelere turizm işçiliğine olan talebi artırması gibi nedenlerle süreli olarak işgücü hareketliliğini tetikleyerek mevsimlik göçe sebebiyet verdiği görülmektedir.

Mevsimlik göçlerde bireyler yılın belirli zamanlarında iki veya daha fazla mekânda yer değişikliği gerçekleştirmektedirler ve bu her yıl belirli aralıklarla düzenli olarak tekrarlanmaktadır. Bu haliyle birden fazla kültürel ve sosyal yapı iç

içe yaşanmaktadır.¹⁶⁶ Tarım sektörü açısından pamuk, fındık ve örtü altı yetiştiriciliği gibi alanlarda çalışmak üzere gelenler bu grupta yer alırken; gezmek, eğlenmek ve dinlenme amaçlı nüfus hareketliliği de turizm amaçlı mevsimlik göçlere örnek olmaktadır.

1.9.4. Sürekli Göçler

Sürekli göçler, insanların yaşadıkları yerlerden başka bir yere tekrar geri dönmek üzere yerleşme maksatlı yaptıkları göçü ifade etmektedir. Fakat sürekli göçler, ayrılan yere tekrar dönebilme olasılığı barındırdığı için sürekliliği üzerinde tartışılmalı bir türdür.¹⁶⁷ Sürekli göçler zaman kriteri üzerinden mevsimlik göçlerden farklılaşmaktadırlar.

DEĞERLENDİRME

Bu bölümde kente ve göçe ilişkin yapılan tüm kavramsal ve kuramsal boyuttaki açıklamalarla hedeflenen husus, ileride detaylı olarak ele alınacak olan kentleşme olgusunun saç ayaklarının ortaya çıkarılmasıdır. Dolayısıyla kentin ne olduğu, tarihte nasıl ortaya çıktığı ve gelişim gösterdiği sorularına yanıt aranmaya çalışılmıştır. Ayrıca çalışma konusunun Türkiye’de kentleşme ile ilgisi olduğundan hareketle, sadece batılı perspektiften yapılan açıklamalara değinilmemiş, bunun yanında Türkiye’yi de etkisi altına alan Ortadoğu ve İslam medeniyetlerinde yer alan kent formları açıklanmaya çalışılmıştır. Bu ikili bakış açısı üzerinden sağlıklı bir kentsel gelişim içerisinde olmadığı ifade edilen Doğu uygarlıklarında bu hususun nedenleri aydınlatılmaya çalışılmıştır. Batı ve Doğu medeniyetleri arasında kentsel düzeyde var olan bu farklılar ile ülkemizin kentsel gelişiminin daha iyi idrak edilmesi hedeflenmiştir. Tüm bunlardan sonra kentleşmeye giden yolda göç olgusu ele alınmış, burada değinilen göç kuramları ile ülkemizin kırdan kente olan göçleri arasında var olan benzer ilişkiler ifade edilmiş, ayrıca göçlerin sınıflandırılmasıyla da ileride bahsedilecek olan kırdan kente göçlerin kavramsal analizi yapılmıştır.

¹⁶⁶ Serdar Sağlam, “Türkiye’de İç Göç Olgusu ve Kentleşme”, **Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü**, Sayı: 5, 2006, s. 34.

¹⁶⁷ Tümertekin, 2004, s. 23.

İKİNCİ BÖLÜM

KENTLEŞME OLGUSU: DÜNYADA VE TÜRKİYE'DE KENTLEŞMENİN İNCELENMESİ

Avrupa'da 17. yüzyıl Aydınlanma Dönemi'nin akla ve bilime yüklediği başat rol neticesinde, bilimsel yöntem ile rasyonel düşünce ilkelerinin ve teknolojinin gelişmesi bağlamında ortaya çıkan sanayi devrimiyle birlikte çoğunluğu kırsal alanlarda hayatlarını devam ettiren insanlar, kentlerin sunduğu imkânlardan faydalanabilmek ve böylece refahlarını yükseltebilmek maksadıyla kitleler halinde kentlere göç etmeye başlamışlardır. Bu göç hareketinin tetikleyicisi olan Sanayi Devrimi, dünyadaki kır-kent dengesinin değişmesi yönünde gerçekleşen en önemli olaylardan biri olarak kabul edilmiştir.

İşte bu tarihten itibaren Avrupa'nın sanayileşen kentlerinde görülen nüfus hareketliliği, günümüzdeki kentleşme olgusunun başlangıcı olarak kabul edilebilir. Fakat Avrupa'da görülen bu durum, dünyanın her yerinde benzer nedenler etrafında gelişmemiştir. Eğer ilk örneklerin verilmeye başlandığı Avrupa kentlerinde sanayinin gelişiminin çekici gücüyle kırsal alanlardan kentlere doğru yaşanan nüfus hareketlerinin sonucunda kentlerin nüfusunda ve kent sayılarında meydana gelen artış kentleşme olarak merkeze alınırsa, dünyanın farklı yerlerinde ve ülkemizde de bu yönde yaşanan gelişmeleri, farklılıklar ve benzerlikler üzerinden değerlendirerek bir takım sonuçlara ulaşmak mümkün olacaktır.

Bu doğrultuda ikinci bölümde kentleşme kavramının tanımı, özellikleri, kentleşmeye neden olan etkenler ve kentleşmeyle ilgili bazı kavramlar incelenecek, devamında ise bu temel üzerine dünyada ve Türkiye'de kentleşmenin günümüze kadar süren gelişim çizgisine değinilecektir. Sonrasında ise ilk bölümde temeli atılan göç olgusu ile kentleşme arasındaki ilişkinin analizi yapılacak, son olarak da dünyada kentleşme olgusuna yön veren politikalar kapsamında farklı kentleşme politikaları analiz edilecektir. Tüm bunlar yapılarak, araştırma konusu olan Türkiye'de planlı dönem öncesi kırdan kente göç olgusu ve kentleşmenin kavramsal, kuramsal ve tarihsel olarak daha bütüncül bir bakış açısıyla ele alınabilmesinin zemini tesis edilmiş olacaktır.

2.1. KENTLEŞME KAVRAMI

Kent ve göç kavramlarına ilişkin yapılan açıklama ve kuramsal temellendirmelerden sonra, kentlerde yaşanan değişim ve dönüşümlerin yansımaları olarak kabul edilebilecek olan kentleşme olgusu, bu başlık altında kavramsal olarak ve neden sonuç ilişkisi kapsamında analiz edilecektir.

2.1.1. Kentleşmenin Tanımı

Bir süreci ifade eden kentleşme, kent olarak adlandırılan yerleşim yerlerinde zaman içerisinde bazı gelişmelerin ortaya çıkması ile ifade edilmektedir. Bu süreçte ilkçağlardan beri kent olarak kabul edilen yerlerde yapısal olarak statik düzenin dışında bir gelişmeye rastlanmamıştır. Fakat Batı’da Ortaçağ’ın sonlarına doğru belirtilerini gördüğümüz modern anlamda kentleşme, sanayi devrimi ile birlikte hızlı bir şekilde yaygınlaşmaya başlamış ve geleneksel kent yapılarına dinamik bir hal kazandırmıştır. Bu dinamik halin ilk belirtisi kentlerde hızlı bir nüfus artışı şeklinde gerçekleşmiştir. Fakat nüfus artışı tek başına bu olguyu açıklamaya yetersiz kalmış, farklı unsurların da değerlendirilmeye katılması zorunlu görülmüştür.

Bu unsurlar üzerinden kentleşmeyi dar ve geniş olarak ikili bir tanımlamaya tabi tutan Keleş’e göre dar anlamda kentleşme, kentlerde yaşayan nüfusun oranının ve kent sayılarının artması ile ilişkilendirilebilecek şekilde demografik bir temele dayanmaktadır. Kentsel nüfus oranı, doğumlarla ölümler arasındaki farkın etkisiyle artabilmesinin yanında, köylerden kentlere ya da kentlerden kentlere olacak şekilde bir iç göç hareketinin de hesaba katılmasıyla şekillenebilmektedir. Bir iç göç hareketi olarak tecrübe edilen kentleşme eğilimleri ise daha çok az gelişmiş ülkelerde yaşanmaktadır.¹⁶⁸ Bunun yanında kentleşme hareketini demografik temelde salt bir nüfus birikim süreci olarak yorumlamak bazı eksiklikler içermektedir. Çünkü kentleşme hareketi her şeyden önce toplumların ekonomik ve sosyal yapılarındaki değişimlerin bir tezahürüdür. İşte bu unsurları da hesaba katarak yapılacak geniş anlamda bir kent tanımı, “sanayileşme ve ekonomik gelişmeye koşut olarak, kent sayısının artması ve kentlerin büyümesi sonucunu doğuran, toplum yapısında artan oranda örgütlenme, iş bölümü ve uzmanlaşma yaratan, insanların davranış ve

¹⁶⁸ Fehmi Yavuz, Ruşen Keleş ve Cevat Geray, **Şehircilik, Sorunlar-Uygulama ve Politika**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1978, s. 21.

ilişkilerinde kentlere özgü değişikliklere yol açan bir nüfus birikim süreci” şeklindedir.¹⁶⁹

Kentleşme sürecinde demografik etkinin başatlığından söz eden Sencer’e göre nüfus artışı ve göç faktörünün yanında kentleşme, ekonomik kesimler arasındaki bir nüfus aktarımı ya da farklı kesimlerin etkin nüfus içindeki payında meydana gelen bir değişme olarak kabul edilmektedir. Bu kapsamda kentleşme, nüfusun tarımdan, sanayi ve hizmetler sektörüne kayması ve buna bağlı olarak kentsel işgücü birimlerinin ekonomide etkinlik kazanmasıdır. Ayrıca kentleşmenin toplumsal değişme ve yönetsel örgütlenme süreçleri ile de yakından ilişkili olduğu ifade edilmiştir.¹⁷⁰

Bir başka tanıma göre ise kentleşme, “üretimin, ticaretin ve hizmetlerin hızla büyümesini sağlayan, sanayileşmenin etkisiyle doğum oranının fazla olması ve bu fazlalığın kent dışı yerleşme yerlerinde iskân edilmemeleri nedeniyle nüfusun kentlerde birikmesi ve kent sayısının artmasına neden olan, aynı zamanlarda da buralarda yaşayanların özel hayatlarını ekonomik, sosyal ve siyasal davranış açısından etkileyen ve devletin de birtakım faaliyetlerini gerektiren değişiklikler” olarak kabul edilmiştir.¹⁷¹

Son olarak, köy ve kent karşıtlığı üzerinden kentlerin oluşması sırasında farklılaşan yapısal özellikleri dikkate alarak kentleşme olgusunu açıklamaya çalışan Sorokin ve Zimmerman, köy ve kent arasındaki yapısal farklılıkları açıklamak için kenti; meslek ve çevre yapıları, toplumsal büyüklükleri, nüfus yoğunluğu, nüfusun homojenliği ya da heterojenliği, hareketlilik ve sosyal ilişkiler sistemi üzerinden karşılaştırmalı olarak inceleyerek kentleşme sürecine ışık tutmuşlardır.¹⁷²

2.1.2. Kentleşmenin Özellikleri

Özellikle endüstri devriminden sonra dünyada oldukça önem kazanan konulardan birisi olan kentleşmenin, ülkeler açısından önemli olarak telakki

¹⁶⁹ Keleş, **100 Soruda Türkiye’de Kentleşme, Konut ve Gecekondu**, Cem Yayınevi, İstanbul, 2014, s. 20.

¹⁷⁰ Sencer, ss. 2-4.

¹⁷¹ Eyüp G. İsbir, **Kentleşme, Metropolitan Alan ve Yönetimi**, AİTİA Yayını, Ankara, 1984, s. 8-9.

¹⁷² Karl Mannheim, **An Approach to Urban Sociology**, The International Library of Sociology, Routledge, London, 2002, ss. 7-27.

edilmesinin arkasında onun bazı özelliklerinin yattığı ifade edilmektedir. Kartal, bu özellikleri iki madde halinde şöyle ifade etmektedir.¹⁷³

1. Birtakım Ekonomik ve Toplumsal Süreçlerin Etkisiyle Ortaya Çıkan “Bir Sonuç” Olması: Kentleşme öncelikle tarımdaki ve sanayideki değişmelerin ortaya çıkardığı bir sonuçtur. Diğer bir ifadeyle, teknolojik gelişmelerin, tarımsal ve tarımsal olmayan üretim biçimleri üzerinde meydana getirdiği değişmelerin bir sonucudur.
2. Toplumsal Değişme Sürecini “Etkileyen Bir Öge” Olması: Kentlerde niteliksel ve niceliksel olarak meydana gelen toplumsal değişme süreçlerini önemli ölçüde şekillendiren ve hızlandıran bir olgu olması kentleşmenin bir diğer özelliğidir. Dolayısıyla kentleşme sadece bir sonuç olarak edilgen yapı göstermemekte, bu sonuca giden yolu tayin etmesi itibariyle de etken olmaktadır. Örneğin hızlı kentleşme süreci ülkelerde ekonomik, yönetsel ve siyasi yapıların hareket tarzlarını değiştirebilmekte ve onları bazı sorunları çözmekle iştigal edebilmektedir.

2.1.3. Kentleşmeye Neden Olan Faktörler

Nüfusun kırlardan ayrılarak kentlere göç etmesi ya da bazı kentlerin sakinlerin başka kentlere taşınmasının arkasında, en temelde yaşam standartlarının yükseltilmesi amacı yatmaktadır. İnsanların refah koşullarının arkasında ise ekonomik temele dayanan koşulların varlığı söz konusudur. O halde kentleşmeye neden olan faktörlerden ilki ekonomik tabanlıdır. Bunun yanında, bu faktör ile ilgili ve ilişkili olacak şekilde bazı nedenlerin de varlığından bahsedilebilir. Teknolojik, siyasal ve sosyo-psikolojik olarak kabul edilebilecek bu faktörler de kentleşme sürecini etkileyebilmektedir. Tüm bu faktörler, Türkiye'nin kentleşmesini konu alacak kısımda detaylı olarak işleneceği için, burada konuya ana hatlarıyla değinilecektir.

¹⁷³ S. Kemal Kartal, **Kentleşme ve İnsan**, TODAİE Yayınları, Doğan Basımevi, Ankara, 1978, s. 4.

2.1.3.1. Ekonomik Faktörler

Ekonomi, tüm toplumsal, yönetsel ve siyasal ilişkilerde temel belirleyici faktördür. Konunun kentleşmeye bakan yönüyle ekonomi, hem nüfusun artışında hem de nüfusun yer değiştirmesinde söz sahibi olmasıyla ön plana çıkmaktadır. Ekonomik faktörler, itici nedenler ya da olumsuz göç olarak da ifade edilmektedir. İktisadi açıdan köylerden kentlere bir nüfus hareketinin başlamasının altında yatan sebep tarımda üretim fazlasının ortaya çıkmasıyla başlamaktadır. Artı ürün olarak ifade edilen bu durumun ortaya çıkmasıyla, tarımda üretimi daha da artıracak şekilde teknolojik yapının geliştirilmesi söz konusu olmakta, gelişen teknoloji ile de tarımda istihdam edilen kimseler boşa çıkmaktadır. Örneğin tarımda sermaye artışının sağlanmasıyla traktör gibi modern bir üretim araçlarına geçişin yapılması, daha önce emek gücüne ihtiyaç duyulan kimselerin artık emeklerini başka alanlarda kullanarak yaşamlarını sürdürmelerine neden olmaktadır.¹⁷⁴ Bunun yanında, kentlerde var olan sanayi, ticaret ve hizmet sektörlerinin avantajlı bir görünüm arz ederek iş bulma umudu taşıyan bireylerde mobiliteye imkân vermesi de ekonomik bir neden olarak kabul görmektedir.¹⁷⁵

2.1.3.2. Teknolojik Faktörler

Kentleşmenin hızlanmasıyla sonuçlanan Sanayi Devrimi, aslında bir teknolojik devrimin uzantısıdır. Buhar makineleri ve elektriğin üretim sürecinde kullanılmasıyla kentlerin nüfusu hızlıca artmıştır. Bunda, buhar gücünün kullanılmasıyla nüfusun fabrikaların etrafında birikmesi ve elektriğin kullanılmasıyla da bu nüfusun daha geniş alanlara yayılabilmesi etkili olmuştur. Tüm bunların yanında, insanların hareket edebilmelerini kolaylaştıracak olan kara, deniz ve hava ulaşım yollarının teknolojik ilerlemeler ile geliştirilmesi de kentleşme sürecini doğrudan etkilemiştir. Kent merkezlerine ulaşımı kolay ve yerleşime müsait olan yörekentlerin sayısı ulaşımda kaydedilen teknolojik gelişmelerle birlikte artmıştır. Ayrıca iletişim ve bilgisayar teknolojilerindeki gelişmeler de bu faktör altında değerlendirilebilir.¹⁷⁶

¹⁷⁴ Keleş, **Kentbilim İlkeleri**, s. 36.

¹⁷⁵ İşbir, s. 24.

¹⁷⁶ Keleş, **Kentleşme Politikası**, s. 38.

2.1.3.3. Siyasal Faktörler

Hükümetlerin alacakları farklı siyasal kararlar kentleşmeyi özendirici bir görev görebilmektedir. Örneğin İngiltere’de çıkarılan Yeni Kentler Yasası ile kentleşme hareketi Londra’nın çevresinde kurulacak yeni kentlere kanalize edilmek istenmiştir. Ayrıca savaşlar ve siyasal anlaşmazlıklar da kentleşmeye etki edebilmekte, insanlar zorunlu olarak göçe tabi tutularak nüfus hareketleri desteklenmektedir. Bunların dışında ülkelerin siyasal tercihleri olarak uygulayacağı ulaşım, ticaret, yerleşme ve seyahat özgürlükleri yönündeki kısıtlayıcı ya da özgürleştirici kararlar da kentleşmeyi doğrudan etkileyebilmektedir.¹⁷⁷ Ayrıca siyasal bir karar çerçevesinde bir kente ilçe ya da il statüsü tanımak, kent olarak kabul edilen alanların sınırlarını genişletmek ya da bir yeri başkent olarak ilan etmek de bu faktörler arasında sayılabilir.

2.1.3.4. Sosyo-psikolojik Faktörler

Sosyo-psikolojik nedenler daha çok göç hareketlerinin zihni altyapısı üzerine odaklanmaktadır. Örneğin kırlarda yaşayan bireylerin algı dünyalarında, kentlerde daha rahat edecekleri, toplum içerisinde itibar görecekları ve özgür olabilecekleri yönünde düşünceler söz konusu ise bu halde kentler cazip ve yaşanılabilir mekânlar olarak kabul görecektir. Sosyo-psikolojik nedenlerin tetikleyicisi büyük oranda teknolojik nedenlerdir, çünkü televizyon ve sinema sektörünün yaygınlaşması ile kent yaşantısı, süslemeli haliyle kırlarda yaşayanlara da hitap etmiş, böylece kent hakkındaki görüşleri görsel medyadan şekillenen bireyler için kent, taşı toprağı altın mekânlar olarak kabul edilmiştir.

2.1.4. Kentleşmeyle İlgili Kavramlar

Avrupa ülkelerinde gelişen hızlı sanayileşme ile birlikte ortaya çıkan kentleşme olgusu her yerde aynı gelişim sürecini takip etmemiştir. Niceliksel olarak ele alındığında tüm kentleşen yerleşim yerlerinde nüfusun artışı ortak bir değişkenken, bu husus, kentleşmenin niteliğı bakımından ele alındığında ortaya bazı

¹⁷⁷ Keleş, s. 39.

farklılıkların çıktığı görülmektedir. İşte bu başlık altında, Avrupa ülkelerinin dışında görülen ve farklı olarak addedilen kentleşme türleri ele alınacaktır.

2.1.4.1. Sahte Kentleşme

Kentleşme kavramı açıklanmaya çalışılırken karşılaşılan ilk olgu sahte kentleşmedir. Az gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelerin kentleşmeleri değerlendirilirken öne çıkan bu olgu, literatürde “çarpık”, “aşırı”, “dengesiz” veya “tek yönlü” olarak da ifade edilmektedir. Bu tür kentleşmenin ayırıcı özellikleri şöyle sıralanmıştır:¹⁷⁸

1. Kentleşmenin, demografik bir süreç olarak sanayileşmiş ülkelere göre hızla artan, hiç olmazsa azalmayan bir grafik çizmesi,
2. Büyük ve çok büyük kentlerin, orta büyüklükteki ya da küçük kentlere göre daha hızlı büyümesi,
3. Kentleşme hareketlerinin belirli coğrafi sınırlar içerisindeki kentlere yönelmesinden dolayı, coğrafi olarak kentleşme oranlarının eşitsizlik göstermesi,
4. Kent ve kamu hizmetlerinin gereği gibi yerine getirilememesi,
5. Kentlerde biriken nüfusun istihdam edilmesine olanak sağlayacak sanayi kollarının olmamasından dolayı, işgücünün marjinal mesleklerde ya da farklı hizmet kollarında istihdam edilmesi.

İfade edilen bu özellikleri tanımlayan kentlerin yaşadığı kentleşme süreci, orijinalinden sapmış veya sahte olarak değerlendirilmektedir. Bu açıdan bakıldığında sahte olmayan kentleşme ise gelişmiş Batı ülkelerinin sanayi devriminden bu yana tecrübe ettiği kentleşme olarak öne çıkmaktadır. Bu tip kentleşmede, kırlardan koparak kentlerde yoğunlaşan nüfus büyük oranda sanayi ya da hizmetler sektörü tarafından istihdam edilmekte, böylece, kentlerde başta istihdam olmak üzere bazı sorunların önüne geçilmektedir. Az gelişmiş ülkelerde ise bu anlamda ciddi sıkıntıların ortaya çıktığı görülmektedir. En dikkat çeken sıkıntıların başında istihdam sorunları gelmektedir. Kentlerde düzenli bir iş kolunda istihdam edilmeyen bireyler, geçici işlerde çalışmakta ya da işsiz kalmaktadırlar. Dolayısıyla refahını

¹⁷⁸ Keleş, **Kentleşme Politikası**, s. 43.

yükseltmeyen bireyler, gecekondulaşmanın ve suç oranlarının artışı gibi mekânsal ve toplumsal sorunlara sebebiyet vermektedirler. Sürecin kurumsal yönünde de bazı aksaklıklar çıkmakta, devlet ya da yerel yönetimler kent hizmetlerini layıkıyla yerine getirememektedirler. İşte bu anlamda eksik ve sorunlu kentleşen kentlerin yaşadığı bu süreç sahte olarak değerlendirilmekte, çözüm önerisi olarak ise kentleştirmeden önce sanayileştir felsefesi benimsenmektedir.

2.1.4.2. Anomik Kentleşme

Kelime anlamı “normsuzluk” ya da “kuralsızlık” olarak belirginleşen anomi kavramını sistematik olarak Durkheim incelemiştir. Durkheim’a göre anomi, çoğunlukla kentlerde görülmek üzere, toplum yapısında meydana gelen değişimlerde ya da değer ve kurallarının önemsizleşmesiyle ifade edilmektedir.¹⁷⁹ Toplumlarda sosyal yapı ve kültürün bütünleşememesiyle çatışma halinin ortaya çıkması durumunda, toplumsal normlar engellemiş olacak ve normsuzluk genel kural haline gelecektir. Anomi, belirli bir statüde olanların sosyal yapının gereklerinden dolayı toplumun amaçlarına rahatlıkla ulaşmalarına rağmen, bu durumda olmayanların aynı hedeflere ulaşmada zorluklarla karşılaşmalarının sonucu olarak ortaya çıkmıştır.¹⁸⁰

Bazı yazarlar Türkiye’deki kentleşmeyi bu kavram altında açıklamaya çalışmışlardır. Bayhan’a göre, ülkemizde köyden kente daha iyi bir iş bulmak, daha iyi bir ev ve sosyal çevre edinmek için göçen köylüler, kentin hazır olmayan alt yapısından dolayı hayal ettikleri hedeflere kavuşamamışlar ve böylece anomik kentleşme olgusuyla tanışmışlardır. Kentlerdeki sosyal yapının yetersizliğinden dolayı, ne tam olarak köylü ne de kentli olabilen bu bireyler anomi ve yabancılaşıma eğilimleri göstermişlerdir.¹⁸¹

2.1.4.3. Karşı Kentleşme (Counter Urbanization)

Kentleşmenin dar anlamda tanımını yaparken ifade edilen, kentlerde yaşayanların sayısının artması durumunun tersi yönünde bir gelişmeyle

¹⁷⁹ Emre Kongar, **Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1985, s. 162.

¹⁸⁰ Timur Demirbaş, **Kriminoloji**, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2001, s. 127.

¹⁸¹ Vehbi Bayhan, “Türkiye’de İç Göçler ve Anomik Kentleşme”, **Toplum ve Göç**, Sosyoloji Derneği Yayını, 1997, s. 180.

karşılaştığında, bu durum karşı kentleşme olarak nitelenmektedir. Yani kentsel alanlardan kırsal alanlara doğru bir nüfus hareketliliği ortaya çıkmaktadır. Çeşitli sebeplerle bir zamanlar cazibe merkezi olan kent, bu durumda farklı sebeplerle itici bir hal almıştır. Bu itici sebeplerden ilki, kentlerin gittikçe artan nüfuslarının kent yaşamını zorlaştırması ve bireylerde bıkkınlık hali oluşturmasıdır. Bu doğrultuda trafik sorunu en başta gelen itici sebeplerden biri olmaktadır. İkinci bir neden ise, yoğun yerleşimlerin bulunduğu kentlerde yaşanan ya da yaşanabilecek doğal afetlerin bireylerde tekrar geldiği yerlere geri dönme arzusunu tetiklemesidir. Ayrıca emeklilik yaşına gelmiş bireyler de sağlıklı ve huzurlu bir yaşam için kentlerden uzaklaşabilmektedir.¹⁸²

2.2. DÜNYADA KENTLEŞMENİN GENEL GÖRÜNÜMÜ

Dünya üzerinde tarihin çok eski devirlerinden beri kentler var olagelmışlerdir. Fakat bu kentler, günümüzde müşahede edilen kent formlarından oldukça uzak bir görünüm sergilemişlerdir. Kentlerin günümüzdeki haline evrilmesi ise oldukça yeni bir olgu olarak ön plana çıkmıştır. Bu evrilme süreci içerisinde dikkati çeken önemli hususların başında dünyadaki nüfus artışı gelmiştir. Nüfus artışı ise dar anlamda kentleşmenin tanımı doğrultusunda, kentlerin ve kentlerde yaşayanların sayısı üzerinde biçimlendirici bir rol üstlenmiştir.

Literatürde MÖ 4000’li yıllara tekabül eden antik dönemde ilk kentlerin varlığına ilişkin bilgiler yer almıştır. Fakat bu kentler, günümüzdeki kentlere oranla oldukça küçük kabul edilmiş ve büyük ölçüde kırsal nüfusun etkileşimiyle ayakta durabildiği belirtilmiştir. Bu kentlerin ortaya çıkmasının ardında yatan gelişmeler ise MÖ 6000’lerde başlayan teknolojik yeniliklerle ilişkilendirilmiştir. Bunlar; tarımda sabanın bulunuşu, tekerleğin kullanılmaya başlanması, yelkenli araçlarla denizlerde hareket kazanılması, madencilik alanında çalışmaların başlaması, sulama sistemlerinin geliştirilmesi ve bitkilerin evcilleştirilmesi olarak sayılmıştır. Tüm bu yenilikler ışığında insanlar, üretimlerini artırmak ve refahlarını yükseltmek için iklim ve yer şekillerinin uygun olduğu yerlere doğru bir arada olma koşuluyla hareket etmişlerdir. Buradan anlaşıldığı üzere, üretim ekonomisi kentlerin ortaya çıkışında olmazsa olmaz bir rol üstlenmiştir. Bu amaçla ortaya çıkan kentler ise coğrafi olarak

¹⁸² Şahin, s. 29.

oldukça küçük olup kasabadan zor ayrılmaktaydılar. Fakat yukarıda ifade edilen yenilikler MÖ 3000’li yıllarda Mısır, Mezopotamya ve Hindistan’a sıçrayınca gerçek anlamda kentlerin ilk adımı atılmıştır. Bununla birlikte, bu kentler modern anlamda bir kent olma özelliği göstermemişlerdir.¹⁸³

Uzun bir süre gelişme gösteremeyip, kentleşme sürecine dâhil olamamış kentlerin 1750’liler ile birlikte hareketlenmeye başladığı görülmektedir. Bu hareketin arkasında, Batı Avrupa’nın sanayileşme sürecine girmesinin yanında, bir diğer olgu olarak da dünyada artan nüfusun olduğu açıktır. Bu anlamda nüfus ve kentleşme ilişkisini incelemek adına MS 1950 yılına ve oradan da 2050 yılına kadar olan nüfus verileri ve öngörülerini değerlendirmek faydalı olacaktır.

Tablo 1: MS 1950 Yılına Kadar Dünya Nüfus Tahminleri

Yıl	Nüfus (Milyar)
0	0.30
1000	0.31
1250	0.40
1500	0.50
1750	0.79
1804	1.00
1850	1.26
1900	1.65
1910	1.75
1920	1.86
1930	2.07
1940	2.30
1950	2.52

Kaynak: United Nations, “The World at Six Billion”, **Population Division**, 1999, <http://www.un.org/esa/population/publications/sixbillion/sixbillion.htm>, (20.02.2015), s. 5.

Birleşmiş Milletler Nüfus Araştırmaları’nın yapmış olduğu tahminlere göre dünya nüfusu uzunca bir süre radikal bir değişim içerisinde olmamıştır. Tablo 1’den anlaşılacağı üzere, başlangıç kabul edilen milat yılında nüfus 300 milyon civarındadır. Bundan 1000 yıl sonra ise dünya nüfusu neredeyse yerinde sayarak 310 milyon civarında seyretmiştir. Nüfusa ilişkin ilk ciddi değişikliklerin gözlenmeye başlanması ise Ortaçağ’ın sonları ve Sanayi Devrimi’nin başlangıç yılları olan döneme isabet etmektedir. Bu bağlamda 1750 yılında 790 milyon olan nüfus, 1800 yılına gelindiğinde 210 milyon artarak 1 milyara ulaşmıştır. Bu tarihten sonra nüfus sürekli olarak hızlı bir şekilde artma eğilimi içerisinde olmuştur. Aynı zamanda bu

¹⁸³Kingsley Davis, “The Origin and Growth of Urbanization in the World”, **American Journal of Sociology**, The University of Chicago Press, Cilt: 60, Sayı: 5, 1955, ss. 429-431.

tarih, özellikle Batı Avrupa'dan başlamak üzere dünyada hızlı bir kentleşme hareketinin başlangıç yıllarıdır.

Daha önceki bölümlerde kentlerin ortaya çıkışına ilişkin yapılan kuramsal açıklamalarda da ifade edildiği gibi, bu gelişmelerin başlangıcı, Avrupa'da ticaretin Ortaçağ'ın kapalı ekonomisinden sıyrılarak dışa açılabilirdiği dönemlere tekabül etmektedir. Bu sayede ticaret, beraberinde rekabeti getirmiş, bu ikisi de toplumsal ve ekonomik gelişmenin itici gücü olmuştur. Ekonomik gelişmeler ise yeniçağ ile başlayan düzende Rönesans ve Reform hareketleriyle harmanlanınca, dünya nüfusunun artmasının önündeki engeller egale edilmiştir. Bu sürecin temel gelişmelerinden olan Sanayi Devrimi ise Avrupa'da kentleşmenin temel dinamiği olmuştur.

Avrupa'da yaşanan bu süreci, "Avrupa'da Endüstri Devrimi" adlı kitabında anlatan Gimpel'e göre artan nüfusun arkasında, ılıman ve kuru iklim koşulları ile uyumlu tarım, sanayi ve ticarete yaşanan gelişmelerin sonucunda insanların daha sağlıklı yaşam koşullarına kavuşmaları yatmaktadır. Bu sayede 8. yüzyılda Avrupa'yı sarsan veba salgının kaybolmasıyla, 8. ve 11. yüzyıllar arasında ölüm oranlarında azalırken, doğum oranları artmıştır. Bununla birlikte savaş ve istilaların azalması da nüfusun artmasında önemli bir rol oynamıştır.¹⁸⁴

Tablo 2: Avrupa'da Nüfus Artışı 1000 - 1300

Yıl (MS)	Nüfus (Milyon)	Artış (%)
1000	42	-
1050	46	9,5
1100	48	4,3
1150	50	4,2
1200	61	22,0
1250	69	13,1
1300	73	5,8

Kaynak: Gimpel, s. 57.

Avrupa'da nüfus 700 yılında 27 milyon civarındayken, 1300 yılına gelindiğinde bu sayı yaklaşık üç kat artarak 70 milyona ulaşmıştır. Gimpel'in ifade ettiğine göre, Avrupa'nın nüfusunda dikkat çeken artış 1200 yılında gözlenmiştir. Artışın yaşandığı ülkelerin başını ise Fransa ve İngiltere çekmektedir. Özellikle Fransa'nın nüfusu, o dönem için 20 milyon civarıyla Avrupa nüfusunun üçte birlik

¹⁸⁴ Jean Gimpel, **The Medieval Machine, The Industrial Revolution of the Middle Ages**, Penguin Books, New York, 1976, s. 56.

kısmını oluşturmaktadır. Böylesi büyük bir nüfus, Fransa'nın Ortaçağ'daki, tarım ve sanayi devrimlerindeki büyük rolünün nereden geldiği hakkında ipuçları vermektedir.¹⁸⁵

Avrupa'da bu ülkelerin liderliğinde, Ortaçağ'ın sonlarına doğru üretim araçlarında farklılaşmalar, bununla bağlantılı olarak uzmanlaşabilen bir grubun ortaya çıkması ve makinelerin gelişmesi küçük zanaatların etkinliğini azaltarak üretimin fabrikalara taşınmasına yol açmıştır. Özellikle üretimde kullanılan makinelerin buhar gücüyle hareket etmesi Sanayi Devrimi'nin en büyük atağıdır. Kömür ve demir sektöründeki ilerlemeler, bu ekseninde ulaşım ve taşımacılığın gelişmesi ile buna bağlı olarak artan tüm teknik büyüme ve gelişmeler 1700'lü yılların sonuna doğru büyük nüfus kitlelerini tarımdan koparıp sanayiye sevk etmiştir.¹⁸⁶ Bir başka deyişle, kırdan kente göç hızlanarak kentleşmenin fitili ateşlenmiştir. Netice itibariyle, başlayan yeni bir üretim biçiminin beraberinde getireceği yeni iş olanaklarının varlığıyla desteklenen işgücü talebi, kentsel alanlarda artan hizmetler ve gelişen teknolojiyle kırsal alanlarda üretim biçimlerinde ortaya çıkan farklılaşmalar, kentleşme hareketinin Sanayi Devrimi'yle başlamasına açık işaretler olmuşlardır.

Dünya nüfusunun katlanarak artmaya devam ettiği ve bununla orantılı olarak kentleşme dinamiklerinde değişikliklerin yaşanmaya başladığı bir diğer dönem ise İkinci Dünya Savaşı sonrasında denk gelmektedir. Bu dönemde kentleşme hareketine dâhil olan ülkeler, daha çok geç dönem sanayileşme hareketlerine müdahil olan, az gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkeler olarak kabul edilmektedirler. Bu ülkelerde İkinci Dünya Savaşı sonrasında yaşanmaya başlayan hızlı nüfus artışıyla birlikte görülen hızlı kentleşme olgusunun daha iyi anlaşılması adına aşağıda yer alan Tablo 3'te, 1950 yılından 2050 yılına kadar olan süreçte dünya nüfusuna ilişkin veriler ve tahminler yer almaktadır. Bu veriler, İkinci Dünya Savaşı sonrasında hızlanan kentleşme olgusunun arkasında yer alan hızlı nüfus artışının ne denli önemli bir katalizör görevi üstlendiğini gözler önüne sermektedir.

¹⁸⁵ Gimpel, s. 58.

¹⁸⁶ Nasır Niray, "Tarihsel Süreç İçinde Kentleşme Olgusu ve Muğla Örneği", **Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 9, 2002, s. 7.

Tablo 3: 1950 Yılından 2050 Yılına Dünya Nüfus Tahminleri

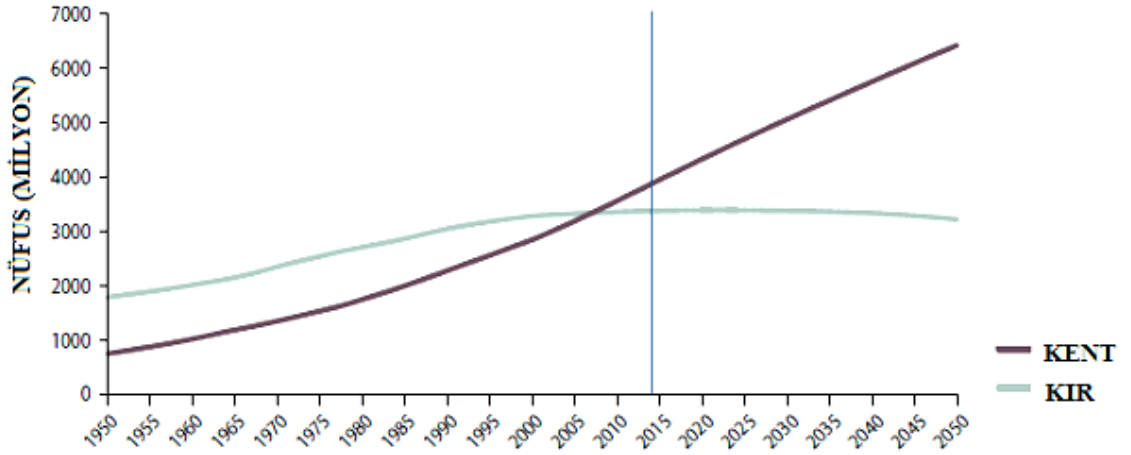
Yıl	Nüfus (Milyar)	Yıl	Nüfus (Milyar)
1950	2,52	2005	6,47
1955	2,78	2010	6,86
1960	3,04	2015	7,25
1965	3,35	2020	7,63
1970	3,71	2025	7,98
1975	4,08	2030	8,31
1980	4,45	2035	8,61
1985	4,85	2040	8,89
1990	5,28	2045	9,14
1995	5,69	2050	9,37
2000	6,09	-	-

Kaynak: United States Census Bureau, “World Population”, **International Programs**, http://www.census.gov/population/international/data/worldpop/table_population.php, (25.02.2015).

1950’lerin başlarından itibaren az gelişmiş ülkelerde görülen yüksek ölüm oranlarının azalmasıyla dünya nüfusu hızla artmaya başlamıştır. Tablo 3’te yıllık büyüme hızları yer almasa da, yıllık büyüme hızı bazında 1970 yılı % 2,0 ile zirvenin yaşandığı yıl olmuştur. Bu tarihten sonra, nüfusun azalarak artmaya devam ettiği görülmekte ve 2050 yılıyla da 9,3 milyar civarına ulaşması öngörülmektedir. 2015 yılı itibariyle yıllık nüfus artış hızı %1,06’dır. Bunun yanında, 1950 yılında 2,5 milyar civarı olan dünya nüfusunun 2015 yılına gelindiğinde neredeyse üçe katlanarak 7,2 milyar civarına ulaşması, 1950 sonrası yaşanan hızlı kentleşmenin, hızlı nüfus artışı doğrultusunda şekillendiğinin açık bir ibaresi olmaktadır. Bu durum, dünyadaki kır ve kent nüfus verilerini kapsayan tablolar yardımıyla daha iyi anlaşılacaktır.

1950 yılında, dünyanın üçte ikisinden fazlası (%70) kırsal yerleşim alanlarında yaşamlarını sürdürürken, geri kalan üçte birlik (%30) kısım ise çeşitli kriterlerle kent vasfını kazanmış alanlarda oturmaya başlamışlardır. Kentsel alanlarda yaşayan bu insanları barındıran ülkeler, sanayi devrimini uzunca bir süre önce yaşamış Batı Avrupa ülkeleri olmuşlardır. 1950 yılından sonra ise, bu sürece yeni eklenme içerisinde olan Asya ve Afrika ülkelerinin hızlı kentleşme sürecine dâhil olmaya başladıkları görülmüştür. Bu durumu, tablo ve grafikler yardımıyla ayrıntılı olarak analiz eden Birleşmiş Milletler Ekonomik ve Sosyal Sorunlar Bölümü’nün son yayınladığı “Dünya Kentleşme Beklentileri: 2014 Revizyonu Raporu”, 1950 yılından 2050 yılına dünyada gerçekleşen kentleşme eğilimleri ve gelecek tahminlerini gözler önüne sermiştir.

Şekil 5: Dünyada Kırsal ve Kentsel Nüfus, 1950-2050

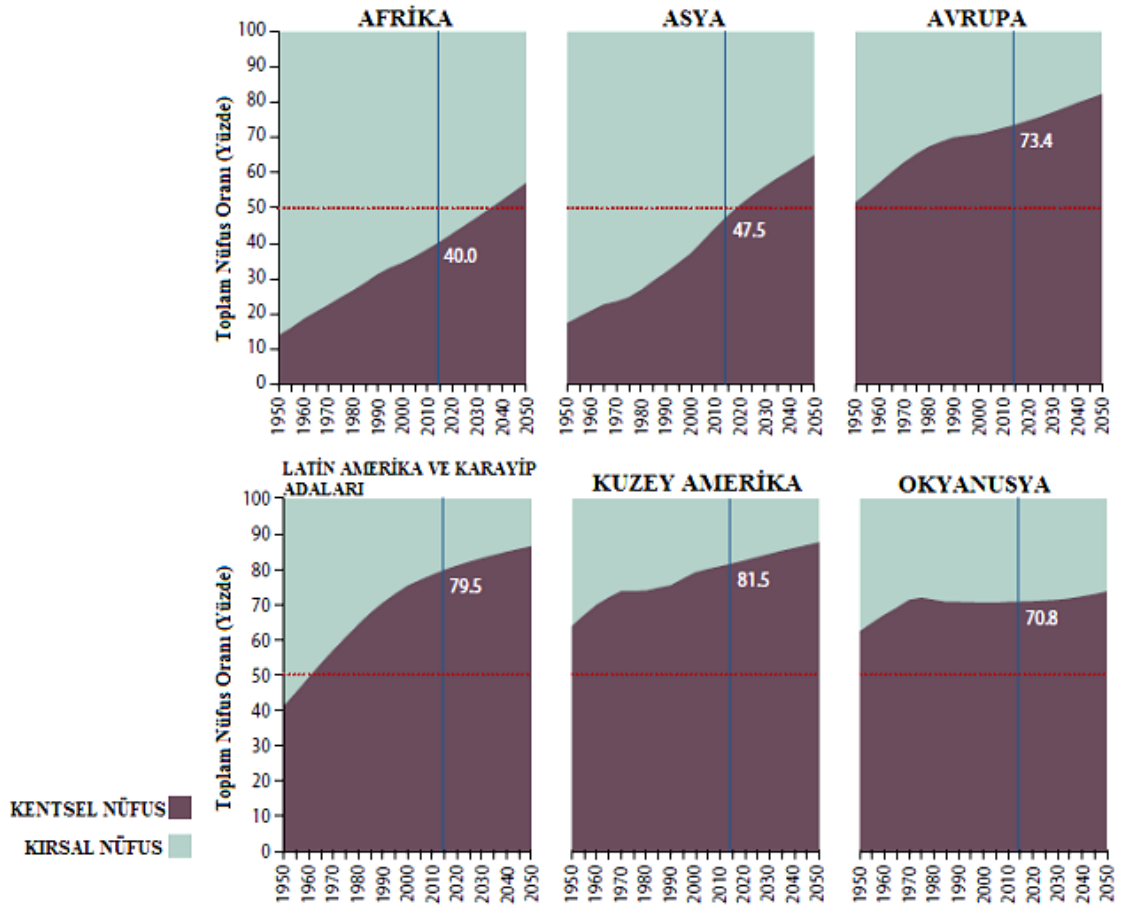

Kaynak: United Nations, “World Urbanization Prospects: The 2014 Revision”, **Department of Economic and Social Affairs**, <http://esa.un.org/unpd/wup/Highlights/WUP2014-Highlights.pdf>, (26.02.2015).

Şekil 5’den anlaşılacağı üzere, 1950 yılından sonra hız kesmeden artmaya devam eden kentsel nüfus, ilk defa 2007 yılında kırsal nüfusu aşmış ve bu tarihten sonra daha fazla artarak yükselmesini sürdürmüştür. 2014 yılı itibariyle dünya nüfusunun %54’ü kentsel alanlarda yaşamaktadır. Kırsal nüfus, kentsel nüfus artışı kadar olmasa da, 2000’li yıllara kadar genel nüfus artışının yüksekliği nedeniyle azalarak artma eğilimi içinde olmuştur. Fakat tahminler kırsal nüfusun önümüzdeki birkaç yıl içinde zirve noktasına ulaşacağını, daha sonra ise 2050 yılına kadar hafif bir düşme eğiliminde olacağını işaret etmektedir. 2014 yılı itibariyle 3,4 milyar olan kırsal alan nüfusun, 2020 yılından sonra azalmaya başlayarak 2050 yılına gelindiğinde 3,2 milyara düşeceği tahmin edilmektedir. Bu beklentinin, bugün için dünyadaki kırsal alanların % 90’ına ev sahipliği yapan Afrika ve Asya kıtalarının öncülüğünde gerçekleşeceği ifade edilmektedir. Çünkü söz konusu bu kıtalar, son yıllarda ciddi bir kentleşme hareketine ev sahipliği yapmaya başlamışlardır.¹⁸⁷

¹⁸⁷ UN, **World Urbanization Prospects: The 2014 Revision**, ss. 7-10.

Şekil 6: Kıtaların Toplam Nüfusunun Kırsal ve Kentsel Nüfusa Oranları, 1950-2050

Kaynak: UN, World Urbanization Prospects: The 2014 Revision.

Dünya’da yaşanan kentleşme eğilimi kıtalar bazında değerlendirmeye alındığında; Şekil 6’da görüleceği üzere, 1950 yılında sadece Avrupa, Kuzey Amerika ve Okyanusya’nın toplam nüfusunun yarısından fazlasının kentlerde yaşadığı ortaya çıkmaktadır. Kentleşme oranı bunlara en yakın olan kıta ise Latin Amerika ve Karayip Adaları’dır. Bunun dışındaki iki kıta olan Afrika ve Asya’da ise kentleşme oranı bir hayli düşük durumdadır. Bununla birlikte, sözü edilen bu iki kıta, 1950 sonrası olağanüstü bir kentleşme grafiği çizerek kentleşme oranlarının artışını diğer kıtaların artış oranlarından yüksek tutmuşlardır. Tahminler Afrika ve Asya’nın 2050 yılında sırasıyla % 56 ve % 64 oranlarında kentsel nüfusa sahip olacağını işaret etmektedir. 2014 yılında kentleşme oranı en yüksek ülke ise % 81,5 ile Kuzey Amerika’dır.¹⁸⁸

1950 yılından günümüze kadar geçen süre dikkate alındığında, gelişmekte olan ülkelerin gelişmiş ülkelere göre daha hızlı kentleşme deneyimi içinde oldukları

¹⁸⁸ UN, World Urbanization Prospects: The 2014 Revision, s. 7.

ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte, ekonomik büyüme ile kentleşme oranları arasında bağlantı olduğu düşüncesi gelişmiş ülkeler açısından değerlendirildiğinde yeterlilik göstermemektedir.¹⁸⁹ Çünkü Avrupa, Kuzey Amerika ve Okyanusya'nın 1950 yılından sonra ulusal gelirlerinde ortaya çıkan artış, kentleşme oranlarıyla aynı seviyede olmamıştır. Bunun temel nedeni ise bu ülkelerin kentleşme oranlarının hemen hemen doyum noktasına ulaşmak üzere olduğudur. Bu bağlamda, günümüzün yüksek gelirli ülkelerinin, gelişmekte olan ülkelerin 1950'den sonra yaşamaya başladığı hızlı kentleşme sürecini çok daha önceleri tecrübe ettikleri kabul edilmiştir. Dolayısıyla, 1950 sonrasında orta üstü gelire sahip ülkeler, en hızlı kentleşme hareketine ev sahipliği yapanlar olmuşlardır. Düşük gelirli ülkeler açısından kentleşme oranlarına bakıldığında, bu ülkelerin şimdiye dek yavaş bir kentleşme hızına sahip olduğu, fakat önümüzdeki yıllarda bu durumun tersine dönerek en hızlı kentleşen ülkeler arasında yerlerini alacakları kabul edilmektedir.¹⁹⁰

Dünya'da yaşanan kentleşme süreci, kentlerin büyüklükleri üzerinden merkeze alındığında, ilk olarak megakent ya da en büyük kentler kavramı ile karşılaşılmaktadır. Megakentler, nüfus ölçütü bakımından 10 milyon ve daha üzerinde kişinin yaşamını sürdürdüğü, büyüklük ve ekonomik hareketliliğinin yoğunluğuyla dikkat çeken yerlerdir. 2014 yılında, dünyada bu şartı sağlayan 28 kent vardır.¹⁹¹ Bu bağlamda, 1950 yılında bu ölçüye uyan iki kentin varlığı dikkat çekmektedir. Bu kentler; Amerika Birleşik Devletleri'nde 12,34 milyon nüfusa sahip New York ve Japonya'da 11,27 milyon nüfusla Tokyo kentleridir. 2010 yılına gelindiğinde Tokyo 36,67 milyon nüfusla ilk sırada yer alırken, ikinci sırayı hızlı bir kentsel nüfus artışı gösteren Hindistan'ın Delhi kenti almıştır. Bu kentin 1980 yılında 5,5 milyon civarı nüfusa sahip olduğu düşünülürse, kentleşmenin büyüklüğü daha iyi anlaşılabilir olacaktır. Burada dikkat çeken bir diğer husus, New York kentinin nüfus artış hızının yavaşlayarak 19,4 milyonla 6. sıraya gerilemesidir. Ayrıca 1950 yılında 8,3 milyonla 3. sırada yer alan İngiltere'nin Londra kentinin, 60 yıl boyunca neredeyse yerinde sayarak 8,6 milyona yükselmesi de bu kentin sıralamasının 3'den 30'a gerilemesine sebep olmuştur.¹⁹²

¹⁸⁹ UN, "Sustainable Development Challenges", **World Economic and Social Survey**, <http://www.un.org/en/development/desa/publications/world-economic-and-social-survey-2013-sustainable-development-challenges.html>, (27.02.2015).

¹⁹⁰ **World Urbanization Prospects: The 2014 Revision**, ss. 9-10.

¹⁹¹ **The 2014 Revision**, s. 13.

¹⁹² UN, **World Urbanization Prospects: The 2009 Revision**.

2025 yılında kentlerin büyüklüklerine göre sıralanmasında öngörülen tahminler, listelerin üst sıralarındaki kentlerin daha çok Doğu ülkelerindeki kentler olacağını işaret etmektedir. Birleşmiş Milletler'in yapmış olduğu tahminlerde ilk sırada, bu sırayı uzun bir süredir koruyan Tokyo kenti bulunmaktadır. İkinci sırada ise hızlı yükselişini sürdüren Delhi kenti yer alırken, üçüncü en büyük kent ise yine Hindistan'ın bir başka kenti olan Mumbai (Bombay) olarak öngörülmüştür. Türkiye'yi bu alanda İstanbul temsil etmektedir. 1950 yılında bir milyona yaklaşan nüfusuyla oldukça gerilerde olan İstanbul, 1980 yılında 4,4 milyon ile kendisine 29. sırada yer bulmuş, 2014 yılında ise Birleşmiş Milletlerin verilerine göre 13,9 milyon ile en büyük 15. kent olma vasfını elde etmiştir.¹⁹³

Kısaca özetlemek gerekirse, günümüzde dünya nüfusunun yarısında fazlası (%54) kentlerde yaşamlarını sürdürmekte, bu durumun 2050 yılında daha da artarak % 66'ya ulaşacağı beklenmektedir. Bu beklentinin karşılanmasında Hindistan, Çin ve Nijerya gibi Doğu ülkeleri büyük bir rol oynayacaktır. Bunun yanında düşük doğurganlık oranlarına sahip olan Avrupa başta olmak üzere Batılı ülkelerin kentleşme hızlarında son yıllarda görülen düşüşün süreceği beklenmektedir.

2.2.1. Dünyada Kentleşmenin Geleceği: Sürdürülebilir Kentleşme

Dünya'da özellikle 1950 yılından sonra tecrübe edilen hızlı kentleşme ve sanayileşme hızı, beraberinde bazı sorunların da varlığını ortaya çıkarmıştır. Yaşanan hızlı kentleşme ve sanayileşme olgusu doğal kaynakların denetimsiz kullanımının bir sonucu olarak sera etkisi ve ozon aşınması gibi çevre üzerinde riskli sonuçları doğurmuştur. Ayrıca kentlerde biriken nüfus yığınları arasında sosyal ve ekonomik farklılaşmalar fazlaşmış, kentsel yoksulluk ve kentsel güvenlik gibi konular hızlı kentleşen yerleşim yerlerinin yaşam kaliteleri üzerinde aşındırıcı bir etki yapmıştır. İşte ortaya çıkan bu yeni olgu ve sorunlara çözüm bulabilmek için sürdürülebilir kentleşme kavramı kullanılmaya başlanmıştır.¹⁹⁴ Bu nedenle 1980'li yıllardan başlamak üzere uluslararası kuruluşlar nezdinde kentleşme sürecini sağlıklı bir zeminde devam ettirebilmek adına çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Bu

¹⁹³ UN, **World Urbanization Prospects: The 2014 Revision.**

¹⁹⁴ Sürdürülebilir Kalkınmanın Sektörel Politikalara Entegrasyonu Projesi, **Kentleşme Tematik Grubu 2. Raporu**, <http://www.habitat.org.tr/dosyalar/surdurulebilirkentlesmegostergeleriraporu.doc>, (01.03.2015).

çalışmalarda üzerinde durulan nokta ise sürdürülebilirlik kavramı ve bunun kalkınma üzerinden kentsel alana aktarılmasıdır.

20. yüzyılın ortalarından bu yana Türkiye’de kırdan kente doğru yönelen yoğun göç olgusu, mevcut kentlerimizi hazırlıksız yakalayarak etkileri günümüzde de hissedilen önemli kentleşme sorunlarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Kentsel yaşam kalitesini olumsuz olarak etkileyen bu sorunlar, geliştirilen sürdürülebilir kentleşme yaklaşımı gibi farklı çözüm yollarıyla aşılma istenmektedir. Bu doğrultuda kentlerde devam eden ekonomik, sosyal ve çevresel etkileşimlerin belirli bir mekân üzerinde cereyan etmesi nedeniyle, bu etkileşimlere ev sahipliği yapan kentlerde ortaya çıkan sorunların çözümünde önemli bir öge olarak etkin arazi politikaları öne çıkmaktadır. Ülkemizin yüzölçümünün yarısından fazlasının hazine arazileri olması ve bu arazilerin etkin bir politika kapsamında yönetimi için kullanılan konumsal bilgi sistemi uygulamaları, günümüzde hızlı kentleşmenin mekânsal bağlamda ortaya çıkardığı sorunlarının aşılmasında önemli bir çözüm yolu olarak kabul edilmektedir.¹⁹⁵

Ekonomik, sosyal ve çevresel olmak üzere üç boyutlu bir yapı üzerine kurulu olan sürdürülebilirlik, geçmişten geleceğe belirli bir süreklilik içerisinde işleyen çevresel, toplumsal ya da benzeri sistemleri kesintisiz, bozulmadan ve yoğun kullanım neticesinde nihai olarak tüketmeden devam ettirebilmektir.¹⁹⁶ Bu doğrultuda doğal kaynakları bugün kullanırken, bu kullanımın gelecek kuşakların kullanım haklarından tavizde bulunmayı gerektirmeyecek şekilde ele alınması sürdürülebilirliğin çevresel boyutuna; iktisadi gelişme ve refahı artırırken, çevresel yapıyı da dikkate alarak ekonomik boyutuna; bu iki boyutu gözeterek elde edilen refah ve adil gelir dağılımı neticesinde yoksulluğun azaltılmasıyla da sosyal boyutuna dikkat edilir.¹⁹⁷ Bu haliyle kavram, insanlığın yaşantısını sürdürülebilir olarak devam ettirebilmesini altını çizirken, başta doğal kaynaklar olmak üzere insanlığın emanet aldığı tüm varlıkları, gelecek kuşaklara eksiltmeden ve yapısına geri döndürülemez zararlar vermeden bırakması işaret etmektedir. Kentler ise burada üretim ve tüketim ilişkilerinin yoğun olarak gerçekleştiği yerler olması noktasında ekonomik açıdan, çok sayıda insanın bir arada yaşamasıyla sosyal açıdan ve bu

¹⁹⁵ Uluç Çağatay, “Kentleşme Sorunlarının Çözümü Açısından Hazine Taşınmazlarının Etkin Yönetimi”, SDÜ, **İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt: 17, Sayı: 3, 2012, s. 386.

¹⁹⁶ Yıldız Uysal, “Uluslararası Platformda Çevre”, Sürdürülebilirlik ve Mimari Dosyası, **Mimarist Dergisi**, Yıl: 2, Sayı: 6, İstanbul, 2002, s. 46.

¹⁹⁷ Şahin, s. 24.

ilişkilerin etkilerinin doğal çevrede cereyan etmesiyle çevresel açıdan sürdürülebilirlikle doğrudan ilişkili olmaktadır.

Sürdürülebilirlik kavramının kentler açısından önemi, kentleşmenin de başlı başına bir gelişme ve değişme hareketi olmasından ileri gelmektedir. Çünkü sürdürülebilir kentsel gelişme, küresel boyutta ortaya çıkarak büyüyen sürdürülebilir gelişme kavramının kentsel veya yerel alana aksetmesi olarak kabul edilir.¹⁹⁸ Bu bağlamda sürdürülebilir gelişme Keleş'e göre,¹⁹⁹ "Çevre değerlerinin ve doğal kaynakların savurganlığa yol açmayacak biçimde akılcı yöntemlerle, bugünkü ve gelecek kuşakların hak ve yararları da göz önünde bulundurularak kullanılması ilkesinden özveride bulunmaksızın ekonomik gelişmenin sağlanmasını amaçlayan çevreci bir dünya görüşüdür". Bu görüşün kentsel gelişmeyi etkileyecek şekilde ele alınması ise kentsel alanda bazı temel alanların sürdürülebilirlik bakış açısıyla yürütülmesinde yatmaktadır. Bu temel alanlar şunlardır:²⁰⁰

- Büyümenin yönetilmesi ve arazi kullanımının planlanması
- Kent tasarımı
- Konut
- Ulaşım
- Çevresel koruma ve yenileme
- Enerji ve malzeme kullanımı
- Yeşil alanların mimarisi ve yapılaşma
- Eşitlik ve çevresel adalet
- Ekonomik gelişme
- Nüfus

Wheeler'a göre, kentlerin sürdürülebilirliğinde öncelikle kentlerin büyümesini planlamalı, bu planlama ise kentlerin dışa doğru yayılmasını engelleyici tedbirler içermelidir. Çünkü mekânsal anlamda genişleyen kentler tarıma ve vahşi yaşama ev sahipliği yapan doğal çevreye zarar verirken, aynı zamanda kişilerin özel araçlarıyla yolculuk sürelerini daha da artıracığından trafik ve hava kirliliği gibi sorunlara da neden olabilmektedir. Bu nedenle alınması gereken tedbir, "Kompakt Kent" modelini hayata geçirmektir. Bu modelde kentler, genişlerken dışa doğru

¹⁹⁸ Mahmut Güler ve Abdulmenaf Turan, "Türkiye'de Sürdürülebilir Kentsel Gelişme Stratejileri: KENTGES Eylem Planı (2010-2023) Örneği", **International Conference on Eurasian Economies**, 2013, <http://www.eecon.info/proceedings/eecon2013.pdf>, (01.03. 2015), s. 256.

¹⁹⁹ Keleş, **Kentleşme Politikası**, s. 112.

²⁰⁰ Stephen M. Wheeler, **Planning for Sustainability: Creating livable, equitable, and ecological communities**, Routledge, New York, 2004, ss. 66-84.

değil, var olan ve etkin kullanılmayan iç alanlara doğru genişlemelidir. Kent içinde eskiyen alanlar onarılmalı, az alandan yüksek kullanım olanağı sunacak şekilde dizayn edilmelidir. Kentin az ama öz alana sığmasıyla, insanlar tüm işlerini kısa mesafeler kat ederek giderebilmeli, böylece trafik başta olmak üzere birçok soruna çözüm bulunmalıdır. Kentsel tasarım açısından ise kentler, sadece kamu binaları, sokaklar ve konutlar üzerinden ele alınmamalı, bunun yanında yeşil alanlar, bölgesel büyüme biçimleri, ulaşım ağları, içme ve atık suyu sistemleri de gözetecek şekilde değerlendirilmelidir. Konut alanlarında insan onuruna yaraşır bir barınma imkânı sağlayacak şekilde, devlet ve özel sektör işbirliğinde konut üretimi, kompakt kent kriteri de dikkate alarak yerine getirilmelidir. Ulaşım alanında öncelik kentlerdeki araç trafiği azaltmak, insanları yürüyerek ya da motorsuz araçlarla ulaşımaya sevk etmek olmalıdır. Çevre korumayla vahşi hayatı, canlı türlerini ve ekosistemi korumak akla gelmektedir. Bu meyanda, tehlikeli atıkların takibi iyi yapılmalı, “Kirlenen Öder” ilkesinin ekonomik ve siyasi bağlantıları güçlü olan endüstrilere karşı yaptırım gücünün zayıf olduğu bilinmelidir. Enerji ve malzeme kullanımında temel strateji, azaltma, yeniden kullanım ve geri dönüşüm olmalıdır. Bunların dışında kentlerde sürdürülebilirliği sağlamak için yeşil alanların korunması ve geleceğe hazırlanmasına çalışılmalı, kentte herkesin yararlanabileceği sağlık ve konut alanlarının sunumuyla eşitlik ilkesine uyulmalı, ayrıca ekonomik gelişme için yerel güçler teşvik edilmeli ve son olarak kentlerde göç, aile planlaması gibi konulara eğilerek nüfusun sürdürülebilirliğine imkân sağlanmalıdır.²⁰¹

Sonuç olarak, hızlı kentleşme olgusu çevreyi ve insanlığı hızlı bir şekilde tehdit etmekte, bu süreçte ulus-üstü, ulusal ve ulus-altı kurumlara büyük sorumluluklar düşmektedir. Daha önceki bölümlerde belirtilen verilere göre kentleşme hızının artışı sürmekte ve giderek daha fazla insan kentlerde yaşamaya başlamakta, kentler her geçen gün yaşanılması daha zor alanlar olmaya doğru evirilmektedir. Bu gidişatı durdurmak ve kentleri daha yaşanılır hale getirmek için öne sürülen sürdürülebilir kentsel gelişmenin yukarıda ifade edilen temel alanlarda etkili olabilmesini tesis etmek için yönetim odaklı politikalara ihtiyaç vardır. Bu anlamda yerelden başlamak üzere bölgesel, ulusal ve ulus-üstü kurumlar karşılıklı bağımlılık ilişkisi içinde hareket etmelidirler, tüm karar alma ve uygulama süreçlerinde, etkilenen ve etkileyen olan bireyi öne alarak katılımcı yönetimi etkin kılmalıdırlar.

²⁰¹ Wheeler, ss. 66-84.

2.3. TÜRKİYE’DE KENTLEŞME SÜRECİNİ ORTAYA ÇIKARAN TEMEL NEDENLER

Türkiye’de kentleşme sürecinin ortaya çıkışına yönelik farklı nedenler ifade edilmektedir. Bu nedenlerin bir kısmı dünya genelinde görülen kentleşme hareketlerinin temel argümanlarıyla benzerlik gösterirken, farklılaşan noktalar ise gelişmiş-gelişmekte olan ülkeler ayrımı ve bu ülkelerin geleneksel yapıları olmaktadır. Bu doğrultuda benzerlikler ve farklılıklar üzerinden Türkiye’de kentleşme olgusunun ortaya çıkışını itici, çekici ve aracı güçlerle açıklayan bazı araştırmacılar ve bilim adamları olduğu gibi;²⁰² bu süreci çözülme, yoğunlaşma, akım ve kamu politikaları şeklinde kuramsallaştıranlar da bulunmaktadır.²⁰³

Türkiye’de yaşanan kentleşme olgusu, dünyanın diğer ülkelerindeki kentleşmeyle karşılaştırıldığında, sanayileşmenin hız ve biçiminden dolayı bazı farklılıkları bünyesinde barındırdığı açıktır. Burada ifade edilen sanayileşme değişimini tarımsal yapıda değişen teknolojiyle birlikte düşünmek gerekmektedir. Böyle düşünüldüğünde, tarımda meydana gelen yapısal değişikliklerin hızı, yoğunluğu ve biçiminin farklı olarak kabul edilebilecek önemli özellikleri ortaya çıkaracağı açıktır. Farklılıklar çerçevesinde Türkiye’de kentleşmenin nedenleri aranırken yapılacak kuramsallaştırmalar ise kapsayıcı bir nitelik göstermelidir. Bu kapsayıcılık rolü üzerinden konuya yaklaşıldığında, 1970’li yılların başında Mimarlar Odası Ankara Şubesi’nin öncülüğünde hazırlanan “Türkiye’de Kentleşme Komisyonu Raporu”nun kentleşmenin nedenlerine ilişkin sunduğu “iç etmenler” ve “dış etmenler” şeklinde tespiti oldukça yerindedir.²⁰⁴

2.3.1. İç Etmenler

Bu başlık altında, Türkiye’nin iç dinamiklerinden kaynaklanan bazı değişim ve dönüşümler ile kentleşme olgusunun nedenleri arasında bir ilişki kurulmaya çalışılacaktır. Bu kapsamda, nüfus yapısında ortaya çıkan değişimler ve tarımsal yapının dönüşümü gibi bazı yazarlarca “itici güç” olarak nitelenen konular analiz

²⁰² Sencer, s. 36.

²⁰³ Kartal, 1992, s. 33.

²⁰⁴ Türkiye’de Kentleşme Komisyonu, **Türkiye’de Kentleşme**, Mimarlar Odası Ankara Şubesi, Ankara, 1971, ss. 28-29.

edilecek, devamında kentleşmenin kente bakan yönü üzerinden çekici güçler ve aracı güçlere değinilecektir.

2.3.1.1. Nüfus Yapısının Gelişimi

Kentlerde yaşayanların sayısında ya da kent sayısında meydana gelen artışlarla dar anlamda tanımlanan kentleşmenin en önemli güç kaynaklarından biri, şüphesiz kentleşme olgusunun cereyan ettiği ülkedeki nüfusun gelişimidir. Bu bağlamda Tablo 5’de, Türkiye’de Cumhuriyet’in ilanından sonra gerçekleşen ilk nüfus sayımından 2014 yılındaki son sayıma kadar belirli aralıklarla gerçekleşen nüfus değişimleri gösterilmektedir. Aynı zamanda, genel nüfusun kentsel nüfus üzerindeki etkisini anlayabilmek için kentsel nüfus sayıları da sunulmuştur.

Tablo 4: Türkiye’de Toplam Nüfus ve Kentsel Nüfusun Yıllara Göre Değişimi

Yıl	Toplam Nüfus*	Yıllık Nüfus Artış Hızı(binde)	Nüfus Yoğunluğu (Nüfus/km ²)	Kentsel Nüfus**
1927	13.648.270	-	18	3.305.879
1935	16.158.018	21,10	21	3.802.642
1940	17.820.950	19,59	23	4.346.249
1945	18.790.174	10,59	24	4.687.102
1950	20.947.188	21,73	27	5.244.337
1955	24.064.763	27,75	31	6.927.343
1960	27.754.820	28,53	36	8.859.731
1965	31.391.421	24,63	41	10.805.817
1970	35.605.176	25,19	46	13.691.101
1975	40.347.719	25,01	52	16.869.068
1980	44.736.957	20,65	58	19.645.007
1985	50.664.458	24,88	65	26.865.757
1990	56.473.035	21,71	73	33.326.351
2000	67.803.927	18,28	88	44.006.274
2010	73.722.988	15,09	96	56.222.356
2012	75.627.384	12,00	98	58.448.431
2013	76.667.864	13,70	100	70.034.413
2014	77.695.904	13,30	101	71.286.182

*2010 ve 2014 yılları Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi (ADNKS), diğer yıllar ise “de facto” sayım yöntemine göredir.

**İl ve İlçe merkezlerinin toplam nüfusu.

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu, **Genel Nüfus Sayımları** Verilerinden Derlenmiştir, http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1047, (10.03.2015).

Görüldüğü gibi, Türkiye’de nüfus, 1927 yılında yapılan sayımdan günümüze sürekli artış trendi içerisinde olmuştur. Haddizatında Türkiye nüfusu, Osmanlı’da tüketici etmenlerin baskısı altında kalmasından dolayı artış gösteremediği için Cumhuriyet’e yetersiz büyüklükte intikal etmiştir. Bundan dolayı, Cumhuriyet’in ilk yıllarında, nüfus açıklarını ortadan kaldırmak ve düşük yoğunlukta olan ülke topraklarını güçlendirerek kalkınmanın teminatı olacak nüfus gücünü ortaya çıkarmak için çeşitli politikalar izlenmiştir. Bu çerçevede, bir yandan ölüm oranları azaltılmaya çalışılırken, bir yandan da doğum oranlarının artırılması teşvik edilmiştir. Bu ise toplumun geleneksel (nüfusun büyük çoğunluğunun yaşadığı kırsal alanlar) kesimlerindeki yüksek doğurganlık oranlarını ortaya çıkarmış ve Türkiye nüfusu hızlı gelişme temposu içinde günümüze ulaşmıştır.²⁰⁵ Bu bağlamda nüfus artışı ile kentleşme arasındaki sıkı ilişki birlikte ele alındığında, geleneksel kesimlerde görülen yüksek doğum oranlarının Türkiye’de kentleşme hareketinin temelini oluşturan iç göç sürecine olan katkısının önemi ortaya çıkmaktadır.

Nüfus artış hızının en yavaş olduğu dönem binde 10,59 ile 1940 ve 1945 yılları arasındaki beş yıllık dönemdir. Bu süreçte cereyan eden İkinci Dünya Savaşı’nın getirdiği ağır koşullar, ülke ekonomisinin ciddi sıkıntılara maruz kalmasına neden olmuştur. Savaş sonrası 1950’lerle birlikte ise nüfus artış hızı yüksek oranlara ulaşmış, binde 28,53 ile 1955-60 yılları arasında en yüksek orana ulaşmıştır. Bu gelişmenin kentler üzerindeki etkisi, tezin temel araştırma alanına girmesinden dolayı, üçüncü bölümde ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

Tablo 5 dikkatle incelenirse, kentlerde yaşayan nüfusun artış eğiliminin, genel nüfusla paralel olarak gerçekleştiği göze çarpmaktadır. Fakat kentlerde yaşayan nüfusta göze çarpan bir farklılık 2012 yılını işaret etmektedir. Bu yılda 75,5 milyon civarı olan nüfus, binde 12’lik olağan bir gelişmeyle 1 milyon civarı artış sağlayarak 2013 yılına girerken, aynı dönemde kentsel nüfusun 12 milyon civarı olağandışı bir artış göstermesi dikkat çekmektedir. Bu artışın nedenine ışık tutulduğunda, bunun kentleşmeye etki eden kriterlerden olan siyasi-idari ölçüt bağlamında şekillendiği ortaya çıkmaktadır.

2012 yılında yasalaşan, 6360 sayılı “On Üç İlde Büyükşehir Belediyesi ve Yirmi Altı İlçe Kurulması ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnemelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun”, 5216 sayılı Büyükşehir Belediyesi

²⁰⁵ Sencer, s. 38.

Kanunu'nda büyükşehir belediyesi olma şartlarını değiştirmiş, yeni ilçeler ihdas etmiş ve böylece suni de olsa kentsel nüfus artmıştır.* Kanunun kentleşmeye etki eden yönü ise büyükşehir statüsünde olan yerleşimlerde bulunan köylerin tüzel kişiliklerinin en yakın ilçe belediyelerinin mahallesine dönüşerek kaldırılmasıyla kentsel nüfus kapsamına dâhil olmalarında yatmaktadır. Böylece kentsel alanlar olarak kabul edilen il ve ilçe sınırlarında yaşayan nüfus suni olarak artmıştır. Bu şekilde değişen kentsel nüfus, kent olarak kabul edilen yerlerin ayırımında gözetilen ölçütlerin sorunları olduğuna işaret etmektedir. Çünkü mahalleye dönüştürülerek ilçe belediyelerinin sınırlarına alınan köyler, geleneksel kent tanımlarında öne çıkarılan koşullarla örtüşmemektedir. Bu durumda, kent olarak kabul edilen yerlerin belirlenmesinde öngörülen kriterlerin revize edilerek, günün koşullarına uyumlu hale getirilmesine ihtiyaç vardır.

2.3.1.2. Tarımsal Yapının Dönüşümü

1927 yılında yapılan nüfus sayımının sonuçlarına bakıldığında, nüfusun büyük çoğunluğunun kırsal alanlar olarak kabul edilen belde ve köylerde yaşadığı ortaya çıkmaktadır. Bu tarihte 13,6 milyon civarı olan toplam nüfusun, sadece 3,3 milyonluk kısmının kentsel alanlarda ikamet ettiği sonucundan hareketle, Türkiye'nin büyük çoğunluğunun tarımsal yapı içerisinde istihdam edildiği anlaşılmaktadır. Böyle bir yapı içerisinde, kentleşmenin nedenlerine ilişkin yapılan sorgulamalar dikkatlerin kırsal alanlarda yaşanan dönüşümlere çekilmesini gerektirmektedir.

İçerisinde büyük kitleleri barındıran kırsal alanlarda yaşanan dönüşümün öncülü olan iktisadi değişimler, bu kitlelerin hızlı bir şekilde yer değiştirmelerinin de habercisi olabilmektedir. Bu bağlamda, özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ülkemizde tarım kesiminin yapısında meydana gelen değişimler, böylesi bir kitlenin büyük oranda iktisadi kaygılarla kentlere akın etmesiyle sonuçlanmıştır. Tarımda verimin düşüklüğü, tarımsal gelirin azlığı, gelirin ve toprakların dengesiz dağılması, çok parçalı toprak yapısı ve tarımda mekanizasyon gibi gelişmeler nedeniyle kırsal

* 6360 Sayılı Kanun İçin Bkz., <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2012/12/20121206-1.htm>, (12.03.2015). Ayrıca: 14.3.2013 tarihli ve 6447 sayılı Kanunun 1 inci maddesiyle, bu Kanunun başlığında yer alan “On Üç” ibaresi “On Dört” olarak, “Yirmi Altı” ibaresi “Yirmi Yedi” olarak değiştirilmiş ve 1 inci maddesinin birinci fıkrasında yer alan “Muğla,” ibaresinden sonra gelmek üzere “Ordu,” ibaresi eklenmiştir.

alanların kentlere itilmesiyle sonuçlanacak dönüşüm süreci başlamıştır.²⁰⁶ Bu hususların bir sonraki bölümde ayrıntılı olarak analiz edileceği düşüncesiyle üzerinde daha fazla durulmayacaktır.

2.3.1.3. Kentleri Öne Çıkaran Çekicilik

Kır ve kent olarak iki uçlu bir gelişim çizgisinde seyreden kentleşme olgusunda kitleleri harekete geçirerek kentlere sevk eden nedenlerden bir diğeri ise olgunun kentlere bakan yönüyle realize olmaktadır. Tarımsal yapıda ortaya çıkan dönüşümün kırsal alanlarda yaşayan nüfusu kentlere göç etmeye zorlaması kentleşmenin kıra bakan yönünü oluştururken, kente bakan yönü ise kentlerin kendine özgü cazip fırsatları içerisinde barındırarak nüfusu kendine çekebilir yapıda olmalarını içermektedir. Dolayısıyla itici güçler olarak ifade olunan, daha çok kırsal alanlar üzerinden temellenen nedenlerle birlikte, sürecin bir diğeri olan kentlerin de süreçte bir katalizör görevi görmesi kentleşmeyi destekleyen bir durumdur.

Kentlerin çekiciliği, çalışma ve yaşam koşullarının elverişliliği, eğitim ve kültür, tüketim ve eğlence kaynaklarının zenginliği gibi unsurlara bağlı olarak açıklanmaktadır. Bu unsurlara bağlı olarak gerçekleşen kentleşme ise daha çok Sanayi Devrimi sonrası Batı toplumlarında gözlenen durumla örtüşmektedir. Türkiye örneğinden yola çıkıldığında, çekici güçlerin kentleşme sürecindeki rolünün sınırlı olduğu, bunların nüfusu harekete geçiren bir neden olmaktan ziyade, kente yönelen bir güdü olarak işlediği kabul edilmektedir. Bunun nedeni, kente doğrudan çekicilik özelliği kazandıracak, iş ve geçim olanaklarının artmasına imkân tanıyacak tarım dışı bir etkinlik olarak sanayinin yeterince gelişmemiş olmasıdır.²⁰⁷

2.3.1.4. Teknoloji ve Ulaşım Bağlamında Şekillenen İleticilik

Teknolojik ilerlemelerin sayesinde hız kazanan haberleşme ve ulaşım olanakları, köylerden kentlere olan göçleri etkileyen gelişmelerdir. Mal ve hizmet üretim ve değişiminin belirli merkezlerde toplanması süreci, ulaşım teknolojisinde meydana gelen ilerlemelerle hız kazanmıştır. Bu anlamda, ulaşım ve haberleşme

²⁰⁶ Keleş, **Kentleşme Politikası**, s. 68.

²⁰⁷ Sencer, s. 62.

teknolojisindeki gelişmeler, kentleşmenin önemli “bağımsız değişken”lerinden birisi olmaktadır. Türkiye’de karayolu taşımacılığına verilen önemin artmasıyla birlikte, kentlere yönelen nüfus hareketlerinde de gelişme kaydedilmiştir.²⁰⁸

Ulaşım tekniklerinde meydana gelen gelişmeler kentleşmeyi iki yönde etkilemiştir. Bunlardan ilki, yetersiz ulaşım nedeniyle sadece çevresi için üretim yapan küçük sanayi kuruluşları ile yerel ticaret alanları, ulaşımdaki gelişmeler neticesinde büyük üretim ve ticaret merkezleri haline dönüşmüşlerdir. Diğer taraftan, ulaşımın kolay ve hızlı olması, insanlara daha rahat yer değiştirebilme imkânı tanımıştır. Teknolojinin gelişmesiyle hız kazanan haberleşme sayesinde fikirlerin, bilgilerin ve tecrübelerin insanlar arasında yayılarak hizmet üretimine katkı sağlaması söz konusu olmuştur.²⁰⁹

Ulaştırma ve taşınım kolaylıklarının artması; kentlerden gelen talepler karşısında kırsal toplulukların pazara yönelik üretimde bulunması ile kentlere mal ve hizmetlerin pazarlanması biçiminde karşılıklı değişirme ve bütünleştirme ilişkilerinin yaygınlaşmasına bağlıdır. Türkiye’de nüfus artışı, ulaştırma altyapı ve kolaylıklarının yakın zamanlarda pazar ilişkilerinin etkinlik kazanmasıyla birlikte özellikle mal ve insan taşınımına elverişli bir nitelik taşıyan karayolları alanında ortaya çıkan gelişmelerle sağlanmıştır.²¹⁰ Karayolları alanında gerçekleştirilen gelişmeler için daha kapsamlı bilgilere tezin üzerinde odaklandığı bölüm olan planlı dönem öncesi kentleşme kısmında değinilecektir.

2.3.1.5. Siyasal ve Hukuksal Nedenler

Ülkelerin kendi siyasi ve hukuksal yapıları ile kentleşme arasında oldukça yakın bir ilişki vardır. Özellikle toprak mülkiyetini düzenleyen kanunlar, bir ülkede hızlı kentleşmenin temel güçlerinden olan iç göçleri kırdan kente doğru harekete geçirebilmektedir. Bunun en tipik örneği Osmanlı’da uygulanan “çiftbozan” vergisidir. Köylüleri çalıştıkları topraklara sıkı sıkıya bağlayan vergi, toprağın terk edilmesiyle sonuçlanacak üretim kaybını önlemek için kullanılan, siyasi ve hukuki içerikli bir uygulama olmuştur.²¹¹

²⁰⁸ Kartal, **Kentleşme ve İnsan**, s. 7.

²⁰⁹ İşbir, s. 21.

²¹⁰ Sencer, s. 68.

²¹¹ Erkan, s. 116.

Bununla birlikte, yerleşme, seyahat ve ticaret özgürlüklerini kısıtlayan hukuksal metinlerin ortadan kaldırılması da kentleşme üzerinde etkili bir uygulamadır. Yönetimde merkezîyetçiliğin kentleşme üzerinde etkili olduğu kabul edilmektedir. 1920 yılında 20 bin nüfuslu bir kasaba olan Ankara, ülkemiz açısından bunun tipik bir örneğidir. Ankara'nın siyasi bir tasarruf sonucunda başkent olması, 50 yılda 2 milyona yakın nüfusa ulaşan bir anakente dönüşmesine neden olmuştur. İç Anadolu Bölgesi'nin kentleşme derecesinin 1947 yılında % 11 iken, 2007 yılına gelindiğinde % 80,6'ya çıkması, şüphesiz Ankara'yla aynı coğrafi bölgeyi paylaşmasıyla yakından ilişkilidir. Dolayısıyla, siyasal kararlar, kentleşmenin hızı, yönü ve biçimi üzerinde önemli bir araçlardır.²¹²

2.3.2. Dış Etmenler

Kentleşmeye neden olan iç ve dış etmenler olarak ikiye ayrılan hususlara daha büyük perspektiften bakıldığı zaman, bunların etki gücü bakımından her ülkede farklı düzeylerde gerçekleştiğini görürüz. Nitekim Batı Avrupa'nın sanayileşmeyle birlikte kentleşmeye sahne olan ülkelerinde kentleşme olgusu iç etmenler tarafından şekillendirilirken, sanayileşmeyle geç tanışmış ve çoğu zaman üçüncü dünya ülkeleri ya da gelişmekte olan ülkeler olarak adlandırılan ülkelerde ise daha çok dış etmenlerin iç etmenleri de dönüştürmesiyle sonuçlanmıştır.

Bu bağlamda, sanayileşme süreciyle geç tanışmış bir ülke olarak Türkiye'de kentleşme olgusunun nedenlerine ilişkin yapılacak açıklamalar, dış etmenlerin oynadığı rolün öneminin anlaşılmasına neden olacaktır. Dış etmenlerle anlatılmak istenen, Türkiye'nin üye olarak yer aldığı uluslararası, ekonomik, siyasi ve askeri örgütlerle olan ilişkileri ve bu ilişkiler kapsamında yerine getirmekle sorumlu olduğu uygulamalardır. IMF ve Dünya Bankası bu konuda iyi birer dış etmen örneğidirler. Çünkü belirli imkânları, üyesi oldukları devletlere belirli koşullar altında vererek, onlardan iç etmenlerini de şekillendirecek adımlar atmalarını isteyebilmektedirler.²¹³ Bu konuda daha ayrıntılı bilgilerin bir sonraki bölümde verileceği öngörüldüğünden, bu başlık altında sadece fikir vermek amacı güdülmüştür.

²¹² Keleş, **Kentleşme Politikası**, s. 39.

²¹³ Erkan, s. 118.

2.4. TÜRKİYE’DE KENTLEŞMENİN ÖZELLİKLERİ

Türkiye’de kentleşme, Avrupa’da deneyimlenen sanayileşme olgusunun bir sonucu olarak ortaya çıkmamıştır. Aksine, kentin ekonomik ve sosyal faaliyetlerinin emme kapasitesi üzerinden gelişmiştir. Bu kapasite sayesinde nüfus, kitleler halinde kırsal alanlardan koparak kentlere yığılmaya başlamış ve böylece “demografik kentleşme” adını almıştır. Türkiye, bu süreci hızlı bir şekilde yaşamış, bu hızlılığı ölçmek için de farklı ölçütler geliştirmiştir.²¹⁴ Örneğin, siyasi ölçütler bağlamında il ve ilçelerde belediye kurulması zorunluluğuyla yerleşim yerlerinin kent olarak tanımlanması durumu, Türkiye’de kentleşmenin gelişim çizgisinin ölçülmesi adına önemli olmuştur. Yine demografik ölçütler doğrultusunda, 2011 yılında Kalkınma Bakanlığı’na dönüştürülen Devlet Planlama Teşkilatı, 10 bin nüfus ölçütünü kent tanımlamasında kullanmış, fakat 1982 yılında DPT tarafından nüfusu 10 binden büyük 288 yerleşim yeri için yapılan bir araştırmada, 28 kritere göre kent olabilme eşiği değerlerini aşan yerleşim yerlerinin yüzde 80’inin nüfusunun 20 binin üzerinde olması sebebiyle, kır ve kent ayırımına esas teşkil eden nüfus eşiği 10 binden 20 bine yükseltilmiştir. TÜİK tarafından da yapılan kır ve kent ayırımlarında demografik ölçüt 20 bin ve üzeri olarak kabul edilmiştir.²¹⁵ Bununla birlikte TÜİK başkanı Birol Aydemir’in 2014 yılında düzenlediği bir basın toplantısında kır ve kentlerin ayırımına ilişkin yapmış olduğu açıklama, artık günümüzde yapılan kent ve kır tanımlarına ilişkin ölçütlerin zayıfladığını göstermektedir. Basın toplantısında yapmış olduğu açıklama şöyledir:²¹⁶

Kent-kır ayırımı anlamını yitirdi. Kent-kır tanımı 1924 yılında yapılmış bir tanımdı. Yeni büyükşehir uygulamayla da tamamen anlamı yitirdi. OECD ile Eurostat’ın kullandığı hücre sistemi denilen yeni kent-kır ayırımlarını uygulayacağız. Çevre ve Şehircilik Bakanlığımız çalışmalarını yılsonuna kadar bitirebilirse, 2015’te AB standartlarına uygun yeni bir kent-kır ayırımına gideceğiz. Daha önce kır olan her yer şimdi kent oldu. Büyükşehirlerdeki kır oranı yüzde 3’e düştü. Çoğu büyükşehirde hiç kır kalmadı. Hâlbuki daha düne kadar hepsi kırdı, aslında hala da kır. Bu bizim bütün istatistiklerimizi değiştiriyor. Örnek analize göre çok farklı sonuçlar çıkabiliyor. Önemli olan istatistikte tutarlılıkla, karşılaştırılabilirliğin devamıdır. Dolayısıyla biz bu istatistikleri aynı şekilde kullandığımızda bunu kaybediyoruz. Biz artık, kent-kır ayırımında veri vermeyi durduruyoruz.

²¹⁴ Keleş, “Şehirleşme’de Denge Sorunu”, **Mimarlık Dergisi**, Yıl: 4, Sayı: 37, İstanbul, 1974, s. 27

²¹⁵ T.C. Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, “Kırsal Kalkınma Planı (2010-2013)”, **Tarım Reformu Genel Müdürlüğü**, http://www.tarim.gov.tr/TRGM/Lists/KutuMenu/Attachments/1/Kırsal_Kalkınma_Planı.pdf, (16.03.2015)

²¹⁶ Birol Aydemir, “Kent- kır ayırımı Tük'te değişikliğe yol açtı”, **STAR Ekonomi**, 15.04.2014, <http://haber.star.com.tr/ekonomi/kent-kir-ayirimi-tuikte-degisiklige-yol-acti/haber-870238>, (16.03.2015).

Aydemir'in yapmış olduğu açıklamadan anlaşılmaktadır ki, gerek idari gerekse demografik ölçütler kent ve kırsal ayrımını net bir şekilde ortaya koymak adına artık etkisiz kalmaktadırlar. Bunun yerine günün şartlarına daha uygun yeni ölçütlerin geliştirilmesine ihtiyaç vardır. Fakat yeni ölçütler geliştirileceğün, bu çalışmada hali hazırdaki ölçütler üzerinden Türkiye'de kentleşmenin özellikleri ele alınmaya çalışılacaktır.

2.4.1. Kentleşmenin Düzeyi ve Hızı

Bir ülkenin kentleşmesindeki ayırıcı noktaları göz önünde bulundurabilmek için, öncelikle o ülkedeki kentleşme düzeyi, kentleşmenin nitelikleri ve hızı gibi ölçütlerden faydalanmak gereklidir.²¹⁷ Bu doğrultuda, Türkiye'de kentleşmenin düzeyinin ve hızının saptanmasına ilişkin olarak kentsel ve kırsal nüfus sayıları ile oranlarını tablolaştırılması sürecin incelenmesine ışık tutacaktır.

Tablo 5: Türkiye'de Kentleşmenin Yıllar İtibariyle Gelişimi

Yıl	Kentli Nüfus (10.000+Yerler) (Milyon)	Oranı %	Kentli Nüfus (İl ve İlçe Merkezleri) (Milyon)	Oranı %	Kırsal Nüfus (Köy ve Belde) (Milyon)	Oranı %	Toplam Nüfus (Milyon)
1927	2.2	16,4	3.3	24,2	10.3	75,8	13.6
1935	2.6	16,4	3.8	23,5	12.3	76,5	16.1
1940	3.2	18,0	4.3	24,4	13.4	75,6	17.8
1945	3.4	18,3	4.6	24,9	14.1	75,1	18.7
1950	4.8	18,5	5.2	25,0	15.7	75,0	20.9
1955	5.3	22,1	6.9	28,9	17.1	71,2	24.0
1960	6.9	25,1	8.8	31,9	18.8	68,1	27.7
1965	9.3	29,8	10.8	34,4	20.5	65,6	31.3
1970	11.8	33,3	13.6	38,5	21.9	61,5	35.6
1975	16.7	41,4	16.8	41,8	23.4	58,2	40.3
1980	20.3	45,4	19.6	43,9	25.0	56,1	44.7
1985	25.7	50,9	26.8	53,0	23.7	47,0	50.6
1990	31.4	55,4	33.6	58,4	23.1	41,0	56.4
2000	41.7	61,7	44.0	64,9	23.7	35,1	67.8
2010	52.5	72,4	56.2	76,3	17.5	23,7	73.7

Kaynak: TÜİK, Genel Nüfus Sayımları ve Keleş, Kentleşme Politikası, s. 61'den derlenmiştir.

²¹⁷ Kılınc, s. 160.

Tablo 6’da görüleceği üzere, Türkiye’de kentleşme hızı Cumhuriyetin ilanından İkinci Dünya Savaşı’nın sonlarına kadar kayda değer bir değişim içinde olmamıştır. İl ve ilçe nüfuslarını kent olarak kabul eden ölçüt üzerinden konuya yaklaşıldığında, 1950 yılına kadar nüfusun % 75’i köylerde % 25’i de kentlerde yaşamaktadır. 1927 yılından 1950’ye kadar geçen 23 yıllık sürede kentleşme adına niçin bir gelişme kaydedilmediği sorusunun yanıtı ise, Kongar’ın da belirttiği gibi, kentleşme olgusunun bir ülkenin sosyal, ekonomik ve siyasal özellikleriyle yakın ilişki içerisinde olmasıyla açıklanmaktadır.²¹⁸ 1950 yılından sonra, ülkemizde kentlerin toplam nüfus içerisindeki oranı yükselmeye başlamış, bu oransal artış günümüze kadar sürmüştür.

Savaş sonrası dönemde alt yapısı hazırlanan kentleşme olgusu, 1960 yılında 6,9 milyonken, 2010 yılına gelindiğinde 52,5 milyona (10.000+) çıkararak 7 kattan fazla artış göstermiştir. Kentsel nüfusun genel nüfus içindeki oranı ise, aynı dönemde % 25,1’den %72,4’e yükselmiştir. Bir önceki tablo’daki beşer yıllık nüfus verileriyle karşılaştırıldığında ise, her beşer yılda gerçekleşen nüfus artışlarının beşte dördünün kentsel nüfusa dâhil olduğu ortaya çıkmaktadır. Aynı dönemde kırsal nüfus yılda ortalama %1 oranında arttığı halde, genel nüfusun ortalama artış hızı %2,5’e yakın olmuştur. Kentsel nüfus ise ortalama % 6,5 oranında artmıştır.²¹⁹ Ayrıca kırsal nüfusun zirve noktasına, 25 milyon civarında nüfusla 1980 yılında ulaşılmıştır. Bu tarihten sonra her geçen yıl kırsal nüfusun toplam nüfus içindeki payı giderek azalmıştır. Bununla birlikte, bu tarihten sonra kentsel nüfus % 50’nin üzerine çıkarak, toplam nüfus içinde ağırlığı sağlayan taraf olmaya başlamıştır.

Türkiye genelinde kentleşme sürecinin genel gelişimine değindikten sonra, kentleşmenin ülke içinde coğrafi bölgeler arasında nasıl bir dağılım gösterdiğini incelemek yerinde olacaktır.

Tablo 6: Türkiye’de Bölgelere Göre Kentleşme Düzeyleri (Yüzde)

BÖLGELER (10.000 ve +)	1940	1960	1980	1985	1990	2000	2010
Marmara	35,1	43,3	68,7	74,1	75,1	77,9	90,6
Akdeniz	20,1	31,6	49,8	62,7	54,3	59,1	71,2
Ege	23,3	30,3	48,6	54,8	53,0	62,3	73,1
İç Anadolu	14,8	24,8	47,4	53,3	59,5	62,1	82,8
Güneydoğu Anadolu	15,8	16,1	36,5	39,9	53,5	56,0	68,5

²¹⁸ Emre Kongar, **21. Yüzyılda Türkiye**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1998, s. 149.

²¹⁹ Keleş, **Kentleşme Politikası**, s. 61.

Doğu Anadolu	9,3	13,4	27,2	31,1	37,5	47,2	55,5
Karadeniz	7,2	11,4	24,0	29,2	33,7	41,2	53,4
TÜRKİYE	18,0	25,2	45,4	50,9	55,4	61,7	72,4

Kaynak: Keleş, **Kentleşme Politikası**, s. 68.

Tablo 7’de görüleceği üzere, Türkiye’nin en kentleşmiş yerleşim yerleri Batı bölgelerimiz içerisinde kalmaktadır. Bu bölgelerin sanayi alanında diğer bölgelere göre üstünlükleri de dikkate alındığında, kentleşme ile sanayileşme arasındaki doğru orantının var olduğu anlaşılmış olacaktır. Bu doğrultuda, 2010 yılı itibariyle toplam nüfusunun % 90,6’lık kesiminin kentlerde yaşadığı yer Marmara Bölgesi’dir. Kentlere yönelen göçlerin en büyük adresi olan İstanbul’u da kapsayan bu bölge, gerek sanayi gerekse de hizmetler sektörü yönünden diğer bölgelerden ayrılan güçlü dinamiklere sahiptir. 2010 yılı itibariyle kentleşme oranı en yüksek ikinci bölgemiz ise İç Anadolu Bölgesi’dir. Bu bölge, Cumhuriyet’in kuruluş yıllarından günümüze kadar hızlı bir gelişme ve kentleşme tecrübesine tanık olan Ankara’yı kapsamaması nedeniyle ön plana çıkmaktadır. Türkiye’nin en büyük üçüncü kenti olan İzmir’i kapsayan Ege Bölgesi ise kentleşme oranında üçüncü sırayı almaktadır. En son sırada, nüfusunun % 53,4’lük kısmını kentlerde barındıran ve özellikle coğrafi koşulların etkisiyle dağınık bir yerleşmeye sahne olan Karadeniz Bölgesi vardır.

Türkiye’de kentleşme süreci kente bakan yönüyle değerlendirildiğinde, Batı’da yaşanan kentleşmenin karakteristik özellikleriyle çatışan başka bir durum ortaya çıkarmaktadır. Bu durum, Türkiye’de kentleşmenin büyük kentlerin daha da büyümeleri şeklinde tezahür etmektedir. Bu bağlamda nüfusu 100 bin ve üzeri olan yerlerin kentsel nüfus içerisindeki payının giderek arttığı ortaya çıkmaktadır. Örneğin, 1950 yılında nüfusu 100 bin ve üzerinde olan kentler, toplam kentsel nüfus içerisinde % 43,8’lik paya sahipken, bu oran 1960 yılında % 45,34’e, 1970’te % 58,5’e, 1980’de % 63,3’e, 1985’te % 64,9’a, 1990’da % 67,4’e ve 2000 yılında da % 70’e yükselmiştir. Özetle, 1960-2000 yılları arasında artan kentsel nüfusun (34,6 milyon) büyük bir çoğunluğu, bölgesel bazda kentleşme dinamiklerini barındıran İstanbul, Ankara ve İzmir gibi kentlerde toplanmıştır.²²⁰

Büyük kentlerin maruz kaldığı yoğun göçler, bu kentlerin merkezlerinden çevrelerine doğru genişlemelerine neden olmuştur. Merkezden çevreye kaçış,

²²⁰ Mustafa Ökmen ve Bekir Parlak, “Modernleşmeden Küreselleşmeye Türk Kent Yönetimleri: Temel Nitelikler, Sorunlar ve Projeksiyonlar”, **KMU İİBF Dergisi**, Yıl: 10, Sayı: 15, Aralık/2008, s. 238.

kapitalist sistemin hâkim olduğu ülkelerde görülen yaygın bir durumdur. Bu bağlamda, ülkemizde gelir seviyesi yüksek aileler, İstanbul, Ankara ve İzmir gibi büyük kentlerin çevresinde kurulan, kente göre daha sessiz ve yaşam koşulları bakımından arzulanır olan banliyölere yerleşmeye başlamışlardır. Ayrıca, kentlere göçen yoksul kitlelerin büyük bir çoğunluğunun ucuz toprak bulabilme ve imar denetimlerinden kaçabilme gibi nedenlerle kentlerin çevresindeki gecekondu alanlarında yerleşmeye başlamaları, kent merkezlerinin nüfusunun çevredeki yerleşim yerlerine göre daha yavaş artmasına, hatta azalmasına neden olmuştur. Bu durumda hem nüfus hem de yüz ölçümü olarak büyüyen kentlerde hizmet sunumu zorlaşmaya başlamış, özellikle mezkûr alanlarda hizmet sunumundan birinci derece sorumlu olan yerel yönetimlerin iş yükünü artmıştır.²²¹ “Kentsel yığılma” olarak kabul edilen bu durum, Türkiye’de kentleşmenin temel özelliklerinden birisi olarak kabul edilmiştir.²²²

Son olarak, ülkemizde yaşanan kentleşme sürecinin idari ölçüt bağlamında il, ilçe, belde ve köy sayıları üzerindeki etkisini tarihsel olarak ortaya koymak üzere aşağıda bir tablo sunulmuştur.

Tablo 7: Yıllara Göre İl, İlçe, Belde ve Köy Sayıları

Yıl	İl Sayısı	İlçe Sayısı	Belde ve Köy Sayısı
1927	63	328	40600
1935	57	356	34876
1940	63	370	34024
1945	63	396	34063
1950	63	422	34252
1955	66	493	34787
1960	67	570	35441
1965	67	571	35638
1970	67	572	35996
1975	67	572	36115
1980	67	572	36155
1985	67	580	36022
1990	73	829	36226
2000	81	850	37398
2008	81	892	36330
2012	81	892	36411
2013	81	919	18608

Kaynak: TÜİK, **Türkiye İstatistik Yıllığı**, 2013, http://www.tuik.gov.tr/Kitap.do?metod=KitapDetay&KT_ID=0&KITAP_ID=1, (16.03.2015).

²²¹ Ökmen ve Parlak, **Modernleşmeden Küresel...**, s. 238.

²²² Kılınç, s. 164.

Türkiye’de kentleşmenin gelişimi doğrultusunda 1927 yılından günümüze yeni il ve ilçelerin ihdas olunduğu görülmektedir. İl sayısı 2000 yılından beri sabit kalmış olsa da, yeni ilçeler kurulmaya devam etmektedir. Burada dikkat edilmesi gereken en önemli kısım, kırsal alanları temsil eden belde ve köylerin sayılarında görülen değişikliklerdir. Bu idari birimlerin sayısı 1927 yılında 40.600 iken, 2012 yılına gelindiğinde aradan geçen 85 yıllık sürede bu sayının 36.411 olmasıyla hafif azalarak yerinde saydığı görülmektedir. Fakat 2012 yılında çıkarılan ve 2013 yılında yürürlüğe konan 6360 Sayılı Kanun, Türkiye’nin idari taksimatında önemli değişiklikleri beraberinde getirmiş, köy ve belde sayılarını 2013 yılında neredeyse % 50 azaltarak 18.608’e düşürmüştür. Bu durum, idari ölçüt bağlamında kentleşme üzerinde ani ve suni bir artışın ortaya çıkmasına neden olmuştur.

2.4.2. Kentleşmenin Nitelikleri

Türkiye kentleşmesini niteleyen en önemli husus, 19. yüzyılda Batı Avrupa’da sanayileşme süreciyle ortaya çıkan kentleşmenin temel dinamiklerini göstermiyor olmasıdır. Kentlerde yer alan sanayi sektörünün işgücünü istihdam edebilme kapasitesi ölçüsünde yaşanan bir kentleşme süreci, düzenli kentleşme olarak adlandırılmaktadır. Oysaki Türkiye’de, az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde yaşanan kentleşme tecrübeleriyle benzerlik gösterecek şekilde, kentlere yönelen nüfusun büyük bir kısmının sanayi sektörü dışında farklı alanlarda istihdama konu olduğu tespit edilmiştir. Sezal’ın da belirttiği gibi bu durum, kentlerde açık ve gizli işsizlerin yaygınlaşmasına neden olmuştur.²²³ Bu doğrultuda ülkemizde kentleşme, sanayileşmesiz, çarpık ya da sahte kentleşme gibi nitelikler üzerinden anılmıştır.

Türkiye’de kentleşmenin öne çıkan nitelikleri maddeler halinde şöyle ele alınabilir:²²⁴

1. Bölgelerin kentleşme oranlarından da anlaşılacağı üzere, kentleşmeyi tetikleyen göçler çoğunlukla batı bölgelerimize doğru uzanmıştır.
2. Kentleşmeyi ortaya çıkaran göçler iki türlü gerçekleşmiştir. Bunlar, bazen kırsal alanlardan büyükşehirlere “doğrudan göç” şeklinde olabildiği gibi, bazen de “sıçramalı göç” olarak kabul edilen, kırsal alanlardan önce küçük ve

²²³ Sezal, s. 76.

²²⁴ Şahin, ss. 89-91.

orta büyüklükteki kentlere, oradan da büyük kentlere olacak şekilde gerçekleşmiştir. Göç hareketlerine ilk katılanlar ise, okuma yazma bilen, genç ve bekâr kişiler olmuştur.

3. Kentleşme sürecinde kentlerde hemşehrilik ilişkileri ön planda tutulmuş, kentlerde belirli yörelerden gelenlerin bir arada oturduğu mahalleler kurulmuştur.
4. Kentlerin gelişmesinde, kamu iktisadi teşekkülleri, üniversiteler ve askeri garnizonlar oldukça etkili olmuştur.

Türkiye’de kentleşme olgusunun temel niteliklerinin başında, onun yoğun bir iç göç sonucunda ortaya çıkması gelmektedir. Kentleşmeyi ortaya çıkaran iç göç hareketleri ilk başlarda kırdan kente doğru, sonraları ise kentlerden kentlere olacak şekilde gerçekleşmiştir. Yani kentleşmenin ilk yıllarında bireyler, köylerinden ayrılarak doğrudan büyük kentlerin yolunu tutmuşlar, ilerleyen zamanlarda ise küçük kasaba ve kentler gibi ara geçiş noktaları kullanarak büyük kentlere ulaşmışlardır.²²⁵

Gelişmekte olan bir ülke olarak Türkiye’de yaşanan kentleşme sürecinin Batı’nın gelişmiş ülkelerinden farklı niteliklere sahip olduğu kabul görmüştür. Sanayileşme ve teknolojik gelişmenin geç başlaması, bu farklılaşmanın arkasında yatan en büyük neden olarak gösterilmiştir. Bu doğrultuda tecrübe edilen kentleşme hareketi, gelişmekte olan toplumların geleneksel koşulları içinde oluşan değişimlerin hem sonucu hem de hızlandırıcısı olarak ortaya çıkmıştır. Bu şartlar altında, Türkiye’de de geleneksel ilişkilerin çözülmesi sonucunda ortaya çıkan ve giderek hızını artıran kentleşme süreci, toplumun yeniden biçimlenmesi doğrultusunda gelişirken, beraberinde toplumsal, ekonomik ve mekânsal alanda farklı sorunları getirmiştir.²²⁶

2.5. TÜRKİYE’DE KENTLEŞMENİN ORTAYA ÇIKARDIĞI SORUNLAR

Türkiye’de yaşanan hızlı kentleşme olgusunun arkasında, tarımsal yapıda meydana gelen değişimlerin etkisi altında kırsal nüfusun kentlere itilmesi yer almaktadır. Bu durum kentler üzerinde birçok sorunun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu sorunların başında, kırlar ve kentler arasında süregelen dengesiz gelir

²²⁵ Görmez, s. 16.

²²⁶ Sencer, s. 36.

dağılımı gelmektedir. Nüfusun kentlerde yoğunlaşması, özellikle büyük kentlerde yaşanan yoksulluğun temel nedeni olarak kabul edilmektedir.²²⁷

Tekeli'ye göre sanayileşme yolundaki her ülkenin kendisini içinde bulacağı yapısal ve sancılı bir süreç olarak kentleşme, Türkiye'de neredeyse bir insan yaşamı kadar kısa bir sürede ortaya çıkarak, sorunları olan bir görünüm arz etmiştir. Avrupa ülkelerine göre kentleşmeyi neredeyse iki kat daha hızlı tecrübe eden Türkiye, gerek sanayi gerekse kentlere dönük alt yapı ve üst yapı yatırımlarının yapılması bağlamında itici güç olan kapital birikimine sahip olmadığından kentleşme sürecinde birçok sorunla karşılaşmıştır.²²⁸

Türkiye'de kırsal alanlarda hüküm süren geleneksel ilişkilerin büyük ölçüde korunduğu, kentsel yerleşim yerlerinde öne çıkan kent ekonomilerinin ise ciddi bir artış gösteremediği ifade edilmiştir. 1950'lerden sonra tecrübe edilen hızlı kentleşme olgusu, hem hız ve şekliyle hem de nedenleriyle birlikte düzensiz kentleşmenin işaretlerini vermiştir. Bu bağlamda Türkiye'de kentleşme sürecini, dengesiz, sağlıksız, çarpık ve ekonomik kalkınmanın ürünü olmayan -sanayile birlikte gelişmeyen- sorunlu bir kentleşme türü olarak nitelemek olanaklıdır.²²⁹ Bu doğrultuda ortaya çıkan sorunların başında, kentlerde refah koşulları içerisinde hayatlarını devam ettirme imkanından mahrum kalmış, buna bağlı olarak kentsel mekanda barınma sorununa çözüm bulmak için gecekondular olarak adlandırılan yerleşmeleri inşa etmiş ve büyük oranda marjinal sektör olarak adlandırılan günü kurtarmaya yönelik işlerde çalışmış nüfus kitlesinin artması gelmektedir. Bu kitle arttıkça, kentsel mekânda dejenerasyona sebep veren yapılar olarak görülen gecekondular daha da artmıştır. Gecekondular, yerleşik kentliler ile yeni gelenler arasındaki farkların kristalize olmasında ve kentsel bütünleşme sorunları gibi entegrasyon krizlerinin ortaya çıkmasında önemli rol üstlenmişlerdir.

Hızlı ya da çarpık kentleşme olarak anılan bu süreç, Türkiye'nin toplumsal yapısı üzerinde de birtakım sosyal ve kültürel sorunların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Kentleşmenin kültürel boyutunun ihmal edilmesi ve kentlileşmemenin, kültürel çarpıklığa, boşluğa ve bunalımlara yol açtığı ifade edilmiştir. Kırsal alanlardan kentlere göçerek kentin kendine has kültürel yapısıyla tanışmaya başlayan

²²⁷ Cem Doğan ve Ünal Arslan; "Kentleşmemiş Kent Ekonomileri: Türkiye Örneği", **Küreselleşme Kışkacında Kent ve Politika**, (Ed. Muharrem Güneş), Detay Yayıncılık, Ankara, 2004, ss. 234-236

²²⁸ Tekeli, **Göç ve Ötesi**, İlhan Tekeli Toplu Eserler-3, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014, s. 49.

²²⁹ Keleş; **Şehirleşmede Denge...**, s. 53.

bireyler için kırsal kültür işlevini yitirmekte, bununla birlikte kentsel kültür de adapte olunması zor bir süreç olarak tezahür etmektedir. Böylece kentlerde ortaya çıkan kültür bunalımı, beraberinde kuralsızlığı getirmekte, bu ise toplumsal, ekonomik ve siyasal yaşamda ortaya çıkan çatışmanın temelini oluşturmaktadır. Özellikle aile kurumu içerisinde gerçekleşen değişim, kuşaklar arası çatışmayı ortaya çıkarmakta ve önemli sorunlara yol açmaktadır.

Keleş'e göre, Türkiye'de kentleşme sorunları kentlerde karşılaşılan bütün sorunları içermemekte, yalnızca kentleşme hareketlerinin dolaylı ya da doğrudan sonucu olanları kapsamaktadır. Bunlar; yerel hizmetler, barınma, ulaşım, sağlık ve eğitim gibi temel hizmetlerin sunumu esnasında farklı yerleşme kademelenmelerinde görülen eşitsizliklerin ortaya çıkmasıyla kristalize olmaktadır. Bu açıdan ilk sorun, Türkiye'de kentleşmenin, sanayiye dayanan kalkınmayı teşvik edecek yönde ilerlemiyor olmasıdır. Üretici güçleri istenilen düzeyde harekete geçirememekten kaynaklanan ve emek-sermaye arasında, sermaye yönlü çıkar ilişkisiyle billurlaşan bu düzensiz kentleşme, özellikle büyük kentlerde, daha çok zanaat temelli, gizli ve açık işsizi fazla, hizmet kesimlerini artıran bir süreç olarak süregelmiştir. İkinci sorun ise kentleşmenin çoğunlukla Batı bölgelerinde hızlanmasıyla Doğu-Batı arasında kentleşme hızlarının farklılaşması ve böylece coğrafi bölgeler arasında gelişmişlik farklarının öne çıkmasıdır. Üçüncü sorun, köyler ve kentler arasında süregelen gelir ve yaşam standartlarının köylerin aleyhine olacak şekilde farklılaşmasıdır. Burada, tarımda ve tarım dışı kesimlerde kişi başına düşen gelirin karşılaştırılması, köyler ve kentler arasındaki eşitsizliği gözler önüne sermektedir. Son bir sorun, kır ve kent arasındaki farklılaşmaların kentlere taşınmasıyla ortaya çıkmaktadır. Kimilerine göre kentlerin köylüleşmesi ya da kasabalaşması olarak tanımlanan bu sorun, kentsel bütünleşme sorunu olarak da adlandırılmakta, kentlere gelen bireylerin kırsal alanlarda egemen olan gelenek ve kültürlerini devam ettirmek istemesiyle şekillenmektedir.²³⁰

Türkiye'de yaşanan hızlı kentleşme neticesinde ortaya çıkan bir başka sorun, kentsel alanlarda sunulan hizmetlerde ortaya çıkan eksikliklerle karakterize edilmektedir. Bu bağlamda giderek artan kırdan kente göç sonucunda kentsel alanlarda nüfus yoğunlaşmasıyla karşılaşılmakta, buna karşın hizmet sunumunda aksaklık gösteren bir örgütlenme ise kentli nüfusun çağdaş yaşam gereklerinden uzak

²³⁰ Keleş, **100 Soruda Türkiye'de...**, ss. 41- 42.

bir hayat sürmesine neden olmaktadır. Kentlerde artan nüfusun yoğunluğu; sağlık, eğitim, kültür, eğlence ve dinlenme gibi toplumsal nitelikli hizmetler ile başta konut olmak üzere su, aydınlatma, kanalizasyon, temizlik, ulaşım ve trafik gibi temel altyapı hizmetlerinin sunulmasında aksaklık ve eksiklikleri ortaya çıkararak hizmetlerin kent içinde eşit dağılamamasına yol açmaktadır.²³¹

Türkiye’de kentleşme sürecinde kentlerin gereksinimleri olan kentsel hizmetlerin yerine getirilememesinin arkasında önemli ölçüde geciken hukuki düzenlemelerin varlığı yatmaktadır. Hukuki düzenlemelerin gecikmesi ise sorunun zamanında tespit edilerek, politik kararının verilememesinden ileri gelmektedir. Bu durumda yerel nitelikli kararların nasıl verildiği, onları kimin verdiği ve ayrıca genelde hangi kararların azınlık elinde toplandığı hususlarının aydınlığa kavuşturulması gerekmektedir.²³²

Bu gibi sorunların aşılması için öncelikle yönetim-idare alanına mercek tutulması gereklidir. Maalesef ülkemizde kentleşme sürecinde yönetim alanında pek parlak bir sayfayla karşılaşmamaktadır. Çünkü kent yönetiminden sorumlu birimler olan belediyelerin düzensiz kentleşmeyi çözüme kavuşturmak ve bu bağlamda kentsel altyapı yatırımlarını temin etmek için gerekli mali olanaklara sahip olmadığı görülmektedir. Bu sorun, gelişmekte olan ülkelerin kentsel siyaset konusuyla doğrudan ilişkili olmaktadır. Hızlı, dengesiz ve sağlıksız kentleşme, gecekondulaşma gibi yeni yerleşim sorunları, kentleşen yığınların “siyasal katılma” istemlerinin artması, kentlerde toprak iyeliği konusunun neden olduğu ekonomik ve siyasal sorunlar, kırsal alanlar ile kentler ve çeşitli coğrafi bölgelerin kendi aralarındaki farklılaşma ve dengesizlikler, “marjinal kesim” olarak adlandırılan yeni kentli yığınların yarattığı siyasal istikrarsızlıklar, bu ülkelerin öne çıkan kentsel siyaset konularını oluşturmaktadır.²³³

Yönetim alanında ortaya çıkan bu eksiklik ve aksaklıklar, beraberinde kentsel alanda mekânsal ve toplumsal krizlerin ortak noktası olan, barınma sorununun dışavurumu şeklinde tezahür eden gecekondu sorununu ortaya çıkarmıştır. Türkiye’de belirli kentlerin etrafında giderek büyümüş olan gecekondu bölgeleri, kentsel hayat üzerinde sorun teşkil ettiği gibi, politikacılar için de sorun kaynağı olarak görülmüştür. Gecekonduların ilk olarak 1940’lı yıllarda ortaya çıktığı,

²³¹ Sencer, s. 119.

²³² Ökmen, **Türkiye’de Kentleşme Sorunları ve Sivas Örneği**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1996, s. 53.

²³³ Ökmen, **Kent, Çevre ve Globalleşme**, s. 202.

1950'lerle geliştiği göz önünde bulundurulursa, bu soruna ilişkin ilk somut önlemin 1967 yılında alınması, geç kalındığının habercisi olmuştur. 1967 yılına kadar, gecekondulaşma sorununun kanuni yaptırımlarla ve düzenleyici önlemler alınarak aşılacağı düşünülmüştür. Dönemin sonuna doğru halkın kullanımına sunulan ev sayısı artırılmaya çalışılmış ve arsalar üzerinde spekülasyon yapılması önlenmeye çalışılmıştır. Fakat bunların ikisi de başarılı sonuçlar verememiştir. Bunun en büyük nedeni, bu iki uygulamanın da belediyelere bırakılmış olmasıdır. Belediyeler, kıt kaynaklarla çalışmak zorunda kalmışlar ve merkezi yönetimden destek görememişlerdir. Üstelik politikacıların oy kazanmak ve\veya kaybetmemek için gecekondu sorununu kötüye kullanmaları da sorunu körükleyici bir başka neden olmuştur.²³⁴

Sonuç olarak, Türkiye kentleşmesiyle ilgili temel yaklaşımlar ve pratiklerin önemli bir yönünü kentleşme sorunları ve bu doğrultuda yerel yönetim-kent ilişkisi oluşturmaktadır. Bu anlayış ve politikalara bakıldığında, Türkiye kentleşmesinin, gelişmekte olan ülkelerde tecrübe edilen kentleşme dinamikleriyle aynı minvalde, fakat daha çok sorunlar boyutu ekseninde öne çıktığı söylenebilir. Özellikle sanayileşme-kentleşme sürekliliği ve sanayi toplumu olma özellikleri çizgisinde ilerlemeyen bir kentleşme olarak Türkiye kentleşmesi, ekonomik, sosyal, siyasi-idari ve kültürel anlamda birçok sorunla iç içe gelişmiştir.²³⁵

2.6. KENTLEŞME VE GÖÇ İLİŞKİSİ

Dar anlamındaki haliyle, zaman içerisinde kent sayısında ve kentlerin nüfusunda ortaya çıkan bir artışla ifade olunan kentleşme kavramının arkasında yatan en önemli unsur göç olgusu olarak kabul edilmektedir. Bu açıdan bakıldığında göç, ülkelerdeki nüfus artışının kentleşmeye olan etkisinden daha yüksek bir düzeyde kentleşme hareketine katkı sağlamıştır.

Bir yer değiştirme hareketi olarak göçler, Avrupa'da Sanayi Devrimi yaşanmadan önce, daha çok kendi doğal koşulları içerisinde süregelmiştir. Bu çerçevede insanları göçe zorlayan doğal koşullar, iklim, güvenlik ihtiyacının tesisi ve yiyecek temini etrafında gelişmiştir. Aynı zamanda böylesi bir göç hareketi ulus

²³⁴ Metin Heper, "Türkiye'de Gecekondu Politikası Üzerine Bazı Düşünceler", **Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü**, Cilt:12, Sayı: 4, Ankara, 1979 s. 55.

²³⁵ Ökmen, **Yerel Yönetimler**, s. 278.

devletlerin inşası sürecinin öncesinde yaşanmıştır. Avrupa’da feodalitenin çöküşü ve günümüze akseden ulus devletlerin inşasından sonra gerçekleşen Aydınlanma Çağı neticesinde bilime ve sanayiye verilen öncelik, bu iki alanda ciddi ilerlemelerin yaşanmasını beraberinde getirmiştir. Konu itibariyle bunlardan bir tanesi olan sanayileşme bugünün kentlerinin doğuşunu hazırlamıştır.

Sanayinin gelişmesi, beraberinde ekonomik gelişme sürecine ışık tutmuş ve ekonomik gelişmeler, ilk olarak insanların yaşam koşulları üzerinde biçimlendirici bir rol üstlenmiştir. Bu biçimlendirici rol, insanların gelirlerinde yaşanan artışla gün yüzüne çıkmıştır. Buradan hareketle asıl önemli olan nokta, sanayileşme öncülüğünde ekonomik gelişmeye matuf olanlar ile bundan mahrum kalan arasındaki çizgide belirginleşmiştir. İşte bu ince çizgi, geleneksel üretim ile modern üretim koşulları arasında bireylere tercih imkânı sunmuştur. Geleneksel üretim koşulları daha çok tarım toplumu içerisinde örgütlenmiş insanları işaret ederken, modernlik ise aydınlanmanın bir ürünü olarak bilim ve sanayi toplumunu kapsamıştır. Bu iki toplumdan ilkinde dâhil olanlar, bu süreçten sonra ekonomik koşullar üzerinden modern toplumun insanları olmak ve daha iyi bir gelecek beklentisiyle bunu vaat eden kentlere yönelmişlerdir. Kentler ise vaatlerini, içerisinde barındırdıkları sanayi kuruluşları sayesinde verebilmiştir. O halde, sanayinin ve kentlerin karşılıklı bağımlılık ilişkisi içerisinde oldukları açıktır. Bugün için kent bildiğimiz yerler, üretim biçimindeki değişimle insanları geleneksel toplumdaki modern topluma göçüren sanayinin bir eseri olarak düşünülebilir.

Sınırların belirlendiği ulus devletlerin ortaya çıkmasında sonra yaşanan bu göçürme işlemi, daha önce açıklanan göç türlerinden olan iç göç şeklinde gerçekleşmiştir. Dış göçler ise daha istisnai şartlar altında kentler üzerinde etkili olabilmektedir. O halde sanayileşme sonrası yaşanan kentleşmenin bir iç göç hareketinin sonucunda yaşandığı sonucu çıkarılabilir. Sanayi toplumunda ortaya çıkan bu iç göç hareketi ise farklı bakış açıları etrafında açıklanmıştır. Bu anlamda Tekeli, sanayi toplumlarında göçü ortaya çıkaran nedenleri üç farklı çerçevede inceleme altına almıştır.²³⁶

Bunlardan ilki, soruna toplumsal evrim kuramı üzerinden bakmaktır. Bu noktada, toplumun özellikle üretim örgütlenmesi açısından geçirmiş olduğu dönüşümle aynı eksenli olarak göçün ortaya çıkacağı kabul edilmektedir. Bu yönde

²³⁶ Tekeli, **Türkiye’de İç Göç**, s. 12.

yapılan açıklamaların en etraflı olanı, kapalı tarım toplumundan sanayi toplumuna geçerken yaşanan köylülükten kopuştur. Kırsal alanlarda örgütlenen işgücünde çözümler yaşanmakta, böylece kırsal alanlarda açığa çıkan işgücü, kentlerde toplanmaktadır. Kentleşmeye neden olan bu iç göç sürecinde bireylerin karar süreçleri geri planı itilmekte, iç göç hareketinin açıklaması ise tamamen sistemde yaşanan dönüşümle ilişkilendirilmektedir.

Göçü açıklayan ikinci temellendirme ise toplumsal sistem içinde yer alan mekânsal eşitsizliklerin ya da dengesizliklerin varlığı üzerinden ifade edilmektedir. Bu eşitsizlikler; ücret düzeyleri, işsizlik oranları ve çevre göstergeleri gibi unsurların farklılıklarıyla açıklanabilmektedir. Toplumsal sistemler gelişme gösterirken, sürekli olarak ifade edilen bu unsurlar üzerinden farklılıkları beraberinde getirmekte, bu farklılıkları idrak eden bireyler de başka yerlerde var olması muhtemel fırsatlardan yararlanma ve yaşam kalitelerini yükseltmek üzere göç kararı alabilmektedirler. Bu ekseninde devletler, bireylerin göç kararları üzerinde etkide bulunarak göçün zararlı yönlerini minimize edebilirler. Bunun için dengesizlik ve eşitsizlikler karşısında arayışa giren bireylerin doğru sosyal politikalar aracılığıyla davranışları etkilenecek göçün hızı ve yönü değiştirilebilir.

Üçüncü açıklama, ilk iki neden var olmasa bile göç kararının verilebileceğine işaret etmektedir. Bu işaret, yerlerin ve insanların heterojenliğine dayandırılmaktadır. Belirli bir yerin sunduğu fırsatlar ya da tehditler farklı insanlarca, farklı olarak değerlendirilebilmekte ve bu farklılıklar göçü ortaya çıkarabilmektedir.

Göç ve kentleşme ilişkisine yönelik bir diğer bakış açısı, göçü kırsal alanlar üzerinden, kentleşmeyi ise kentsel alanlar üzerinde analiz ederek çıkarımda bulunmayı gerektirmektedir. Bu kapsamda göçü kırdaki çözülme, kentleşmeyi ise kentsel alanlarda yoğunlaşma olarak kabul eden Kartal'a göre,²³⁷

Kentleşme, iki ucu olan bir çözülme, yoğunlaşma ve akım olayıdır. İki uçtan birisi 'kır'dır, ötekisi de 'kent'. Çözülme kırdaki olmaktadır. Yoğunlaşma ise kentte gerçekleşmektedir. Çözülme ve yoğunlaşmanın özelliklerine uygun ve bunlara bağımlı biçimde, 'akım' da kır ile kent arasında olmaktadır. Bu üç olgu, yani 'kırdaki çözülme', 'kentte yoğunlaşma' ve 'kır ile kent arasındaki akım' bir bütünüün parçalarıdır. Birbirinden ayrı olarak düşünülemezler. Bunların birbirlerine bağlı olarak zaman içindeki işleyiş biçimi, bir ülkede 'kentleşme sürecinin işleyiş biçimi'ni oluşturur.

Yukarıdaki açıklamalardan anlaşılacağı üzere kentleşmeye etki eden iç göç hareketiyle, kentleşme sürecinin işleyişinin ayrılmaz bir parçası olan kırdaki çözülme

²³⁷ Kartal, **Ekonomik ve Sosyal Yönleriyle Türkiye'de Kentleşme**, Adım Yayıncılık, 1992, s. 33.

hareketi olarak karşılaşılmaktadır. Kırdaki çözülmeyle şekillenen iç göç hareketinin arkasında yatan nedenlerin açıklanması ise göç ve kentleşme ilişkisinin aydınlatılmasına fayda sağlayacaktır. Bu doğrultuda, öncelikle kırsal bölgelerin tarımsal üretime konu olan alanlar olduğu kabul edilmelidir. Tarımsal üretim ise toprak, insan, hayvan, makine, gübre ve bunların benzeri olan girdi ve faktörlerin bir arada olmasıyla gerçekleştirilir. Bununla birlikte faktör ve girdiler çeşitli durumlarda birbirlerinin yerine geçerek üretimin sürdürülmesini katkı sağlayabilirler. Birbirlerinin yerine geçme durumu, iki farklı girdinin niceliklerinde yaşanan değişimler sonrasında elde edilen çıktının değişmemesiyle ifade olunabilir. Somut bir örnekle izah etmek gerekirse, bir tarımsal üretim merkezi olan 500 dönümlük araziden 15 işçiyle 50 ton buğday elde edildiği varsayılırsa, bu durumda aynı ürünü elde etmek için insan gücü yerine bir diğer girdi olan traktörü kullanmak çözüm yolu olabilecektir. Bu anlamda üretim sürecine 2 traktör dâhil ederek süreçten 13 işçiyi çıkarabiliriz. Ayrıca, ülke ya da bölge çapında var olan tarım işletmelerinin sayısı azaltılıp büyüklükleri artırılarak, toplam tarımsal üretim miktarında ölçek ekonomilerinden kaynaklı bir artış da sağlanabilmektedir.

Tarımsal üretimde daha az insan için daha çok makine kullanılması ya da her ikisinin de sayısını azaltmak için ürün türlerinde değişikliklerin yapılması, toprak kullanım ve mülkiyet-miras düzenine bağlı olarak işletme sayılarının daha az ama etkin olmaya çalıştırılması ile tarım kesimiyle ilgili teknik ve sosyal altyapı sistemlerinin kurulması ülkelerin sahip oldukları ekonomik sistemlere ve devletlerin izlediği politikalara bağlı olmaktadır. Bu doğrultuda;²³⁸

Serbest piyasa ekonomisinin geçerli olduğu ülkelerde, piyasa mekanizmasının işlemesiyle ve bu konularda oluşturulan kamu politikalarının devreye sokulmasıyla tarımsal üretimin örgütleniş biçimi değişir ve buna bağlı olarak nüfusun bir bölümü topraktan kopar. Böylece 'kırdaki çözülme' dediğimiz olay başlar. Tarıma yeni teknolojilerin girmesiyle, entansif tarıma geçişle, işletme iriliklerinin artarak sayılarının azalmasıyla ya da özellikle az gelişmiş ülkelerde toprakların mirasla parçalanarak işletmelerin aşırı ölçüde küçümesiyle ve hızlı nüfus artışıyla ortaya çıkan ve topraktan 'fıilen' ya da 'hukuken' kopan 'nüfus fazlası' kırdaki çözülmenin en somut sonucudur.

Yaşanan iç göç olayının kırdaki yönünü oluşturan ve iç göç yön veren bu nüfus fazlası, ilkin gelişmiş sanayi ülkelerinin, daha sonra sanayileşme sürecini sonradan yakalayan az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin kentleşmesini şekillendiren büyük bir güç olmuştur. İç göç sonucunda kentlerde toplanan nüfus ise

²³⁸ Kartal, 1992, s. 34.

kırda yaşanan çözümlenin kentlerdeki yansıması olarak beraberinde yoğunlaşmayı getirmiştir. Son olarak yukarıda ifade edilen kır ve kent arasındaki akımın, kırda çözümlen nüfusun ekonomik kaynaklar ölçüsünde kentlere göçünün miktarı ve hızıyla ilişkili olduğunu söylenebilir.

2.6.1. Kentleşme ve Göç İlişkisinin Toplumsal Yapıya Etkileri

Kentleşmeyi hızlandıran iç göç olgusu bağlamında toplumsal yapının göç hareketinin kıra ve kente bakan yönleri üzerinden bazı değişikliklere maruz kaldığı ifade edilebilir. Göç sonucunda kırsal alanlarda ortaya çıkan yoğun nüfus çözümlenmesi, her şeyden önce o bölgelerin geleceğine ilişkin ciddi bir tehdidin ortaya çıkmasına neden olacaktır. Tehdidin geleceğe dönük olması, göçen kimselerin daha çok genç ve eğitim seviyesi bakımından nitelikli kimseler olmasıyla ilişkilendirilmektedir. Girişimcilik gücü yüksek olan bu kimseler, kırsal alanlardan kentlere akın etmekte ve kentlerin gücüne katkı sağlamaktadırlar. Bu durum, Keleş'e göre kırların bir kan kaybıyla karşı karşıya olduğunu işaret etmektedir.²³⁹

Tekeli'ye göre göç ve kentleşme ilişkisi, toplumsal yapıda üç sorun alanını ortaya çıkarmıştır:²⁴⁰ Bu sorun alanlarından ilki, göçün bir yerin aktif ve dinamik nüfusunun azalmasına yol açtığı, bu durumun da o yerlerin gelişme hızlarını düşüreceği etrafında toplanmaktadır. Gelişme hızlarında meydana gelen düşüş ise göçü daha da artırmakta ve böylece geri kalmışlık fasit bir dairede işlemeye başlamaktadır. Bu etkiyi artıran başka faktörlerde vardır. Bu doğrultuda kişilerin yer değiştirmeleri, onların bir üretim faktörü olarak düşünülmesinin yanında tüketici olduklarının da göz önüne alındığında, göç veren yörelerin pazar olarak görece avantajlarını kaybedecek olduklarını ve bunun da gelişmeyi bir başka yönden etkileyeceğini göstermektedir.

İkinci sorun alanı ise kırsal alanlarda yaşanan çözümlenin kentlerde ihtiyaç duyulmanın üzerinde gerçekleşmesiyle ortaya çıkmaktadır. Bu durum iki farklı nedenden kaynaklanmaktadır. İlki, iç göç reaksiyonunun gecikmesidir. Kırsal çözümlenin yeni başladığı dönemlerde iç göç, kentlerin ihtiyaç duyduğu işgücü ihtiyacını karşılamakta yetersiz kalmıştır. Daha sonraları ise çözümlenin

²³⁹ Keleş, **100 Soruda Türkiye'de Şehirleşme, Konut ve Gecekondu**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1978, s. 50.

²⁴⁰ Tekeli, **Türkiye'de İç Göç**, s. 16.

hızlanmasıyla birlikte reaksiyon artmış ve aşırı kentleşme yargısıyla karşılaşmıştır. Bu yargılara ulaşmakta iki yol izlendiği görülmektedir. İlkinde, Avrupa'nın sanayileşme ve kentleşmesi ile üçüncü dünya ülkelerinin kentleşmesi karşılaştırılmaya çalışılmaktadır. İkincisi ise, kentlerde verimli olarak istihdam edilemeyen nüfusun oranını bir ölçüt olarak kullanmaktır. İlkinde, Avrupa'nın sanayileşirken tüm dünya pazarını kullandığı, İkinci Dünya Savaşı sonrası sanayileşen ve kentleşen ülkelerin ise bu olanaktan yoksun olduğu gözler önüne serilmekte, burada bir karşılaştırma yapmanın adil olmadığı ifade edilmektedir. İstihdam niteliğine bakarak ortaya atılan yargıların ise kırsal kesimdeki açık ve gizli işsizlik ile eksik istihdam olgularına değinmediği için yetersiz kaldığı öne sürülmektedir.

Üçüncü sorun alanı, göç ve kentleşme ilişkisinde kente göç edenlerin yeni yaşam yerlerine uyum sağlayıp sağlamadığı üzerinedir. Bu durum, kentleşmesini büyük ölçüde tamamlamış, göçün kentlerden kentlere yaşanmaya başladığı toplumlarda bir sorun alanı olarak nitelendirilmezken, buna karşılık köylü nüfusun çözümlenerek kentlere yöneldiği toplumlarda ya da dönemlerde büyük bir sorun alanı olarak görülmüştür. Köylü nüfusun kente gelmesi ve çalışmaya başlamasının kente uyum kazandığı anlamına gelmediği, kültürel bir değişim geçirmesi ve kentli yaşam biçimine akredite olarak kentin fırsatlarından yararlanmaya başlamasının gerekli olduğu ifade edilmiştir.

Özellikle ülkemiz gibi geç sanayileşmeye başlamış ve kentleri kısa zamanda yoğun göç alan ülkelerde, kırdan kopan insanlar bir anlamda bu sürece hazırlıksız yakalanarak köylerini kentlere taşımışlardır. Kentsel alanlar, kentsel meslekler ve kurumlar bu hızlı göç karşısında yeni gelenleri sindirememiş, çözümü de yeni kitleyi kentin dışına itmekte görmüşlerdir. Kentle bütünleşememe sorunu olarak ortaya çıkan bu toplumsal kriz hali, kısa vadede bir çözüme kavuşmamakta, soruna birkaç nesil içinde uyum sağlanmaya çalışılmaktadır.²⁴¹

Bütünleşme (integration) sorunu olarak ortaya çıkan bu son durum, kentlerin toplumsal yapısında heterojen bir nüfusu ve işlevi belirli olmayan bütünleşememiş grupların varlığını ifade etmektedir. Bununla birlikte, bu sorunu aşabilmek için toplumsal yapıların kendine has kurumlara ve mekanizmalara sahip olduğu söylenebilir. Sanayi öncesi toplumlarda bu görevi üstlenen en belirgin kurum geniş

²⁴¹ Kemal Görmez, **Kent ve Siyaset**, Gazi Kitabevi, Ankara, 1997, s. 19.

ailedir. Topraktan kopmayla başlayan büyük yapısal değişme, sanayileşmekte olan toplumların kentlerinde bütünleşememe sorunları yaşayan grupları biriktirmektedir. Bu gruplar arasında sorunun çözümü adına en güçlü yapı aile olarak telakki edilmektedir.²⁴²

2.6.2. Kentleşme ve Göç İlişkisinin Mekânsal Yapıya Etkileri: Gecekondular

Göçün kentsel alanda ortaya çıkardığı toplumsal yapı uyumsuzlukların bir başka alandaki tezahürü ise kentin mekânsal yapısı olmaktadır. Burada mekânsal yapıya ilişkin değişikliklerin toplumsal yapıdaki farklılaşmanın bir sonucu olduğu çıkarılabilir. Çünkü göç ile kente gelen insanlar, kentin nevi şahsına münhasır özelliklerine yabancılık sorunu yaşamışlar ve bu sorunların odağında da kırsal alanlarda sahip oldukları geleneksel yaşayış tarzlarını devam ettirme isteğini bulundurmışlardır. Dolayısıyla gelenek ile modernliğin çatışmasına sahne olan kentler, bu çatışmanın bir sonucu olarak gecekondu bölgelerini ortaya çıkarmışlardır.

Göç ve kentleşme süreci bağlamında, kırsal alanlarda ikamet eden kimseler daha iyi yaşam koşullarına sahip olmak maksadıyla, çocuklarıyla birlikte kentlere göç etmişler, kentlerde belirli bir işe sahip olamamak ve gelir sıkıntıları yüzünden barınma ihtiyaçlarını en kolay, hızlı ve ekonomik şekilde karşılama yoluna gitmişlerdir. Bunun sonucu olarak, genellikle devlet arazilerine ya da başkalarının mülkiyetinde bulunan arazilere hukuksal düzenin dışına çıkarak konut inşa etme sürecine girmişlerdir. Bu doğrultuda, başkalarından mümkün olduğunca gizlenerek yapılan ve duvarların üstüne bir gecede çatı konmasıyla ortaya çıkan barınaklara gecekondu denilmiştir.²⁴³

Tarihsel süreçte gecekondu, on dokuzuncu yüzyılda ve yirminci yüzyılın başında, az gelişmiş ve gelişmekte olan üçüncü dünya ülkelerinin iktisadi ve toplumsal yapısında ortaya çıkan değişimlerle hızlanan kırsal göçlerin bir sonucudurlar. Bu değişmeler, toprağın kullanım biçimi ile üretim ve mübadele sistemlerinin toplumsal yapıları zayıflatması sonucunda gelişmişlerdir. Üçüncü dünyanın kentlerinde yükselen gecekondu ile sonuçlanan kırsal göçlerin arkasında yatan en büyük tarihsel neden, ticaretin büyümesi, para ekonomisinin yükselmesi ve

²⁴² Kıray, **Kentsel Bütünleşme**, s. 66.

²⁴³ Birsen Gökçe, **Gecekonduların Geneliği**, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1976, s. 10.

tarımsal üretimin pazarlara açılması ile mübadele ve hizmet kapısı olan kent merkezlerinin geleneksel toplum yapılarını aşındırarak çözümlere sebebiyet vermesidir.²⁴⁴

Bu çözümlerle hızlanan kırsal göç, üçüncü dünya ülkelerinin birçoğunun büyük kentlerinde gecekondular olgusunu ortaya çıkarmıştır. Örneğin; Meksika’da “jacale”, Panama’da “rancho”, Brezilya’da “macambo”, Arjantin’de “favela” ve Hindistan’da “bustee” gibi isimlerle gecekondular benzer koşullar içinde, benzer nedenlerle görülmektedirler. Bu eksende gecekondular, göç ve kentleşme ilişkisi bağlamında köylerden kentlere yönelen nüfus akınlarının ve ilgili ülkelerin toplumsal, ekonomik gelişme düzeylerinin doğrudan bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadırlar. Toplumsal ve ekonomik ilişkiler tabanında, gelişmekte olan ülkelerin kentlerinde kırsal göç ile gelen nüfusu karşılamakta yetersiz kalan konut arzı, göç ile gelen nüfusu çözüm olarak gecekondular yapmaya itmektedir.²⁴⁵ Sorunun kaynağında ise mezkûr ülkelerin kentleşmelerinin sanayileşmeyle orantılı olarak gelişemiyor olması yatmaktadır. Bu orantısızlık da, kentlerde biriken nüfusun ihtiyacı olan konutların gerek kamu gerekse özel kuruluşlarca yeterince sunulamıyor olmasıyla ilişkilendirilmektedir.

Kır-kent ikileminde gelenekten modernliğe bir geçiş sürecinin yansıması olan gecekondular, sanayileşme ve buna bağlı olarak gerçekleşen kentleşmeyi de içeren modernleşme sürecinin eksik ve aksak bir yönünü oluşturmaktadır. Bu eksiklik ve aksaklıklarla sürece devam eden üçüncü dünya ülkelerinde kentlere göç edenlerin sanayi işçisi olmaları gerekirken, bundan yoksun kalarak kendi başlarına hayatta kalma stratejileri geliştirmek zorunda kalmışlardır. Kendi başlarına geliştirdikleri stratejiler sonucunda düzenli bir gelirden yoksun olmaları ise onları düzenli bir gelire sahip olunabilecek konutlardan mahrum bırakmıştır. Bu ülkelerin hükümetleri, konut üreterek veya konut üretecek imkânları tesis ederek yardımcı olamadığı bu büyük kitlelere, kamusal arazileri denetimsiz bırakmak suretiyle zımni bir destek vermiştir. Fakat bu destek beraberinde, planlı olmayan düzensiz bir kentleşmeyi getirmiştir. Daha sonraları göze çarpmaya başlayan bu düzensizlik ise çeşitli planlar hazırlanarak çözülmeye çalışılmıştır.²⁴⁶

²⁴⁴ Kemal H. Karpat, **Türkiye’de Toplumsal Dönüşüm**, (Çev., Abdülkerim Sönmez), İmge Kitabevi, Ankara, 2003, s. 40.

²⁴⁵ Keleş, **Kentleşme Politikası**, s. 498.

²⁴⁶ Şahin, s. 279.

Bütün üçüncü dünya ülkelerinde kırdan kente göç eden göçmenlerin toprağı ele geçirme, kendi konutlarını tasarlayıp inşa etme ve nihayetinde bunları büyütmeleri ciddi bir benzerlik içerisinde göstermektedir. Bu davranışı harekete geçiren neden, ev yokluğuyla birleşen yüksek kiralara varlığıdır. Hükümetlerin; toplumsal bir umursamazlık, planlanma deneyiminin eksikliğinden ya da toplumun refahını yükseltmekten ziyade sanayileşme ve savunmaya ayrılan kaynaklarının fazlalığı nedeniyle güçlü bir konut politikasına sahip olamayışı bu durumu daha da çözülemeyen hale getirmiştir. Bu nedenlerle gelişen gecekondu yapımları; konut ve inşa becerisi, cemaat ruhu, girişimcilik ve kar güdülerinin bir arada uyum içerisinde işlemesiyle gerçekleşmektedir. Kentlerde boş bir arsaların sahipsiz olduğunun bilgisi uzun yoklamalar neticesinde elde edilmekte, daha sonra bu arsaların üzerine birkaç konut inşa edilmekte ve bunlar parselenmektedir. Eğer bu araziler başkalarını da barındıracak büyüklükte ise daha önce buraları parselleyenler tarafından akraba ve tanıdıklarına satılmaktadırlar. Bu nedenle, kente yeni gelmiş olanlar kendi başlarına hemencecik gecekondu yerleşimi kurmamışlar, daha önce gelenlerin açtığı yoldan devam etmişlerdir. Bundan dolayı, gecekondu bölgeleri daha çok akrabalık ve hemşehrilik ilişkisi içinde olan bireyleri barındırmaktadır.²⁴⁷

Gecekonduların ne olduğu, hangi ülkelerde ve nasıl ortaya çıktığına ilişkin sunulan bilgilerden sonra, gecekonduların toplumsal ve mekânsal düzende yarar ve zararlarının varlığından söz etmek faydalı olacaktır. Faydalarından söz etmek gerekirse; ilk olarak gecekondu, bahsi geçen ülkelerde devletin ve serbest pazar ekonomisinin unsurlarının sunmakta zorluk çektiği konut ihtiyacında ortaya çıkan bir eksikliğin giderilmesine imkân tanımaktadırlar. Bu haliyle, kentlere göçen çok sayıda bireye barınma şansı tanımışlardır. İkinci olarak gecekondu, gerek ilk gelenlerin daha sonra gelenlere olan yol göstericiliği, gerekse göç öncesi sahip olunan kırsal alanlardaki birincil ilişkilerin varlığının kentte gecekondu bölgeleri içinde yaşatılması sayesinde güçlü bir yardımlaşma ve dayanışma ortamının tesis edilmesine zemin hazırlamışlardır.²⁴⁸ Bu durum gecekonduların diğer bir faydası olan tampon mekanizması görevi görmeleriyle açıklanmıştır. Böylece kentlere göç ile gelen insanlar, kentin sahip olduğu farklı toplumsal ilişkiler karşısında gecekonduların tampon görevi görmesi sayesinde travmalara maruz kalmadan yumuşak bir geçişle uyum sağlama imkânına sahip olmuşlardır. Gecekonduların bir

²⁴⁷ Karpat, ss. 58-59.

²⁴⁸ Keleş, **Kentleşme Politikası**, s. 505.

başka faydası, kente çeşitli umutlarla gelmiş insanların umduklarını bulamamaları karşısında toplumsal bir krize sebebiyet vermemeleri yönündeki engelleyici işlevi olmuştur. Bu ekseninde daha önce kent kuramlarında ifade edilen, Marksist ve Neo-Markist yazının ileri sürdüğü bir görüş olan, kentsel hizmetlerin toplu tüketim hizmetleri olduğu ve bu hizmetlerde ortaya çıkabilecek bir eksiklik hizmetten mahrum kalanlarca hoş karşılanmayarak toplumsal tepkilere neden olacağı inancı, gecekondu sayesinde bastırılabilmiştir.²⁴⁹ Bu bakış açısından gecekondu, toplumsal devrimle sosyalist devlete giden yolu engelleyerek devrim sübabı görevi üstlenmişlerdir.

Bunların yanında, gecekonduların bazı zararlarının var olduğu kabul edilmiştir. Bu zararların ilki, gecekonduların devletin ya da bireylerin mülkiyetinde olan arazilerin üzerine yapılması nedeniyle, kamusal ve özel mülkiyetin talan edilmesi şeklinde ortaya çıkmaktadır. Bu durum kamu düzeninde ciddi zafiyetlerin ortaya çıkmasına neden olmakta ve güvenlik ihtiyacı zemininde var olan devletlerin bu rollerinde yaşadıkları başarısızlıkları ortaya koymaktadır. Bunların yanında bir diğer zarar ise gecekonduların sakinlerinin içerisinde buldukları yaşam standartlarının düşüklüğüdür. Özellikle ilk başlarda insan onuruna yakışır bir hayat sunmaktan uzak olan bu alanlarda su, elektrik ve doğal gaz gibi temel gereksinimler sunulamamış, böylece sağlık açısından ciddi sıkıntılar baş göstermiştir. Bu gibi durumlar nedeniyle bu bölgeler “yoksulluk yuvaları” olarak anılmışlardır. Bir başka olumsuz durum ise gecekondu kuruluş aşamasından sonra, zaman geçtikte alınır satılır bir ticari taşınmaz mal haline gelmiş olmalarıdır. Bu sebeple daha çok alan istila edip, gecekonduların sahibi olanlar bunları zamanla yeni gelenlere pazarlama eğilimi içinde olmuşlar ve bu durumu zenginleşmenin bir yolu olarak görmüşlerdir. Ayrıca gecekonduların siyasiler tarafından oy deposu olarak kabul edilip, uzun vadede kronik sorunlara yol açacak popülist politikalara ev sahipliği yapmaları da bir başka olumsuzluk olarak öne çıkmaktadır.²⁵⁰

Bu bilgiler, toplumsal ve mekânsal zeminde göç ve kentleşme olgularının etkilerini genel bir kapsayıcılık ilişkisi içinde gözler önüne sermiştir. Bununla birlikte, daha sonra incelenecek olan Türkiye’de planlı dönem öncesi kentleşme olgusunun incelenmesine de ışık tutacak mahiyettedir.

²⁴⁹ Şahin, s. 281.

²⁵⁰ Şahin, ss. 281-282.

2.7. KENTLEŞME POLİTİKASI

Kentleşme politikasının ne olduğu sorusuna cevap vermeden önce, kavram olarak politikanın izahını yapmak yerinde olacaktır. Kökeni itibariyle politika sözcüğü, eski Doğu uygarlıklarında devlet yönetimiyle ilgili işleri tanımlamak üzere kullanılmıştır. Bunun yanında bir terim olarak politika, Yunanca polis, politeia, politica ve politike gibi sözcüklerden ileri gelmektedir. Polis, site, kent, yöre; kenti oluşturan yurttaşların toplantısı anlamına gelmektedir. Oxford İngilizce Sözlük'te politika, "hükümet etme bilim sanatı; bir devletin biçimi, örgütlenmesi, yönetimi ve devletin diğer devletlerle ilişkilerinin düzenlenmesi" şeklinde tanımlanmıştır.²⁵¹ Ayrıca Yayla ise, politikayı "bir birey, grup, şirket veya hükümet tarafından benimsenen bir eylem planı" olarak ifade etmiştir.²⁵²

Bir eylem planı olarak kabul edilen politikanın kentleşme süreciyle olan ilişkisi ise daha çok devletin tasarrufu altında işlemektedir. Çünkü devlet, varlığının bir sonucu olarak kentleşmenin yönünü ve niteliğini kontrol altında tutmak istemektedir. Bu anlamda kentleşmenin ağırlıklı olarak kırdan kente yönelen nüfus hareketi olduğu telakki edildiğinde, devletin bu nüfus hareketinin yönünü ve niteliğini belirleyebilmek için uygulayacağı farklı politikalar akla gelmektedir. Bu politikalar, öncelikle hükümetlerin içsel tasarrufları neticesinde gerçekleşebileceği gibi, dünyadaki genel eğilimlerin etkisiyle dışsal olarak da belirlenebilmektedir. Daha doğrusunu söylemek gerekirse, dünyada kırsal nüfusun kentler tarafında emilmeye başladığı Sanayi Devrimi'nden bu yana Avrupa'da sanayileşmeyle birlikte kentleşme eğilimleri yükselirken, kentleşme ile sanayileşme birbirinin mütemmim cüzü gibi görülmeye başlanmıştır. Bu süreci ilk olarak yaşayan Avrupa ülkeleri daha çok iç politikalarının gerekleri ölçüsünde kentsel hareketlere yön vermişlerdir. Fakat bu sürecin dışında olan ve sanayileşmeyle geç tanışan ülkelerde ise kentleşme politikaları, öncelikle kentleşme sürecini daha önce yaşamış ülkelerin politikaları doğrultusunda dış kaynaklı olarak, daha sonra da kendi politik çıkarları doğrultusunda iç kaynaklı olarak belirlenmiştir. Bu ülkelerin iç kaynaklı kentleşme politikalarının temelinde ise sanayileşmek için kentlileştirmek düşüncesi yatmaktadır. Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin kentleşme politikalarının temelinde yatan bu hedeften dolayı, kentleşme hızına yetişememiş bir sanayileşme

²⁵¹ Bekir Parlak, **Kamu Yönetim Sözlüğü**, MKM Yayıncılık, Bursa, 2011, s. 643.

²⁵² Atilla Yayla, **Siyasi Düşünce Sözlüğü**, Liberte Yayınları, Ankara, 2003, s. 175.

hızıyla karşılaşılmakta ve böylece kentlerde sosyal, ekonomik ve siyasal krizlerin doğmasına yol açılmaktadır.

2.7.1. Farklı Ekonomik Sistemlerde Kentleşme Politikaları

Kentleşme politikaları üzerinde devletlerin ekonomi politikalarının belirleyici bir rol üstlendiği aşikârdır. Dolayısıyla, kentleşme politikalarının yukarıda bahsedilen içsel yönünü tanımak adına iktisadi sistemler ile kentleşmenin analizinin iyi irdelenmesi gerekmektedir. Bu hedef doğrultusunda, dünya üzerinde genel olarak iki farklı ekonomik sistemin varlığından söz edilebilir. Bunlardan ilki ve yaygın olanı, piyasa mekanizması çerçevesinde işleyen kapitalist ekonomik sistem, diğeri ise her şeyin sıkı bir planlamaya tabi olduğu devletçilik prensibiyle işleyen sosyalist ekonomik sistemlerdir.

2.7.1.1. Kapitalist Sistemlerde Kentleşme Politikaları

Üretim araçlarının özel mülkiyette olduğu kapitalist sistemlerde kentleşme politikaları, piyasa ekonomisinin işleyişi neticesinde şekillenmektedir. Piyasa ekonomisi, “birbirinden bağımsız olarak hareket eden çok sayıda tüketici ve üreticiden meydana gelen, fiyat mekanizmasına dayalı bir mübadele ekonomisi” olarak tanımlanmaktadır. Piyasa mekanizmasında arz edilecek, yani üretilecek mal ve hizmetler talep tarafından belirlenmektedir. Başka bir ifadeyle hangi mal ve hizmetlerin üretileceğine tüketiciler karar vermektedir.²⁵³ Bu anlamda piyasa mekanizmasının hâkim olduğu kapitalist ekonomik sistemlerde devletin kentleşme sürecini etkileyecek müdahalelerden kaçınması esastır.

Herhangi bir müdahalenin olmamasıyla öne çıkan kapitalist ülkelerin kentleşmesinde çoğunlukla düzensiz, plansız ve denetimsiz bir kentleşmenin varlığı söz konusudur. Denetim ve plan, daha çok, kentleşme hareketinin sonuçlarına yöneliktir. Ekonomi ve toplumsal gelişmenin bir plana bağlanmamış olması nedeniyle, köyden kente göçü bir plan çerçevesinde değerlendirebilmek mümkün değildir. Bunun sonucu olarak, ülkenin bir ya da birkaç kenti aşırı derecede büyüme eğilimi göstermekte ve megakent niteliği kazanmaktadır. Sanayileşmiş kapitalist

²⁵³ Müfit Akyüz ve Nesrin Ertel, **Ansiklopedik Ekonomi Sözlüğü**, Dünya Yayınları 42, İstanbul, 1990, s. 282.

ülkelerde bu durum kalkınmanın bir ölçüsü olarak lanse edilmekte ve bir ölçüde gerçeği de yansıtmaktadır. Fakat sanayileşmemiş ya da eksik sanayileşmiş kapitalist ülkelerde, bir ya da iki kentin aşırı derecede büyümesi, hem kendi işlevlerinin gereği gibi yapılamaması bakımından hem de bölgesel dengesizlikleri körüklemesi bakımından önemli sakıncalar üstlenmektedir. Ülkenin bütünleşmesini geciktiren bu durum toplumsal ve siyasal huzursuzlukların temel kaynağı olmaktadır.²⁵⁴

Kapitalist sistemlerde piyasanın işleyiş mekanizması içinde kentsel mal ve hizmetler öncelikle özel sektör tarafından yerine getirilmeli, bu durum sağlanamıyorsa kamu tarafından üstlenilen kentsel mal ve hizmet özel sektör mantığı çerçevesinde işletilmelidir. Bu duruma bir örnek olarak İngiltere’de 2003 yılından itibaren uygulamaya konulan trafik sıkışıklığı ücreti verilebilir. Burada yoğun trafik sıkıntısının ve bununla ilişkili olarak hava kirliliğinin önüne geçmek için belirli saatlerde trafiğe çıkan sürücülerden ücret alınması yolu benimsenmiştir. Bu şekilde, trafiğin tamamen kamusal bir hizmet haline getirilmesi yerine ara bir formül geliştirilmeye çalışılmıştır.²⁵⁵

2.7.1.2. Sosyalist Sistemlerde Kentleşme Politikaları

Piyasa mekanizmasının aksine sıkı bir planlama anlayışı çerçevesinde ekonomiyi kontrol altında tutmayı içeren ve düşünsel temelleri Marx, Engels ve Lenin tarafından atılan sosyalist sistemde, toplum ile kentleşme arasındaki ilişkinin tarihsel bir gelişmenin sonucu olarak ortaya çıkmış belirli bir üretim biçiminin işlevi olduğu varsayılmaktadır. Bu sistemlerde üretim araçları hiçbir şekilde özel mülkiyete konu olmamakta, bu konuda hareket kabiliyeti devletin tasarrufu altında olmaktadır.²⁵⁶

Devletçi ekonomik mekanizmanın hâkim olduğu ve her şeyin merkezden planladığı bu sistemde, kentler de bu ölçüde şekillendirilmeye çalışılmıştır. Merkezi planlama örgütü, nerelerde kentlerin kurulacağına, kentlerin niteliklerine ve bu kentlerde kimlerin yaşayacağına ya da kimlerin bir başka yerleşim yerlerine

²⁵⁴ Keleş, **Kentbilim İlkeleri**, s. 180.

²⁵⁵ Şahin, s.142.

²⁵⁶ Keleş, **Kentleşme Politikası**, s. 90.

taşınacağına karar verebilmiştir. Bununla birlikte kuramsal olarak ifade edilen bu hususlar uygulamada bazı güçlükleri ortaya çıkarmıştır.²⁵⁷

2.7.1.3. Karma Sistemlerde Kentleşme Politikası

Bir üçüncü yol düşüncesi olarak karma sistem, özel yatırımlar ve özel teşebbüsün yanında kamu yatırımları ve teşebbüslerinin de önemli bir yer işgal ettiği, bunun yanında devletin ekonomik faaliyetlere farklı yönlerden müdahalelerde bulunduğu bir düzeni işaret etmektedir.²⁵⁸ Bu düzende kamu yatırımları aracılığıyla ekonomik kalkınmaya hız verilmek istenmekte, bu doğrultuda sosyal ve verimli altyapı ile üstyapı yatırımlarına ağırlık verilmektedir. Karma ekonomik sistemlerde yapılan iktisadi planlar kamu yatırımları için emredici bir nitelik taşımakta, özel yatırımlar açısından ise kısıtlayıcı ve yol gösterici bir usul izlemektedir. Karma sistemlerde iktisadi planları hazırlayan planlama teşkilatları, demokratik kurallar çerçevesinde ekonomik tedbirlerin alınmasında son söz mercii değil, genellikle tavsiye kararları alan danışma organları hüviyetindedir.²⁵⁹

Bu kapsamda özellikle sosyal demokrat partilerin iktidara geldikleri batılı kapitalist ülkelerde piyasaya dayalı, fakat belirli düzeylerde müdahaleci politikaların uygulanmaya başlandığı görülmektedir. Kentleşme olgusu bu doğrultuda sadece piyasa koşullarına bırakılacak bir alan olarak görülmemekte, devletin de belirli konularda gerek emredici gerekse yol gösterici politikalar şeklinde müdahale etmesine sahne olmaktadır. Bu anlamda sert bir piyasa ekonomisinin var olduğu ülkelerde bile devletler, kentlerin planlı gelişmesini teşvik edici bir rol üstlenmekte, bu doğrultuda, doğal afet planları hazırlamakta, yerleşmeyi ve yapılaşmayı sıkı bir denetime tabi tutmakta, kentsel alanlardaki rantı sonlandırıcı tedbirler almakta ve çevre konusunda standartlar belirlemektedir.²⁶⁰

Daha sonraki bölümlerde analiz edeceği üzere, ülkemizde de ekonomi politikalarının kentleşme üzerinde belirleyici bir rolü olduğu söylenebilir. Özellikle sıkı bir planlamayla örülü devletçi ekonomik düzenin çözülmeye başladığı İkinci Dünya Savaşı sonraki yıllar, bu anlamda bir dönüşümün yaşanmaya başladığının

²⁵⁷ Şahin, s. 144.

²⁵⁸ Mükerrrem Hiç, **Kapitaliz, Sosyalizm, Karma Ekonomi ve Türkiye**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1970, s. 60.

²⁵⁹ Hiç, s. 79-80.

²⁶⁰ Şahin, s. 141.

habercisi olmuştur. Bu dönemden itibaren ekonomide karma sisteme geçilmiş ve kentsel alanlarda bir ölçüde piyasa ekonomisi işlemeye başlamıştır.

DEĞERLENDİRME

Genel olarak kavramsal düzeyde kentleşme olgusunun tanımının yapılmasıyla başlayan ikinci bölüm, kentleşmenin özellikleri, nedenleri ve ilgili kavramsal çerçeveyi ortaya koyarak, bu kavramın dünyada ve Türkiye’de gösterdiği gelişim çizgisini aydınlatmaya odaklanmıştır. Bu sebeple ilk olarak dünyada yaşanan kentleşme süreci ele alınmış, bu sayede Türkiye’de kentleşme süreci incelenirken gelişmelere daha bütüncül yaklaşılmasının zemini hazırlanmak istenmiştir.

Dünyada yaşanan kentleşme süreci incelenirken, kentleşmenin hız kazanmasının nüfus artışıyla olan bağlantısına dikkat çekilmiş, burada 1750 yılından sonra görülen hızlı nüfus artışlarının Avrupa’dan başlamak üzere kentlerin büyümesinde önemli bir rol üstlendiğinin altı çizilmiştir. Ayrıca, kentleşmenin ekonomik temelde gelişmiş ülkeler ile diğerleri arasında farklı bir görünüm sergilediği ortaya konulmaya çalışılmış, bu bağlamda Avrupa’da Sanayi Devrimi’nin sonucunda kentleşen yerleşim yerleri ile 1950’lerden sonra kentleşenler arasında farklıklar olduğu ifade edilmiştir. Son olarak dünyada kentleşmenin güncel durumuna ve geleceğine ilişkin tahminlere yer verilerek Türkiye’de kentleşme konusuna geçiş yapılmıştır.

Türkiye’de kentleşme süreci incelenirken, öncelikle kentleşme olgusunu ortaya çıkaran nedenlerin sınıflandırılmasına yer verilmiş, devamında ortaya çıkan kentleşmenin düzeyi, hızı, özellikleri ve sorunlarından bahsedilmiştir. Tüm bunlar yapılırken, yukarıda belirtilen gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler ayrımı üzerinde Türkiye’deki kentleşmenin öne çıkan tarafları değerlendirilmiş, özellikle sanayileşme kentleşme sürekliliği bağlamında dikkat çeken tespitler sunulmuştur. Ayrıca bu bölümde kentleşme ve göç ilişkisinin karşılıklı etkileşimleri ele alınmış, son olarak, gerek dünyada gerekse ülkemizde ortaya çıkan kentleşme hareketlerinin, kentleşme politikaları üzerinden siyasi ve idari bağlamda açıklaması yapılmıştır. Bu bölümde ele alınan konular ile, tezin bir sonraki bölümünde detaylı olarak incelenecek olan gelişmelerin neden sonuç ilişkisi içinde ve bütüncül olarak değerlendirilebilmesinin sağlanması hedeflemiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE’DE PLANLI DÖNEM ÖNCESİ KENTLEŞME OLGUSU: TARİHSEL GELİŞİM ÇİZGİSİ, SORUN ALANLARI, POLİTİKA VE SONUÇLAR

Kentleşme olgusu bağlamında altın çağ olarak nitelendirilebilecek olan 20. yüzyıl, özellikle gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelerde kırsal nüfusun kentlere yönelen yoğun göç dalgalarıyla şekillenen hızlı kentleşme sürecini beraberinde getirmiştir. Bu yüzyılda gerçekleşen İkinci Dünya Savaşı, tüm dünyada ekonomik, sosyal, siyasal ve kültürel yapılarda değişim ve dönüşüme giden yolun kırılma noktası olarak kabul edilmiş, dolayısıyla tüm bu yapılarla sıkı bir ilişki içerisinde olan kentleşme olgusunun da bu kırılmanın bir sonucu olarak hızlandığı düşüncesi genel olarak kabul edilmiştir.

Türkiye’de kentleşme olgusunun bu kırılmayla benzerlik gösterecek şekilde bir seyir izlediği aşikârdır. Bu seyir çizgisi içerisinde tez, tüm dünyada benzer niteliklere sahip ülkelerde, aynı zamanlı olarak hız kazanan kentleşme olgusunun Türkiye bağlamında hazırlanışı ve ortaya çıkışının altında yatan nedenleri dış ve iç saikler etrafında analiz etmeyi hedeflemekte, bu kapsamda da İkinci Dünya Savaşı sonrasında Planlı Döneme, bir başka deyişle hızlı kentleşmenin doğuş yıllarına ışık tutmayı hedeflemektedir.

Bu kapsamda tezin üçüncü bölümünde, Türkiye’de yaşanan mezkûr değişim yıllarının bütüncül olarak tahayyül edilebilmesi ve ön hazırlayıcı etmenlerinin ortaya çıkarılabilmesi için öncelikle 19. yüzyılı baz alarak, öncesi ve sonrası şeklinde ikili bir ayırımla Osmanlı Devleti’nden Cumhuriyet Türkiye’si’ne kentsel gelişimin temel dinamikleri ortaya çıkarılmaya çalışacaktır. Sonrasında ise Cumhuriyetin kuruluş yıllarından Planlı Döneme kadar olan süreç farklılaşan değişim, dönüşüm ve politikalar ekseninde kendi içerisinde alt dönemlere ayrılarak kente ve kentleşmeye bakan yönüyle ele alınacaktır. Tüm bunlar yapılırken, İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde değişen konjonktür ile hızlanan kentleşme süreci, dönemin gelişim çizgisi içinde ortaya çıkan nedenler, temel sorun alanları, politika ve sonuçlar bağlamında ayrıntılandırılacaktır.

3.1. OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E KENTLEŞMENİN TARİHSEL GELİŞİMİ

Türkiye’de kentleşme olgusu ele alınırken, öncelikle bu olgunun tarihsel kökenlerine inmek gereklidir. Neden sonuç ilişkisi içerisinde gerçekleşen bir olgu olan kentleşme sürecine daha bütüncül bir bakış açısıyla bakabilmek için, birbiriyle ilintili tarihsel süreçleri aydınlatmak, hatta bu anlamda dönemlere ayırarak kavramsallaştırmak oldukça yerinde olacaktır. Bu bağlamda Türkiye, birçok alanda köklü bir geleneği devraldığı Osmanlı Devleti’nden kentler ve kentleşme alanlarında da mirasçı konumunda olduğu için, Türkiye’de kentleşme sürecinin analizi, Osmanlı Devleti’nde her aladan ortaya çıkan radikal değişimlerin başlangıcı olan Tanzimat Fermanı’na endekslenecektir. Dolayısıyla belirli bir dönemlendirme dâhilinde, Osmanlı İmparatorluğu’ndan Türkiye Cumhuriyeti’ne kentleşme olgusu, Tanzimat Fermanı’nın öncesini ve sonrasını kapsayacak şekilde analiz edilecektir. Devamında, Cumhuriyet’in ilanından planlı döneme kadar geçen sürede kentleşme olgusu Türkiye’ye özgü nedenler, nitelikler ve sorunlar kapsamında irdelenecektir.

3.1.1. Osmanlı Devleti’nde Kentsel Gelişme

Osmanlı kentlerinde vuku bulan kentsel gelişme dinamiklerini anlayabilmek için öncelikle idrak edilmesi gereken husus, kentsel gelişmeyi artırıcı yönde etki sağlayabilecek olan ekonomik yapının analizidir. Ekonomik yapıdan kastedilen, toplumsal yapıda var olan üretim ilişkilerinin geçirmiş olduğu değişim ve dönüşümlerdir. Bu doğrultuda, çoğunluğu kırsal alanlarda yaşayan nüfusun üretim ilişkilerinde meydana gelen değişimlerden etkilenerek kentsel alanlara yönelmesi, Osmanlı kentlerinin statik yapılarının farklılaşmasına neden olan bir unsur olarak kabul edilmiştir. Dolayısıyla Osmanlı kentlerindeki hareketliliğin buradan yola çıkılarak incelenmesi; askeri, siyasi, ekonomik ve sosyo-kültürel alanlarda Batı endeksli modernleşme rüzgârlarının estiği bir kırılma dönemi olan 19. yüzyılın ikili bir ayrımla öncesi ve sonrası şeklinde sınıflandırılmasını gerekli kılmaktadır.

3.1.1.1. 19. Yüzyıl Öncesi Kentsel Gelişmenin Genel Görünümü

Osmanlı İmparatorluğu'nda kentler, siyasi-idari sistemin örgütlendiği, nevi şahsına münhasır unsurlarıyla yerel hizmetlerin idame ettirildiği ve devletin asli unsurlarının içerisinde barındırıldığı yerleşim yerleridir. Bu yerleri en iyi anlatan kurumlar ise taşra örgütlenmeleridir. Bu örgütlenmeler; ekonomik, sosyal, dini ve kültürel alanda birçok işlevin merkezi konumundadırlar.²⁶¹ Dolayısıyla, yönetim merkezleri ile devlet ve kırsal alanlar arasında alışverişin sağlandığı yerler olan kentler, özellikle de ordu için üretim merkezleri ve imparatorluğun “Osmanlılaştırılması” adına vazgeçilmez olarak kabul edilmişlerdir.²⁶² Ayrıca, Osmanlı'da kentleşmenin desteklendiği, fakat bununla birlikte kentlerin uzunca bir süre çok az değişime maruz kaldığı ve belirli dönemler dışında pek hareketlilik göstermediği ifade edilmiştir. Hareketlilikten kastedilen, kentsel nüfusun kırsal nüfus karşısında düşük ve sabit bir oranda artışıdır.

Bu anlamda, Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyo-ekonomik yapısının 17. yüzyıl başından 19. yüzyıl'a kadar geçen iki yüzyıllık sürede, toplumun durağan yapısının bir gereği olarak kentlerde de mekânsal bir hareketliliğe imkân tanımadığı kabul edilmektedir. Örneğin, devletin kuruluş ve yükseliş dönemleri olan 14., 15. ve 16. yüzyıllarda yeni mahallelerin kurulmasıyla gözlenen kentsel gelişme olgusu, 17. yüzyıl başlarında ulaştığı sınırlarını iki yüz yıllık bir süre boyunca neredeyse değiştirmeyerek 19. yüzyıla kadar korumuştur. 19. yüzyılın ortalarında itibaren bazı dış dinamiklerin tesiriyle, kentsel arazi kullanımına eklenen demiryolu, yeni ticaret merkezi, yönetici merkez, burjuva mahallesi ve göçmen mahallesi gibi yeni unsurlarla birlikte kentlerin çekim güçleri yükselmeye başlamış ve kentlerde gelişmeler gözlenmeye başlanmıştır.²⁶³

Osmanlı'da kentleşme olgusunun uzunca bir dönem tecrübe edilmemesinin arkasında yatan neden, devletin iyi işleyen bir toprak sistemine sahip olmasıyla açıklanmaktadır. Çünkü toprak sistemi, nüfusu kırsal alanlarda tutmayı başarmış, kentlerin nüfusunda olağan dışı artışlar görülmesini engellemiştir. Bu düzeni sağlayan örgütlenme ise toprağın ve tarımsal üretimin kontrol altına alınmasının aracı olan miri toprak rejimi ya da tımar sistemi olarak kabul edilmektedir. Bu

²⁶¹ Ökmen ve Parlak, **Yerel Yönetimler**, Kuram ve Uygulamada Küresel ve Ulusal Konular ve Sorunlar, Ekin Yayınevi, 4. Baskı, Bursa, 2015, s. 141.

²⁶² Maurice M. Cerası, **Osmanlı Kenti**, (Çev., Aslı Ataöv), Yapı Kredi Yayınları, 1999, s. 47.

²⁶³ Aktüre, s. 220.

sistemde, toprağın mülkiyeti devletin elinde kalmış, bireyler ise sadece topraktan yararlanma ve kullanım hakkı elde etmişlerdir. Kullanım hakkı sayesinde topraklar başıboş bırakılmamış, devletin askeri yapısına uygun olarak yıllık gelirlerine göre dirliklere ayrılmış ve gelirleri askeri görevleri yerine getirmek adına sipahilere bırakılmıştır. Sipahiler, toprağa bağlı ve soydan aktarılan bir askeri görevin temsilcileri; dirlikten yararlananlar ise babadan oğla aktarılan bir kiracılık ilişkisi içerisinde “reaya (köylü)” olarak adlandırılmışlardır. Hukuksal boyutta, “raiyet oğlu raiyettir” usulüne göre belirlenen bu reaya’nın bir kısım özgürlük alanları yasalarla sınırlanmıştır. Bu sınırlardan konumuz itibarıyla bizi ilgilendireni, vergi yükümlüsü çiftçinin bağlı olduğu tıardan ayrılmamak zorunda olması kuralıdır. Çünkü yasaya göre, tıardan ayrılmış olan reaya’yı tekrar toplayıp, toprağına getirmek -kanun-u kadim- eski bir yasadır.²⁶⁴

Buradan anlaşılmaktadır ki, Osmanlı İmparatorluğu’nda iyi işleyen bir tımar sistemi köylüyü toprağına bağlı kılmak adına işlevsel bir görev üstlenmiş, reaya ve sipahi ilişkileri bağlamında toprağın mülkiyetinin devlete ait olması da, mülksüzleşerek topraktan ayrılma ihtimali olan köylülüğü engellemiştir. Böylece Osmanlı’da kentler, iç göç sürecine maruz kalarak sıra dışı bir kentleşme olgusuna sahne olmamış, nüfusları ve sayıları statik bir yapıda seyretmiştir.

Osmanlı toplumunda zenginliği ortaya çıkaran üretim, büyük oranda tarımsal kaynaklardan sağlanmıştır. 17. yüzyıla kadar devletin bütçesi ile asker ve bürokratların giderleri için gereken gelirler, fetih olunan topraklardan alınan vergilerden elde edilmiştir. Bunlar, ya doğrudan işletilerek “has” toprakları olmuş ya da yukarıda ifade edildiği üzere bir askeri güç olan sipahiye verilerek tımar toprakları olmuşlardır. Fakat 16. yüzyılın sonlarına doğru devletin artan harcamalarına karşın fetihlerin durmasıyla birlikte, üretime ayrılacak ve vergi salınacak toprak yetersizliği baş göstermiştir. Çözüm olarak, devletin mevcut toprakları üzerinden elde ettiği üretim vergisinin yükseltilmesi gündeme gelmiştir. Bunun için de tımar zorunluluklarının yıllık vergiye dönüştürüldüğü iltizam sistemi teşmil edilmiştir. Böylelikle, tımar topraklarının kullanımında kazançtan saptanmış bir hisse karşılığında para tahsil etme yetkisi, sivil araçlar olan mütesellimler’e (vergi memuru) bırakılmıştır. Bu uygulama, bir yandan topraktaki düzeni sağlayan yerel unsur olan sipahilerin topraktan uzaklaşabilmelerinin önünü açarken, bir yandan da

²⁶⁴ Sencer, s. 45.

yeni kurulan aracı-tahsildar ilişkileriyle kırsal bölgelerde yaşayanlar üzerinde göç ile sonuçlanabilecek istismarların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Dolayısıyla, hem yüksek sınıflar-sipahi- hem de kırsal bölgelerden göç edenler-reaya- artan yasaklar ve vergi baskısı sonucunda kentlere akın etmişlerdir. Bunun sonucunda Osmanlı'da kentleşme hareketi başlamış, kentler işlevleri bakımından artış göstermiş ve karmaşıklaşarak bölümlere ayrılmışlardır.²⁶⁵

16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren görülmeye başlanan, askeri ve dış ekonomik etmenlerin zorlamasıyla parasal sorunların çözümü için devletin aynı olarak ödenen ve yerinde hizmete dönüştürülen tımar gelirlerini peşin para karşılığında iltizam'a devretmesi, dirliklerin spekülasyona konu olması sonucunu doğurarak topraktaki geleneksel ilişkilerin çözülmesi süreci başlamıştır. Bu çözülme süreci, devletin kontrolü ve sahipliğindeki miri topraklarının özel mülkiyete konu olmasıyla ilişkilendirilmiştir. Tüm bu gelişmeler, köylünün topraktan uzaklaşması ve yerine büyük çiftliklerin kurulmasıyla sonuçlanmıştır. Büyük çiftlik sahipliği ise, etkisi günümüze kadar uzanan zengin toprak sahibi ağa sınıfı ile topraksızlaşarak ırgatlaşan köylülerin ortaya çıkmalarına neden olmuştur.²⁶⁶

Bununla birlikte, geleneksel toprak sisteminde ortaya çıkan bu dejenerasyon neticesinde, 16. yüzyıl sonlarında başlayan ve 18. yüzyılda daha da yoğunlaşarak devam eden kırdan kente göç hareketi, gerek büyük çiftliklerin yaygın bir yapıya ulaşamayışı gerekse de Çiftbozan Resmi'nin varlığıyla pazara dönük üretimin istenilen boyutlara taşınamaması nedeniyle hızlı kentleşmeyi ortaya çıkaracak bir aksiyonu yakalayamamıştır.²⁶⁷

Kentleşmenin ortaya çıkışında önemli bir husus olan nüfus artışının bu dönem geçirmiş olduğu değişim, konunun aydınlatılmasına katkı sağlayacaktır.

Tablo 8: Osmanlı İmparatorluğu'nda 15. Yüzyıl ile 19. Yüzyıl Arası Nüfus Verileri

Yıl	Müslüman Nüfus (Milyon)	Gayrimüslim Nüfus (Milyon)	Anadolu'nun Toplam Nüfusu (Milyon)	İmparatorluğun Toplam Nüfusu (Milyon)
1483	4,5	1,5	6	12
1600	5,5	1,5	7	27
1715	6	2	8	28
1815	8	2	10	30

Kaynak: Aktüre, s. 20.

²⁶⁵ Cerası, ss. 47- 49.

²⁶⁶ Sencer, s. 46.

²⁶⁷ Sencer, s. 48.

Tablo 4 incelendiğinde, 17. ve 19. yüzyıllar arasında kalan zaman diliminde Anadolu’da nüfus artışının % 15’den fazla olduğu görülecektir. Özellikle 1715-1815 yılları arasında artış % 25’lere ulaşmıştır. Bu durum, devletin göçebe olan halkı yerleşik hale getirmek için 17. yüzyıldan itibaren sistemli ve planlı iskân politikaları geliştirmesine neden olmuştur. Bu yönde atılan adımlar ise kentsel yapıyı doğrudan ya da dolaylı olarak etkilemiştir. Yine bu dönemde tımar sistemin bozulmasıyla başıboş kalan reaya’nın bir kısmının içinde olduğu Celali İsyanları’nın patlak vermesi, kente göçün artmasıyla sonuçlanacak kırsal alanlarda güvensizliğin hâkim olmasına neden olmuştur. Dolayısıyla, toplumsal yapıda 16. yüzyılın ortalarından itibaren meydana gelen dönüşümler, kentlerin işlevsel yapılarında 17. yüzyılın başından 19. yüzyılın ortalarına kadar sürdürülecek farklı bir denge noktasını tesis etmiştir.²⁶⁸ Kısacası, toplumsal yapılarda iktisadi nedenlerle meydana gelen bozulmaların, 16. yüzyıl sonundan 19. yüzyılın ortalarına kadar kentsel alanlar üzerinde sınırlı ve dengeli bir kentsel gelişmeye neden olduğu söylenebilir.

Osmanlı kentlerinin tarihsel yapısında her dönem ayrıcalıklı bir sınıfın varlığı söz konusudur. 16. yüzyıl sonlarından 19. yüzyıl başlarına kadar ayrıcalıklı olan sınıfın, tımar sisteminin bozulmasından sonra uygulanmaya başlayan iltizam sistemiyle vergi toplayıp zenginleşerek sorumlu olduğu bölgede “ayan” olarak anılan kimseler olduğu durumu ile karşılaşılmaktadır. Bu dönemde ayanlar, devletin içinde kentleşmeyi teşvik eden ve onu garantileyen kahramanlar olarak görülmüşlerdir. Bunu ise anıtlar ve büyük anıtsal kompleksler yaparak, kent kurumlarını sıkı takip altında tutarak ve nüfusu bir yerden bir yere taşıyıp yerleştirmeyi belirli bir kentleşme politikası içinde planlayarak sağlamışlardır.²⁶⁹

Tüm bunların yanında, Osmanlı kentlerinde kente özgü tutum ve davranışlarla bütünleşmeyi sembolize eden kentlileşme olgusunun bulunmadığı ifade edilmiştir. Çünkü kentlerin sahip olduğu imaret sistemi ve güçlerin tek elde toplanmasıyla somutlaşan kadılık kurumunun varlığı kentlilik bilincinin oluşmasına engel olmuştur. Bununla birlikte, Osmanlı kentlerinde kentlileşme olgusu yerine mahallelik bilincinin güçlü bir kurum olduğu görülmüştür.²⁷⁰

²⁶⁸ Sencer, s. 48.

²⁶⁹ Cerası, s. 20.

²⁷⁰ Tekeli, **Türkiye’de Kentleşme Yazıları**, Turhan Kitabevi, Ankara, 1982, s. 26.

3.1.1.2. 19. Yüzyıl'da Kentsel Gelişmenin Genel Görünümü

Osmanlı'da her alanda reform rüzgârlarının estiği bir dönem olan 19. yüzyılın günümüze akseden yönleriyle kentler üzerinde de farklı boyutlarda yeni gelişmeleri ortaya çıkarması, dönemin üzerinde durulması gereken yönünü oluşturmuştur. Bu yüzyıl, imparatorluğun yapısında ortaya çıkan siyasi, askeri, iktisadi ve toplumsal değişim ve dönüşümlerin kentler ve kentleşme konularında da söz sahibi olmasıyla belirginleşmiştir.

Osmanlı'nın ekonomik yapısında yaşanan değişim, Avrupa'da kapitalizmin gelişmesiyle gerçekleşen Sanayi Devrimi'nin ülkenin iç yapısına olan etkisi sonucunda dönüştürdüğü toplum yapısında aranmalıdır. Avrupa'dan gelen başkalaştırma rüyaları, devletin üretim teknolojisinin artmasına değil, daha çok ulaşım teknolojisi ve dış ticaretin değişmesi üzerinedir. Bu doğrultuda, ilk aşamada Avrupa kapitalizmi, gıda ve hammadde talep ederek Osmanlı tarımsal üretimini dış pazara odaklamaya çalışmış, bunun neticesinde Avrupa sanayi malları imparatorluğun geleneksel üretimiyle rekabet ederek iç pazar alanını daraltmış ve dışa bağımlı hale getirmiştir. Daha ileri aşamada Avrupa, kapital ihraç ederek alt yapı yatırımlarıyla imparatorluğu yarı sömürge haline getirmiştir. Bu anlamda mülkiyet ve servet, pazara tek hâkim güç olan piyasa mekanizmasına bırakılmış, bu da toplumda tabakalaşmanın yolunu açmıştır. Ayrıca, ekonomik yapının değişimiyle birlikte sınıfsal yapıda da bazı değişiklikler yaşanmış, tımar sisteminin çözülüşüyle güçlenen ayanlar ve askeri sınıf üyesi merkezi yöneticiler artık doğrudan artı ürüne el koyamamış, bunlar sultanın maaşlı bürokratları haline gelmişlerdir.²⁷¹

Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyıl boyunca gerek nüfus gerekse kentleşme hızı dikkate değer bir artış göstermiştir. Nüfusun artışı üzerinde iki etmen rol oynamıştır: İlki, az da olsa doğum oranlarında meydana gelen artış, diğeri ise imparatorluğun sürekli toprak kaybederek küçülmesidir. Kaybedilen topraklarda yaşayan halk sürekli olarak geri çekilmek suretiyle kalan topraklarda birikmeye başlamıştır. 19. yüzyıl boyunca Anadolu'nun sadece nüfusu artmamış, bunun yanında kentleşme oranı da sürekli artmıştır. Bunun arkasında, başlangıçta ifade edilen, ülkenin dış pazara açılması ve ulaşım teknolojilerindeki ilerlemeler gibi değişimler yatmaktadır. Bu anlamda, Anadolu kentli nüfusu 16. yüzyılda % 8-9

²⁷¹ Tekeli, **Türkiye'de Kent...**, s. 27.

düzeylerinden, % 25 düzeyine kadar artış göstermiştir. 17. ve 18. yüzyılda meydana gelen iç karışıklardan dolayı 19. yüzyıl başında 350 bine düşen İstanbul nüfusu, bu yüzyılın sonunda 1 milyona ulaşarak Anadolu'daki nüfusun % 27'sini kapsamıştır. Bununla birlikte, 16. yüzyılda bu oranın % 40 civarında olduğu kabul edilmiştir.²⁷²

19. yüzyılda görülen bu kentsel nüfus artışıyla birlikte kentlerin mekânsal dağılımında da farklılaşmalar gözlenmiştir. 16. yüzyılda içe dönük kentsel dağılım, bu yüzyılda Avrupa kapitalizmine eklemlenme sürecinin bir getirisi olan dışa açık ticaretin varlığıyla dışa dönük hale gelmiştir. Bu dönemde eski liman kentleri hızla büyümüş ve yeni liman kentleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Ayrıca, Anadolu'nun kıyı kesimlerinde görülen nüfus artışları, kentlerin sıra büyüklük dağılımını etkilemiştir. Anadolu'nun ikinci büyük kenti olan Bursa, bu dönemde bir liman kenti olan İzmir'e sırası kaptırmıştır. Birinci kent ile ikinci kentin nüfusu arasındaki oran, 16. yüzyıldaki 10 değerinden uzaklaşarak 5'e düşmüştür. İstanbul'un tek egemen kent olma özelliğinde ortaya çıkan zayıflama, imparatorluk içindeki artı ürünün denetlenme biçiminin değişmesine bağlı olarak gerçekleşmiştir.²⁷³

1800'lü yıllar, sadece kentlerin değil, aynı zamanda kırsal yerleşmelerin dağılımında da değişimleri beraberinde getirmiştir. 16. yüzyılda çok az sayıda olan ova köyleri, 17. ve 18. yüzyıl Celali İsyanları ve karışıklık dönemlerinde gözlenen "büyük kaçgun" ile iyice azalarak dağ köyleri haline gelmişlerdir. 19. yüzyılda liman kentleri aracılığıyla tarımın ticarete konu olması, ovalarda toprakların ekime açılmasına neden olmuştur. Bu durum, 19. yüzyılda göç dalgalarını kontrol etmek isteyen merkezi yönetimin, göçleri ovalarda tutmak için politikalar geliştirmelerine neden olmuştur. Bu sayede, ovalarda köy yerleşmelerinin sayısı ve nüfusu artmıştır.²⁷⁴

19. yüzyılda görülen bu değişimler, yalnız kentlerin mekânsal özellikleri bağlamında ya da oranlarında görülmemiş, kentlerin yönetimlerinde de ortaya çıkan gelişmelerle devam etmiştir. Bu değişimler; geleneksel Osmanlı kentlerinin yönetiminde karşılaşılan vakıf kurumları ve kadılık teşkilatlarının dönüşümleriyle realize olmuştur. Vakıflar, işlevlerini yitirerek 1826 yılında merkezi yönetimin denetimi altına alınmışlardır. Haddizatında, Tanzimat bürokratlarının batılı usulleri

²⁷² Tekeli, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kent Planlama Pratiğinin Gelişimi ve Kültürel Mirasın Korunmasındaki Etkileri", **Şehir Hayatı ve Yerel Yönetimler**, (Ed. Vecdi Akyüz), İlke Yayıncılık, İstanbul, 2005, s. 58.

²⁷³ Tekeli, **Şehir Hayatı ve Yer...**, s. 59.

²⁷⁴ Tekeli, **Türkiye'de Kentleşme Yazıları**, s. 34.

içselleştirmeye çalışmalarının bir getirisi olarak ailelerin varlıklarını doğrudan alt soylara aktarabilmelerinin önünün açılması, altsoya miras devredilebilmesinin zımni yolu olarak da değerlendirilebilen vakıf teşkilatlarını zayıflatmıştır. Ayrıca, kentsel alanda önemli hizmetleri yerine getiren vakıf teşkilatlarının yanında kentlerde bir diğer önemli aktör olan kadıların işlevlerinde de aşınmaların varlığı söz konusu olmuştur. Kadıların görevi altıda olan askeri hizmetler maaşlı memurlarca görülmeye başlanmış, kentsel hizmetlerde önemli işler gören Yeniçeri Ocağı kapatılmış, ayrıca Lonca Sistemi'nin varlığına da son verilmiştir.

Kentlerde çözülmeye başlayan bu kurumlar, yerlerini aşamalı olarak batılı anlamda modern belediye teşkilatlarına bırakmıştır. Galata ve Pera'da kurulan ilk belediye olan Altıncı Belediye Dairesi bu yönde atılan adımlardan birisi olmuştur. Bu kurumlar zamanla yaygınlaştırılmış ve çeşitli nizamnamelerle tüm imparatorluğa teşmil edilmiştir. Belediyelerin kurulmasındaki temel amaç; yol, kaldırım, su, kanalizasyon, sokakların aydınlatılması ve temizlik gibi kentsel alt yapı hizmetlerinin tesis edilmesi olmuştur. Fakat bu belediyelerin uygulamada etkinlikleri sınırlı kalmış, kentsel alt yapı hizmetleri daha çok imtiyazlı yabancı şirketlere gördürülmüştür.²⁷⁵

Tüm bu gelişmeler yaşanırken, Osmanlı kentlerinde giderek hızlanan nüfus ile artan kentleşme karşısında kentlerin planlı ve düzenli geliştirilmesi için önlemler alınmaya başlanmıştır. Bu doğrultuda, 1831 yılında II. Mahmud, sultanın yapılarının denetimi yapan şehreminlik ile kentteki yapı işleri ve teknik konulardan sorumlu mimarbaşılığı Ebniye-i Hassa Müdürlüğü adlı merkezi bir organda toplamıştır. Bu müdürlük 1849 yılında Nafia Nezaretine (Bayındırlık Bakanlığı) bağlanmıştır.²⁷⁶

1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı'nın tüm uyruklara hitap eden özgürlükçü ve eşitlikçi yaklaşımının bir gereği olarak, toprak politikası üzerinde de bazı düzenlemeler yapılmaya başlanmış, bu yönde, 1858 yılında Arazi Kanunnamesi çıkarılmış ve imparatorlukta özel mülkiyetin önü açılmıştır. Kanunname, kent çevresindeki miri toprakların mülk topraklarına dönüştürülmesine izin vererek, tapu kavramını ortaya çıkarmış ve böylece mülkiyet sistemleştirilmiştir. Tapu hakkı, yabancılara 1868 yılında çıkarılan bir kanunla verilmiştir.²⁷⁷

²⁷⁵ Tekeli, **Türkiye'de Kent...**, ss. 38- 39.

²⁷⁶ Tekeli, "19. Yüzyılda İstanbul Metropol Alanının Dönüşümü", **Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri**, (Ed. Paul Dumont ve Francois Georgeon), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, s. 21.

²⁷⁷ Ömer Lütfi Barkan, **Türkiye'de Toprak Meselesi**, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1980, s. 350'dan aktaran Tekeli, **Modernleşme Süreci...**, s. 23.

Tanzimat Dönemi'nde artan kentsel gelişme ve kentlerde yaşanan sorunları çözebilmek için bazı adımlar atılmaya başlanmıştır. Bu bağlamda Tanzimat'ın ilanıyla aynı yılda yayınlanan bir ilmühaber ile kentlerde yangın tehlikesini artıracak ahşap binaların sınırlanması, yolların yeni ulaşım teknolojisine uygun hale getirilmesi, kent çevresinde yeni konut alanlarının oluşturulması ve kent merkezlerinin yeniden inşa edilmesi gibi düzenlemeler getirilmiştir.²⁷⁸

İstanbul'da kentsel alanda ilk imar planlama çalışmaları 1836-37 yıllarında Moltke tarafından yapılmıştır. 1839 yılında çıkarılan ilmühaber, bu plandaki kararlardan derlenerek oluşturulmuştur. İlmühaber'den sonra, 1848 yılında Ebniye Nizamnamesi yayımlanmış, burada, kamulaştırma, binalara ruhsat verilmesi, inşaat denetimi, yol ve sokak genişliklerine göre binaların yüksekliklerine karar verilmesi gibi konulara değinilmiştir. Önceleri İstanbul'da atılan bu adımlar, daha sonra Osmanlı Devleti'nin ilk imar kanunu olan 1882 tarihli Ebniye Kanunu'yla ülkenin liman kentlerine de yayılmıştır.²⁷⁹

Kentsel alanlarda Tanzimat'tan sonra yaşanan bu modernleştirme çabalarının nedenleri, Tanzimat reformlarını da getiren nedenlerdir. Bu reformlar, dış ve daha az ölçüde iç nedenlerle bağlantılıdır. Osmanlı bürokrasisinin iç reformlarla arzuladığı amaç, Batı'nın elde etmiş olduğu birikimi kullanarak Batı üstünlüğüne karşı mücadele etmektir. Devleti ve toplumu modernleştirmek, ancak Batı'nın teknik ve kültüründen yararlanmakla mümkündür. Bu nedenle, kentler için Batılı bir kent modeli hedef olarak gösterilmiştir.²⁸⁰

Sonuç olarak denilebilir ki, imparatorluğun, 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra içine girmiş olduğu Batılılaşma trendi, ekonomik, toplumsal, askeri vb. alanları etkilediği gibi kentleri de etkilemiş, bu tarihten itibaren Batı ile olan ilişkiler ve ticaret anlaşmaları (Bkz. 1838 Balta Limanı), rekabet edebilirliği düşük olan Osmanlı kentlerinin zayıflamasını beraberinde getirmiştir. Tanzimat ile birlikte gelişme gösteren kentler ise daha çok kapitalizme eklenilen ve artı ürünün ülke dışına aktarıldığı liman kentleri olmuştur.²⁸¹

²⁷⁸ Tekeli, **Modernleşme Süreci...**, s. 23.

²⁷⁹ Tekeli, **Şehir Hayatı ve Yer...**, s. 23.

²⁸⁰ Stefanos Yerasimos, **Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye**, (Çev., Babur Kuzucu), Gözlem Yayınları, İstanbul, Cilt: 3, 1997, s. 10.

²⁸¹ Keleş, **Şehirciliğin Kuramsal Temelleri**, Ankara Üniversitesi SBF Yayınları, 1972, s. 28.

3.1.2. Cumhuriyet Türkiye'sinde Kentsel Gelişme

Cumhuriyet Dönemi'nde kentlerin gelişimleri üzerine yapılacak bir analiz, tarihsel süreklilik koşulu içerisinde ele alınmalıdır. Tarihsel süreklilik ilişkisi içinde Osmanlı'dan Cumhuriyet'e aktarılan kentsel yapı, içerisine girilen yeni dönemle birlikte zamanın sürükleyici koşulları altında, geçmişindeki izleri kaybetmeden değişim ve dönüşüme konu olacaktır. Bu perspektifte, Cumhuriyet Dönemi'nde kentsel gelişmenin dinamiklerini anlayabilmek için, geleneğin genetiği ile kentsel yapının içinde bulunduğu dönemlerde etkili olan iç ve dış koşulları birlikte tahayyül etmek gereklidir.

Bu çerçevede, Türkiye'de kentleşmenin tarihsel serencamını 19. yüzyılın başlarına kadar götürmek olasıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nun bu yüzyılda Batı ile yakın ilişkiler içerisine girmesiyle imparatorlukta gelişmeye başlayan kapitalist düzen, bu gelişmelerle aynı eksenle ortaya çıkan kentsel nüfus artışı ve kentlerin yapısındaki dönüşümlerle ilişkilendirilmiştir. Nitekim 1850'li yıllar ile birlikte artan kentsel nüfusun talep ettiği kentsel hizmetlerin farklılaşarak çoğalması neticesinde kurulmaya başlanan belediye teşkilatlarını bu değişmelerin sonucunda değerlendirmek gerekmektedir.²⁸²

Osmanlı İmparatorluğu'nun yerini Kurtuluş Savaşı'ndan sonra kurulan Cumhuriyet Türkiye'sinin almasıyla birlikte, bazı değişiklikler ortaya çıkmış olsa da aynı geleneğin genetiği ölçüsünde bu süreç devam etmiştir. Bu dönemde, dışa bağımlı bir ekonomi ve bunun mekânsal yapılanma biçimi kabul görmemiştir. Ülkenin başkenti İstanbul'dan Ankara'ya taşınmış ve iç pazarın bütünleşmesini destekleyecek şekilde demiryolu ulaşımının geliştirilmesine çalışılmıştır. Bu değişimlerin yöneldiği ortak irade ise ulusal bir burjuvazi meydana getirmek ve Batı'nın kültürü ile yaşam biçimini inşa etmek üzerine olmuştur. 1930 tarihli 1580 sayılı Belediyeler Yasası'yla da bu kültürün oluşturulmasında belediyelere ve kent planlanması süreçlerine önemli roller atfedilmiştir.²⁸³

Cumhuriyet dönemi kentlerinin yapısal özellikleri üzerinde etkili olan bir başka husus ise Osmanlı Devleti'nin parçalanma sürecine girmesiyle ortaya çıkmaktadır. Özellikle 1876 yılından 1918 yılına kadar olan süreç, yeni kurulan devletin kentlerinde ortaya çıkan sorunların kökenleri hakkında ipuçları vermektedir.

²⁸² Tekeli, *Şehir Hayatı ve Yer...*, s. 330.

²⁸³ Tekeli, *Şehir Hayatı ve Yer...*, s. 330.

Bu yıllar arasında, Osmanlı'nın kaybettiği Rumeli ve Balkan topraklarından Anadolu'ya büyük miktarda iç ve dış göç hareketlerinin yaşandığı kabul edilmekte, bu göç hareketlerinin ise var olan kentlerde kimlik, kültür ve kentsel yapılar üzerinde biçimlendirici bir rol üstlendiği kabul edilmektedir.²⁸⁴

Tüm bunların yanında Türkiye'de yaşanan kentleşme olgusu, belirli hususlarda ayrışmalar gösterse de daha çok az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin kentleşme deneyimleriyle ortak noktalar göstermektedir. Bu ayrışmalara bakıldığında; bunların gelişmiş-gelişmekte olan ülkeler, sanayileşme-kentleşme sürekliliği ve yerel yönetim-kent sürekliliği gibi konular üzerinden gerçekleştiği görülmektedir. Bu bağlamda gerek Osmanlı Devleti'nden önceki dönemlerde, gerekse de Osmanlı ve onun ardılı olan Türkiye Cumhuriyeti'nde günümüzdeki tanımıyla kentleşmenin izlerini görmek 1950'li yıllara gelinceye kadar söz konusu olmamıştır. Ayrıca, bu dönemlere kadar kentler Türk toplumlarının hayatlarında var olmuşlar, nüfus artışı adına da bazı gelişmelere göstermişler, fakat kentleşme olgusunu tecrübe etmemişlerdir.²⁸⁵ Çünkü kentleşme olgusunu ortaya çıkaran temel dinamik, 18. yüzyılın ortalarından sonra ortaya çıkmaktadır. Bu dinamik, kentleşme ve sanayileşme sürekliliği çerçevesinde ortaya çıkan ekonomik gelişme ve toplumun sosyo-kültürel yapısında belirginleşen ayrışmalar şeklinde tezahür etmektedir.

Tekeli ise 1800'lerin başından İkinci Dünya Savaşı sonuna kadar hem nitel hem de nicel anlamda bir kentleşme ya da kentlileşme hareketinin varlığını kabul etmekte, fakat bu kentleşmeyi oldukça yavaş seyreden bir süreç olarak kabul etmektedir. Ona göre yavaş seyreden bir kentleşme süreci toplumun kendi yapısının doğal seyri içinde kontrol altına alınabilmiş, kentleşmeden kaynaklı bazı sorunlar toplumun pek dikkatini çekmemiştir. Dolayısıyla Türkiye'de hızlanan kentleşme olgusunun kapsamı, çoğunlukla İkinci Dünya Savaşı yılları ve sonrasındaki dönemi kapsayacak şekilde olmalıdır.²⁸⁶

Bu durum gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin yaşadığı kentleşme deneyimi çerçevesinde ele alındığında, daha çok gelişmekte olan ülkelerin tecrübeleriyle benzerlik göstermektedir. Çünkü veriler, dünya genelinde yaşanan kentleşme hareketinin tarihsel süreçte iki önemli aşamadan geçtiği işaret etmektedir. Bu aşamalardan ilki 1850 ile 1900 yılları arasını, ikincisi ise 1950 ile 1970 yıllarını

²⁸⁴ Alim Arlı, "Cumhuriyet Dönemi'nde Türkiye'de Şehirleşme ve Gecekondu Araştırmaları", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt: 3, Say: 6, 2005, s. 288.

²⁸⁵ Ökmen, **Yerel Yönetimler**, s. 273.

²⁸⁶ Tekeli, **Türkiye'de Kent...**, s. 330.

arasını kapsamaktadır. 1850 yılında 116,3 milyon kişi kentlerde yaşarken, bu sayı 1900 yılında 274,3 milyona ulaşarak % 42 düzeyinde bir artış göstermiştir. Buna benzer şekilde 1950 yılında 680,6 milyon olan kentsel nüfus 1970 yılında % 52'lik bir artış kaydederek 1 milyar 311 milyon seviyesini ulaşmıştır. Bu iki kırılma dönemi, aslında dünyada gelişmişlik bakımından farklılık gösteren ülkelerin kentsel gelişme anlamında da bir ayrışma içerisinde olduklarını işaret etmektedir. Bu yönde gelişmiş ülkeler, 1800 yılında gelişmekte olan ülkelere göre daha düşük bir kentsel nüfusa sahipken (29,5'a karşı 45,5) 1800-1900 yılları arasında hızlanan sanayileşme hamleleri sebebiyle kentsel nüfuslarını yaklaşık 6 kat artırarak 184,3 milyona yükseltmişler, gelişmekte olan ülkeler ise aynı dönemde nüfuslarını 2 kat artırarak 90,0 milyon seviyelerine çıkartmışlardır. İşte dünya genelinde tecrübe edilen bu ilk kentleşme aşaması gelişmiş ülkelerde yaşanmış ve "sanayisel kentleşme" olarak adlandırılmıştır.²⁸⁷

Türkiye'de yaşanan kentleşme sürecini değerlendirmeye alındığında ise bunun daha çok kentleşmede ikinci aşama olarak kabul edilen ve gelişmekte olan ülkeleri kapsayan bir süreç olduğu söylenebilir. 1950 ile 1970 yılları arasında kapsayan ikinci aşama, gelişmekte olan ülkelerin kentsel nüfusunun 251 milyondan 624 milyona ulaşmasıyla sonuçlanmış, Türkiye'de de aynı dönemde kentsel nüfus çarpıcı bir şekilde artmıştır. İşte ortaya çıkan bu ikinci kentleşme aşaması, Kılınç'a göre "kentsel enflasyon" olarak kabul edilmelidir.²⁸⁸

Türkiye'nin gelişmekte olan bir ülke olduğu kabul edilirse, bu durumun kentleşme yapılarına olan etkilerinin gelişmiş ülkelerde yaşanan kentleşmeden farklılıklar göstereceği açıktır. Bu farklılıkların üzerinde birleştiği ortak nokta ise sanayileşme ve teknolojik gelişmelerin geç başlamasıdır. Dolayısıyla bu farklılıklar karşısında şekillenen kentleşme olgusuna ilişkin bazı temel saptamalar yapmak mümkündür.²⁸⁹

Türkiye'nin kentleşmesindeki temel tespitleri, gelişim çizgisi doğrultusunda beş aşamada ele alan Tekeli'ye göre:²⁹⁰

İlk aşama; Türkiye'nin kentleşme olgusunun toplumsal sonuçlarıyla ilk defa karşılaşılıp, bu konuda çözüm önerileri üretmeye başladığı yılları kapsamaktadır. Bu

²⁸⁷ İsmail Kılınç, "Türkiye'de Kentleşmenin Özellikleri", *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt: 26, Sayı: 2, 1993, s. 148.

²⁸⁸ Kılınç, s. 148.

²⁸⁹ İşbir, 1986, s. 29.

²⁹⁰ Tekeli, *Türkiye'de Kent...*, ss. 331-337.

yıllarda kentleşme, “engellenebilir bir yer deęiřtirme” olarak telakki edilmiřtir. Olduęa sıę olarak nitelendirilebilecek bu dūřunceye gōre, bazı kimseler yařadıkları yerleri terk ederek kentlere yerleřmeye bařlamıřlar, kentlere yerleřirken kent yōnetimlerinin negatif bir tutumuyla karřılařmadan hukuksuz bir Őekilde gecekondur yapımını sūrdūrmūřlerdir. Aynı zamanda bu kiřilerin hem yeteri kadar sanayi kuruluřu olmaması sebebiyle emek gūçlerinden faydalanılmamıř, hem de kentli kūltūründen uzak olmaları nedeniyle kentlerle būtinleřmeleri saęlanamamıřtır. Bu nedenlerle bu kiřilerin kentlere yerleřmelerinin engellenmesi ve var olan gecekondur yerleřimlerinin yıkılmasının gerekli olduęu ifade edilmiřtir. Binaenaleyh, bu çōzüm önerisi faydalı olmamıř, gecekonduları defalarca yıkılanlar bile tekrar bu yapıları kurmuřlardır.

İkinci ařama ise, ilk ařamada dūřūnūlen çōzüm önerisinin bařarısızlıęıyla ortaya çıkmıřtır. Çūnkū durdurulamayan kırdan kente gōç olgusu, kentlerin yapısı üzerinde būyūk bir rol oynayarak farklı sorunların yūkselmeye bařlamasına neden olmuř, çōzüm olarak yeni ařamada kavramlařtırmaların betimsel ayaklar üzerinde olması yerine kentleřmenin nedenlerini temel alan somut ve mekanik çıkarımlara dayanması gerekli gōrūlmūřtur. Bu çıkarım, itme çekme kuramı doęrultusunda kentlerin çekici, kōylerin itici yōnlerine vurgu yapmıřtır.

Üçüncü ařama; kentlere gelenlerin artık varlıęını sorgulanmak yerine, durumlarının ne olacaęı ve nasıl iyileřtirilebileceęi gibi soruların sorulmasıyla bařlamıřtır. Bu ařamada kentleřmeye, kente gelenlerin “kūltūrel dōnūřümü” aısından bakılmıř, kente gelmeleri bir tūrlü önlenemeyen bu kiřilerin “kentteki kōylūler” olduęu ifade edilmiř ve bōylece kentin yerleřikleri olan kentsoylularının ayrıcalıkları belirginleřtirilmiřtir. Kente gelen bu kimselerin zihinsel dūzeyde kōylū olarak gōrūlmesi, zamanla dūzelecek kūltūrel bir uyumsuzluk olarak gōrūlen bu sorunun kūltūrel deęil, daha çok yapısal bir sorun olması nedeniyle geçersizleřmiřtir.

Dōrdüncü aşama; kapitalist dūzen içerisinde gelişen merkez çevre kuramı doğrultusunda kentte var olan iki farklı kūltūrel yapının çevre ũlkelerde kalkınmanın ortaya çıkardığı bir sonuç olarak değerlendirilmeye başlanmasına sahne olmuştur. Piyasa mekanizması içinde dışa bağımlı olarak kalkınmaya çalışan bir ũlkede kırsal ve kentsel alanlarda modern bir kesim ortaya çıkmış, bu kesim örgütlenmiş ve sermaye yoğun işlerde çalışmaya başlamıştır. Fakat modern kesimin gelişme hızı kent ya da kōylerdeki tūm emek arzına iř olanağı sunabilmekte yetersiz kaldığı için ortaya marjinal bir kesim çıkmıştır. Kentte var olan modern ve marjinal bu ikili

yapının birbirinden ayrı ve kendiliğinden çözülebilecek durumda olmamış, daha çok ülkenin siyasal seçmenleriyle yakından ilişkili görülmüştür. Ortaya koyulan tüm bu tespitlerin Türkiye’de kentleşme politikası geliştirmekte yetersiz kaldığının anlaşılması üzerine yeni bir aşamaya daha geçilmiştir.

Beşinci ve son olarak ifade edilen bu aşama; Türkiye’de kentleşmeyi kapitalizmin temel süreçleri içerisinde değerlendirmeyi gerekli görmüş, burada kentin işlevini kavramakta iki temel sürecin varlığından bahsedilmiştir. Bu süreçlerden ilki, kapitalin oluşumu veya yeniden üretilmesi, ikincisi ise emeğin yeniden üretilmesi olarak kabul edilmiştir. Bu anlamda kapitalin merkez üsleri olan kentler, bu özelliğiyle hem artı değer yaratıldığı ve hem de bunun toplumsal gruplar arasında paylaştırıldığı yerler olmuşlardır.

Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türkiye’de kentsel gelişimin tarihsel olarak ele alındığı bu başlıkta, Cumhuriyet’e intikal eden kentsel yapı ve kentleşme dinamikleri aydınlatılmaya çalışılmış, 19. yüzyıl öncesi bazı yıllara ait nüfus tahminlerini de kullanarak tarihsel süreçte kentleşmenin gelişimi irdelenmiştir. Burada Osmanlı’da toprak sistemi ve ekonomik yapının nüfusun kırsal alanlarda tutulmasını sağladığının altı çizilmiş, 19. yüzyılın ortalarından itibaren yaşanan bazı gelişmelerle bu yapının bozulmaya başladığı ve böylece 20. yüzyılın ortalarından itibaren ise yaşanan kırdan kente göç hareketlerinin tarihsel dinamiklerinden birinin oluştuğu ifade edilmiştir.

3.2. CUMHURİYET’İN İLANINDAN İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI’NA KENTLEŞME (1923-1940)

Kurtuluş Savaşı’nın başta ekonomi olmak üzere her alanda ortaya çıkardığı ağır yıkımlarla tecrübe edilen bir dönem olan Cumhuriyet’in kuruluş yılları, nüfusun büyük çoğunluğunun kırsal alanlarda tarımsal uğraşlarla meşgul olduğu, kentsel alanlarda yaşayanların ise azınlığı teşkil ettiği bir görünüm sergilemiştir. Böyle bir yapının gereği olarak hazırlanan politikalar, temelde kırsal alanların ihtiyaçlarına cevap verecek ölçüde uygulamaya konulmuştur. Ülke genelinde nüfusun çoğunluğunun kırsal alanlarda yaşadığı bu dönemde başkent ilan edilen Ankara kentleşme olgusu bağlamında ilk hareketlerin söz konusu olmaya başladığı yerdir. Bu dönemde kentleşme hızı hemen hemen nüfus artış hızıyla aynı oranda artma eğiliminde olmuştur. Kentleşmenin hız kazanması ise İkinci Dünya Savaşı yıllarında gelişen, savaş sonrası dönemde küresel ve yerel bazı gelişmelerin sonucunda

belirginleşen bir sürecin parçasıdır. Bu bağlamda, 1945 yılı sonlarından itibaren tüm ülkede görülecek olan % 6 dolaylarında kentleşme hızı, bu dönem için sadece başkent Ankara'da müşahede edilmiştir.²⁹¹

Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı gibi nüfus başta olmak üzere toplumsal sonuçları oldukça ağır olan yıllarda yangın, yağma ve üretkenliğin azalması gibi nedenlerle kentsel gelişimin neredeyse durduğu bir dönem içerisinde Cumhuriyeti kurarak ulus devlet olma ölçüsünde siyasal bağımsızlığını elde eden Türkiye, bu dönemden sonra özellikle yaraların hızlıca sarılması için ekonomik bağımsızlığını da elde etmenin yollarını araştırmıştır. Çünkü siyasal bağımsızlık, sürekliliğini ancak ekonomik bağımsızlıkla koruyabilecektir. Ekonomik anlamda bağımsızlık ve kalkınmayı elde etmek ise sadece sermaye birikimini içeren mekanik (teknoloji) ve tek boyutlu bir proje değil; siyasal, sosyal ve kültürel boyutları da olan geniş kapsamlı bir projeyi gerektirmektedir. Bu sebeple Türkiye'de ekonomik kalkınma üzerinden çok boyutlu bir modernleşme/çağdaşlaşma projesi başlatılmıştır. Bu doğrultuda yürürlüğe konulan projenin odak noktasını kentsel alanlar oluşturmuştur. Kentsel gelişimin yönü ve kentsel politikalar söz konusu hamlenin üzerinden şekillenmiştir.²⁹²

Nüfus artışının ve kentleşme hızının oldukça düşük olduğu 1923 ve 1945 yılları, devletin ülke nüfusunu artırmayı ve sağlık koşullarını iyileştirmeyi amaçlayan politikalarına sahne olmuştur. Bu dönemde girilen belediyeçilik ve imar faaliyetlerinde göz önüne alınan husus, kentleşme olgusu üzerinden değil, daha çok sağlık kriteri çerçevesinde değerlendirilmiştir. Devletin merkezi ve yerel yönetimler aracılığıyla kentleşmeye ilişkin doğrudan girişimi ise tek tek kentler ölçeğinde somutlaşan kent planlarıyla olmuştur.²⁹³

²⁹¹ Tekeli, "Türkiye'de 19. Yüzyıl Ortalarından 1950'ye Kadar Kentsel Araştırmanın Gelişimi", (Ed. Sevil Atauz), **Türkiye'de Sosyal Bilim Araştırmalarının Gelişimi**, Türk Sosyal Bilimler Derneği, Ankara, 1986, s. 253.

²⁹² Aygül Kılınç, **Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluş Sürecinde (1923-1950) Kentsel Politikalar**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, 2013, s. 104.

²⁹³ Kudret Emiroğlu ve Süha Ünsal, **Kentleşme, Yapı ve Konut: 1923-1950 Dönemi**, İntes, Ankara, 2006, s. 43.

3.2.1. Türkiye'de Kentleşme Sürecine Giden Yolda Ankara'nın Başkent Olması

Cumhuriyetle birlikte gündeme gelen temel hedef, yeni bir ulus devletini yaratılması ve tüm ülkede modernite projesi kapsamında dönüşümün başlatılması olmuştur. Yeni bir ulus devletini inşası ise ulusal bir ekonominin oluşturulmasını, sanayinin ve alt yapının ülkenin farklı bölgelerine yayılmasını, yeni ulaşım ağlarının oluşturulması (demir ağlarla örmek) ve ülkenin farklı yörelerinin yeni ulaşım sistemleriyle birleştirmesini gerekli kılmıştır. Bu dönemde ulaşım sistemlerinin kurulmaya çalışılmasıyla devletin sanayileşmeyi tesis ederken bazı sanayi fabrikalarını (şeker, çimento, dokuma vb.) ülkede farklı birimlere dağıtması bölgelerarası farklı gelişim dinamiklerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bunun yanında en önemli dönüşüm başkent ilan edilen Ankara'da ortaya çıkmış ve hızla büyüyen başkent, bu dönemde kentleşmenin odak noktasını teşkil etmiştir. Kurtuluş Savaşı sonrası diğer kentlerdeki nüfus artışı ise ekonomik yapıdaki dönüşümlerin henüz istenilen boyutlara ulaşmaması nedeniyle düşük seviyelerde kalmıştır.²⁹⁴

Bu dönemde Ankara'da gözlemlenen kentleşme olgusunun, ulusal bağımsızlığına yeni kavuşan ülkelerde ortaya çıkan gelişmelere benzer bir seyir izlediği ifade edilmiştir. Çünkü bağımsızlığını elde eden ülkeler, mekânsal anlamda bağımlılıklarını simgeleyen büyük liman kentlerinden uzaklaşarak ülkenin içinde yeni bir ulusal başkent kurma eğiliminde olmuşlardır. Dışa bağımlı olan bir ekonomik yapıdan, ülkenin iç pazarını bütünleştirici ve iç kaynaklarını değerlendirici bir adım olarak seçilen yeni başkent, bu düşüncenin altında yatan temel sebep olarak görülmüştür. Bu doğrultuda yeni kurulan ülke, ekonomik bağımsızlığının temellerini güçlendirmek için liman kentleri olan İstanbul ve İzmir'in dışında ülke pazarını bütünleştirecek şekilde Ankara'yı başkent olarak kabul etmiştir.²⁹⁵ Bu hedef doğrultusunda Ankara'nın başkent olması, Osmanlı İmparatorluğu döneminde büyük liman kentleri olan İzmir ve İstanbul'un bile Cumhuriyet'in ilanından İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar geçen sürede (1923-1945) Ankara'nın nüfus artış hızının gerisinde kalmasına neden olmuştur. Ankara başkent olduktan sonra, her yıl ortalama % 6 dolaylarında bir nüfus artışıyla 1945 yılı öncesinde Türkiye'de bu denli nüfusu

²⁹⁴ Ayda Eraydın, "Mekansal Süreçlere Toplu Bakış", **Değişen Mekan**, Dost Kitabevi, Ankara, 2006, s. 28.

²⁹⁵ Tekeli, **Türkiye'de Kentleşme Yazıları**, s. 49.

artan tek kent olmuştur. İki büyük liman kenti olan İstanbul ve İzmir ise Birinci Dünya Savaşı sonrasında ulaştığı nüfus büyüklüğünün oldukça gerisinde kalmışlardır.²⁹⁶

Kentleşme olgusunun Ankara dışında tüm yurttaki görülmemesinin arkasında, Osmanlı'dan Cumhuriyet intikal eden kaynakların kısıtlılığı yatmaktadır. Cumhuriyet'e aktarılan kaynaklar hakkında bazı bilgiler veren Tezel'e göre,²⁹⁷ Cumhuriyet, insan kaynakları açısından oldukça zayıf bir mirası devralmıştır. Bu miras, Türkiye nüfusunun savaşlar nedeniyle 1913 ve 1927 yılları arasında önemli ölçüde azalması, kentleşme oranının gerilemesi ve nüfusun mübadele sonrası etnik yapısında meydana gelen değişimler çerçevesinde daha da belirginleşmiştir. Türk ve Müslüman nüfusun bu dönemde Osmanlı ordusunda asker kaynağını oluşturmaları ve savaşlarda verilen kayıplar ölçüsünde, örneğin 1914 yılında 16.3 milyon olan nüfus, 1927 yılına gelindiğinde 2.7 milyon azalarak (%17 azalma oranı) 13.6 milyona gerilemiş, bu durum nüfus üzerinde yaşanan dramatik değişimlerin başta gelen sebebi olmuştur. Aynı zamanda savaş yıllarında erkek nüfusunun çoğunluğunun askerde olması, sağlık ve beslenme koşullarının güçlüğü nedeniyle kadın ve çocukların üzerinde baskı oluşturarak nüfusun azalmasına neden olmuştur.

Bu yönüyle Cumhuriyet'e aktarılan insan kaynağının yanında, sermaye birikimi hususunda da ciddi sıkıntılarının varlığı dikkat çekmiştir. Yine Tezel'e göre,²⁹⁸ Osmanlı İmparatorluğu'nda 1913 yılında yapılan sanayi sayımında aktif olan 17 işletme, 1915 yılına gelindiğinde 9'a düşmüş, çalışan sayısı ise % 60 oranında azalmıştır. Cumhuriyetten İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar olan dönemde niçin kentleşme olgusunun ortaya çıkmadığını anlamak için bu tespitler açıklayıcıdır. Daha önce Tablo 6'da belirtilen 1927 yılındaki %24.2 olan kentli nüfusunun (il ve ilçe merkezleri) neredeyse hiç artmayarak 1945 yılına gelindiğinde % 24.9 oranında kalmasının arkasında, yukarıda ifade edilen insan kaynağı, sermaye ve beşeri kaynakları kısıtlılığı yatmaktadır. Çünkü kentleşmenin ortaya çıkması için kentlerde gerekli temel öncül olan sermaye birikiminin yetersizliği, sanayileşme olgusunun zayıflığı ve aynı zamanda insan kaynağı olarak nüfusta ortaya çıkan azalma kentleşmenin önünde yer alan engeller olarak kabul edilebilir. Ayrıca bir başka husus devlet politikaları ekseninde ortaya çıkmaktadır, çünkü nüfusun nüfusunun büyük

²⁹⁶ Tekeli, **Türkiye'de Kentleşme Yazıları**, s. 65.

²⁹⁷ Yahya S. Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2002, ss. 97-98.

²⁹⁸ Tezel, s. 106.

çoğunluğu kırsalda yaşayan bir ülkede hükümetlerin uyguladığı politikalar eğer kırsal nüfusu kırsalda tutmaya yönelik ise kentleşme olgusu - kentlerdeki doğal nüfus artışını saymazsak- ortaya çıkmayacaktır.

3.2.2. Köycülük İdeolojisi

Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte yeni bir ulus devlet inşa etme amacıyla hükümet politikalarında ilk olarak Ankara'nın başkent ilan edilmesi kararının yer almasının yanında, dönemin düşük kentleşmesinin üzerinde etkili olan politika, köy-kent ayrımı ile Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) ve Halkevleri'nin etkisiyle köycülük akımının ortaya çıkarılmasıdır. Köycülük, Türkiye'de İkinci Dünya Savaşı'nın bitiş yıllarına kadar süren düşük kentleşme olgusunun açıklanmasında oldukça önemli bir araç olarak kabul edilmektedir. Aslında bu anlayışının temelinde yatan neden, köylülerin kentlere gelerek toplumsal hayatta büyük bir dönüşüme sebebiyet vermelerinin engellenmek istenmesidir.²⁹⁹

Türkiye'de Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında köyü kalkındırmanın, ülkenin kalkındırılmasında temel ve başlangıç olduğu düşüncesini savunan görüşler sonucunda köycülük adını alan bir akım ortaya çıkmıştır. Köycülük, Cumhuriyet Dönemi'nde Halkçılığın, köye ve köylünün sorunlarına yönelen bir türü olarak tanımlanmıştır. Örneğin bu amaç doğrultusunda 1940'lı yılların başında kurulan Köy Enstitüleri, daha önce kurulan ve etkileri daha çok kentsel alanlarla sınırlı kalan Halkevleri'nin görevlerinin kırsal alanlara teşmil edilmesinin bir tezahürü olarak kabul edilmiştir.³⁰⁰

1930'lu yıllarda Nusret Kemal Köymen'in ideologluğunu yaptığı romantik bir köycülük akımı ortaya çıkmıştır. Romantik köycülük akımı çerçevesinde Köymen'e göre, Türk İnkılâbı memleketin imdadına yetişerek kitlelerin köylerden koparak kentlere akın etmesini önlemiş; iş, köy ve şehir ilişkilerini devlet kontrolüne almıştır. Ona göre iş bölümü için kentlere ihtiyaç yoktur. İşbölümü, merkez şehirler etrafında toplanmış köylerde de yapılabilir. Ağır ve masraflı buhar makinesi döneminde bu imkânsızdır, fakat her yere daha kolay ulaştırılabilen elektrik sayesinde bugün bu mümkündür. Bu görüş, kent yaşamını orijinalden sapmış ve

²⁹⁹ Selma Şekercioğlu, "Kentleşme ve Siyaset: Türkiye'deki Evrimi Üzerine Bir İnceleme", **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, s. 14.

³⁰⁰ Cavit Orhan Tütengil, **Kırsal Türkiye'nin Yapısı ve Sorunları**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1975, s. 105.

yozlaşmış olarak görmüş, sınıf mücadelesiyle realize olan komünizm tehlikesine engel olmak için kentleşmenin önlenmesini isteyen CHP içinde büyük bir taraftara sahip olmuştur. Bu ideolojinin arka planında Mussolini'nin İtalya'sının kente karşı olan politikalarının büyük etkileri vardır.³⁰¹

Köycülük ve benzeri düşünceler, tarihsel olarak 19. yüzyılın sonlarından itibaren gelişmiş kapitalist ülkelerde görülmeye başlanmıştır. Bunun en büyük nedeni ise kentleşmenin ve özellikle de sanayileşmenin eskimiş toplumsal yapıları, değerleri ve kültürleri aşındırmaya başlamış olmasıdır. Bu sebeple köycülük ideolojisi, özellikle bir kriz dönemi olan 1930'lu yıllarda tüm dünyada kentleşme ve sanayileşmeye bir tepki olarak görülmüştür. Türkiye'de ise köycülük ideolojisi, yüzde 75'i köylerde yaşayan bir ülkenin yeni kurulan devletinde yönetimin siyasal tabanını güçlendirmek için bir araç olarak kullanılmıştır. Bu dönemde Atatürk başta olmak üzere devlet adamlarının köye ve köylüye yönelik gösterdikleri ilgiler, öğrenci ve öğretmenleri yaz tatillerinde köye gitmelerini teşvik etmeleri ve köylerde eğitimin iyileştirilmesi gibi hareketler köycülük ideolojisi altında somutlaşmıştır.³⁰²

Türkiye'de köycülere göre kentleşme, sanayileşmeden daha kötü bir durum olarak kabul edilmiştir. Çünkü onlara göre kentler, kozmopolitizmi, sınıf çatışmalarını, işsizliği, ekonomik krizleri, işçi grevlerini ve devletin daha yakın kontrolü gibi farklı unsurları beraberinde getirmişlerdir. Örneğin, Nusret Kemal Köymen'e göre asıl sorun sanayileşmekten ziyade kentleşmektir. Çünkü bu olgu zaten kendi başına sanayileşmeyi ortaya çıkarmaktadır. Sanayileşme yaşanmadan önce de kentler, sınıf çatışmaları gibi farklı toplumsal sorunlara ev sahipliği yapmışlardır. Köycülüğün kentleşmeye karşı olmasının doğal bir sonucu olarak beklenen amaç kentlere olan göçün önlenmesi olmuştur. Bu nedenlerle köylüleri köyde tutmak, dönemin temel ideolojisi olarak görülmüştür. Bunun için de köylerin geliştirilmesinin hayati önem taşıdığı ifade edilmiştir. Bu sağlanamadığı takdirde, köylülerin kırsal alanlarda bulamadıkları refahı kentlerde arayacaklarının altı çizilmiştir.³⁰³ Bununla ilgili olarak fiilen 1930'larda, resmi olarak ise 1940'lı yıllarda gündeme gelen Köy Enstitüleri hayata geçirilmiştir.

Cumhuriyet Dönemi'nde eğitim alanında en sistemli yaklaşım Köy Enstitüleri hareketi ile gerçekleşmiştir. Köylerde yaşayan nüfusun özellikle eğitim anlamında

³⁰¹ Tekeli, **Türkiye'de Sosyal Bilim Araştırma...**, s. 263.

³⁰² M. Asım Karaömerlioğlu, "Türkiye'de Köycülük", **Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce**, (Ed. Tanıl Bora), Kemalizm, Cilt 2, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 288.

³⁰³ Karaömerlioğlu, s. 290.

fırsat eşitliğini elde etmesi için köylerin kooperatifçilik vb. gibi uygulamalarla desteklenerek ekonomik ve kültürel yaşamı etkileyen kalkınma merkezleri konumuna ulaşmalarının sağlanması köylerde tek yanlı bir kalkınma modeli olarak görülmüştür.³⁰⁴ Ayrıca İkinci Dünya Savaşı sonrası enstitüler, komünist faaliyetler içerisinde oldukları gerekçesiyle muhafazakâr çevreler tarafından eleştirilmeye başlanmıştır.

Neticede, Osmanlı'dan devralınan zayıf sanayileşme mirasıyla Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında başlatılacak güçlü sanayileşme hamlesinin, sosyal ve ekonomik anlamda köyün dönüştürülmesiyle yakın bir ilişki içerisinde olduğu telakki edilmiştir. O dönem için dünyada köylünün milletin efendisi olması bakış açısının varlığı, 1917 yılında Rus Devrimi'nde köylülerin oynadığı role karşın oluşmuştur. Birinci ve İkinci Dünya Savaşları arasında köylülerin kentlere göç ederek kentleşme ile birlikte kentlerde işçileşmesi durumu muhtemel bir devrime giden yolda tehlikeli bir adım olarak görülmüştür. İkinci Dünya Savaşı sonrasında ABD'de oluşturulan modernleşme ekolleri de aslında büyük ölçüde bu korku üzerine temellenmiştir.³⁰⁵

Ülkenin kentleşmesinde emniyet sübabı olarak da bir görevinin var olduğu kabul edilen enstitüler, bu hedefleriyle uyuşmayacak bazı gelişmelere sebebiyet vermişlerdir. Bu gelişmelerin başında, enstitülerin köylü öğrenciler ve civar köylerdeki bireylere dış dünyayla tanışma fırsatı sunması gelmektedir. Kentleşmenin her şeyden önce köyler için bir dışa açılma hareketi olması, kentleşme sürecinde enstitülerin dışa açılma misyonu bağlamında rollerinin önemini ortaya çıkarmıştır. Verilen eğitim ve bilinçlendirme, beraberinde özellikle köy çocuklarında dış dünyayı tanıma merakını uyandırmış, bu da uzun vadede kentlere olan göç adına önemli bir işlem görmüştür.³⁰⁶ Dolayısıyla 1945 yılından sonra yaşanan kentleşmenin temel altyapılarından biri de köylüyü köyde tutmayı hedefleyen politikaların bir aracı olarak görülen Köy Enstitüleri olmuştur. Savaş sonrası enstitülerin varlığına son verilse de kente göç edecek ilk neslin altyapısı hazırlanmıştır.

³⁰⁴ Doğan Avcıoğlu, **Türkiye'nin Düzeni**, Bilgi Basımevi, Ankara, 1969, s. 239.

³⁰⁵ Karaömerlioğlu, "Orda Bir Köy Var Uzakta: Erken Cumhuriyet Döneminde Köycü Söylen", **Çağdaş Türkiye Tarihi**, http://www.obarsiv.com/pdf/AsimKaraomerlioglu_NB.pdf, (08.04.2015), s. 3.

³⁰⁶ Karaömerlioğlu, "Köy Enstitüleri", **Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce**, s. 292.

3.2.3. Dönemin Farklılaşan Ekonomi Politikalarının Kentleşme Üzerindeki Etkileri

Cumhuriyet'in ilanından İkinci Dünya Savaşı'nın bitiş yıllarına kadar özellikle dünyada ortaya çıkan gelişmeler doğrultusunda farklılaşan politikaların varlığı dikkat çekmektedir. Bu doğrultuda dönemin incelenmesi, genel konjonktür ışığında üç dönem altında incelenecektir. Bunlardan ilki, Cumhuriyet'in ilanından 1929 yılında ortaya çıkan ekonomik buhrana kadar olan süreyi kapsayan liberal dönem başlığı altında; ikincisi, kriz sonrası değişen politikalar bağlamında realize olan devletçilik anlayışı çerçevesinde; üçüncüsü ise İkinci Dünya Savaşı koşulları altında geliştirilen politikaların kentsel gelişime katkı yapan yönleri üzerinden ele alınacaktır.

3.2.3.1. Liberal Dönem (1923-1929)

İktisadi yapının bir ülkenin kentsel gelişimi üzerinde oldukça önemli bir unsur olduğu kabul edilmektedir. Bu bağlamda Türkiye Cumhuriyeti, sanayi yerine tarımsal üretimin ön planda olduğu yarı sömürge durumundaki bir imparatorluktan miras kalan topraklar üzerinde kurulmuştur. Dolayısıyla öncelik, ekonominin raya oturtulması, sanayinin ve girişimciliğin güçlendirilmesi gibi konulara verilmiştir. Bunun bir tezahürü olarak, Cumhuriyetin ilanından önce 17 Şubat - 4 Mart 1923 tarihlerinde İzmir İktisat Kongresi toplanmıştır. Ülkenin üretim tarzının masaya yatırıldığı bu toplantıda amaç, uygulanacak ekonomi politikalarının belirlenmesi ve bunun iç ve dış muhataplara bildirilmesi olmuştur. Bu toplantıda Cumhuriyet'in 1930'lu yıllara kadar gidecek olan ekonomi politikası liberalizm olarak temellendirilmiştir.³⁰⁷

Liberalizm; toplum yerine bireyi ön planda tutan, pozitif değil negatif özgürlük anlayışını savunan, yaygın ve baskıcılık yerine sınırlı devlet isteyen, yeniden dağıtmacı sosyal adalet anlayışı yerine adaletin piyasa ekonomisi içinde kendiliğinden gerçekleştiğini savunan ilkeler bütünüdür.³⁰⁸ Fakat liberal dönemde Türkiye'de uygulanan ekonomi politikalarının klasik liberalizmin bu temel ilkelerinden biraz farklılaştırılmış olduğu kabul görmektedir. Örneğin hiçbir

³⁰⁷ Kılınç, s. 105.

³⁰⁸ Atilla Yayla, **Liberalizm**, Turhan Kitabevi, Ankara, 1992, s. 24.

müdahale gerekli görülmezsizin piyasanın kendiliğinden düzene gireceğine işaret eden “görünmez el” ilkesi, liberal dönemde devlet eli olmuş, ayrıca özel sektöre müdahaleyi kısıtlayan “bırakınız yapsınlar bırakınız geçsinler” ilkesi de “destekleyiniz yapsınlar” ilkesine dönüşmüştür. Bu bağlamda devlet, ulusal sermaye için “yaratıcı, koruyucu ve kollayıcı” bir güç olarak görev yapmıştır. Bu doğrultuda dönemin kentsel politikaları da ekonomik ve sosyal bir sermaye oluşturma çabası etrafında şekillenmiştir.³⁰⁹

Bir ülkede sağlıklı bir kentleşme olgusunun ön plana çıkması için gerekli ön koşul olan sanayileşmenin geliştirilmesi açısından bu dönem, İktisat Kongresi’nde alınan kararlar ışığında sanayileşme yoluyla kalkınmayı ve devletin sanayileşmek için tüm imkânlarını seferber etmesi üzerine kurgulanmıştır.³¹⁰ Bu doğrultuda 1920’li yıllarda yaşanan mübadele sonrasında ülkede azalan azınlık girişimlerin yerine milli (Müslüman Türk) girişimcilerin (burjuvazi) teşvik edilmesinin ulusal ekonominin inşa edilmesinde önemli bir rol üstlenebileceği kabul edilmiştir.

Kongrede alınan kararlar doğrultusunda Korkut Boratav’ın “açık ekonomi koşullarında yeniden inşa” dönemi olarak tanımladığı 1923 ile 1929 yılları arasında bu yönde atılan ilk adım, 26 Ağustos 1924 yılında Türkiye İş Bankası’nın kurulması olmuştur. Milli İktisat’ın oluşturulması için milli bir bankanın olmasını öngören hükümet, Kongre’de bu kararı almış, böylece bankanın kurulmasına süreci hızlandırmıştır. Milli bankanın kurulması, beraberinde milli sermayenin de gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Bankanın kurulmasıyla, girişimci sınıfı yetiştirmek ve yatırımcılara kredi olanağı sunabilme hedeflenmiştir.³¹¹ Cumhuriyet’in ilk yıllarında temellenen bu politika, yatırımlarını kentsel alanlarda sanayi tesisleri kurarak yapacak güçlü bir milli sermaye sınıfının oluşmasını ve böylece de kentsel gelişmeye giden yolda zeminin tesis edilmesini beraberinde getirmiştir.

Cumhuriyet’in ilanı ile başlatılan ulus devlet inşası bağlamında mekânın düzenlenmesi ve milli iktisat hamleleri, 1920’li yıllarda Reji İdaresi ve tüm yabancı devlet imtiyazlarının kaldırılması ile tütün tarımı ve ticaretini serbestleştirici gibi adımların atılmasını gerektirmiştir. Bu doğrultuda Ziraat Bankası yeniden düzenlenmiş, iç pazarın bütünleştirilmesi amacıyla demiryolu, limanlar ve ulaşım

³⁰⁹ Kılınç, s. 105.

³¹⁰ Tefik Çavdar, **Türkiye Ekonomisinin Tarihi (1900-1960)**, İmge Kitabevi, Ankara, 2003, s. 178.

³¹¹ Kumru Çılgın, **“Milli Hicabı Aşmak” Üzere: 1940-1960 Arası CHP ve DP Dönemi Kent Politikaları**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, 2010, s. 14.

altyapısı güçlendirilmeye çalışılmıştır. Yine bu dönemde Aşar Vergisi (1925) kaldırılmış*; hayvancılık ve tarımın geliştirilmesi yanı sıra tarımda makineleşme yolunda ilk adımlar atılmaya başlanmıştır. Ticaret Bankası kurulmuş, borsalar millileştirilmiştir. Madenlerin işletilmesi ve kömür ocakların ıslahına yönelik önlemler alınmış, ticaret, sanayi ve tarımı güçlendirecek gümrük politikaları ihdas olunmuştur. Teşvik-i Sanayi Kanunu yeniden düzenlenmiş, Sanayi Bankası kurulmuş, işçilerin çalışma koşullarını iyileştirici hususlar gözden geçirilmiştir.³¹²

Ayrıca kır-kent bütünleşmesi ve kırsal emeğin özgürleştirilmesi hususunda liberal dönem olarak adlandırılan 1920'li yıllar, feodal ilişkilerin çözülmesi ve kırsal alanlarda çalışanların serbestlik kazanması adına önemli düzenlemelere konu olmuştur. 1924 yılında çıkarılan Köy Kanunu ve Zirai Birlikler Kanunu ile Ziraat Enstitülerinin kurulması bu yönde atılan adımlardan bazılarıdır. Bu dönemde kırsal kalkınma sadece iktisadi bir husus olarak değil, kapsamlı bir özgürleştirme projesi olarak kabul edilmiştir. Tarım merkezleri, devlet çiftlikleri, tarım bankacılığı, kooperatifleşme, topraklandırma ve kolektif üretim Cumhuriyet yönetiminin kırsal alanlara bakışını göstermektedir.³¹³

Kentleşme dinamikleri bağlamında önemli bir etmen olan nüfus, liberal dönemde kentlerde büyük oranda azalma eğiliminde olmuştur. Cumhuriyetin ilanından sonra Yunanistan ile yaşanan nüfus mübadelesi, özellikle kentlerdeki nüfusun azalmasını tetiklemiştir. Bu etkinin kentsel nüfusta 800 bin dolaylarında bir azalma meydana getirdiği ifade edilmiştir.³¹⁴ Bu doğrultuda İstanbul, İzmir, Edirne, Bursa ve Sivas gibi kentsel nüfusu fazla olan yerleşim yerlerinde kentlerin nüfus azalarak 1880'li yıllardaki düzeylerinin dahi altında düşmüştür.³¹⁵

Nüfusta ortaya çıkan bu durum, Cumhuriyet'in kurulduğu yıllar ve öncesinde geçirilen yıpratıcı savaşlarla ilişkilendirilmiştir. Dolayısıyla liberal dönemde kentleşme eğiliminin hız kazanması için gerekli olan nüfus artışı kentlerde görülmediği gibi, dönemin köye ve köylüye dönük pozitif ayrımcılık içeren politikaları nedeniyle kırsal alanlardan kentlere de bir göç dalgası yaşanmamıştır.

* 1925 yılında kaldırılan Aşar Vergisi devlet gelirlerinin neredeyse beşte birine tekabül etmiştir. Bu verginin kaldırılması ile azalan gelirler özellikle tüketim mallarına konan dolaylı vergiler ile karşılanmaya çalışılmış, bu durum ise daha çok kentlerde yaşayan bireylerin refah üzerinde bir baskı unsuru oluşturmuştur. Bkz. Ayşe Buğra, Kapitalizm, Yoksulluk ve Türkiye'de Sosyal Politika, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s. 109.

³¹² H. Çağatay Keskinok, **Kentleşme Siyasaları**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2006, s. 24.

³¹³ Keskinok, s. 31.

³¹⁴ Leila Erder, "Türkiye'de Uygulanan Yerleşme Politikaları", **İç Göçler**, s. 48.

³¹⁵ Tezel, s. 99.

Dahası kentleşmenin mütemmim cüzü olan sanayileşme hamlesinin liberal dönemde alınan tedbirlere rağmen istenilen boyutlara ulaşmamasından dolayı kentsel alanlarda güçlü bir işgücü talebi ortaya çıkmamış, böylece kentleşme adına zayıf bir görünüm sergilenmiştir. Kırdan kente göç hareketlerinin yaşanmadığı bu dönemde kentsel politikalar ise daha çok Ankara'nın başkent ilan edilmesiyle ortaya çıkan merkezi devletin yerleşmesi ve sokakların konumlarının belirlenmesi gibi daha biçimsel konular üzerinden yürütülmüştür.³¹⁶

Çavdar'ın ifade ettiğine göre,³¹⁷ 1923-1929 yıllarını kapsayan liberal dönemde ülkede yasal anlamda önemli adımlar atılmasına karşın, dönemin sonlarında ortaya çıkan krizde ülkede ciddi bir yoksulluk haliyle karşılaşmıştır. Bu bağlamda 1923 yılında İzmir İktisat Kongresi'nde alınan liberal temelli ilkelerin ülkede istenilen boyutta kalkınmayı ortaya çıkaramadığı görülmüştür. Bu yönde kırsal alanlar üzerinde uygulanan pozitif ayrımcı uygulamalara rağmen kırsal yapı pazarla bütünleştirilememiş ve ekonominin bel kemiğini oluşturan tarım ekonomisinin geleneksel yapısı modernleştirilememiştir. Toprakların büyük çoğunluğunun küçük bir azınlık elinde olması sorununa ilişkin ise bir çözüm bulunamamıştır.

Özetle, dönemin liberalliğinden beklenen kalkınmaya ilişkin hedeflerde istenilen boyutlara ulaşamamış, özellikle milli girişimci sınıfını güçlendirerek kentlerde sanayinin geliştirilmesi yolunda istenilen düzeye ulaşamamış ve tarımsal üretim artırılması suretiyle kırsal alanlarda yaşayanların refahı yükseltilememiştir. Tüm bunların yanında ülkede iç pazarın bütünleştirilmesine yönelik altyapı çalışmaları gelecek dönemler için temel teşkil etmiş, ulaşım ve haberleşme gibi altyapı yatırımları ilerleyen dönemlerde ortaya çıkacak kırdan kente göç bağlamında katalizör görevi görmüşlerdir.

3.2.3.2. Devletçilik Dönemi (1930-1939)

1923-1929 yılları arasında uygulanan dışa açık ekonomi politikası ve özel sektör eliyle başlatılan sanayileşme çabalarının başarısızlıkla sonuçlanması mevcut politikaların sorgulanmasına yol açmıştır. Bu dönemde ödenmeye başlanan Osmanlı

³¹⁶ Aykut Çoban, "Cumhuriyetin İlanından Günümüze Konut Politikası", **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt: 67, Sayı: 3, 2012, s. 78.

³¹⁷ Çavdar, s. 223.

borçlarının ekonomide dengesizliklere yol açmasıyla birlikte sanayileşme politikasının geleceğine ilişkin şüpheler ortaya çıkmıştır. Ayrıca 1929 yılında patlak veren küresel ekonomik kriz liberal politikalarla sanayileşmenin mümkün olamayacağını göstermiştir. Mevcut durumda, çabalara rağmen özel sektör sermaye birikiminin oldukça zayıf bir durumda olması, birikimin sadece tüketim mallarıyla sınırlı kalması yeni bir sanayileşme politikasının gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Bu doğrultuda yeni politika, 1929 sonrası Keynesyen iktisat politikaları bağlamında tüm dünyada etkisini gösteren devletçilik düşüncesi olarak kabul edilmiştir.³¹⁸

Borotav'a göre devletçilik,³¹⁹ temelde devlet işletmeciliğini de zaruri bir öge olarak kabul eden müdahaleci bir iktisat politikasıdır. Bu çerçevede 1930'lu yıllar, devlet eliyle sanayileşme başta olmak üzere birçok alanda ilerlemenin kilidinin devlet eliyle açılacağını öngörmüştür. Bu öngörü doğrultusunda genel olarak üç uygulamanın varlığı dikkat çekmektedir. Bunlardan ilki, devletin iktisadi hayata doğrudan müdahil olmasıyla somutlaşan devlet müdahaleciliği; ikincisi, devlet kapitalizmi, devlet işletmeciliği ve tekelcilik; üçüncüsü ise özel sektöre ait şirketlerin millileştirilmesidir. 1930'lı yıllarda özellikle demiryolu alanında anonim şirket olarak faaliyet gösteren kurumların millileştirilmesi* bunlara örnek olarak verilebilir.

Türkiye'de 1930'lu yıllarda hâkim görüş olan devletçi politikaların kentsel bağlamda temel amacı, ekonomik faaliyetleri ve altyapıyı İstanbul'un egemenliği dışında geliştirmek etrafında toplanmıştır. Bu dönemde kentleşmeye yönelik kırdan kente göç ile ilgili açık bir politikaya rastlanılmamaktadır. Hatta devletçi politikalar iki yönden kırdan kente göçü azaltıcı bir rol üstlenmiştir: bunlardan ilki, yatırımların düşük gelirli bölge merkezlerine doğru yapılması sonucunda yerel iş olanaklarının artırılarak göç eğilimlerinin azaltılması; ikincisi ise yeni kurulan sanayi yerleşmelerinin yakın çevrelerindeki tarımsal alanlarda çalışan nüfusu, temelli yerleşme maksadıyla kendisine çekerek büyük ölçekli göçleri teşvik etmemesidir. Örneğin bu dönemde Karabük'te kurulan demir çelik fabrikası İstanbul'a yakın, fakat Anadolu ile kuvvetli bağları bulunan Zonguldak bölgesini kalkındırmayı amaçlamıştır. Fabrikanın kurulmasından sonra fabrikada çalışacak işçiler için ister istemez yeni bir kasabanın kurulması gündeme gelmiştir, fakat bu düşüncenin

³¹⁸ B. Ali Eşiyok, İktisadi Dönemler İtibariyle Türkiye Ekonomisi'nde Kalkınma (1923-2004), **Türkiye Kalkınma Bankası A.Ş. Araştırma Müdürlüğü**, Ankara, 2006, s. 7.

³¹⁹ Korkut Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, Savaş Yayınları, Ankara, 1982, s. 1.

* Örneğin, 1931 yılında Mudanya-Bursa Demiryolu Türk Anonim Şirketi ve 1935 yılında Aydın Demiryolu Şirketi millileştirilmişlerdir. Ayrıntılı Bilgi İçin Bkz. Taner Timur, **Türk Devrimi ve Sonrası**, İmge Kitabevi, Ankara, 1994, ss. 125-132.

gerçekleşmemesi için işçilere fabrika etrafında barakalar yapılmış ve civar köylerden gelen işçiler için servis ile ulaşım imkânı sağlanmıştır. Bu sayede kasaba kurulması engellenmiş, bunun yerine sanayi ve tarım arasında yaşanan mevsimlik işçi göçü hareketliliği teşvik edilmiştir.³²⁰

Bu durum sanayinin gelişmesi adına tarım sektörünün etkisini göstermesi açısından önemlidir. Çünkü bu dönemde, tarım sektörü üzerinden devlet kontrolündeki sanayileşme politikası çerçevesinde kapitalizmin ilerlemesi sağlanmış ve hatırı sayılır bir sermaye birikimi oluşturulmuştur. Bununla birlikte, bu uygulamanın kentleşme bağlamında kentlere yansması batılı kapitalist ülkelerinkinden farklı bir görünüm arz etmiştir. Batılı ülkelerin kentlerinde sermaye birikimi kırsal nüfusun azalmasıyla realize olan kırdan kente göç ile şekillenirken, bu dönemde Türkiye’de dikkat çeken bir kırsal çözülme olgusuna rastlanılmamıştır. Bunda dönemin siyasal iktidarının köylünün kırla bağlarının kopmaması isteyen politikalarının etkisi büyüktür. Bu bağlamda hem ülkenin her alanına yayılmaya başlayan sanayi kuruluşlarının güçlendirilmesinin istenmesi hem de fabrikalarda çalışacak işçilerin kırla bağlantılarının koparılmamalarının gözetilmesi, Türkiye’de kentleşmenin hızı ve niteliğinin batılı kapitalist ülkelerden farklı bir seyirde gelişmesine neden olmuştur.³²¹

Devletçilik döneminde kentsel gelişme dinamikleri bağlamında sanayileşmeye verilen önemin yanında bir başka uygulama, yoğun bir şekilde demiryolu ulaşımının güçlendirilmesi olmuştur. Bu bağlamda Cumhuriyet’ten önce 3714 kilometre olarak devralınan demiryolu uzunluğu, 1940 yılına kadar yoğunlukta olmak üzere, 1923-1950 yılları arasında iki katına çıkarılarak 7500 kilometreye ulaştırılmıştır.³²² 1950 yılından sonra popülaritesini karayollarına bırakacak olan demiryolları, bu dönemde liman kentlerinin üstünlüğünü İç Anadolu kentlerine göre azaltmaya başlamıştır. Buna örnek olarak İzmir’in yerini Ankara’ya kaptırması verilebilir.

1930-1939 yıllarında kentler açısından ön plana çıkan aralık daha çok 1930-1935 yılları olmuştur. Bu dönemde çıkarılan yasalarla birlikte belediyelerde ve imar mevzuatında köklü değişiklikler ortaya çıkmıştır. Bu doğrultuda, 1930 yılında

³²⁰ Erder, **İç Göçler**, s. 51.

³²¹ Kılınç, s. 217.

³²² Yalçın Karabulut, “Türkiye’de Demiryolu Ulaşımı”, **Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Sayı: 6, Ankara, 1993, http://tucaum.ankara.edu.tr/yayin/dergi/tucaum/tucaum6_9.pdf, (21.03.2015), s. 170.

çıkarılan 1580 sayılı Belediye Kanunu ve 1593 sayılı Umumi Hıfzıssıhha Kanunu, 1933 yılında çıkarılan 2033 sayılı Belediye Bankası Kuruluş Kanunu, 1934'te çıkarılan Belediyeler İstimlak Kanunu ve 1935 yılında çıkarılan Belediye İmar Heyeti Kuruluş Kanunu Türkiye'de belediyeciliğin ve kentsel gelişmelerden beklenenlerin çerçevesini çizmiştir.³²³

Kentleşme politikasının oluşması anlamında ilk uygulamalar, bu yıllarda çıkan belediyecilik programı etrafında gelişmiştir. 1930 tarihli 1580 sayılı Belediye Kanunu'nun 15. maddesinin 30. fıkrası belediyelere, "harita, kadastro ve müstakbel şehir planlarını yaptırmak ve en az beşer senelik bir mesai imar programı hazırlayıp tatbik etmek" görevini vermiştir. Bu kararlarla, üç büyük kent olan İstanbul Ankara ve İzmir kentlerinde belediyeler imar planları hazırlamışlardır. Bunların dışında Anadolu'da hazırlanıp uygulanan ilk imar planı ise Afyon Belediyesi tarafından yapılmıştır. Yine bu dönemde yollar, yangın yerleri ve binalarla ilgili hükümler içeren 1882 tarihli Ebniye Kanunu, 1933 yılında yerini 2290 sayılı Belediye Yapı ve Yollar Kanunu'na bırakmıştır.³²⁴

Çıkarılan yasalarla belediyelerin görev alanları genişletilmiştir. 1939 yılında yürürlüğe konan Belediye Hıfzıssıhha Kanunu bu anlamda ikili bir yasa gibi görülmüştür. Bu yasalarla kentlerin "sağlığın, temizliğin, güzelliğin ve modern kültürün örneği" olmaları istenmiştir.³²⁵ 1593 sayılı Hıfzıssıhha Kanunu, kentleşme sürecini her şeyden önce bir sağlık sorunu üzerinden değerlendirme almış, kentleşmeye bakışı daha çok sağlık ve güzellik sorunu olarak algılanmıştır.³²⁶ Bu doğrultuda devletçilik döneminde kentleşmeden anlaşılan, günümüzde olduğu gibi kentlerde yaşayanların ve kent sayılarının artması üzerinden değil, hâlihazırdaki kentsel alanların sağlık, çevre ve benzeri gibi nitelikleri üzerinden iyileştirilmesi ölçüsünde değerlendirildiği açıktır.

Ayrıca 1882 tarihli Ebniye Kanunu'nun yerini alan 1933 tarihli 2290 sayılı Belediye Yapı ve Yollar Kanunu, ülkenin kentleşmesinde merkezi yönetimin (Ankara) rolünü ön plana çıkaracak şekilde merkezi yönetime görevler tevdi etmiştir. Bu yönde 1928 yılında kurulmuş olan Ankara İmar Müdürlüğü'ne Belediye Yapı ve Yollar Kanunu ile diğer kentlerin planlarını onaylama yetkisi verilmiştir. Yapı ve Yollar Kanunu ile aynı anda çıkarılan kanunla kurulan Belediyeler Bankası da

³²³ Tekeli, **Türkiye'de Sosyal Bilim Araş...**, s. 253.

³²⁴ Emiroğlu ve Ünsal, ss. 44-45.

³²⁵ Tekeli, **Türkiye'de Sosyal Bilim Araş...**, s. 253.

³²⁶ Emiroğlu ve Ünsal, s. 47.

Türkiye’de kentleşme anlamında önemli görevler üstlenen ve 1944 yılında İller Bankası adını alan kurumun temelini oluşturmuştur. Bu kurum kanunlarla belediyelere bırakılan harita ve imar planlarını hazırlama görevini, mali ve teknik kadro yetersizliğiyle yerine getiremeyen belediyelere kredi olanakları sunarak sağlıklı bir kentleşme yolunda belediyelere katkı sağlamıştır.³²⁷

Bir ülkede kentleşmenin temel dinamiklerinin başında gelen sanayileşme olgusu açısından devletçilik dönemi politikaları, büyük ölçüde sanayi tesislerinin kurulmasını hedeflemiştir. Bu amaçla batıda olduğu gibi küçük üreticiliğin büyük ölçekli fabrikalara dönüşerek sanayileşmenin temelini hazırlaması istenmiştir. Fakat bu kritik adımı başlatacak güçte bir özel sermaye birikimi olmadığından, 1929 krizi sonrası keynesyen politikalar ışığında bu adım devletin üretici bir aktör olarak sanayi kuruluşlarının kurma yoluna gitmesiyle sonuçlanmıştır. Bu yönde Osmanlı’dan devralınan fabrikaları muntazam bir şekilde işletecek ve yenilerini kuracak girişimcilere kredi vererek sermaye birikimini güçlendirmek için Sanayi ve Maadin Bankası kurulmuştur. Ayrıca 1934 yılında kurulan Sümerbank ve 1936 yılında kurulan Etibank ülkenin sanayileşmesi yolunda büyük adımların atılmasına yönelik olarak hem devletçilik döneminde hem de daha sonrası için büyük destek olmuşlardır.³²⁸

3.2.3.2.1. Kentleşmeye Giden Yolda Sanayileşme Hamleleri: Birinci ve İkinci Beş Yıllık Sanayi Planları

Nüfusu kitleler halinde kırlardan kopararak kentlere yönelten dinamiklerinin kentsel alanda önemli bir tezahürü olan sanayileşme olgusunun Anadolu’da geliştirilmesi, özellikle devletçilik dönemi olarak adlandırılan yıllarda bölgesel bir gelişme stratejisi olan sanayi planlarıyla olmuştur. Planlar, işletmeler düzeyinde maliyet ve verimlilik hesaplarını konu edinen üretim planları şeklindedir. Bu bağlamda bölgesel ölçekte gelişmenin ele alındığı 1920’li ve 1930’lu yıllarda büyüme ve gelişmenin planlanması iradi bir etkinlik ve bilinçli bir müdahale olarak öne çıkmıştır. Planlarda, sanayi tesislerinin mekânsal olarak konumlandırılmasında

³²⁷ Emiroğlu ve Ünsal, ss. 48- 49.

³²⁸ Eşiyok, s. 8.

iktisadî ölçütler göz önünde bulundurulmuş, milli iktisadi kalkınmayı toplumsal politika ve bölgesel gelişme problemi üzerinden ele alan bir anlayış sergilenmiştir.³²⁹

3.2.3.2.1.1. Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı

1930'lu yılların başında uygulamaya konulan Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı (BBYSP), devletçilik uygulamasının somut düzeyde başlatılmasının ilk yansıması olmuştur. Bu ilk somut gelişmeden de anlaşılacağı üzere, devletçilik döneminde gelişmenin temel ekseninin daha ziyade sanayi odaklı olacağı ifade edilebilir. Sanayileşmek ülkenin olmazsa olmaz hedeflerinden biri olarak nitelendirilmiş, bu hedefe ulaşmak için yapılması gereken büyük hamleleri ve iktisadi planı içeren bir uygulama planının hayata geçirilmesi gerekli görülmüştür. Bu planlar ile yükselen sanayi hamlesinin çıktısı ise daha çok yurtiçi ihtiyaçları karşılamaya odaklı olmuş, ihracat ikinci planda tutulmuştur.³³⁰ Genel bir tanımla ekonominin önceki dönemlerde ithal ettiği malların kısmen veya tamamen ülke içinde üretilmesini ve böylece dışa bağımlılığı azaltmayı hedefleyen ithal ikameci yaklaşımın bu dönemde öne çıktığı görülmektedir.³³¹

1933 yılında hazırlanarak uygulamaya 1934 yılı başında başlanan BBYSP'nin hedeflediği temel amaçları şunlardır:³³²

- Yerel veya bölgesel doğal kaynaklara ve tarımsal üretime dayalı sanayi üretim birimlerinin kurulması,
- Büyük oranda ithalata konu olan temel tüketim mallarında yerli üretimi (özellikle dokuma sanayi) teşvik ederek ithalat giderlerini azaltmak,
- Sanayi kuruluşlarının yer seçiminde özellikle hammadde ve işgücü kaynağına yakınlığı gözetmek.

Bu çerçevede ifade edilebilir ki, BBYSP getirdiği hükümlerle salt bir sanayi planı olarak telakki edilmekte, ekonominin tümüne (makro) ilişkin hükümler

³²⁹ Keskinok, s. 33.

³³⁰ Afet İnan, **Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyetinin Birinci Sanayi Planı 1933**, Ankara Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1972, 1. Kısım, s. 10.

³³¹ Tevfik Ertüzün, "İthal İkamesi ve Sınırları", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt: 37, Sayı: 1, 1976, <http://www.journals.istanbul.edu.tr/iuifm/article/viewFile/1023012603/1023011832>, (25.03.2015), s. 153.

³³² Yakup Kepenek ve Nurhan Yentürk, **Türkiye Ekonomisi**, Remzi Kitabevi, 15. Basım, İstanbul, 2004, s. 68.

içermemektedir. Bununla birlikte planda kurulması düşünülen kuruluşların insan gücü ve diğer girdi ihtiyaçlarına ilişkin olarak çeşitli beklentiler ifade edilmiştir.

BBYSP ile birlikte dönemin öne çıkan uygulamalarından biri olan yabancı şirketlerin sahip olduğu kuruluşların millileştirilmesinden sonra, yol ve ulaşım ağlarının planlanan sanayi programı çerçevesinde uygulamaya konulması düşünülmüştür. “Sanayileşmek, örgütlenmek, sürekli planlama, kooperatifleşerek iktisadi rasyonelleştirme, sanayi işgücünün yaratılması ve bunların eğitimi” planının temel hedefleri kabul edilmiştir. BBYSP, ülkenin esas olarak kendi gereksinimleri çerçevesinde iç pazarın geliştirilmesi, güçlendirilmesi ve korunması; hammaddesi bulunan ürünlerin sanayileştirilmesi ve piyasa güçlerinin imkânları dışında olan sanayi kollarının devlet eliyle kurulmasını amaçlamıştır. BBYSP’de 20 yeni fabrikanın kurulması önerisi bulunmuştur. Bu fabrikalardan alınacak verimin yüksekliğini temin etmek için ise sanayi ihtiyaçlarına uygun olarak demiryolları, limanlar ve karayollarının bütünleşik bir ulaşım sistemi dâhilinde ele alınması, demiryolu hatlarıyla bölgelere bağlanacak bir karayolu ağının kurulması planlanmıştır.³³³

Esasen bu dönemde devletçi politikalar ışığında planlı bir sanayileşme hamlesinin nedeni, komşumuz olan Sovyetler Birliği’nde uygulanan planlama deneyimlerinden elde edilen yüksek başarının cezbedici özelliğinde saklıdır. Ekonomik buhranın olumsuz sonuçları ve bu durumdan kurtulma öngörülerini bağlamında Sovyet başarısı ileri derecede kapitalistleşmiş ülkelerde dahi planlı bir devlet müdahaleciliği anlayışının yaygınlaşmasına neden olmuştur.³³⁴ Planlı devlet müdahaleciliğinin uygulama alanı bulmasında, Kamu İktisadi Teşebbüsleri’nin (KİT’ler) etkisi büyüktür. Sermayesinin tamamı veya yarısından fazlası doğrudan ya da dolaylı olarak devlete ait olan KİT’ler, kamu hizmeti ve sosyal amaçları ön plana çıkan, tüzel kişiliğe sahip, endüstriyel ve ticari faaliyetleri bulunan kuruluşlar olarak değerlendirilmektedirler.³³⁵

Buradan yola çıkarak KİT’ler, devletçilik döneminde devlet işletmeciliği ve tekelciliği şeklinde geniş bir uygulama alanı elde etmişlerdir. Ekonomik alandan sosyal alana kadar geniş bir yelpazede yasal ve örgütsel anlamda kurumsallaşmış

³³³ Keskinok, s. 34.

³³⁴ Tekeli ve İlkin, **Uygulamaya Geçerken Türkiye’de Devletçiliğin Oluşumu**, Türkiye Bölgesel İktisat Tarihi III, ODTÜ Yayınları, Ankara, 1982, s. 135.

³³⁵ Sevgi Korkut, “Parlamentar Denetim Kapsamında Kamu İktisadi Teşebbüslerinin Denetlenmesi”, **Yasama Dergisi**, Sayı: 6, 2007, s. 6.

olan KİT'ler, bu dönemde kentsel gelişme olgusuna yön veren başlıca kuruluşlar olarak ön plana çıkmışlardır. Özellikle BBYSP (1934-1938) çerçevesinde sanayi alanında önemli adımların kilit aktörü olarak ön plana çıkan KİT'ler, öncelikle imalat sanayi ile madencilik alanlarında güçlü ilerlemeler sağlanmasına katkıda bulunmuşlardır. Yine bu dönemde KİT'ler, üretime işlevsellik kazandırarak ülke ekonomisini ve bu bağlamda kent ekonomisini güçlendirirken, aynı zamanda kuruldukları bölgelerde mekânsal ve sosyal altyapıyı da sağlamlaştıran bir rol üstlenmişlerdir. Bu açıdan KİT'lerin kentsel gelişmeye olan en büyük katkısı, Türkiye'de sanayi kentlerinin doğuşuna ortam hazırlayan bir rol üstlenmelerinde yer bulmaktadır. Buradan hareketle, bu kuruluşların hem ekonomik kaygıları ön plana çıkmış hem de kuruluş yeri seçimlerinden de anlaşılacağı üzere Anadolu'nun kalkınmasına ve sanayileşmesine katkı sağlayarak kuruldukları bölgelerde ulaşım, iletişim ve enerji gibi altyapı yatırımlarını tesis ettikleri görülmüştür.³³⁶ Kentleşme açısından bu durum, kırdan kente göç olgusunda bölge halkının daha donanımlı hale gelerek sanayileşmesine ve özgürleşmesine katkı sunmuştur.

Devletçilik döneminde kentler ve kentleşme açısından belirginleşen önemli bir adım, özel sektörün fayda maliyet analizi yaparak yatırım yapmayı uygun görmedikleri bölgelerde sağlam ve tutarlı bir sanayileşmeyi mümkün kılmak için devletin önlemler almasıdır. Devlet, yatırımların eşit bir şekilde dağıtılıp yatırım almayan bölgelerde de gelişmeyi sağlamak ve gelişmişlik farklılıklarını minimize edebilmek adına sanayi projelerini tüm Anadolu'ya dağıtmıştır. Bu çerçevede strateji, Orta Anadolu'daki Kayseri ve Malatya gibi vilayet merkezlerinde fabrikaların kurulmasıdır. Böylece komşu bölgelerin zamanla bu fabrikalardan yararlanacağı ve gelişmeye başlayacağı hedeflenmiştir. Bu hedefler doğrultusunda, BBYSP dâhilinde, Temmuz 1935 yılında en büyük tekstil fabrikalarından biri Kayseri'de açılmıştır. Kayseri ve çevresini dönüştürmek üzere planlanan bu fabrikanın üretim gereçleri, makineler bağlamında Sovyetler Birliği'nden, dokuma aygıtları ise ABD'den temin edilmiştir. Bu tip fabrikaların Konya, Nazilli ve Malatya için daha sonraki yıllarda kurulması planlanmıştır.³³⁷

BBYSP ile sağlanan bu gelişmeler, bilinçli bir devlet politikasının ürünü olarak gün yüzüne çıkmaktadır. Aksi takdirde böyle bir strateji, yatırımların kar

³³⁶ Kılınç, ss. 189-192.

³³⁷ Feroz Ahmad, **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, (Çev., Yavuz Alogan), Kaynak Yayınları, 2. Basım, İstanbul, 1999, s. 120.

getirisi düşük bölgelerde de yapılması, özel sektörün kesinlikle sıcak bakmayacağı türden bir gelişmedir. Özel sektörün ulaşım imkânlarının yüksek ve işgücünün daha fazla nitelikli olduğu İstanbul ve Marmara Denizi çevresindeki Kuzey Batı Anadolu Bölgesini tercih ettiği bir önceki liberal dönemde tecrübe edilmiştir. Bu durumu tersine çevirmek için yola çıkan BBYSP, devlet tarafından ülke genelinde inşa edilecek fabrikalarda kumaştan ayakkabıya kadar çoğu ürünün, özellikle ithal edilen ürünlerin üretilmesini öngörmüştür.³³⁸

Plan dâhilinde tüm Anadolu'ya yayılması hedeflenen fabrikalarda yapılacak üretimin niteliği açısından konuya yaklaşıldığında, bunların dokuma (pamuk, kendir, yün); maden işletme (demir çelik, bakır, kükürt); kâğıt; kimya (yapay ipek, gül yağı); taş, toprak (cam, çimento) gibi alanlarda olduğu görülmektedir.³³⁹ Kuşkusuz özellikle gelişmemiş bölgelerde yapılan bu sanayi yatırımları, o bölgelerin ve civarlarının mekânsal ve sosyal ilişkileri üzerinde ciddi tesirler göstermiştir. Bu tesirler, öncelikle kentsel gelişme tetikleyen türden gelişmelere sahne olmuş ve sanayi kuruluşlarının iktisadi yönleri üzerinden kentlerin çekiciliği sağlanmıştır. Tüm bunlar Türkiye'de kentleşme hareketinin kökenlerine ilişkin sorulara cevap olabilecek türden gelişmeler olmuşlardır.

3.2.3.2.1.2. İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı

Türkiye'de devlet eliyle sanayileşme hamlesini ve dışa bağımlılığı azaltma yolunda ilk somut plan olan BBYSP'de istenilen sonuçların alınmaya başlanmış olması neticesinde bu dönemin sonuna doğru yeni bir planın hazırlıklarına girişilmiştir. 24 Ocak 1936 tarihinde Ankara'da düzenlenen Sanayi Kongresi'nde belirlenen esaslar çerçevesinde şekillenen İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı (İBYSP) 1938 yılında uygulamaya konulmuştur.

İBYSP, kapsam ve içerik olarak ilk plana göre daha detaylı bir şekilde hazırlanmıştır. İlk planda tüm ülke düzeyine yayılan yirmiye yakın fabrika kurulması hedeflenmişken, İBYSP'de ise fabrika sayısının yüzün üzerinde olması düşünülmüştür. Kurulması planlanan fabrikaların üretim niteliğine bakıldığında, bunların madencilik, elektrik santralleri, ev yakıtı sanayi, toprak sanayi, gıda

³³⁸ Ahmad, s. 121.

³³⁹ Kepenek ve Yentürk, s. 68.

maddeleri sanayi ve ticareti, kimya sanayi, mihaniki (mekanik) sanayi ve denizcilik sektöründe yoğunlaştığı görülmektedir.³⁴⁰

Kentsel gelişme dinamikleri bağlamında ilk plana göre daha kapsamlı ve ayrıntılı olarak mekânsal düzenlemeleri bünyesinde barındıran İBYSP'de ülke bütünsel olarak ele alınmış, yollar belirli bir plan dâhilinde belirlenmeye başlanmıştır. Bu doğrultuda üretim ve tüketim olanakları, tüm ülkeye saran kapsamlı demiryolları ağırlıklı olmak üzere farklı ulaşım türlerin birbirini tamamlaması üzerine odaklanmıştır. Örneğin uygun hammaddelerin varlığı durumunda, hammadde, enerji kullanımı, atıkların değerlendirilmesi ve demiryolu taşımacılığında ekonomikliğin sağlanması amacıyla demir sanayi ile bütünleştirilmiş çimento sanayisinin tesis edilmesi düşünülmüştür. Ayrıca üretim sürecinde aşırı rekabetle ekmek ve un üretiminde verimin azalabilmesi olasılığı üzerinden devletin piyasalara müdahale etmesinin gerekliliği üzerinde durulmuştur. Tüm bunların yanında, bu planda sanayinin gelişiminin tarım kesimi üzerinde meydana getireceği olumlu etkileri artırmaya yönelik düzenlemelerin varlığı da dikkat çekmektedir.³⁴¹

Muhteviyatı itibarıyla kapsamlı hükümler getiren İBYSP, fiilen içinde yer alınmasa da Türkiye'de İkinci Dünya Savaşı'nın ortaya çıkardığı koşullar nedeniyle uygulama alanı bulamamıştır. Ülkenin sanayileşmesi ve kalkınması adına büyük bir adımın eşiği olan bu planın uygulanması dondurulmuş, bunun yerine ülke savaş durumunun gerektirdiği koşulları yerine getirmeye başlamıştır.

3.2.3.2.2. Kentleşme Dinamikleri Bağlamında Dönemin Tarım, Sanayi ve Toplumsal Yapısında Meydana Gelen Değişimler

Türkiye'de kentleşmenin büyük oranda kırdan kente doğru yaşanan bir iç göç hareketinin sonucu olarak ortaya çıktığı kabul edildiğinde, iç göç hareketinin tabanı olan kırsal kesim ve bu kesimde toplumsal değişimleri tetikleyecek olan tarımsal üretim biçiminde meydana gelebilecek değişimler büyük önem arz etmektedir. Bu bağlamda devletçilik döneminde, öncelikli olarak tarım sektörüne karşı uygulanan politikalar ile bunun kentsel alanlardaki muadili olan sanayi politikalarının analizi önemli bir husustur. Dönemin toplumsal yapısında meydana gelen değişimler ise

³⁴⁰ İnan, *Türkiye Cumhuriyeti'nde İkinci Sanayi Planı (1936)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1973, ss. 4-5.

³⁴¹ Keskinok, ss. 35-36.

tarım ve sanayide meydana gelen değişimlerin kırsal ve kentsel alanlar üzerindeki etkileri açısından ele alınmalıdır.

3.2.3.2.2.1. Tarım

Devletçilik döneminde uygulanan tarım politikalarına bakıldığında, öncelikle kırsal alanlardaki toprak mülkiyetine ilişkin getirilen yasal bir düzenlemenin yokluğu ortaya çıkmaktadır. Bu dönemde toprakların dağılımında varolagelen dengesizlikler devam etmiştir. 1937 yılında toprak mülkiyetinin dağılımına ilişkin elde edilen bilgiler, toprak büyüklüğü bakımından 12 hektardan az toprağa sahip olan kesimin yüzde olarak ülkenin 37,8'lik kısmına tekabül ettiğini; buna karşın % 6'lık kesiminin ise 320 hektardan fazla toprağı elinde bulundurduğu göstermiştir.³⁴² Bu oranlar ülkede toprağının büyük bir kesiminin küçük bir azınlığın elinde olduğunu ortaya koymuştur. Bu orantısızlık nedeniyle ileriki dönemlerde toprak reformu çalışmalarına başlanacak, fakat bu çalışmaların sonuçsuz kalacağı ortaya çıkacaktır. Ülkede toprak ağalığının varlığına işaret eden ve kırsal kesimde büyük kitlelerin çok az bir toprağa sahip olmasıyla ya da hiç toprağa sahip olmayıp da toprak ağalarının gözetiminde çalıştığına işaret eden bu durum, Türkiye'deki kentleşmenin kökenlerine ilişkin önemli bir göstergedir. Çünkü nüfusu kırsal alanda tutmaya yarayacak toprak iyeliğinden mahrum ya da çok az toprağı olan bu büyük kesim, kırsal alanlara adeta pamuk ipliğiyle bağlı kalacak, 1950'li yıllardan sonra tecrübe edildiği üzere yavaş yavaş kırlardan kopmalar yaşanmaya başlanacaktır.

Devletin bu dönemde elinde bulunan miri toprakları topraksız köylüye ve göçmenlere dağıtması devam etse de dağıtılan toprakların kuru tarıma yönelik olması, sahiplerinin refah koşullarını artıcı yönde bir etki sunmaktan uzak olmalarına neden olmuştur. Tüm bunlar yanında, ülkede var olan toprakların işlenme oranı açısından olumlu gelişmeler yaşanmıştır. 1927 yılında % 4,86 olan işlenen tarım toprağı oranı, 1934 yılında % 10,2 'ye ve 1940 yılında da % 12,25'e yükselmiştir. 1927 yılından 1940 yılına kadar işlenen toprak oranında ortaya çıkan 2,5 katından fazla artış, tarımsal girdiler olan makine, araç ve gereçler bakımından benzer bir şekilde artmamıştır. Ayrıca dönem boyunca Ziraat Bankası'nca verilen tarımsal

³⁴² Turkish Information Office, **Facts of Turkey**, New York'dan aktaran Kepenek ve Yentürk, s. 71.

kredilerin faiz oranlarında düşüşler meydana gelmiş, kredi alımı kolaylaştırılmış ve Tarım Kredi Kooperatifleri'nin tüm ülkeye yayılmasına çalışılmıştır.³⁴³

Yukarıda ifade edilen tarımsal girdilerden olan makine, araç ve gereçlerinin kullanımında artış olmamasının nedeni, 1929 yılında yaşanan kriz sonrasında tarım ürünlerinin fiyatının düşmeye başlamasıyla birlikte petrole çalışan traktörlerin ekonomik olarak cazip olmaktan çıkmasıyla açıklanmaktadır. Bunun yanında yedek parça ve tamir açısından kalifiye eleman sıkıntısını varlığı, sık sık arıza yapan traktörlerin yavaş yavaş tarımdan devre dışı kalmasına neden olmuştur. Bu durum dönem boyunca kullanılan traktör sayısında meydana gelen azalmalarla somutlaşmıştır. Şöyle ki, Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren hükümetlerin tarımda makineleşmeyi güçlendirmek için izlediği politikalar sonucunda 1924 yılında 501 olan traktör sayısı 1930'ların başlarında 2000'lere yaklaşmış, fakat kriz sonucunda bu sayı 1933 yılında 1382'ye ve 1936 yılında da 1308'e düşmüştür. Bu durum karşısında siyasal iktidar tarımda ağır yağlarla çalışan traktörlere geçmeyi ve hatta tarımda eski bir usul olan at ile toprağı işlemeyi teşvik etme yönünde adımlar atmıştır.³⁴⁴

1929 yılında yaşanan ekonomik krizden olumsuz anlamda etkilenen tarım sektörü, devletçilik döneminde dünyada tarım ürünleri fiyatlarında yaşanan düşüşler karşısında ayakta kalabilmesi için devlet teşviklerine konu olmuştur. Bununla birlikte Türkiye'nin önde gelen ihracat ürünü olan buğdayın fiyat endeksinin 1929 yılında 100'den, 1931 yılında 32'ye düşmesi, artan buğday üretiminin çiftçilerin gelirlerinde artışın yaşanmamasına, tarımın krize girmesi ve çözülüşüne doğru bir yönelişin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu durumu tersine çevirmek için hükümet, fiyat destekleme programı uygulamaya başlamış ve çiftinin ürününü piyasa fiyatının üzerinden almıştır. Fiyat uygulamasının kentte yaşayanlar için olumsuz sonucu ise ekmek fiyatlarının yükselerek hayat pahalılığının artması şeklinde tezahür etmiştir. Yine de hükümetlerin uyguladığı bu önlemler, savaş öncesi dönemde tarımı ayakta tutmayı sağlamış, ekonomik refahtan yoksun olsalar da küçük ve orta çiftçilerin kriz karşısında toprak kaybetmesini önlemiş, 1930'larda ekime açılan toprak miktarındaki artışla bu durum sübvansede edilerek topraklara bağıllık temin edilmiştir. Bunun yanında, 1936 yılından itibaren dünya tarım ürünlerinde fiyatların tekrar yükselmeye

³⁴³ Kepenek ve Yentürk, ss. 70-71.

³⁴⁴ Tekeli ve İlkin, "Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları: Modernleşme Çabaları", **Türkiye'de Tarımsal Yapılar 1923-2000**, (Ed. Şevket Pamuk ve Zafer Toprak), Yurt Yayınları, Ankara, 1988, ss. 83-85.

başlaması ve hükümetin destek kapsamında belirlediği fiyatları üzerine çıkması, çiftçiye piyasada oluşan fiyatlardan daha düşük ödemeler yapılmasını ortaya çıkarmıştır. Sonuç olarak arada kalan fiyat farkları ise devletin sanayi projelerinin finansmanında kullanabileceği yüksek karlara dönüşmüştür.³⁴⁵

Fiyat mekanizması yoluyla tarım kesiminden başta sanayi sektörü olmak üzere diğer kesimlere kaynak aktarımının yapılması, bu dönemin öne çıkan bir gelişmesidir. Aşar vergisinin kaldırılması sonucunda devletin kaybettiği gelir, kırsal kesimin üretimde kullandığı sınaî ürünlerin vergilendirilmesiyle dolaylı olarak alınmaya başlanmıştır. Gelişen bu süreç, “köylü efendimizdir” sözüne karşılık, uygulamanın kırsal kesimin aleyhine işlediğinin göstergesi olmuştur. Tüm bu gelişmeler çok partili döneme gelindiğinde kırsal kesimin tek parti dönemine karşı kötümser bakış açısı çizmesinin temelini oluşturmuştur.³⁴⁶

Kentleşme dinamikleri açısından dönemin tarımsal politikaları değerlendirildiğinde, devletçilik anlayışı ile hükümetlerin kırsal kesimin çözülmemesine ve kırdan kente göçün önlenmesine yönelik politikalar geliştirdiği anlaşılmaktadır. Bu dönemde devletin çiftçilere ve göçmenlere toprak dağıtmaya devam etmesi, tarımsal ürünlerin fiyatlarında taban fiyatı uygulamasına giderek dünya tarım ürünleri fiyatlarının üstünden ürünleri alması ve ekilebilir alanların artırılmasına rağmen kırsal alanlarda makineleşme yerine emek gücünün kullanılmasını teşvik etmesi gibi politikalarla kırsal alanlardan kentlere doğru yaşanabilecek göçleri kontrol altında tutmuştur. Bununla birlikte, iki uçlu bir kavram olan kentleşmenin kıra bakan yönünde ortaya çıkan bu gelişmelerin diğer bir uç olan kentsel boyuttaki sanayi olgusuyla da birlikte değerlendirilmesi dönemin kentsel gelişiminin anlaşılması açısından gerekli olacaktır.

3.2.3.2.2.2. Sanayi

Devletçilik dönemi boyunca sanayi üretimi önemli ölçüde artış göstermiştir. Daha önce ifade edildiği üzere, tarım sektörünün bu dönemde modern üretim araçlarından yoksun olması ve verimliliğinin daha çok iklim koşulları üzerinde şekillenmesi, tarımsal üretimin sanayi üretimine göre dalgalı bir seyir izlemesini neden olmuştur. Bu nedenle devletçilik döneminde uygulanan planlı sanayileşme

³⁴⁵ Ahmad, ss. 122-123.

³⁴⁶ Kepenek ve Yentürk, s. 71.

hamleleri, bu alanda sürekli ve dengeli bir gelişmenin kaydedilmesini beraberinde getirmiştir. 1935 ve 1936 yılları hariç, sanayi sektörünün büyümesi %10'un üzerinde gerçekleşmiştir. Bu gelişmenin arka planında sanayi planlarının başarısı yatmakla birlikte, tarım karşısında gelişen ticaret hadlerinin varlığı da önemli bir husustur.³⁴⁷

Bu gelişmeler ışığında, temel tüketim malları yerli üretim tarafından karşılanmaya başlanmış, sanayi alanında en dikkat çeken gelişme dokuma sanayinde kaydedilmiştir. Bu alt sektörde devlet tarafından kurulan girişimlere ek olarak özel girişim tarafından Çukurova ve Ege Bölgeleri'nde işletmeler kurulmuştur. Böylece 1930'lu yılların sonlarında yerli üretim iç talebin %80'ini karşılar pozisyona ulaşmıştır. Yine bu dönemde kentleşmenin gelişimi açısından önemli bir girdi olan çimento üretimi, özel girişimlerin kamulaştırılması ve yeni işletmelerin kurulmasıyla, 1927 yılında yılda 14,4 bin tondan 1935'te 220 bin tona yükselmiştir. Talep fazlası 90 bin ton ise ihracata ayrılmıştır.³⁴⁸ Çimento sanayinin gelişimi, kentlerde yaşayan nüfusun barınması ihtiyacıyla belirginleşen konut sektörünün gelişimi adına önemli bir adım olarak düşünülmelidir. Bu sayede betonarme binalarla yükselecek kentsel alanlar, daha fazla nüfusu içinde barındırabilen bir kapasiteye sahip olacaklar, böylelikle kent sayılarının ve nüfusun artışına ortam hazırlayarak kentleşmenin hızlandırıcısı olacaklardır. Ayrıca pamuk, kendir ve yün gibi tarımsal girdilere sıkı sıkıya bağlı olan dokuma sanayinin gelişmesi, bu sanayilere kırsal alanlardan hammadde aktarımının sağlanmasının yanında kırsal işgücünün de aktarılmasının önünü açacak ve böylece kentlere olan iç göç hareketinin temelleri atılmaya başlanacaktır.

Devletçilik politikası kapsamında gerçekleştirilen sanayi hamlesinin önemli bir özelliği olan yatırımların az gelişmiş bölgeler dâhil olmak üzere tüm ülke düzeyinde yayılması, ilk olarak nüfusu küçük olan kentlerde sanayinin kurulmasıyla hızlı kentleşmenin kapısını aralamıştır. Bu doğrultuda nüfusu 20 binin altında olan Karabük, Kırıkkale, Batman, Gölcük, Ereğli ve Nazilli gibi kentler hızlı bir şekilde nüfus artışı göstermişlerdir. Bu dönemde ülkeye olan dış göçler de hesaba katıldığında, yıllık % 2,34'e ulaşan nüfus artış hızı karşısında özellikle 20 bin ile 50 bin arası nüfusa sahip kentlerin %5'e yakın bir oranla hızlı bir gelişme gösterdiği, fakat bazı istisnalar dışında büyük kentlerin büyüme hızının oldukça düşük düzeylerde kaldığı ifade edilmiştir. Bu dönemde Ankara hızlı gelişmesini

³⁴⁷ Cavidar, *Türkiye Ekonomisi'nin Tarihi (1900-1960)*, İmge Yayınevi, Ankara, 2003, s. 289.

³⁴⁸ Kepenek ve Yentürk, s. 74.

sürdürürken, İstanbul ve İzmir’de nüfus artış oranları, sırasıyla 1,38 ve 1,45 ile % 2,34 olan yıllık ortalama nüfus artışının altında kalmıştır.³⁴⁹

3.2.3.2.2.3. Toplumsal Yapı

Dönem boyunca kırsal ve kentsel alanlarda uygulanan politikaların toplumsal yapılar üzerinde gösterdiği etkileri incelemek, kırsal alanlarda çözülme olgusunun kaynağının araştırılması adına önemli bir husustur. Her şeyden önce bu dönem boyunca hazırlanan sanayileşme planları, gerek ülkenin tüm bölgelerinde yeni fabrikaların açılmasıyla gerekse bu fabrikalarda çalışmaya başlayan işçi sınıfının oluşmasıyla hem iktisadi hem de toplumsal anlamda bir değişimi beraberinde getirerek ülkenin kalkınması hedeflemiştir. Sanayi planlarıyla gündeme gelen ülke kalkınması politikaları, feodal mülkiyetin tasfiyesine yönelik kanunlar, topraksız çiftçinin topraklandırılması yönünde atılan adımlar* ve aşarın kaldırılması öncelikle köylünün özgürleştirilmesine katkı sağlamış ve bununla ilişkili olarak kentsel sanayi işgücünün tedarik edilmesine zemin hazırlamıştır.³⁵⁰

Yine toplumsal ilişkiler üzerinde belirleyici bir role sahip olan eğitim politikasında meydana gelen gelişmeler de bu dönemde özellikle kırsal alanlarda daha bilinçli bir toplumun oluşturulmasına hizmet etmiştir. Bu yönde eğitim ve öğretimde ilkokul sayısının % 100’den fazla artış göstermesi ve bu artışın tamamına yakınının köy okullarını kapsamaması bu gelişmeyi açıklar bir neticedir. Bu bağlamda hem kırsal hem de kentsel alanlarda toplam ortalama okuma yazma oranı, yılda % 8,2 gibi bir artış göstermiştir. Esasen bu gelişmelerle beklenen netice, toplumu çağdaş bir yaşam biçimine kavuşturmak ve sanayinin çarklarını döndürmek için başta kırsal alanlar olmak üzere tüm ülkede donanımlı işgücünün yetiştirilmesini sağlamaktır.³⁵¹ Böylelikle kırsal alanlarda bu işlevi görececek olan Köy Enstitüleri’nin toplumsal yapı üzerindeki rolü daha iyi anlaşılabilir olmaktadır.

Tüm yurda yayılan fabrikalar ile karakterize olan sanayi planlarının kentsel politikayla benzerlikler içerdiğini ifade eden Tekeli’ye göre;³⁵² bu dönemde

³⁴⁹ Ayda Eraydın, “Sermaye Birikim Sürecinde Kentler”, **Defter**, s. 140.

* 1937 yılında, 3115 sayılı kanunla 1924 Anayasası’nın 74. maddesinde değişiklik yapılarak çiftçiyi toprak sahibi yapmak ve ormanların devletleştirilmesi için kamulaştırma yetkisinin tesis edilmesi gibi hükümler.

³⁵⁰ Keskinok, s. 37.

³⁵¹ Kepenek ve Yentürk, s. 80.

³⁵² Tekeli, **Modernite Aşılırken Kent Planlaması**, İmge Kitabevi, Ankara, 2001, s. 25.

kentleşme hareketi günümüzde anlaşılan şekliyle salt bir nüfus hareketi olarak görülmemiş, daha çok sanayileşme bağlamında şekillenen ekonomik ve toplumsal gelişmelerin bir yansıması olarak kabul edilmiştir. Bu bağlamda başkent Ankara için hazırlanan kent planlarının ve ayrıca 1930'larda çıkarılan Belediye Umumi Hıfzıssıhha, Yapı ve Yollar Kanunları'nın bu dönemde tüm kentler için zorunlu hale getirilmesiyle birlikte kentlerde kurumsallaşmanın temellerinin atılması önemli bir gösterge olmuştur.

Toplumsal yapıda önemli bir gösterge olan işsizlik açısından dönem ele alındığında, yeni kurulan sanayi işletmelerinin nitelikli ve niteliksiz işçi bulma konusunda zorluklar yaşadığı ortaya çıkmaktadır. İşgücü eksikliğinin varlığının arkasında yatan sebep ise kırsal kesimde köylülerin refah seviyelerinin düşüklüğüne rağmen toprağının başında kalmakta ısrar etmeleri yatmaktadır. Köyde yaşam koşulları zorlaşsa bile yüksek ücret düzeyinde bir yaşam sunan fabrikaların çekici olmaktan uzak kalmaları, bu dönemin toplumsal yapısının kentleşme karşıtı olmasının önemli bir göstergesidir. Dönem boyunca sanayinin gelişmesi temelli politikalar uygulanmaya çalışılsa da bu gelişmelerin bir kentleşme hareketi oluşturacak biçimde kırsal yapıda çözülmeyi ortaya çıkaramaması, "kurumsal yenileşmenin hareketliliği ile toplumsal durağanlığın iç içe olmasına" bağlanmaktadır.³⁵³ Bu iç içelik, özellikle savaş sonrası dönemde bozulmaya başlayacak, başta sanayileşme politikaları olmak üzere temelleri atılan kurumsal yenilikler toplumsal yapıda bir devingenliği beraberinde getirerek kırdan kente göçün kökenini oluşturacaktır.

3.3. İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA UYGULANAN POLİTİKALARIN KIRSAL YAPIYA ETKİLERİ VE KENTLEŞME (1940-1945)

Devlet eliyle ekonominin çarklarının döndürüldüğü 1930'lu yıllar boyunca kentleşme açısından çok dikkat çekici bir artış tecrübe edilmemiştir. Fakat bu dönemini sonlandıran ve Türkiye'de kentleşme açısından bir kuluçka dönemi olarak kabul edilebilecek gelişmelerin vuku bulduğu savaş yılları nazarından bu olguya bakıldığında, gerek genel nüfus artışı gerekse kentsel nüfusun artış hızı bağlamında

³⁵³ Kepenek ve Yentürk, s. 81.

pozitif gelişmelerin varlığı söz konusu olmuştur. Savaş yıllarında yaşanan gelişmelerin kentleşme olgusu üzerinde yaptığı tesirler ele alınmadan önce, bu döneme kadar genel ve kentsel nüfusun artış hızındaki değişimi ortaya koymak faydalı olacaktır.

Tablo 9: Sayım Dönemleri İtibariyle 1927 Yılından 1945 Yılına Kentsel Nüfusun ve Büyük Kentlerin Nüfusunun Artış Hızı

Sayım Dönemleri	Genel Nüfusun Artış Hızı %	Kentsel Nüfusun Artış Hızı %	100 Binden Fazla Nüfuslu Yerlerde Nüfus Artış Hızı %	Büyük Şehirlerde Artan Nüfus: Kentsel Nüfus Artışı %
1927-1935	2.1	2.9	3.2	42.4
1935-1940	2.0	4.1	2.3	22.7
1940-1945	1.1	1.3	4.0	116.6

Kaynak: Keleş, “Türkiye’de Şehirleşme Eğilimleri”, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Cilt: 25, Sayı: 4, 1970, s. 51.

Tablo 9’da görüleceği üzere, İkinci Dünya Savaşı’nı içine alan 1940 ve 1945 yılları arasındaki dönem, bir önceki sayım dönemiyle karşılaştırıldığında hem nüfus artışı hem de kentleşme hızı noktasında ilerlemenin büyük ölçüde azaldığını göstermektedir. Dönemin olağanüstü yapısı içerisinde nüfus artış hızı neredeyse yarı yarıya azaldığı, kentleşme hızının ise % 4,1’den % 1,3’e düşerek durma noktasına geldiği görülmektedir. Keleş’e göre³⁵⁴, savaş yıllarında ortaya çıkan bu düşüş, özellikle büyük kentlerin savunma gereksinimleri nedeniyle boşaltılmasıyla ilişkilidir. Cumhuriyet’in ilanından 1940 yılına kadar geçen sürede kentleşme hızında ortaya çıkan hafif canlılık, gerek liberal gerekse devletçilik döneminde hükümetlerin uyguladığı sanayileşme politikalarıyla açıklanabilir. Bunun yanında bu tabloda dikkat çeken bir başka gelişme, savaş döneminde azalan oranlara rağmen, bu oranlar içinde büyük kentlerin nüfus artış hızının hız kesmeden devam ediyor olmasıdır.

Savaş döneminde büyük kentlerin nüfusunda görülen yüksek artışı özellikle İstanbul merkezli düşünmek gereklidir. Çünkü savaş döneminin koşulları içerisinde zaten sayıca az olan İstanbul’daki fabrikaların devletin beklentilerini karşılamak üzere yoğun bir çalışma temposu içerisinde girmesiyle açığa çıkan işgücü talepleri, İstanbul’a başka illerden gelen işçi göçünün hızlanmasına neden olmuştur. Ayrıca bu dönemde tüccarların ve zengin köylülerin hem işlerini geliştirmek hem de

³⁵⁴ Keleş, **100 Soruda...**, 1978, s. 27.

gayrimenkule yatırım yapmak için İstanbul'a gelmeleri de kentin nüfus artışına katkı sunmuştur.³⁵⁵

Türkiye fiili olarak İkinci Dünya Savaşı'na girmemiştir. Fakat savaş dönemi hükümetlerinin her an savaşa girecekmişçesine hazır tuttıkları politikaları, ülkenin bu dönemde ağır faturalar ödemesine neden olmuştur. Bu başlık altında incelenecek alanlar, daha çok bu faturaların kentleşmeye etki eden yönüne odaklanacaktır. Kentleşmeye etki eden yönü bağlamında ise içerik daha çok savaş sonrası dönemde kentleşme hızının artmasına zemin hazırlayacak olan kırdan kente göçün altyapısı etrafında şekillenecektir. Dolayısıyla konu, daha çok kırdan kente göçü hazırlayacak ve kırsal yapıda dejenerasyonu tesis edecek Milli Korunma Kanunu (MKK), Varlık Vergisi*, Yüzde 25 Kuralı ve Toprak Mahsulleri Vergisi gibi uygulamalar üzerinden temellendirilecektir. Fakat bunlardan bahsetmeden önce, savaşın hemen öncesinde kurularak kırsal yapı üzerinde etkili olan Zirai Kombinalar İdaresi ve savaş sürecinde bunların yerini alan Devlet Çiftlikleri'nden söz edilecektir.

3.3.1. Zirai Kombinalar İdaresi ve Devlet Çiftlikleri Uygulamaları

Türkiye'de İkinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde, 1937 yılında 3130 sayılı kanunla Zirai Kombinalar İdaresi kurulmuştur. İdarenin başlangıçtaki hedefi, kırsal alanda uygulanan geleneksel tarımsal üretim yerine teknik bilgi ve donanım ile bütünleştirilmiş bir tarımsal üretimi gerçekleştirmektir. Bu hedefi gerçekleştirmek için ziraat makineleri, ziraat aletleri ve tarımsal ilaçlar satın alınarak köylünün tarımsal üretimine destek olunmaya çalışılmıştır. Dolayısıyla köylünün teknik tarıma eğiliminin artırılması düşünülmüştür. 1937 ve 1940 yılları arasında bu idareler köylülerle birlikte çalışarak köylünün tarımsal üretiminin artırılmasına odaklanmışlardır. 1942 yılına kadar teknik donanım kapasitesi yükseltilerek geliştirilen bu kombinalar, köylüler için 752 bin dönüm civarında araziyi sürmüş, 80 bin dönüm civarında arazide de ekim işlemini gerçekleştirmiştir. Sürme işleminin yanında biçme ve harmanlama işlerinde de köylüye yardımcı olmuş olan bu idareler,

³⁵⁵ Hüseyin Avni, "İstanbul'un Nüfusu Neden Artıyor?", **Yurt ve Dünya**, Temmuz, Sayı 31, 1943, s. 238'den aktaran Oya Köymen, "Cumhuriyet Döneminde Toplumsal Yapı ve Tarım Politikaları", **75 Yılda Köylerden Şehirlere**, (Ed. Oya Baydar) Tarih Vakfı Yayınları, Bilanço 98, İstanbul, 1998, s. 13.

* Varlık Vergisi'nin muhataplarının daha çok varlıklı tüccar ve büyük toprak sahipleri olması ve kentleşme bağlamında kırdan kente göçü hareketlendirecek küçük çiftçiler üzerinde etkili olmaması sebebiyle, konu ayrı bir başlık etrafında incelenmeyecektir.

21 bin ton civarı biçerdöverle ve 8 bin ton civarı harman makinesiyle olmak üzere yaklaşık 30 bin tona yakın hububatın elde edilmesine yardım etmiştir.³⁵⁶

Savaş dönemine gelindiğinde, özellikle asker talebiyle kırsal alanlarda genç işgücünün azalması sonucunda zirai kombinalar bu açığı kapatmak için önemli görevler üstlenmişlerdir.1940 yılında zirai kombinaların elinde ağırlıklı olarak Amerika'dan gelen 140 traktör, 70 biçerdöver, 65 harman makinesi,100 traktör pulluğu ve 200 civarı mibzer bulunmuştur.³⁵⁷ Savaş yılları içerisinde önemli görevler üstlenen bu kurumlar, 1942 yılına gelindiğinde yine ayrı bir kanunla Devlet Çiftlikleri'nin kurulmasının önünü açmıştır. Ziraat Kombinaları'ndan Devlet Çiftlikleri'ne geçilen bu aşamada toplam ekim alanı genişletilmek istenmiş, makineli tarım yapıldığı için savaş süresince kırsal alanda ortaya çıkan işgücü açığının kapatılması hedeflenmiş ve son olarak tüm bu sürelerde verimliliğin ön plana çıkarılması amacı güdülmüştür.³⁵⁸

Özetle, gerek savaşın hemen öncesinde kurularak istenilen başarılarla ulaşmayı sağlayan kombinalar, gerekse de savaş içerisinde aynı hedefle oluşturulan Devlet Çiftlikleri Türkiye'de kırsal yapıda dönüşümün fitilini ateşleyen uygulamaların birer parçası olmuşlardır. Savaş koşullarında azalan üretimi dengelemek için girişilen bu faaliyetler doğrultusunda olumlu sonuçlar elde edilirken, tarımda makineleşmenin de önü açılarak savaş sonrası yıllarda ortaya çıkacak olan kırdan kente göç ve kentleşme eğilimlerinin temelleri güçlendirmiştir.

3.3.2. Milli Korunma Kanunu

Savaş sonrası dönemde kırdan kente göçün temel altyapısını hazırlayacak gelişmelerden biri olan MKK, kırsal kesimde köylüler üzerinde getirdiği hükümlerle büyük sıkıntıların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Örneğin kanunun tarımla ilgili hükümleri içeren 37. maddesinde, “çiftçilik yapmaya elverişli her kadın ve erkek kendi ziraat işi yüzüstü kalmamak koşuluyla oturduğu yerin en çok 15 kilometre uzaklığında devlete ya da şahsa ait olan ziraat işinde ihtiyaç üzerine çalıştırılabilir”

³⁵⁶ CHP Genel Sekreterliği: 1923-1942, Ankara, 1943, ss. 72-73'den aktaran Tekeli ve İlkin, **İktisadi Politikaları ve Uygulamalarıyla İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si (İkinci Cilt)**, İletişim Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2014, s. 239.

³⁵⁷ Rahmi Öke, “Cumhuriyetin Onyedinci Yıl Dönümünde Ziraat İşlerimiz”, **Cumhuriyetin 17. Yıldönümünde Hitabetler ve Konferanslar**, Ankara, 1940, s. 119'den aktaran Tekeli ve İlkin, **İktisadi Politikaları...**, s. 40.

³⁵⁸ Tekeli ve İlkin, **Savaşın İçinden Geleceğine Yönelen İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si (Üçüncü Cilt)**, İletişim Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2014 s. 145.

ifadesi yer almaktadır. Ayrıca kanunun 41. maddesi, 4 hektardan (40 dönüm) az toprağa sahip olan çiftçilerin öküzlüklerinin ellerinden alınacağını işaret etmektedir. Bir başka hüküm ise kanunun 14. maddesinde ele alınmakta, “ihtiyaç duyulan mallara değer fiyatıyla el koyma” hükmünü içermektedir.³⁵⁹ Bu hükümlerin işaret ettiği hedef ise “küçük çiftçiler” olmaktadır. Geleneksel olarak toprağın eşitsiz mülkiyete konu olması durumu göz önüne alındığında, hedef gösterilen kitlenin az toprağa sahip olan çoğunluğu oluşturduğu görülmektedir. Bu halde getirilen hükümler çerçevesinde bir değerlendirme yapmak gerekirse, kanunun dönem itibarıyla küçük köylüğü büyük toprak sahiplerinin aidiyetinde çalışmaya ittiği söylenebilir.

Savaş koşullarının ortaya çıkardığı olumsuz gelişmelerin üstesinden gelebilmek amacıyla 18 Ocak 1940 tarihinde Başbakan Refik Saydam Hükümeti tarafından hazırlanarak TBMM’de kabul edilen MKK, bu dönemde uygulanan iktisadi ve sosyal politikaların yasal temelini oluşturmuştur. Hükümetin ekonomiye geniş ölçüde müdahale edebilmesine imkan tanıyan MKK, kırsal alanlarda üç ayrı yükümlülüğü ortaya çıkaracak şekilde uygulama alanı bulmuştur:³⁶⁰

Bunlardan ilki, kırsal nüfusu emek üzerinden bazı yükümlülükler altına sokmaktadır. Bu kapsamda dönemin savaş kuralları dikkate alındığında ilk karşılaşılan emek yükümlülüğü askerlik hizmetidir. Fiili olarak savaşa katılmamış olmasına rağmen, savaşa her an hazır bir ordu ihtiyacını tesis etmek, dönem itibarıyla bir milyona yakın askeri silâh altında tutmayı gerektirmiştir. O yıllarda nüfusunun yüzde 75’e yakınının kırsal alanlarda yaşadığı bir ülke olarak Türkiye’de bu durum, tarımsal alanlarda hizmet verecek genç nüfusun tarımdan ayrılmasına neden olmuştur. Metinsoy’un da ifade ettiğine göre,³⁶¹ 1938 yılında 163 milyon olan savunma giderleri savaş yılları boyunca artarak 1944 yılında 710 milyon TL’ye ulaşmış, dolayısıyla her an savaşa girecekmiş gibi ekonomiyi ve orduyu hazır tutmak zorunda kalan devlet bu büyüklükte bir ordunun masrafını üstlenmiştir. Ayrıca yukarıda verilen 37. madde kapsamında askerlik hizmeti dışında da emek gücünün farklı alanlarda zorla çalıştırılmaya tabi tutulduğu görülmüştür.

Savaş yılları boyunca kırsal nüfus üzerinde ortaya çıkan ikinci yükümlülük, kırsal nüfusun parasal olarak vergilendirilmesidir. Bu vergiler; arazi vergisi, hayvan

³⁵⁹ Cemil Koçak, **Türkiye’de Milli Şef Dönemi (1938-1945)**, Yurt Yayınları, Ankara, 1986, ss. 469-470.

³⁶⁰ Şevket Pamuk, “İkinci Dünya Savaşı Yıllarında İaşe Politikası ve Köylülük”, **75 Yılda Köylerden Şehirlere**, ss. 60-61.

³⁶¹ Murat Metinsoy, **İkinci Dünya Savaşı’nda Türkiye: Savaş ve Gündelik Yaşam**, Homer Kitabevi, İstanbul, 2007, s. 54.

vergileri ve yol vergisi olmak üzere düzenlenmiştir. Savaşın ilk yıllarında miktarları yükseltile bu vergiler, özellikle küçük çiftçiler üzerinde büyük bir yükün ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Son yükümlülük ise tarımsal ürünlere el koyma şeklinde gerçekleşmiştir. En önemli ve ağırlı olarak görülen bu vergi, devletin tarım ürünlerinin bir bölümüne piyasa fiyatlarının çok altında zorunlu satış yoluyla ya da aynı (mal olarak) vergilendirme yoluyla el koyması şeklinde gerçekleştirilmiştir.

Savaşın ilk yıllarında özellikle savunma harcamalarının finansmanı ve ekonominin genel gidişatını korumak için çıkarılan kanun, ifade edildiği üzere kırsal alanlarda küçük toprak sahibi çiftçileri zor duruma düşürmüştür. Haddizatında, bu kanundan sanayi ve ticaret burjuvazisi ile büyük toprak sahipleri kazançlı çıkan kesimler olmuştur. Toplumsal yapı içerisinde böyle adaletsiz bir gelir bölüşümü ise çok geçmeden devletin dikkatini çekmiştir. Özellikle savaş ekonomisinin şartlarında vurgunculuk ve karaborsacılıkla olağanüstü gelirler elde eden servet sahiplerinin kazançlarının bir kısmını geri alarak adaleti sağlamak amacıyla Başbakan Saraçoğlu Hükümeti'nin 1942 yılında Varlık Vergisi'ni çıkarması toplumsal adaleti sağlamaya yönelik bir girişim olmuştur.³⁶²

Fakat uygulamaya bakıldığında ise vergi komisyonlarının takdir haklarını daha çok gayrimüslim azından aleyhine kullanıldığı görülmüştür. Özellikle geneli gayrimüslim azınlık olan büyük tüccarlara yapılan uygulamalar, çoğunluğu Müslüman olan büyük toprak sahibi çiftçilere kıyasla çok daha ağır gerçekleşmiştir.³⁶³ Dolayısıyla uygulama daha çok dönemin gayrimüslim nüfusunun ekonomik gücünün tasfiyesine imkân hazırlamıştır.

3.3.3. Yüzde 25 Kuralı ve Toprak Mahsulleri Vergisi

Hem ticaret hem de tarımsal üretim konularında hükümete geniş yetkiler veren MKK'nın ağırlıklı olarak az toprağa sahip köylülere yönelik getirdiği, belirli bir dönümün (kırk) altında toprağı işleyen çiftçinin hayvanlarına el konulması ve hububat ürünlerinin devlete zorunlu olarak satışı gibi yükümlülükler adaletsizliklere

³⁶² Necati Aksanyar ve Murat Biçer, "II. Dünya Savaşı'nda Çıkarılan Varlık Vergisi'nin Türk Basını'nda ve Kamuoyunda Yansımaları", **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 21, 2008, s. 382.

³⁶³ İbrahim Mert Öztürk, "İkinci Dünya Savaşı Türkiye'sinde Olağanüstü Ekonomik Kararlar: Milli Korunma Kanunu ve Varlık Vergisi", **Ankara Üniversitesi Dergiler Veritabanı**, Cilt: 32, Sayı: 54, 2013, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/1842/19400.pdf>, (30.04.2015), s. 151.

neden olmuştur. Savaşın etkilerinin bir yansıması olarak, 1941 yılında ülkede geçimlik ve tohumluk payını ayırdıktan sonra geride kalan hububatın Toprak Mahsulleri Ofisi'ne satışının zorunlu kılınması, çok güçlü olmasa da kırsal kesimde çiftçilerin direnişine sebep olmuştur. Daha az toprak ekerek ya da elde ettikleri hububatı gizlice tüccarlara satarak gösterilen bu direniş, karaborsanın ortaya çıkmasına ve ekmeğin kentlerde karne ile satışına zemin hazırlamıştır.³⁶⁴

1941 ve 1942 yıllarında dönemin Başbakanı Refik Saydam'ın izlediği politikalarla şekillenen bu uygulamalar, Saydam'ın ölümü ve onun yerine Şükrü Saraçoğlu Hükümeti'nin kurulmasıyla esnetilerek yüzde 25 kuralına yerini bırakmıştır. 1942 yılı Ağustos ayında çıkarılan bir talimatname ile hububatın tümüne değil, belirli oranlarına el konulmasını kapsayan bu uygulama, her üreticiden 50 tona kadar olan üretiminin yüzde 25'inin; 50 ile 100 ton arasında olan üretiminin yüzde 35'inin ve 100 ton üzerinin ise yüzde 50'sinin belirlenen fiyatlar üzerinden devlete satılmasını içermiştir. Bu uygulama, yükü tüm çiftçilere dengeli olarak dağıtmak yerine daha çok küçük ve orta büyüklükteki çiftçilere yıkılmış, 1942 yılı ve sonrasında az toprak işleyebilen köylüler ile büyük çiftçiler arasında farklılaşmalara neden olmuştur. Çünkü o yıllarda hektar başına buğdayda 800 kilogram ürünün üretildiği düşünülürse, bu karar Türkiye'de tarımsal işletmelerin büyük çoğunluğunu oluşturan 600 dönümden az toprağa sahip çiftçilerin ürünlerinin yüzde 25'ine el konulduğunu göstermektedir. Ayrıca bu yüzde 25'in yanında, daha önce çiftçinin ayırdığı geçimlik, tohumluk ve hayvan yemi payları da eklenmektedir. Örneğin 50 dönümlük bir araziden 4 ton buğday üreten bir aile, bunun neredeyse yarısına yakını hem yüzde 25 devlet payı olarak, hem de daha önce kendisine ayırdığı geçimlik, tohumluk ve hayvan yemleri payı olarak verecektir. Böylece zaten az toprağı sahip olmasıyla fazla ürün elde edemeyen küçük çiftçiler, bunun da yarısından fedakârlık ederek geri kalanla ancak kendi geçimini sağlayabilecektir. Bunun yanında büyük çiftçilerin üzerine düşük yük, en üst oran olan yüzde 50'ye rağmen ağırlaşmamıştır. Bir örnek verirse, 5000 dönümden 400 ton buğday alan büyük bir çiftçi, ürününün yüzde 50'sini devlete verdikten sonra elinde kalan 200 ton buğdayını piyasada var olan kıtlıktan kaynaklanan yüksek fiyatlar üzerinden satabilerek kar sağlayacaktır.³⁶⁵ Bu durumda büyük çiftçiler satabilecek hiç buğdayı olmayan küçük çiftçilere kıyasla, ellerinde kalan ürünlerini yüksek piyasa fiyatlarından satarak kar elde edecektir.

³⁶⁴ Pamuk, s. 63.

³⁶⁵ Pamuk, s. 65.

Dolayısıyla Yüzde 25 Kuralı, küçük çiftçilerin zaten az olan üretimlerinin neredeyse yarısını yakınına devlete vermesiyle ellerinde sadece geçimlik ürünün kalmasına neden olmuş, böylece piyasa değeri yüksek olan fiyatlardan ürünlerini satarak kâr elde etmelerine imkân tanımamıştır. Buna karşın büyük çiftçiler kıt olan piyasada ürünlerini yüksek fiyatlardan satarak servetlerinin ve topraklarının büyümesine katkı sağlamışlardır.

15 Mayıs 1943 yılında meclise sunularak yasalaşan Toprak Mahsulleri Vergisi ise bu dönemde kırsal kesimde özellikle çoğunluğu oluşturan küçük çiftçiler üzerinde büyük bir yük getiren başka bir uygulama olmuştur. Bu kanun üç mahsul dönemi uygulanarak 1946 yılı başında kaldırılmıştır. Saraçoğlu Hükümeti'nin uygulamaya koyduğu vergi, hububat ve bakliyat başta olmak üzere çeşitli tarımsal ürünlerden elde edilen kazançlar üzerinden alınan olağanüstü ve aynı bir vergilendirilmedir. Kanun, verginin konusunu oluşturan tarım ürünlerinin belirli bir yüzdesine devletçe doğrudan el konulması ve az sayıdaki ürünün ise parasal olarak vergilendirilmesi zorunlu kılmıştır. Uygulanma şekli açısından yaklaşıldığında, bu verginin Osmanlı Devleti'nde uygulanan ve 1925 yılında yürürlükten kaldırılan Aşar Vergisi ile ortak yanlarının olduğu ifade edilmiştir.³⁶⁶

Boratav'a göre;³⁶⁷ Toprak Mahsulleri Vergisi, Varlık Vergisi'nin aksine büyük ve küçük çiftçi arasında fark gözetmeyen yapıdadır. Verginin bu fark gözetmeyen üslubu, en ağır yükün piyasaya çok az açılmış, savaş koşulları içinde üretimi düşmüş ve sadece kendine yeter üretim yapan küçük çiftçiye kalmasına neden olmuştur. Ayrıca vergi, büyük çiftçilerin aşarın kaldırılmasından bu yana ilk kez kamu giderlerine katılımlarını söz konusu kılmıştır. Büyük çiftçilere bakan yönüyle bu uygulama, savaştan sonra Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu gibi uygulamalar da eklenince, toprak ağalarının ve toprak burjuvazisinin CHP'ye karşı cephe almalarına neden olmuştur.

Sonuç olarak savaş döneminde belirginleşen bu uygulamalar, savaştan sonra yürürlükten kaldırılmış olsalar da özellikle ülkenin büyük bir bölümünü oluşturan küçük ve orta büyüklükteki çiftçilerin hafızalarında kötü bir anı olarak kalmıştır. Dönemin koşullarında nüfusun yüzde 80'e yakın bir kısmı kırsal alanlarda yaşadığı ve bunların büyük çoğunluğunun da küçük çiftçilerden meydana geldiği düşünülürse

³⁶⁶ Şefik Taylan Akman ve İnci Solak Akman, "II. Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'de Hububat Üretimine Vergilendirilmesi", *Hacettepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 2, 2011, s. 82.

³⁶⁷ Boratav, *100 Soruda Türkiye'de Devletçilik*, Gerçek Yayınları, İstanbul, 1974, s. 265.

uygulamalar karşısında ağır yüklere muhatap olan bu kitlenin tek parti yönetimine karşı güvensizlik hissedeceği aşikârdır. Bu sebeple, savaş sonrası dönemde Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu gündeme getirilerek kitlelerin gönlü tekrar kazanılmak istemiştir. Fakat tüm bunların yanında, kırdan kente göç eğilimleri bağlamında bu dönemde fiili olarak bir hareketlilik yaşanmasa da söz konusu uygulamalarla yıpranan ve zaten az olan toprağını kaybederek büyük çiftçilerin himayesine giren küçük çiftçilerin, savaş sonrasında başlayan ve 1950’li yıllardan sonra hızlanarak devam eden büyük bir iç göç hareketinin temel hazırlayıcıları olmalarına neden olmuştur.

3.4. DEĞİŞEN İÇ VE DIŞ DİNAMİKLER BAĞLAMINDA SAVAŞ SONRASINDAN DEMOKRAT PARTİ İKTİDARINA TOMURCUKLANAN KENTLEŞME (1945-1950)

İkinci Dünya Savaşı, dünyada ve Türkiye’de ortaya çıkan birçok gelişme açısından kırılma noktası olarak nitelendirilebilecek bir gelişmedir. Ekonomik, siyasal ve sosyal olmak üzere hayatın her alanında değişim ve dönüşüm rüzgârlarının esmeye başladı bu yıllar, çalışmanın konusu açısından kentleşme üzerinde de bir değişimin habercisi olmuş, Cumhuriyet’in ilanından bu döneme kadar sadece başkent Ankara’da ön plana çıkan hızlı kentleşme olgusu, başta büyük kentler olmak üzere tüm yurda yayılmaya başlamıştır. Keleş’e göre,³⁶⁸ 1945 ve 1950 yılları arasında kalan sürede hem kentlerde hem de kırsal alanlarda nüfus artışı gözlenmiş, bu nüfus artışı ile eşzamanlı olarak kırlardan kentlere doğru hafif de olsa göç olgusu ortaya çıkmaya başlamıştır. İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra kırsal alanlardan kentlere yönelen bu göçlerin arkasında; verimli topraklara büyük çiftçilerin el koyması, tarımda ortaya çıkan makineleşme neticesinde ortakçılığın giderek zayıflaması, az toprağa sahip köylülerin otlak ve ormanlardan açılan verimsiz alanlara doğru ilerlemesi, ekilebilir verimli arazilerin sınırlarına dayanılmış olması ve kırsal ekonomiyi yeniden güçlendirebilecek uygulamaların geliştirilmemesi yatmaktadır. Yine Keleş’e göre,³⁶⁹ Türkiye’de kentli nüfus 1945 yılında 3,5 milyonu geçmezken, bu sayının 1950 yılına gelindiğinde 4,9 milyona yükselmesi bunun en büyük

³⁶⁸ Keleş, **Kentleşme Politikası**, ss. 68-70.

³⁶⁹ Keleş, “1951-1960 Yıllarında Kent Araştırmaları”, **Türkiye’de Sosyal Bilim Araştırmalarının Gelişimi**, (Ed. Sevil Atauz), Türk Sosyal Bilimler Derneği, Ankara, 1986, s. 270.

göstergelerinden biridir. 1945 yılından 1950'ye kadar geçen beş yıllık süre zarfında kentsel nüfus % 42 civarında artış göstermiştir. Esasen hızlanan kentleşme olgusunun 1950'li yıllardan itibaren gün yüzüne çıkmaya başladığı elde edilen verilerle kanıtlanmış olsa bile, bu değişim daha önceki yıllarda altyapısı hazırlanan bazı gelişmelerin eseri olarak algılanmalıdır.

Konuya bu açıdan yaklaşıldığında, 1950'li yıllardan sonra Türkiye'de hızlanan kentleşme olgusunun altyapısının İkinci Dünya Savaşı yıllarında uygulanan ve kırsal kesimde köylünün toprağa bağlılığını aşındıran bazı uygulamalarla belirginleştiğini, savaş sonrasında değişen konjonktüre uyum çalışmalarıyla birlikte ise giderek realize olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Tek Parti İktidarı'nın savaş döneminin olağanüstü koşulları sayesinde yürürlüğe koyduğu ve kırdan kente göç sürecinin altyapısının hazırlanmasında ilk aşamayı oluşturan süreci inceledikten sonra, şimdi savaş sonrası dönemde ortaya çıkan ve kırsal kesimde çözülmeye katkı sağlayan uygulamalar iç ve dış gelişmeler bağlamında değerlendirilecektir. Bu kapsamda öncelikle, ülkemizde toprak reformu tartışmaları bağlamında şekillenen Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ele alınacak, devamında savaş öncesi dönemde hazırlanan sanayi planlarının bir devamı olarak ortaya çıkan İvedili Sanayi Planı ve İktisadi Kalkınma Planı, ülkede değişmeye başlayan ekonomik tutumun ışığında ve kentleşmeye bakan yönleriyle irdelenecektir. Tüm bu süreçlerle oldukça girift bir yapısı olan dış etkenler ise; savaş sonrası faşist rejimlerin yıkılışı, soğuk savaşın başlangıcı ve dış politikada Türk Amerikan yakınlaşmasının bir çıktısı olarak Truman Doktrini ve Marshall Planları üzerinden değerlendirilecektir.

3.4.1. Hızlı Kentleşmenin Hazırlık Evresine Etki Eden İç Dinamikler

Nüfusun kitleler halinde kırlardan koparak kentlere akın etmesinin, geleneksel toplumlardan sanayi toplumuna geçişin bir sonucu olduğu kabul edilmektedir. Bu döneme kadar, geleneksel yapı içinde kırsal dünya olarak adlandırılacak tarıma ve tarım ürünlerinin ticaretine dayalı bir yaşayışın hâkim olduğu bilinmektedir. Fakat İngiltere'den başlayarak bu durumu tersine çevirmeye başlayan gelişmelerin başında gelen Sanayi Devrimi, nüfusu kırlardan kentlere göç etmeye sevk eden bir işaret fişeği olarak görülmüştür. Sanayileşmeye yeni başlayan ve aynı zamanda diğer ülkelerden zenginlik birikimi bağlamında farklılaşarak gelişen müreffeh ve muasır medeniyetler olarak zikredilen bu ülkeler, ilerleyen yıllarda

nüfusunun çok az bir kısmının kırsal alanlarda yaşadığı ve büyük ölçüde kentleşme sürecinin tamamlandığı bir yapıya sahip olmuşlardır.

Gelişmiş ve kentleşmiş olarak işaret edilen bu ülkelerde nüfusu kırdan kopararak kentlere iten iç dinamik, yine kırsal alanlarda üretilen “sermaye birikimi” ile desteklenen teknolojik gelişmelerin hayat verdiği güçlü bir sanayi sektörünün varlığıyla ilişkilendirilmelidir. Burada ifade edilen güçlü sanayiyle kastedilen ise kırlardan koparak kentlere yerleşmeye başlayan kitlelere yetecek bir refahı sunabilmek gücüyle anlam kazanmaktadır. Bu haliyle doğal ve sağlıklı olarak işleyebilecek bir kentleşme süreci hayat bulmaktadır. Kırsal alanlarda ortaya çıkan sermaye birikimini kentlerde teknolojiyle bütünleştirerek sanayiye ortaya çıkaran aktör ise burjuvazi olmaktadır. Bu hususta Yıldırım’a göre,³⁷⁰ İngiltere’de kapitalizmin kırsal alanlarda sermaye birikimini ortaya çıkarması, burjuvazinin kırsal alanlardaki aristokrasi hegemonyasından kurtulmak için daha özgür bir pazar ve üretim ortamını kentlere taşımasına yol açmıştır. Kapitalizm, modernleşme ve kentleşme ilişkisi bağlamında 18. ve 19. yüzyıllarda İngiltere’de ilk sanayi kentlerinin ortaya çıkmasıyla birlikte kırsal alanlarda mülksüzleşerek topraksızlaşanların kentlere yönelmesi, modern sanayi kentlerini üretimin, tüketimin ve böylelikle kapitalizmin merkezleri haline dönüştürmüştür. Bu doğrultuda kentleşmenin hızı kırdaki çözülmenin büyüklüğüyle doğru orantılı olarak gerçekleşmiştir.

İkinci Dünya Savaşı’nın bitimini izleyen yıllarla birlikte ise, özellikle nüfusunun büyük bir kısmı kırsal alanlarda yaşayan ülkeler, 18. yüzyılın ortalarından itibaren hızlı kentleşme sürecine girerek kentleşebildiği ölçüde refahın yükseltmiş ülkeleri rol model olarak göz önüne almaya başlamışlardır. Gelişmiş ya da az gelişmiş olarak kabul edilen ülkeler kentsel nüfuslarını artırarak, gelişmiş ülkelerde olduğu gibi, refahlarını da artırmayı hedefleyen ve büyük ölçüde rol model olarak alınan ülkelere salık verilen bir düşünce içerisinde olmuşlardır. Modernleşme kuramı tartışmaları çerçevesinde gelişen bu düşünceler, mezkûr ülkelerde suni kentleşme olarak adlandırılabilir bir sürecin başlatılmasıyla hayat bulmuştur. Başlatılan bu süreçte gözlenen ilk olgu olan hızlı bir kırdan kopuş ve kentlerde birikme, kentleşme olgusunun temel diyalektiği içerisinde gerçekleşmiştir. Fakat

³⁷⁰ Sinan Yıldırım, “Kente Yönelen Köylüler: Kırsal Yapının Dönüşümü, Göç ve Gecekondu”, **Tarih, Sınıflar ve Kent**, (Ed. Besime Şen ve Ali Ekber Doğan), Dipnot Yayınları, Ankara, 2010, s. 400.

burada yanlış giden durum, kırsal iticiliği ve kentin çekiciliği bağlamında bu hareketlerin kentin çekiciliği yerine kırsal iticiliğiyle ortaya çıkmasıdır. Hâlbuki rol model olarak alınan ülkelerde bu süreç büyük ölçüde kentin çekiciliğiyle gerçekleşmiştir.

Türkiye üzerinden konuya yaklaşıldığında da yukarıda ifade edilen sürecin işlediği ortaya çıkmaktadır. Kentleri çekici hale getirmeden, kırsal itici hale getirmek düşüncesi etrafında belirginleşen gelişmeleri ortaya çıkarabilmek için bu bölümde öncelikle kırsal kesimde iticiliği geliştiren iç dinamikler ele alınacaktır.

3.4.1.1. Tarım Reformu Çalışmaları Bağlamında Çiftçiye Topraklandırma Kanunu

Cumhuriyetin kuruluşundan İkinci Dünya Savaşı sonuna kadar Türkiye gündeminde önemli bir yer tutan toprak reformu tartışmaları, savaşın bitimini izleyen yıllarda yeni bir boyuta taşınmıştır. Daha önceleri, özellikle 1930'lu yıllarda ortaya çıkan tartışmalarda, hükümetlerin büyük toprak sahiplerinin varlıklarına dokunmadan, topraksız köylüye hazine arazilerinden toprak verilmesi yer almıştır. Bu yıllarda büyük mülkiyet sahipliği dikkat çekmemiş, 2000 dekarlık çiftliklere dahi büyük mülk denemeyeceği belirtilmiştir. Tartışmaların sürdüğü bu yıllarda mecliste büyük toprak sahiplerinin muhalefeti güçlü bir biçimde devam etmiştir.³⁷¹ Bu güçlü muhalefet nedeniyledir ki, bu yıllarda topraksız köylülere verilen topraklar büyük toprak sahiplerinden değil, kullanılmayan atıl topraklar üzerinden gerçekleşmiştir.

Böylece toprak mülkiyetinin dağılımının yeniden düzenlenerek, büyük toprak mülkiyetinin sınırlandırılması ve bu ölçüde toprağı az olan çiftçilere toprak aktarımının sağlanmasıyla ifade edilen toprak reformunun temeli gerçek anlamda atılmamıştır.³⁷² Bununla birlikte, tek parti iktidarındaki CHP'nin 1935 yılındaki Parti Programı'nda geçen;³⁷³ "Her Türk çiftçisini yeter toprak sahibi etmek partimizin ana gayelerinden biridir. Topraksız çiftçiye toprak dağıtmak için özgü istimlak kanunları çıkarmak lüzumludur" ifadesi, savaş sonrasında ÇTK ile toprak reformu tartışmalarının yeniden gündeme gelmesinin temelini oluşturmuştur.

³⁷¹ Köymen, s. 12.

³⁷² Sema Gün, "Türkiye'de Toprak Reformu", http://www.agri.ankara.edu.tr/economy/1189_1205433983.pdf, (10.05.2015).

³⁷³ TBMM, "CHP Programı 1935", **Kütüphane ve Arşiv Hizmetleri Başkanlığı**, https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/e_yayin.eser_bilgi_q?ptip=SIYASI%20PARTI%20YAYINLARI&pdemirbas=197000602, (10.05.2015).

ÇTK'ya geçmeden önce, Türkiye'de toprak reformu tartışmalarının kentleşme açısından taşıdığı önemi ortaya koymakta fayda vardır. Daha önce ifade edildiği üzere, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e aktarılan toprak yapısı düzeninde büyük toprak sahipliği ön plana çıkmıştır. Ülkede toprakların büyük bir kısmının küçük bir azınlığın elinin altında bulunmasına işaret eden bu durum, kırsal kesimde çoğunluğu oluşturan geçimlik toprak mülkiyetine sahip ya da toprak sahiplerinin altında maraba veya ortakçılık şeklinde çalışanların kırsal alanlara zayıf bağlarla bağlandığının göstergesidir. Hep istenen ama bir türlü esaslı olarak gerçekleştirilemeyen toprak reformundan beklenen amaç, dengesiz toprak mülkiyeti düzenine son vermek ve böylece sadece küçük bir kesimin pastadan diğerlerini dışlayarak pay alması yerine, daha geniş kitlelerin de pay almasına olanak tanıyarak kalkınmayı sağlamaktır. Kentleşme olgusu bağlamında ilerleyen konularda detaylı olarak aktarılacağı üzere bu haliyle uygulanamayan bir toprak reformu, tarımda makineleşmenin ortaya çıkmasıyla birlikte, toprak mülkiyeti bakımından zayıf olan büyük nüfus kitlelerinin kırdan kente göçüne engel olamayarak hızlı kentleşmenin belirleyicisi olmuştur.

Tek parti iktidarının 1945 yılına gelinceye kadar bir türlü büyük toprak sahiplerinden isteyemediği toprakları isteyebilmesinin arkasında, İkinci Dünya Savaşı yıllarında küçük çiftçilerin üzerine yük getiren hükümet politikaları yatmaktadır. Çünkü savaş yıllarında uygulanan baskıcı ve yıldırıcı politikalar sonucunda, büyük bir kitlenin kin ve nefretini aldığını düşünen CHP, savaşın bitimine izleyen yıllarda bu kitleyi tekrar kazanabilmek için azınlıkta kalan büyük toprak sahiplerini hedef almıştır.

ÇTK'nın gerekçesinde yer alan ve otuz beş ilde toprakların dağılımına ilişkin tahminleri içeren aşağıdaki veriler, ülkede arazinin dağılımına ilişkin ipuçları vermektedir.

Tablo 10: Arazi Büyüklüğü Farklılaşmasına Göre Aile Sayıları

Toprak	Aile Sayısı	Aile Başına Arazi Miktarı/Hektar	Toplam Hektar
5000 Dönümden Fazla	418	1531	640.000
500-5000 Dönüm Arası	5764	298	1.720.000
500 Dönümden Az	2.493.000	6	14.958.000
Hiç Olmayan	128.690	-	-
Yetersiz Olan	872.830	-	-

Kaynak: Tekeli ve İlkın, *Savaşın İçinden Geleceğine Yönelen...*, s. 152.

Bu tahminler çerçevesinde topraksız ailelerin oranı % 4,89; toprağı yetersiz ailelerin oranı ise % 38,10'lara ulaşmaktadır. Bu durumda olan yaklaşık 1 milyon aile vardır. Ayrıca toprakların % 3,59'u 5000 dönümden büyüktür ve bunlar toplam ailelerin yüzde 0,0002'sinin elinde bulunmaktadır. Topraklarının % 93'ü, 500 ile 5000 bin dönüm arasındadır ve bu ailelerin % 0,21'ine tekabül etmektedir. 500 dönümden küçük toprak sahibi ailelerin oranı % 94,86 olurken, bu ise tüm toprakların % 86,37'sini oluşturmaktadır. Toprağı yetersiz olanlar da bu oranın içindedir. Türkiye'de ortakçılığın ve kiracılığın kaynağı olarak bu son grup görülmektedir.³⁷⁴

Bu verilerden de anlaşılacağı üzere, CHP savaş sonrasında karşısına almış olduğu büyük kitleyi tekrar kazanmak ve kırsal alanı güçlendirerek ülke ekonomisini de sağlamlaştırmak için, 1945 yılında 4753 sayılı ÇTK'yı meclisteki yoğun tartışmalara rağmen çıkarmıştır. ÇTK'nın amaçları birinci maddede şöyle ifade edilmiştir.³⁷⁵

- Arazisi olmayan veya yetişmeyen çiftçilerden bu kanun gereğince topraklandırılmaları kabul edilenleri, aileleri ile birlikte geçimini sağlayacak ve iş güçlerini değerlendirecek ölçüde araziye sahip kılmak,
- Kendilerine arazi verilenler ile yeterli arazisi bulunup da üretim araçları eksik olan çiftçilerden muhtaç bulunanlara, kuruluş, onarma ve çevirme sermayesi ile canlı ve cansız demirbaş vermek,
- Yurt topraklarının sürekli olarak işlenmesini sağlamaktır.

Bu amaçlar doğrultusunda, kanuna göre topraksız çiftçilerin topraklandırılmaları için, ilk etapta devletin kontrolü altındaki veya özel mülkiyette bulunan araziler kamulaştırılabilecek, sahipsiz araziler dağıtabilecek, bataklıkların kurutulması, göllerin kurutulması ve nehirlerin doldurulmasıyla elde edilecek topraklar dağıtılabilecektir. Ayrıca ülkede var olan geniş toprak mülkiyeti sınırlandırılacak, özel mülkiyetteki topraklar için 5000 dönüm sınırı getirilecektir. Kanunun en dikkat çeken 17. maddesi, büyük toprak sahibinin altında az ya da hiç toprağı olmayarak çalışan ortakçıya veya tarım işçilerine çalıştığı toprağın üzerinde kamulaştırma yapılması suretiyle pay ayrılmasını gündeme getirmiştir. Burada ayrılacak payda sahibine üç katı kalacak şekilde bir paylaşım öngörülmüş, fakat her

³⁷⁴ Tekeli ve İlkin, **Savaşın İçinden Geleceğine Yönelen...**, s. 153.

³⁷⁵TBMM, "4753 Sayılı Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu", **Tutanaklar**, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/kanunlar_kararlar/kanuntbmmc032/kanuntbmmc032/kanuntbmmc03205618.pdf, (10.05.2015).

halükarda toprak sahibine bırakılacak payın 50 dönümden aşağı olamayacağı ifade edilmiştir.³⁷⁶

Bu hedefler doğrultusunda 1945 yılında yürürlüğe giren 4753 sayılı kanun, uygulamada beklenen sonuçları ortaya çıkaramamıştır. Topraklandırmada özel mülkiyetlerin kamulaştırılması uygulanmamış, bunun yerine kamuya ait bataklık, ormanlık ya da tarıma yeterince uygun olmayan dar ve elverişsiz toprakların dağıtımı yapılmıştır. Verim açısından bu toprakların dağıtılmasının çiftçilerin geçimlerine yönelik olumlu bir etkisinin olmadığı görülmüştür.³⁷⁷

Tüm bunların yanında, ÇTK'nın meclis görüşmeleri esnasında tek parti döneminde alışık olunmamış bir meclis içi muhalefetin ortaya çıktığı görülmüştür. Bu yönüyle kanun, Türkiye'de çok partili hayata geçişin öne çıkan sebeplerinden biri olarak da kabul edilmiştir. TBMM'de CHP'ye karşı muhalif olanlar, ilk olarak bu kanunun görüşmeleri esnasında kendilerini görünür hale getirmişler, muhalif ittifak daha sonra Demokrat Parti'nin (DP) kuruluşuna giden süreci başlatmıştır.

Türkiye'de 1950'li yıllardan sonra hızlanan kırdan kente göç eğilimlerinin nedenlerini ortaya çıkarabilmek düşüncesinden konuya yaklaşıldığında, ilgili kanunun kırsal çözümü destekleyecek şekilde bazı gelişmelere sebep olduğu görülmüştür. ÇTK, az topraklı ya da topraksız kimselere, ister belirli bir dönümün üzerinden özel mülkiyetteki toprağın kamulaştırılması şeklinde, isterse de atıl devlet arazilerinin verilmesi suretiyle olsun, her şeyden önce ülkede toplam ekilebilir arazi miktarında artışa sebep olmuştur. Ülkede atıl halde bulunan toprakların dağıtılarak ekilebilir hale getirilmesi ise daha sonraki yıllarda gerçekleştirilecek tarımda mekanizasyonla birlikte ekili toprak miktarının artmasına yol açmıştır. Bu durum, göçün teknik olanaklarının meydana çıkmasına ve yüksek hızlarda gerçekleşen ticarileşmeye rağmen, Türkiye tarımının hâkim üretim birimi olan küçük köylülüğün göçün beşeri kaynağını oluşturmasına engel olamamıştır.³⁷⁸

Esasen Karaömerlioğlu'nun ifade ettiğine göre, ÇTK'nın amaçladığı hususlardan birisi, ülkede var olan "köycülük" ideolojisinin gereğini yerine getirmektir. Çünkü mevcut durumda toprak bakımından güçsüz kitlelerin kıra bağlanarak kentlere akın etmemelerinin yolu, ancak onları toprak sahibi yapmakla mümkün olabilecektir. Böylece kırdan kente göçü engellemeye yönelik bir

³⁷⁶ Suat Aksoy, **Toprak Reformun Hukuki Esasları**, Ankara, 1964, s. 130'dan aktaran Muzaffer Sencer, **Türkiye'de Köylülüğün Maddi Temelleri**, Ant Yayınları, İstanbul, 1971, ss. 87-101.

³⁷⁷ M. Sencer, ss. 87-101.

³⁷⁸ Yıldırım, s. 404.

düşünceyle yola çıkmıştır. Bu anlayışın arkasında yatan neden ise dönemin sert esen komünizm rüzgârlarından korunma düşüncesidir. Çünkü daha önce batılı sanayi devletleri üzerindeki yıkıcı etkileri görülen kentlerdeki mülksüzleşmiş köylülerin proleterleşmesinin tekrar aynı etkileri ortaya çıkmasından korkulmuştur.³⁷⁹

ÇTK'nın çıkarılmasında, kırdan kente göç üzerindeki ideolojik bakış açısının yanında bir diğer etken, daha sonra ele alınacak olan Marshall Planı çerçevesinde hız kazanan makineleşme ile birlikte, az ya da topraksız köylüler ve ortakçıların göç karşısında sağlam durabilmelerinin sağlanmak istenmesidir.³⁸⁰ Çünkü her ne kadar büyük toprak sahiplerinin topraklarının kamulaştırarak toprağı olmayanlara dağıtılması gerçekleştirilememiş olsa da özellikle devlet hazinelerinden belirli miktarlarda toprağın köylülere dağıtılması, topraksız köylünün mekanizasyon karşısında direnebilmesine katkı sağlamıştır. Bunu destekler nitelikte Eraydın'ın ifade ettiğine göre,³⁸¹ 1945 ve 1950 yılları arasında hızlı nüfus artışı gösteren merkezler, topraksız aile oranlarının yüksek olduğu bölgelerde bulunan ve tarıma dayalı olmayarak kentsel nitelikler gösteren yerlerdir. Bu durum, İkinci Dünya Savaşı süresince uygulanan ve küçük köylülerin birçoğunun mülksüzleşmesiyle sonuçlanan gelişmelerin, yeniden toprak dağıtmak suretiyle onları büyük ölçüde bir süre daha kırdan tutmayı başardığını göstermiştir. Fakat bu durum, değişecek bir ekonomik konjonktürün kırsal kesimde çözülmenin fitilini ateşleyeceğini haber vermektedir. Buradan yola çıkarak savaş sonrasının iktisadi ve siyasi gelişmelerinin aydınlatılması, konunun daha iyi anlaşılmasına faydalı olacaktır.

3.4.1.2. Ekonomik ve Siyasi Gelişmeler

Türkiye'de savaş sonrası dönemde başta ekonomi politikaları olmak üzere birçok alanda değişim ve dönüşümlerin ortaya çıkmaya başladığı ifade edilebilir. Bu bağlamda ülkede yaşanan tüm farklılaşma ve kırılmaları sadece iç dinamikler bağlamında değerlendirmek dar bir bakış açısını gösterecektir. Konuya geniş açıdan yaklaşmak ise iç dinamikleri de şekillendiren dış gelişmelerin değişiminin incelenmesini gerekli kılmaktadır.

³⁷⁹ Karaömerlioğlu, "Orada Bir Köy Var Uzakta", *Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Köycü Söylem*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 135.

³⁸⁰ Yıldırım, s. 406.

³⁸¹ Eraydın, *Defter*, s. 42.

İçsel dinamikler bağlamında ilk önce ele alınan konu olan ÇTK, aslında savaş yıllarının bitme arifesine denk gelen bir sürede ortaya çıkmıştır. Fakat savaş bitip toz ve duman durulunca, ortaya çıkan manzara daha ayrıntılı olarak görülmeye başlanmıştır. Ayrıntılı olarak görülen manzara, Batı Bloku içerisinde yer alan İngiltere'nin üstünlüğünü Amerika'ya devrettiğini, faşist ve totaliter rejimlerin son bulduğunu ve dünyada Amerika ile Sovyetler Birliği arasında yeni bir güç savaşı olarak somutlaşan soğuk savaşın varlığını tasvir etmiştir. İfade edilen bu genel manzara, Türkiye tarafından net bir şekilde algılamaya başlayınca, ülkenin bu yeni döneme yeni bir ruh ile girmesinin gerekliliği gözler önüne serilmiştir.

1930'lu yıllarda başlayan ve özellikle İkinci Dünya Savaşı yıllarının olağanüstü koşullarında giderek artan yoğun devletçilik politikaları, her şeyden önce özel sermaye açısından korkutucu bir seviyeye ulaşmıştır. Ekonomi politikaları bağlamında savaşın son yıllarında hükümet, “ekonominin savaş sonrası koşullara uyumu” üzerine yeni dönemin haberini veren çalışmalara başlamıştır. Bu çalışmalardan ilki, 1946 yılındaki İvedili Plan; ikincisi ise 1947 tarihli Türkiye İktisadi Kalkınma Planı olmuştur. Bu planlar, Türkiye’de ekonominin yeniden şekillenmesinde önemli birer köşe taşları olarak kabul edilmişlerdir.

3.4.1.2.1. 1946 İvedili Sanayi Planı

Savaşın bitiş yıllarında ortaya çıkan bu plan, 1930'lu yıllarda gündeme gelen sanayi planlarının devamı niteliğinde görülmüştür. Bu nedenle ülkenin kalkınması açısından iç dinamiklerle geliştirilen bir sanayi hamlesinin önemini vurgulamıştır. Devletçilik döneminin izlerini taşıyan bu plan, “Kadrocu Planlama” anlayışının somut bir örneği ve aynı zamanda Türkiye’de kalkınma yolunda ortaya çıkan bir kırılmanın eşiği olmuştur. Bu kırılma, bağımsız bir sanayileşme (kalkınma) politikası ile dışa bağımlı ve tarıma dayalı bir gelişme arasındaki yol ayrımında somutlaşmıştır. Ayrıca 1930'lu yıllarda hazırlanmış olan sanayi planlarının en gelişmiş modeli olarak da kabul edilmiştir.³⁸²

Ülkenin bağımsızlığını ve bütünlüğünü temel alan plan, sanayi, tarım ve ulaştırma konularında ilerlemeyi teşvik edici önlemler alınmasını hedeflemiştir. Bunu başarmak için tarımsal gelişme biçimini hedef alan bir sanayileşmeyi ön plana

³⁸²B. Ali Eşiyok, “Sanayi Planlarından 1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı’na: Bir Dönüşümün Kısa Bir Öyküsü”, **Memleket, Siyaset, Yönetim**, Cilt: 4, Sayı: 11, 2009, s. 114.

çıkarmıştır. Plan kendinden öncekilerden farklı olarak, ülke içinde bölgesel gelişmişlikleri sağlayabilmek için sanayi tesislerinin hammadde kaynaklarına yakın olmasını salık vermiştir. Ayrıca hammadde kaynakları, tesisler, iş ve uzman kadro ile sosyal ihtiyaçlar gibi geniş çaplı bir iş planı hazırlamıştır. Bu hedefleri ise özel sektörün önem kazanmaya başladığı, yabancı sermayeye karşı sert duruşun yavaş yavaş değişmeye başladığı bir dönem içerisinde öne sürmüştür.³⁸³

Bu kapsamda alınan ele alınan plan, gerek 1930'lu yılların devletçi ekonomi politikaları kapsamında değerlendirilişi gerekse hedeflediği amaçlara ulaşmada finansman sıkıntısına düşmesi açısından uygulanamamıştır. Çünkü ciddi bir finansman sıkıntısının aşılabilmesini yolu, kapalı ve korumacı plan mantığından vazgeçerek, dışa açık ve devletçiliğin arka planı itildiği bir planın hazırlanmasını gerektirmiştir. Bu noktada hükümet, uygulanabilir bir plan için gerekli olan finansman desteğinin kapısını aralamak ve bu dönemde ABD öncülüğünde verilen dış yardımlardan yararlanmak için farklı bir planın hazırlıklarına başlanmıştır.

3.4.1.2.2. 1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı

Devletçilik döneminden beri hazırlanan planlarda sanayiye bir türlü istenilen şekilde güçlendirememeye sonucunun çıkması, planların yeterli bir finansman desteğine sahip olamamasıyla ilişkilendirilmiştir. Finansman sıkıntısının giderilmesi için çözüm yolu olarak ise kapalı ve devletçi ekonomi politikalarından dışa açık bir politikaya geçilmesi görülmüştür. Hükümet bu durumun farkına vardıktan sonra, 1947 yılı Şubat ayında, daha çok özel kesim yanlısı bürokratlardan oluşan bir komisyona, daha sonra komisyon başkanı olan Süleyman Vaner'in adıyla anılacak Vaner Planı'nı, diğer adıyla Türkiye İktisadi Kalkınma Planını hazırlatmıştır. Bu planının hazırlanmasında, ülkede sanayileşme hamlesinin kapısını aralayacak finansman yetersizliğini çözmek adına katkı sağlayacak dış sermaye kesimlerinin önemli etkileri olmuştur.³⁸⁴

Hazırlanan planın ülke kalkınmasında öne çıkardığı sektör tarımdır. Diğer sektörler ise tarımsal gelişmeye yardımcı olacak şekilde ele alınmaktadır. 1948 ve 1952 yıllarını kapsayacak şekilde zirai kalkınmayı ön plana çıkaran planın bu hedefi

³⁸³ Tekeli ve İlkin, **Savaş Sonrası Ortamında 1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı**, Türkiye Bölgesel İktisat Tarihi 3, Bilge Kültür Sanat, 2009, ss. 3-4.

³⁸⁴ Kepenek ve Yentürk, s. 91.

gözetmesinde öne çıkan husus, aynı yıllarda bir dış yardım kalemi olan Marshall Planı'ndan yarar sağlama düşüncesidir. Ayrıca burada dikkat çeken bir başka gelişme, planda ülkede zirai kalkınmanın sağlanmasının, altyapı ve özellikle ulaşım sistemlerinin geliştirilmesine bağlanmasıdır. Planda öne çıkan bir başka husus ise özel teşebbüsün faaliyet göstermek istediği alanlarda tam bir serbestlik ve emniyet içerisinde hareket edebilmelerinin zemini oluşturmaktır.³⁸⁵

Vaner planı öncelik sırasına göre; tarım, ulaştırma, büyük su işleri, enerji, demir-çelik, çimento, madenler ve sanayi gibi farklı sektörleri plana dâhil etmiştir.³⁸⁶ 1947 Planı, kendisinden önceki diğer tüm planların ilk sıraya koyduğu sanayi sektörü yerine tarımı ön plana çıkarmış ve aynı zamanda planın finansmanı açısından da önemli farklılıkları beraberinde getirmiştir. Plana göre yatırımların yüzde 49 gibi bir bölümünün dış yardım ve kredilerden sağlanacağı ifade edilmiştir. Yabancı sermayeyi ve dış borçları sınırlı tutan daha önceki planlar dikkate alındığında, planda ciddi bir kırılmanın olduğu ortaya çıkmıştır. Ayrıca bundan sonraki yıllara damga vuracak olan ve Türkiye'de kentleşmenin hız kazanmasında önemli bir katalizör görevi gören ulaşım ağlarının güçlendirilmesinin temelleri de bu planda atılmıştır. Dolayısıyla planın 1948 ve 1952 yılları arasında öngördüğü toplam harcamalarının yüzde 44'e yaklaşan bir bölümü ulaştırma ve haberleşmeye, yüzde 8'i sanayiye, yüzde 16'sı enerjiye ve yüzde 16'lık bir bölümü de tarım kesimine ayrılmıştır. En büyük paya sahip olan ulaştırma yatırımları, bu dönemden itibaren demiryolu yerine karayolları yapımının güçlendirilmesine yönelik bir iradeyi temsil etmiştir.³⁸⁷

1947 Planı'nın arkasında, savaşa katılmayarak tarafsızlık politikası içinde olan Türkiye'nin savaş sonrası Sovyet tehdidiyle birlikte önderliğini ABD'nin yaptığı Batı Bloku içerisinde yer alabilme düşüncesi yer almaktadır. Bu yeni düzen, devletçilik esaslı görüşlerle kadrocu hareket tarafından hazırlanan 1946 Planı'nın terk edilmesini, bunun yerine özel girişimi teşvik ederek devletin geriye itilmesini amaçlayan 1947 Planı'nın kabul edilmesini zorunlu kılmıştır.³⁸⁸

1947 yılında hazırlanan bu plan, Türkiye ekonomisinde önemli bir değişimin başlangıcı olmuştur. Her ne kadar doğrudan uygulama alanı bulamamış olsa da planın hedeflediği alanlarda sonraki yıllarda meydana gelen değişimler, kentleşmenin

³⁸⁵ Tekeli ve İlkın, **Savaş Sonrası Ortamı...**, s. 16.

³⁸⁶ Tekeli ve İlkın, **Savaş Sonrası Ortamı...**, s. 17.

³⁸⁷ Kepenek ve Yentürk, s. 92.

³⁸⁸ İsmail Cem Ay, "II. Dünya Savaşı Ulusal Planlama Faaliyetleri: 1946 İvedili Sanayi Planı ve 1947 Türkiye İktisadi Planı'nın Karşılaştırmalı Analizi", **İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt: 62, Sayı: 1, 2012, s. 169.

hızlanması için gerekli olan altyapının oluşmasına zemin hazırlamıştır. Tüm bunların yanında, Türkiye’de bu planın hazırlanma aşamasına gelmesinde ülke içindeki farklı dinamiklerin katkısının olduğu görülmüştür. Ülkede bu plan dâhilinde ekonomi politikasının yeniden şekillenmesine sebep olan iç dinamik, siyasi gelişmeler kapsamında çok partili hayata geçişle karakterize olmuştur. Tüm bu anlatılanlardan sonra, buraya kadar ele alınan planları tablo üzerinde öne çıkan yönleriyle ifade etmek yerinde olacaktır.

Tablo 11: Sanayi Planları ve Türkiye İktisadi Kalkınma Planı

	Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı (BBYSP)	İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı (İBYSP)	1946 İvedili Sanayi Planı (1946 İSP)	1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı (1947 TİKP)
Sürükleyici Sektör	Sanayi	Sanayi ve Enerji	Sanayi	Tarım, enerji ve ulaştırma
Kalkınma Paradigması	Planlamaya dayalı, korumacı, devletçi sanayileşme	Planlamaya dayalı, korumacı, devletçi sanayileşme	Planlamaya dayalı, korumacı, devletçi sanayileşme	Piyasa merkezli, dışa açık, liberal politikalar temelinde dünya ekonomisine eklenme
	Uluslararası işbölümünün dışında sanayileşme hedefi	Uluslararası işbölümünün dışında sanayileşme hedefi	Uluslararası işbölümünün dışında sanayileşme hedefi	Tarım sektörü temelinde, Uluslararası işbölümüne uygun uzmanlaşma
Finansman (iç/dış)	İç finansman	İç finansman	İç finansman	İç ve dış finansman (Marshall Planı çerçevesinde finansman arayışı)
Kalkınmada Temel Aktör	Devlet	Devlet	Devlet	Özel
Kapsadığı Dönem	1934–1938	1939–1943	1945–1946	1948–1952
Plan Anlayışı	Kısmi/ sektörel	Kısmi/ sektörel, ancak BBYSP’na göre daha ayrıntılı.	Kısmi/ sektörel, ancak ilk iki plana göre daha kapsamlı, bir “iş planı” niteliğinde	Kısmi/ sektörel ancak ilk üç plana göre daha kapsamlı, makro büyüklüklerle ilişkilendirilmiş, ancak makro plan değil

Kaynak: Eşiyok, “Sanayi Planlarından 1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı’na: Bir Dönüşümün Kısa Bir Öyküsü”, **Memleket, Siyaset, Yönetim**, Cilt: 4, Sayı: 11, 2009, s. 88.

3.4.1.2.3. Çok Partili Hayata Geçiş

Türkiye’de çok partili hayata geçiş sürecinin arkasında yatan nedenleri anlamak, aynı zamanda bu nedenlerle ilişkili olabilecek olan kentleşmeyi ortaya çıkaran nedenleri de anlamaya yardımcı olacaktır. Buradan yola çıkıldığında, üzerine

odaklanması gereken konu, 1950 sonrası hızlanan kentleşmenin temel altyapısının hazırlandığı dönem olan savaş yıllarında meydana gelen gelişmelerdir. Bu doğrultuda Timur'a göre, İkinci Dünya Savaşı yıllarının ruhuna göre uygulanan bir iktisat politikası ülkede toplumsal dengeyi sarsıcı bazı etkiler ortaya çıkarmıştır. Bu politikada temel zıtlık alanı, enflasyonist girişimler ile baskıcı ve kontrolcü önlemleri bir arada yürütme çabasıdır.³⁸⁹

Savaş süresince yürütülen bu politikalar, özellikle küçük ve orta büyüklükteki köylüleri zor durumda bırakmış, köylü bir anlamda tek parti iktidarına karşı küstürülmüştür. Bu bağlamda daha önce incelenen ÇTK, tek parti iktidarındaki CHP'nin savaş süresince ekonomik ve ideolojik gerekçelerle uyguladığı politikalarla küstürülen kitleyi tekrar kazanması ve bununla birlikte parti içinde vuku bulan muhalif gücün kırılması amacını hedeflemiştir. Fakat bu kanun hedeflediği amaçlardan farklı olarak, parti içi muhalefetin daha da güçlenmesine hizmet etmiştir. Kanunun daha önce bahsedilen 17. maddesiyle büyük toprak sahiplerinin nefreti kazanılmış, böylece savaş döneminde orta ve küçük köylüyle arası açılan CHP, bu kanunla birlikte büyük çiftçilerle de soğukluk yaşamaya başlamıştır.³⁹⁰

Bununla birlikte 1945 yılı Nisan ayında toplanan San Francisco Konferansı, Türkiye'de savaş sonrası dönemde çok partili hayata geçişte önemli yol ayrımlarından birisi olarak gösterilmektedir. Bu konferans sonrasında ilk resmi işaret Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün 19 Mayıs Nutku'nda yer almıştır. Burada demokrasi yolunda ilerleneceğine ve bu yönde gerçekleştirilen çabalara da yeşil ışık yakılacağına dikkat çekilmiştir. Hatta 1 Kasım 1945'te İnönü'nün meclis açılış konuşmasında geçen "bizim tek eksiğimiz hükümet partisinin karşısında bir parti bulunmamasıdır" ifadesi, ülkede açık bir şekilde çok partili siyasal hayatın teşvik edildiğini dışa vurmuştur. Bu sözler de dikkate alındığında, Türkiye'de bir dönemin kapandığı ve artık yeni bir dönemin kapılarının aralanmaya başlandığı ortaya çıkmaktadır.³⁹¹

Dış gelişmeler bağlamında, 1930'lu yıllarda etkili olan otoriter rejimlerin güçlerini kaybetmeye başlaması, savaşı Demokrasi Cephesi'nin kazanarak San Francisco'dan barış, özgürlük ve insan hakları gibi değerlerin ön plana çıkarılması ve Sovyetler Birliği'yle olan dostluk anlaşmasının yenilenmemesi sonucunda ülke

³⁸⁹ Taner Timur, **Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş**, İmge Kitabevi, Ankara, 2003, s. 24.

³⁹⁰ Sevilay Özer, **Demokrat Parti'nin Köy ve Köylü Politikaları (1946-1960)**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2013, s. 126.

³⁹¹ Cem Eroğlu, **Demokrat Parti, Tarihi ve İdeolojisi**, Yordam Kitap, İstanbul, 2014, ss. 7-8.

güvenliğini tehdit eden bir durumun ortaya çıkması gibi gelişmeler Türkiye'nin batının desteğine olan ihtiyacını pekiştirmiştir.³⁹² Ülkede gerek ekonomi politikalarının gerekse siyasi yapının değişimine giden yolda batının desteğinin alınması için atılan adımların önemi büyük olmuştur.

İfade edilen bu iç ve dış dinamikler doğrultusunda filizlenerek siyasal hayatta yerini alan Demokrat Parti, ülkede değişim ve dönüşüm rüzgârlarının hız kazanmasında önemli bir rol oynamıştır. DP, 7 Ocak 1946 yılında, ÇTK'nın mecliste yasalastığı günlerde, bu kanuna yoğun muhalefet eden CHP'li milletvekillerinin partiden ayrılması sonucunda kurulmuştur. Konumuz açısından partinin nasıl kurulduğunun detaylarına inmek yerine, partinin programında yer alan temel görüşleri ifade etmek yeterli olacaktır.

Seksen civarında maddeden oluşan DP Programı, genel ve hükümet işleri adlı iki temel bölüme ayrılmıştır. Birinci bölümde partinin genel ilkeleri belirtilmiş, bunlar ise liberalizm ve demokrasi olarak iki ayrı alt başlıkta incelenmiştir. Liberalizm, hem bireysel özgürlükleri hem de iktisadi yapıyı kapsar bir görüş olarak kabul edilmiştir. Bu bağlamda bireysel özgürlükler noktasında dernek kurma hürriyeti ile aile ve mülkiyet esasları üzerinde durulmuş; iktisadi açıdan ise anayasada mevcut olan devletçiliğin temel görevleri arasında özel kuruluşların desteklenmesinin gerekliliğine vurgu yapılmıştır.³⁹³

Demokrat Parti, iktidara geleceği 1950 yılına kadar geçen süre zarfında oynadığı rol açısından tek parti iktidarının önemli adımlar atmasına sebep olmuştur. Her şeyden önce DP'nin kurulduğu günden sonra sıkı bir liberal düşünce söyleminin içinde olması, bu yıllarda CHP'nin liberal adımlar atarak DP'yi kendi politik söylemi olan liberalizm ile mağlup etmeye çalışmasına zemin hazırlamıştır.³⁹⁴ Bu doğrultuda CHP, 1946 yılında hazırlanan ve devletçilik yanlısı ekonomik tutumu ön plana çıkaran İvedili Plan'ın yerine, daha çok liberal ve özel girişime önem veren 1947 TİKP'yi hazırlatmıştır. CHP karşısında liberalist bir duruşla eleştirel taraf olan DP'nin içsel dinamizmi, ülkenin değişen yapısında siyasal hayatın çok sesliliğinin önemini ortaya koymuştur. Bunun yanında CHP'deki bu tutum değişikliği, Batı Bloku ile iyi geçinmek ve dış kaynak sağlamak amacıyla desteklenmiştir.³⁹⁵

³⁹² Özer, s. 127.

³⁹³ Eroğlu, s. 17.

³⁹⁴ İsmail Cem Ay, s. 168.

³⁹⁵ Ahmet Öztürk, **Ekonomik Planlama**, Örnek Kitabevi, Bursa, 1987, s. 88.

Savaş sonrası CHP hükümetlerinin daha çok dış ilişkiler noktasında kullandıkları önemli bir söylem olan liberal görüşe yatkınlık felsefesi, bu dönemde dış dinamikler bağlamında önemli gelişmelerin de sağlanmasıyla, 1950 yılından sonra hız kazanacak olan kırdan kente göç ve kentleşme olguları üzerinde önemli rol oynamıştır. Ülke içerisinde iç dinamikler bağlamında savaş sonrasında gelişen ekonomik ve siyasal değişimlerden kısaca bahsettikten sonra, aslında bu dinamikleri de şekillendiren dış dinamiklerin ele alınmasında fayda vardır. Bu konu, Türkiye'nin savaş sonrası dönemde gelişen dış ilişkilerinin iç dinamiklerini biçimlendiren yönlerine ışık tutması açısından önemlidir.

3.4.2. Hızlı Kentleşmenin Hazırlık Evresine Etki Eden Dış Dinamikler

1945 yılıyla birlikte, Türkiye'de gerek siyasal alanda gerekse ekonomik alanda tezahür eden değişim ve dönüşümlerin sebepleri anlaşılmaya çalışıldığında, bu sebeplerin büyük ölçüde dünyada yaşanan genel konjonktürel havanın farklılaşmasıyla yakından ilişkili olduğu görülecektir. Değişen ilişkiler ekseninde Türkiye'de kentleşme olgusuna yön verecek dış dinamiklerin, ülkenin özellikle Batı Bloku ile bütünleşme zorunluluğunda kalması, bu zorunluluk kapsamında ihtiyaç duyulan dış yardımların verilme biçimi ve koşulları olduğu söylenebilir. Bu bağlamda, Türkiye'de savaş sonrasında Batı ile yaklaşması neticesinde, kalkınmada temel sektörün sanayiden tarıma (1947 Planı), iç kaynaklarla kalkınmadan dış kaynaklara dayalı olarak kalkınmaya, demiryolu politikasından karayolu politikasına ve devletçilikten özel kesim yoluyla kalkınmaya geçilmesi söz konusu olmuştur.³⁹⁶ Tüm bu dış kaynaklı gelişmeler, Türkiye'de kentleşmenin hızı ve biçimi üzerinde belirleyici roller üstlenmişlerdir.

3.4.2.1. Bretton Woods Konferansı

İkinci Dünya Savaşı'nın bitiş yıllarında dünyada savaş sonrası yeni düzenin hazırlıklarının yapıldığı toplantı, 1944 yılında ABD Başkanı Roosevelt'in çağrısı üzerine 44 ülkenin katılımıyla gerçekleştirilen Bretton Woods Konferansı'dır. Konferans'da savaş sonrasında ortaya çıkacak ekonomik düzen için iki temel kurum

³⁹⁶ Türkiye'de Kentleşme Komisyonu, s. 30.

olan Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası'nın (Dünya Bankası) kurulması önerilmiştir. Tek başına bu kurumlar ABD finans çevreleri için yeterli görülmemiş, bunun yanında uluslararası ticaretin önünde engel olabilecek unsurların da kaldırılmasının gerekliliği ifade edilmiştir. Uluslararası ticaretteki engellerin kaldırılmasının belirginleşmesi ise ABD'de serbest dış ticaret politikasının ön plana çıkmasına sebep olmuştur. Türkiye, konferansa katılan ilk 44 ülke arasında olmasa da 1947 yılında Bretton Woods Anlaşmasını kabul ederek savaş sonrasında Batı kapitalist sistemi içerisinde yer alacağını sinyali vermiştir.³⁹⁷

Bu yönde atılan ilk somut adım, 7 Eylül 1946 yılında gerçekleştirilen ve Türkiye Cumhuriyeti tarihinde bir ilk olan devalüasyon uygulamasıdır. Hükümet, 7 Eylül Kararları olarak adlandırılan ve ekonomik alanda liberal tedbirleri içeren uygulamayı başlatmıştır. Bu kapsamda Türk Lirası'nın değeri düşürülmüş, ithalattaki bazı sınırlamalar kaldırılmış ve altın satışı serbest bırakılmıştır.³⁹⁸ Türk Lirası'nda dolara karşı yapılan devalüasyondan beklenen sonuç ise ihracatın artırılması olmuştur. Ayrıca Dünya Bankası ve IMF'ye üye olabilmek için kabul edilen "Ödünç Verme ve Kiralama Anlaşması" ile birlikte, gümrük tarifelerinin indirilmesi, uluslararası ticarete her türlü farklı işlemin ortadan kaldırılması, yurt içinde ve uluslararası düzeyde alınacak tedbirlerle üretim, iş ve malların değişimiyle tüketiminin artırılması hedeflenmiştir.³⁹⁹ Fakat 1946 İstikrar Programı çerçevesinde alınan bu kararlar, devalüasyon işleminin yapıldığı dönemde Avrupa'nın durumu da dikkate alındığında, Türkiye'de kırsal alanda yetişen tarım ürünlerinin dış pazara açılmasını daha ucuz ve kolay hale getirdiği düşüncesiyle hatalı olarak kabul edilmiştir.⁴⁰⁰ Bir anlamda devalüasyon kararları, İkinci Dünya Savaşı'ndan çıkmış ve tarımsal ürün sıkıntısı yaşayan Avrupa ülkeleri için Türkiye'nin tahıl deposu olmasının yolunu açmıştır.⁴⁰¹

Türkiye'nin bu anlaşmayı kabul etmesi sonucunda içerisinde yer aldığı durum, Boratav'ın değerlendirmesine göre;⁴⁰² "dünya ekonomisiyle farklı bir eklemlenme ve hammaddeci ihtisaslaşmaya dayanan bütünleşme eğilimi" olarak

³⁹⁷ Tekeli, **Savaşın İçinden Geleceğine Yönelen...**, s. 197.

³⁹⁸ Feroz ve Bedia Turgay Ahmad, **Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi 1945-1971**, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1976, s. 25.

³⁹⁹ Kepenek, **Türkiye Ekonomisi**, Savaş Yayınları, Ankara, 1984, s. 123.

⁴⁰⁰ İlker Parasız, **Türkiye Ekonomisi'nin 1923'ten Günümüze İktisat ve İstikrar Programları**, Ezgi Yayınevi, Bursa, 1998, s. 70.

⁴⁰¹ Naif Ekzen, **Türkiye'nin Kısa İktisat Tarihi 1946'dan 2008'e**, ODTÜ Yayınları, Ankara, 2009, s. 30.

⁴⁰² Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002**, İmge Kitapevi, İstanbul, 1998, s. 101.

görülmüştür. Bretton Woods ile temelleri atılan serbest ticaretin tüm dünyada teşvik edilmesi düşüncesi üzerinden Türkiye'nin bu kulvarda yer alacağına anlaşılması, 1950 sonrasında yaşanan hızlı kentleşme süreciyle yakından ilişkilidir. Konunun kentleşmeyle ilgili olan yönü, Türkiye'nin kabul ettiği yeni düzene uyum kapsamında ülkede tarımsal üretimin artırılmasının hedeflenmesi (1947 Planı'nda temellendirilen) ve uluslararası pazarlarda serbest ticaret ölçüsünde tarımsal malların üretiminde uzmanlaşmaya gidilmesidir. Bu yolda, öncelikle tarımsal üretim artırılmalı ve üretim alanlarıyla uluslararası pazarların bağlantısını temin edebilecek altyapı hizmetleri geliştirilmelidir.⁴⁰³ Türkiye'de kentleşmenin yol haritasını belirleyen bu gelişmeler kapsamında, kırsal alanların hızlı bir şekilde pazar için üretim yapar hale getirilmesinin önündeki engeller kaldırılmalı, bunun sonucunda kırsal yapının ticarileştirilmesi sağlanarak büyük oranda rasyonel olmayan, fakat yüzyıllardır ülkenin kırsal yapısının genetik mirası olan küçük çiftçiler dönüştürülmelidir.

Özetlemek gerekirse, savaş sonrası toplanan Bretton Woods Konferansı'nın bir çıktısı olarak ticaretin önündeki engellerin kaldırılmasıyla serbest ticarete geçilmesi, Batı Bloku'nun mutabık kaldığı bir husus olmuştur. Bu kapsamda Türkiye, Sovyet tehdidinden korunmak ve dış yardımlardan faydalanarak kalkınmayı sağlamak amacıyla Batı ile yakınlaşmaya başlamış, bu yakınlaşmanın bir gereği olarak da içinde yer aldığı anlaşmada kendisine bir rol biçilmiştir. Batı'nın Türkiye'ye biçtiği rol, bu yıllarda nüfusunun yüzde 80'inin kırsal alanlarda yaşamasından hareketle, küresel pazar için tarımsal mal üretimi olmuştur. Tarımsal mal üretimi kendisine verilmiştir, çünkü zaten daha önceki sanayi planlarıyla da bir türlü başarı elde edemediği sanayide yetkinliği söz konusu değildir. O halde, halihazırdaki kırsal yapısını uluslararası sisteme entegre edecek şekilde ticarileştirerek rasyonel üretim yapabilir hale getirmelidir. Tarımsal üretimi rasyonel hale getirmek için çok parçalı (küçük çiftçiler) tarımsal üretim modeli yerine, daha bütüncül (geniş arazilerinde yoğun üretim yapabilir büyük çiftçiler) sistemleri tesis etmelidir. Büyük çiftliklerde kontrollü üretimle somutlaşacak bütüncül sistemleri, yine bu yıllarda alınacak dış yardımlar vasıtasıyla makine ve teçhizat noktasında destekleyerek pazar için üretime hazır hale getirilmeye çalışmalıdır.

⁴⁰³ Yıldırım, s. 403.

3.4.2.2. Truman Doktrini ve Marshall Planı

Savaş sonrası dönemde Batı ile gerçekleştirdiği yakın ilişkiler sonucunda Türkiye, 1947 yılında Truman Doktrini kapsamında, 1948 yılından itibaren ise Marshall Planı'nın çizdiği ölçüde dış yardım alan ülke olmuştur. Türkiye'de kentleşme dinamikleri bağlamında yardımların bu çalışma açısından ele alınacak yönü, yardımlar kapsamında savaş sonrası dönemde biçimlendirilen genelde sosyo ekonomik yapı, özeldir ise yardımların kırsal alanlardaki etkileridir.

Truman Doktrini'nin temelinde, dönemin ABD Başkanı Harry Truman öncülüğündeki yöneticilerin savaş sonrası yeni düzende karşılaştıkları Sovyet tehdidi vardır. 1947 yılından itibaren gelişen Amerikan dış yardım politikası, komünizme karşı açılan savaş ve bu iki ülkenin güç mücadelesini esas almıştır. Bu doğrultuda Başkan Truman'a göre, Sovyetler Birliği, Yunanistan'dan sonra (bu dönemde ülke içinde sol görüşlü düşüncenin yükselmeye başlaması) Türkiye'yi de denetimi altına alacak olursa, ABD ve Batı Avrupa için hayati bir öneme sahip olan Ortadoğu Sovyet etkisi altına girebilirdi. Bu bağlamda "Sovyetler Birliği'ni Çevreleme Politikası" olarak savaş sonrası dönemde Amerikan dış politikasına sirayet eden uygulamalar neticesinde, Türkiye ve Yunanistan'a 400 milyon dolarlık askeri yardım yapılması kabul edilmiştir.⁴⁰⁴

Savaş sonrası dönemde Türkiye'nin dış yardıma ihtiyaç duymasının arkasında, savaş yıllarında yürürlüğe koyduğu Toprak Mahsulleri Vergisi'nin (1942) ortaya çıkardığı buğday kıtlığı neticesinde dünyanın her yanında buğday aramaya başlaması bulunmaktadır. Ayrıca savaş sonrasında zayıflamış bir askeri gücün varlığı, bu alanda yardıma ihtiyaç duymasını da beraberinde getirmiştir. Hem buğday kıtlığının hem de askeri sıkıntılarının birleşmesiyle birlikte aynı dönemde Sovyet tehdidinin de varlığı, ülkeyi başta askeri alanda olmak üzere yardım arayışına sevk etmiştir. İşte bu ihtiyaç, 1947 yılında Truman Doktrini'yle giderilecektir.⁴⁰⁵

Truman Doktrini'yle savaş sonrası dönemde uluslararası örgütlenmede önemli bir aktör olan Birleşmiş Milletler ikinci plana atılmış, onun yerine Marshall Planı ve onun aracı olan Avrupa Ekonomik İşbirliği Komitesi (OEEC) ile Kuzey Atlantik Paktı (NATO) ön plana çıkmaya başlamıştır. Böyle bir dönemde ABD

⁴⁰⁴ Oral Sander, **Siyasi Tarih 1918-1994**, İmge Kitabevi, Ankara, 2013, ss. 257-258.

⁴⁰⁵ Gülten Kazgan, **Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2000, s. 79.

Dışışleri Bakanı George Marshall'ın 5 Haziran 1947'de Harvard Üniversitesi'nde yaptığı Avrupa'nın kalkınmasının Amerika'nın çıkarlarına uygun olduğu yönündeki konuşmasıyla somutlaşan Marshall Planı, daha çok askeri yardımlar amacıyla harekete geçen ABD dış politikasının ekonomik alandaki tezahürü olarak kabul edilmiştir. Bunun sonucunda 16 Avrupa ülkesi 22 Eylül 1947'de OEEC'yi kurmuş, "Avrupa'nın yeniden canlandırılması" yönünde dört yıllık bir planı ABD'ye sunmuşlardır.⁴⁰⁶

Avrupa'nın canlandırılması hususu, özellikle ABD için oldukça önemli görülmüştür. Çünkü ABD'nin üretimi ve ekonomisi için büyük bir pazar olan Avrupa'nın içinde bulunduğu sıkıntılı durum, beraberinde ABD'nin de güçlü bir pazar gelirinden mahrum olacağına işaret etmiştir. Amerikan mallarının alıcı bulmasının, ancak Avrupa'nın yeniden ayağa kalkmasıyla mümkün olacağı ifade edilmiştir. Bu sebeple ABD'nin acilen Avrupalıların gelir düzeylerini artırıcı bir yol haritası çizmesi gerekli görülmüştür.⁴⁰⁷

ABD'nin yol göstericiliğinde, OEEC altında toplanan Türkiye dâhil 16 Avrupa ülkesi, İkinci Dünya Savaşı sonrasında büyük bir yıkım içerisinde olan Avrupa'da her anlamda yeniden bir ayağa kalkışı ortaya çıkarma adına bir plan dâhilinde çalışma yöntemini belirlemeye ve yardıma esas olacak ortak raporu hazırlamaya başlamıştır. Bu amaçla hazırlanan soru formları ilgili hükümetlere gönderilmiş, formlar 1947 ve 1951 yılları arasında ana mallar, üretim, tüketim, ihraç ve ithalat, finans ve ödemeler dengesiyle ilgili konularda ülkelerin tahminlerini içermiştir. Türkiye'de soru formları Dışışleri Bakanlığı tarafından doldurulmuştur. Türkiye'nin Marshall Planı çerçevesinde ABD'den yardım alabilmek için önerdiği reçetede, Avrupa'nın yeniden canlanmasına yönelik olarak tarımın ve tarımla ilgili ulaştırma ve enerji yatırımlarının yoğunlaştırılacağını, böylelikle Avrupa'nın beklentilerine tarımsal alanda katkı sunulabileceği ifade edilmiştir. Bununla birlikte reçetede devletçi bir sanayileşme politikasından da vazgeçileceğinin altı çizilerek liberal bir duruş sergileyen DP'nin desteği alınmak istenmiştir.⁴⁰⁸

Dışışleri Bakanlığı tarafından doldurulan formlarda, ülkenin kendi çabalarıyla ne kadarlık üretim yapabileceği, bunun ne kadarının tüketilebileceği, ithal ihtiyaçların neler olduğu ve bunların dışında üretilen ürünlerin ne kadarının dış

⁴⁰⁶ Tekeli ve İlkin, *Savaşın İçinden Geleceğine Yönelen...*, s. 199.

⁴⁰⁷ Çağrı Erhan, "ABD ve NATO'yla İlişkiler", *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, (Ed. Baskın Oran), İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 538.

⁴⁰⁸ Tekeli ve İlkin, *Savaş Sonrası Ortamında 1947...*, s. 10.

ülkelere gönderilebileceğine ilişkin bilgiler yer almıştır. Bu kapsamda üretimi çoğaltmak için ne gibi yardım ve malzemelere ihtiyaç duyulacağı ifade edilmiş, memleketin gerek ziraat gerekse madenler noktasında Avrupa'ya en etkili şekilde katkı sunabilmesi için planın yürürlüğü süresince 1947 fiyatlarına göre 615 milyon dolarlık yardıma ihtiyaç duyulduğu bildirilmiştir.⁴⁰⁹

Türkiye bu raporu hazırlama aşamasındayken, Marshall Planı çerçevesinde kurulan OEEC, toplantılara katılan 16 ülkenin durumunu yerinde incelemek üzere bu ülkelere uzmanlar göndermiştir. Uzmanların Türkiye ile ilgili raporunda, ülkenin savaşa doğrudan müdahil olmaması nedeniyle tahribat almadığına, bu sebeple savaşa katılmış olan Avrupa ülkeleriyle kıyaslanacak vaziyette bulunmadığına yönelik tespitler yer almıştır. Fakat buna ek olarak, planda Türkiye'nin yalnızca Avrupa'nın kalkınmasına doğrudan doğruya katkı sağlayabileceği alanlarda desteklenebileceğinin mümkün olduğu ifade edilmiştir. Bu karar, Marshall Planı'nın süresi içinde 615 milyon dolar kredi talep etmiş olan Türkiye'nin beklentilerinin altında kalmıştır. 16 Avrupa ülkesi içinde kredi talebinde bulunduğu halde başlangıçta onu elde edemeyen tek ülke konumuna düşmüştür.⁴¹⁰

Türkiye'nin bu aşamada Marshall Planı'ndan istediğini elde edememesinin altında yatan bir başka sebep, Türkiye'nin yardım için hazırladığı raporunun, 1946 yılındaki İvedili Sanayi Planı'nda yer alan devlet sanayi projelerini kapsamaması gösterilmiştir. Bu düşünce, Türkiye'nin Marshall Planı'ndan yardım almak için raporunu hazırladığı bir dönemde, Thornburg başkanlığında Türkiye'yi ziyaret eden ABD heyetinin görüşleriyle açıklanmaktadır. Heyetin görüşleri, Türkiye'nin iktisadi durumunu ve hükümetin uyguladığı iktisat politikalarının değerlendirilmesini içermiştir. Avcıoğlu'nun,⁴¹¹ “Türk ekonomisine Amerikan müdahalesinin aşırı bir örneği” olarak gördüğü Thornburg Raporu, Standart Oil şirketinin başmühendisi olan Thornburg'un, Türkiye'nin yardımları nasıl alabileceğini ve nasıl kullanacağını saptamayan incelemelerini içermiştir. Daha sonra “Türkiye Nasıl Yükselir?” ismiyle yayınlanan incelemelerde, Türkiye'nin geri kalmışlığın nedeni olarak 1930'lu yıllardan itibaren uygulanan devletçilik politikaları gösterilmiş, dolayısıyla devletçiliğin vergi ve kredi politikaları yoluyla özel sektörü destekleyecek şekilde yeniden düzenlenmesinin altı çizilmiştir. Özetle rapor, 1946 Planı'nda öngörülen

⁴⁰⁹ T.C. Başbakanlık Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, **Ayın Tarihi**, <http://www.ayintarihi.com/turkce/date/1948-02-02>, (15 Mayıs 2015).

⁴¹⁰ Tekeli ve İlkin, **Savaş Sonrası Ortamında 1947...**, s. 11.

⁴¹¹ Doğan Avcıoğlu, **Türkiye'nin Düzeni, Dün-Bugün-Yarın**, Tekin Yayınevi, Ankara, 1984, s. 558.

devletçi ve planlı kalkınmayı eleştirmiş, Türkiye'nin özel birikime dayalı hafif tüketim mallarının üretimi yoluyla (gıda, kiremit-tuğla, basit tarım aletleri vb.) uluslararası işbölümünde yerini almasının gerekli olduğunu ileri sürmüştür. Ayrıca 1930'lu yıllardaki devlet eliyle sanayileşme politikasının imkânsızlığına vurgu yapmış, bu haliyle az gelişmiş bir ülkede devlet işletmeleri güdümünde sanayileşerek az gelişmişliği aşma yolunda ortaya çıkan hızlı sanayileşme sürecine karşı çıkmıştır. Rapora göre, serbest piyasa uygulaması içinde özel sermaye birikimine dayalı, tarıma ve hafif sanayi mallarının üretimine imkân verecek sektörler tabanında gerçekleştirilecek aşamalı bir sanayileşme önerilmiştir.

Bu raporlar karşısında hükümet, on altı yıldır kesintisiz olarak izlenen kapalı, korumacı dış dengeye dayalı ve içe dönük iktisat politikalarından geri adım atmış, ithalatın serbestleştirilerek artırıldığı, dış açıkların kronikleşmeye başladığı, dolayısıyla dış yardım, kredi ve yabancı sermaye yatırımlarıyla ayakta durabilen bir ekonomik yapının tesisine giden yolu aralamıştır. Böylece serbestleşmeye yönelen bir dış ticaret rejiminin sonucu olarak, iç pazara dayalı bir sanayileşme programı değil, dış pazara dönük ve tarıma, madencilğe, altyapı yatırımlarına ve inşaat sektörüne ağırlık veren bir kalkınma anlayışına geçilmiştir.⁴¹²

Marshall yardımı kapsamında Türkiye'ye gelerek incelemelerde bulunan uzmanların hazırlamış oldukları raporun ikinci kısmında, "Kalkınma Programında Türkiye'nin Rolü" başlığı altında, Türkiye'ye verilecek yardım karşılığında biçilecek rol şöyle temellendirilmiştir:⁴¹³

Türkiye, ekonomisi ve ihracatı bakımından daha ziyade ziraî bir memleket olduğundan, kalkınma programının tamamı bakımından ziraî istihsalde umulan artış, sınaî istihsaldeki artmadan daha büyük bir ehemmiyeti haiz olacaktır. Sınaî istihsal, yaşama seviyesinin uzun devreli yükseltilmesi yönünden memleket ekonomisi için birinci derece ehemmiyeti haiz olacaktır. Bu gayeye erişebilmek için, ziraî işçilikte esaslı bir randıman artışı ve önemli bir makineleşmeyi peşinen kabul etmek gerekir. Amerika Birleşik Devletleri teknisyenlerinin Türk hububat istihsal tahminleri, kalkınma devresi zarfında bütün hububatta yüzde 10 artış beklemenin daha realist olacağını ifade etmektedirler. (Türkiye'nin verdiği tahminler yüzde 30 artış gösteriyordu.) İstihsaldeki bu çoğalma ihracatta da esaslı artışa yol açacaktır.

Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere yardımlarla Türkiye, Avrupa ülkeleri için bir hammadde tedarikçisi konumuna ulaştırılacak, daha önce ülkenin başlatmış olduğu ağır sanayileşme hareketi ise geri planda bıraktırıılarak dış sanayiye hammadde satan, dışarıdan ise mamul mal alan bir ülke olacaktır. Bu süreçte

⁴¹² Borotav, *Türkiye İktisat...*, s. 94.

⁴¹³ T.C. Başbakanlık Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, *Aydın Tarihi*, <http://www.ayintarihi.com/turkce/date/1948-02-02>, (15 Mayıs 2015).

düşünülen makineleşme hareket ise ileride tarımda mekanizasyon başlığında daha ayrıntılı olarak ele alınacağı üzere, nüfusu kırlardan kopararak kentlere sevk edecek, fakat sanayi ikinci plana atıldığı için kentlerde istihdam olunamayan nüfus Türkiye kentleşmesinin makûs talihini inşa edecektir.

1947 İktisadi Kalkınma Planı'nın hazırlanmasına giden yolu aralayan bu raporlar, aynı zamanda hükümetin Marshall yardımından yararlanmak için komisyona gönderdiği raporunun 1947 planına ağırlık verecek şekilde yeniden düzenlemesine neden olmuştur. Bu çerçevede hükümet, daha önce hazırlamış olduğu yardım planında yer alan sanayi, maden ve enerji sektörleriyle ilgili olan ve toplam 450 milyon dolarlık bir krediyi gerektiren kısmı daha ileri bir tarihte gerçekleştirmek üzere plan kapsamında çıkarmıştır.⁴¹⁴

İlk gönderdiği yardım planı raporunu tekrar revize ederek yukarıdaki amaçlar doğrultusunda yenileyen Türkiye, 1949 yılında, ABD tarafından Marshall Planı kapsamına dâhil edilerek yardım almaya başlamıştır. Plandaki çerçeveye göre yardımlar, tarımda gübreleme tekniklerinin geliştirilmesi, makineleşmenin süratle sağlanması, yeni sulama tesislerinin kurulması ve bütün bunların sonucunda Avrupa'ya rasyonel bir tarım ürünü ihraç edebilir konuma ulaşmasına katkı sunmayı amaçlamıştır. Böylece Atatürk döneminde başlatılan sanayi ülkesi olma ve bu kapsamda Türkiye tarımını sanayi ile bütünleştirme hedefinden vazgeçilmiş, tarımın Batı sanayisiyle bütünleşmesine giden “yarı-çevre” bir anlayış zuhur etmiştir.⁴¹⁵

Genel olarak bakıldığında, Türkiye'ye savaş sonrası dönemin ilk yıllarından itibaren Truman Doktrini ve Marshall Planı çerçevesinde verilecek yardımların şartlarını ve kullanım biçimini tayin etmek üzere uzmanlar gönderilmiş, uzmanların hazırladığı raporlarda Türk ekonomisinin hâlihazırdaki durumunun sağlıklı olduğu, fakat uygulanan ekonomi politikalarının sorgulanması gerektiği belirtilmiştir. Eleştiriler, özel girişime yeterli serbestliğin tanınmaması, iç ve dış ticarete serbest piyasa koşullarının yeterince uygulanmaması ve ülkede kamu kesiminin ekonomi üzerindeki egemenliği etrafında yoğunlaşmıştır. Askeri yardım içeren Truman Doktrini bir yana bırakılırsa, iktisadi alanda yardımları içeren Marshall Planı'ndan faydalanmak için bu koşulların değişmesinin gerekliliği savunulmuş, kamu girişiminin daraltılması, özel kesime yol açıcı önlemler alınması; ayrıca Türkiye'de

⁴¹⁴ Tekeli ve İlkin, *Savaş Sonrası Ortamında 1947...*, s. 13.

⁴¹⁵ Sami Güven, *1950'li Yıllarda Türk Ekonomisi Üzerine Amerikan Kalkınma Reçeteleri*, Ezgi Kitabevi, Bursa, 1998, ss. 2-3.

ağır sanayi fabrikalarının (demir-elik, ağır kimya, kimyasal gübre, selüloz kğıt) kurulmaması, tarım ürünlerinin işlenmesi, hafif metal, inşaat malzemesi, deri, orman ürünleri, seramik ve el sanatlarına dayalı bir sanayileşmenin hayata geçirilmesi istenmiştir.⁴¹⁶

Tüm bunların yanında, savaşa müdahil olmayarak yıkama uğramayan Türkiye'nin Marshall Planı kapsamına alınmasında kilit önemi olan husus, ülkenin Avrupa'nın yeniden inşasına tarım ürünleri ve madencilik sektörleriyle katkı sunabileceği düşüncesinin dış çevreler tarafından kabul görmüş olmasıyla ilişkilendirilmiştir. Hatta bir öneriye göre, ülkede çıkarılan kömürün yerli sanayi için kullanılması yerine, Batı sanayisine ihraç edilmesinin daha faydalı olacağı işaret edilmiştir. Ayrıca makine sanayinin gereksiz olduğu ve ertelenmesinin gerektiği, gerekli olan makine teçhizatın (zellikle traktör) Amerika'dan ithal edilmesinin üretilmesinden daha cazip olacağı beyan edilmiştir.⁴¹⁷

Tüm bu değerlendirmeler ışığında Marshall Planı'nın kırdan kente ge ve kentleşmeye olan etkisi, iki temel alanda yapılan yatırımlarla somutlaşmıştır:⁴¹⁸ Bunlardan ilki, yardımların alınmaya başlandığı 1949 yılından sonra 1950'de iktidara gelen DP'nin etkin bir şekilde uygulamaya başladığı tarımda mekanizasyon hamlesiyle birlikte ortaya çıkan tarımsal üretim hızlandırılması ve artırılması olmuştur. Hem doğrudan hem de tarımsal üretim için verilen krediler vasıtasıyla bu yıllardan sonra hızlı bir makineleşme yoluna gidilmesi, iki temel alanda etkilerini göstermiştir. Bunlar; retim artırılarak pazar için üretim yapılabilir seviyeye ulaştırılması ve ekilebilir toprak miktarının fazlalaştırılmasıdır. Savaşa girmeyerek emek gücünü kaybetmeyen Türkiye, teknik gelişmenin de sağlanmasıyla, yeterli emek düzeyine rağmen ekilemeyen toprakların ekmeye başlamıştır. Ayrıca TK'nın temin ettiği imknlarla birlikte daha önce tarımsal üretimde kullanılamamış devlet hazineleri, meralar ve tarıma uygun hale getirilmiş ormanların da ekime açılmasıyla üretim artmış, fakat kırdan kente ge açısından ekilebilir alanların artışıyla birlikte hızlanan makineleşme ise tarım işçisi olarak çalışanlar üzerinde bir baskı unsuru olmuştur.

Kırdan kente ge üzerinde planın ikinci etkisi ise tarımsal üretim pazara en hızlı şekilde ulaştırılmasını sağlayacak ulaşım olanaklarının tesis edilmesi yönünde

⁴¹⁶ Kepenek ve Yentürk, s. 93.

⁴¹⁷ Güven, s. 5.

⁴¹⁸ Yıldırım, ss. 407- 408.

atılan adımlarla somutlaşmıştır. İleride daha detaylı olarak kentleşme üzerindeki etkileri analiz edileceği üzere, ulaşım olanaklarının artırılması, tarımsal ürünlerin bozulmadan en hızlı ve düşük maliyetle pazara ulaştırılmasında önemli bir rol oynamıştır. Böylece köyler pazarlarla daha yakından tanışma fırsatı bulmuş ve pazarlarla yakınlaştığı ölçüde kentlere göçün kapıları aralanmıştır.

Ezcümle, 1950’li yıllardan sonra vuku bulan hızlı kentleşmenin temel dinamiklerinin ortaya çıkarılmasına yönelik yapılan araştırmalar, bunların özellikle 1950 öncesinde beşer yıllık iki alt dönem dâhilinde ortaya çıktığına işaret etmektedir. Bu alt dönemlendirmeden ilki, savaş yıllarını kapsayan ve Türkiye’de kentleşmenin kilit aktörlerini oluşturan küçük çiftçiler üzerinde uygulanan politikalarla oluşan baskının bir dejenerasyona sebep olduğu 1940 ve 1945 yılları arasını; ikinci alt dönem ise devletçiliğin dış ve iç gelişmelerin etkisiyle tasfiye edilerek, yerine serbest piyasa ve özel girişimin enjekte edildiği yılları kapsamaktadır. Bu ikinci alt dönem, ilk dönemde dejenerasyona uğrayan küçük çiftçilerin zaten pamuk ipliğiyle kırsal alanlara bağlı olan bağlarını koparacak makineleşme ve ulaşım olanaklarının altyapısının hazırlanması gibi somut gelişmelere sahne olmuştur. Temel olarak bu iki alt dönemin sonrasında 1950 yılında iktidara gelen DP, altyapısı hazırlanan yol haritasını etkin bir şekilde uygulamaya başlayınca, domino taşı edasıyla geri döndürülemez bir kırdan kente göç ve kentleşme sürecinin ortaya çıkmaya başlaması kaçınılmaz olmuştur.

3.5. TERSİNE DÖNDÜRÜLEMEZ BİR SÜRECİN BAŞLANGICI: DEMOKRAT PARTİ DÖNEMİ’NDE FİLİZLENEN KIRSAL ÇÖZÜLME VE HIZLI KENTLEŞME OLGUSU

Kentleşme olgusu, sanayileşmenin gelişmesiyle aynı yönlü olarak ekonomik, sosyal, kültürel ve demografik açılardan uyum içerisinde gerçekleşen dönüşümleri ifade etmektedir. Ortaya çıkan bu dönüşümler, sanayileşme hamlesini tamamlayan ülkelerin kentlerinde kalkınma sürecine de destek vererek sağlıklı bir şekilde tamamlanmıştır. Türkiye’de ise kırsal alanlardan kentlere doğru yaşanan nüfus hareketliliği, 1950’li yıllardan itibaren kentleri nüfus bağlamında büyütürken, kentleşmenin ortaya çıkardığı maliyetlerin artmasına neden olmuştur. Kentlerde demografik açıdan ortaya çıkan bu şişkinlik, kentlerdeki ekonomik etkinlikler ve çalışma imkânlarının genişlemesiyle desteklenmediği için, ortaya çıkan kentleşme

sorunları yapısal bir hale gelerek kendi kendisini besleyen kısır bir döngü haline dönüşmüştür.⁴¹⁹

Kırsal alanlardan kentlere doğru yaşanan yoğun göçler sonucunda ortaya çıkan bu kısır döngüde çalışma konusu açısından ışık tutulacak yer, daha ziyade kırsal yapıda meydana gelen gelişmelerle ortaya çıkan çözülme olgusu ve çözülmenin hızlanmasında etkili olan gelişmelerdir. 1950’li yıllara ya da başka bir deyişle Demokrat Parti iktidarının başlangıcına tekabül eden bu gelişmeler, daha önceki gelişim süreçleriyle olan bağlantıları da dikkate alınarak aydınlatılmaya çalışılacaktır.

Daha önce 1940-1945 ve 1945-1950 yılları arasında kalan süreleri hızlı kentleşmeye hazırlık evresinde iki alt dönem olarak ele aldıktan sonra, bu çerçevede üzerine 1950’li yıllarla birlikte realize olmaya başlayan tarımda makineleşme, ulaşım imkânlarının güçlendirilmesi, ekonomik yapıda özel girişime önem verilmeye başlanması, nüfus artışında hızlanma ile ticaret ve sanayideki gelişmeler hızlı kentleşme olgusunu belirginleştirmeye başlamış, bu tarihten sonra gerek politika gerekse sorunlar bağlamında bu olgu Türkiye’nin bir gerçeği olmuştur.⁴²⁰

Bu gelişmeler ışığında 1950’li yıllarda belirginleşmeye başlayan kentleşme olgusunun nedenlerini ortaya çıkarmak üzere farklı gruplandırmalar yapılmıştır. Bu gruplandırmaların başında “itici, iletici ve çekici güçler” gelmektedir. Bu ayırım içerisinde itici güçler, tarımsal yapıda meydana gelen nüfus artışı ile değişim ve dönüşümleri ele alırken; iletici güçler ise ulaşım ve haberleşme imkânlarının gelişmesiyle ilişkilidir. Son bir faktör olan çekici güçler ise kentlerdeki istihdama konu olan sanayi sektörünü ya da kendileri cazibe merkezi kılacak özellikleri ele almaktadır.⁴²¹

Bu bölümde, İkinci Dünya Savaşı’ndan DP iktidarına altyapısı hazırlanarak tomurcuklanmış hale gelen kentleşme olgusunun, itici, iletici ve çekici güçler bağlamında sürgün vererek filizlenmeye başlaması ele alınacaktır. Bu yapılırken, öncelikle Türkiye kentleşmesini biçimlendiren itici güçlerin içinde yer alan kırsal nüfus artışı ile değişim ve dönüşümlere değinilecek, daha sonra itici güçleri destekleyen ulaşım imkânlarının gelişimi ile şekillenen iletici güçler irdelenecektir.

⁴¹⁹ Uluç Çağatay, “Kentleşme Sorunlarının Çözümü Açısından Hazine Taşınmazlarının Etkin Yönetimi”, **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt: 17, Sayı: 3, 2012, s. 386.

⁴²⁰ Ökmen ve Parlak, **Yerel Yönetimler**, 2015, s. 277.

⁴²¹ Ökmen ve Parlak, s. 274.

Tüm bunlardan sonra, bu dönemin kentleşmesinde çekici güçlerin rolü ve bununla ilişkili olarak ortaya çıkan olgular ve sorunlar ele alınacaktır.

3.5.1. Dönemin Hızlı Kentleşmesinin Genel Görünümü

Savaş yılları ve sonrasında atılan bazı adımlar sonucunda, 1950’li yıllardan itibaren hızlı bir kentleşme hareketi tüm ülkede hissedilmeye başlanmıştır. Daha önce tablo 6’da verilen bilgilere göre dönemin kentleşmesi değerlendirildiğinde; 1927 ve 1965 yılları arasında ülke nüfusu iki kat artış göstermişken, aynı dönem içerisinde kentli nüfusunun yaklaşık dört katlık bir artış gösterdiği görülmüştür. Bu kapsamda kırk yıllık süre dönemlere ayrıldığında, kentlerde 1950’li yıllarda bir nüfus patlamasının varlığından söz edilebilir. İlk nüfus sayımının yapıldığı 1927’den 1935’e kadar geçen sürede kentleşme hızı yıllık ortalama yüzde 2,9 olarak, 1935 ve 1940 yılları arasında yıllık yüzde 4 olarak, 1940 ve 1945 yıllarının savaş koşulları içerisinde ise en düşük oranıyla yüzde 1,3 olarak gerçekleşmiştir.

Bu dönemlerin hepsinde, kentli nüfusun artış oranı toplam nüfustaki artış oranının az da olsa üstünde gerçekleşmiştir. Toplam nüfus, 1927 ve 1945 yılları arasında yüzde 2 artarken, kentsel nüfus yüzde 2,6 oranında artmıştır. Bu haliyle 1927 yılında yüzde 24,2 olan kentsel nüfus, 1945 yılına gelindiğinde neredeyse hiç artmayarak yüzde 24,9 olmuştur. Fakat özellikle 1945-1960 dönemi içerisinde yıllık ortalama yüzde 2,6 olarak seyreden kentleşme hızı, 1950’lerin ilk yarısında yüzde 7,4 oranıyla en yüksek düzeyine ulaşmıştır.⁴²²

Tablo 12: Sayım Dönemlerine Göre 1927 ve 1960 Yılları Arasında Kentsel Nüfusun ve Büyük Kentlerin Nüfusunun Artış Hızı

Sayım Dönemleri	Genel Nüfusun Artış Hızı %	Kentsel Nüfusun Artış Hızı %	100 Binden Fazla Nüfuslu Yerlerde Nüfus Artış Hızı %	Büyük Şehirlerde Artan Nüfus: Kentsel Nüfus Artışı %
1927-1935	2.1	2.9	3.2	42.4
1935-1940	2.0	4.1	2.3	22.7
1940-1945	1.1	1.3	4.0	116.6
1945-1950	2.2	2.6	5.0	78.3
1950-1955	2.8	7.4	8.1	48.9
1955-1960	2.9	6.3	7.8	56.8

Kaynak: Keleş, 1970, s. 51.

⁴²² Emiroğlu ve Ünsal, ss. 37- 38.

Tablo 12’den de görüleceği üzere, 1950’li yıllara kadar genel nüfus artışının çok hafif üstünde seyreden kentleşme hızı, bu tarihten sonra genel nüfus artış hızından keskin bir şekilde ayrılmaya başlamıştır. Bu çerçevede 1950’lerin ilk 5 yılında yüzde 7,4 ile rekor kırmış, ikinci beş yıllık sürede ise biraz azalarak yüzde 6,3 olarak gerçekleşmiştir. Kentsel nüfus artış hızında patlama olarak telakki edilebilecek bu gelişmelerin nedenlerini analiz etmeye başlamadan önce, bu artış ile bağlantılı olarak Tezel’in görüşlerine yer vermek yerinde olacaktır.

Tabloda yer alan 1927’den 1960 yılına kadar geçen sürede genel nüfus artışları ve kentsel nüfus artışları arasındaki dönemsel bazda görülen değişiklikleri, Tezel’in ifade etmiş olduğu ülkenin değişen gayri safi yurtiçi hâsılası ile ilişkilendirmek olasıdır. Tezel’e göre,⁴²³ 1968 yılı sabit fiyatlarıyla kişi başına hâsılanın yıllık değeri, 1926-1930 yılları arasında 1260 TL’den 1936-1940 yılları arasında 1890 TL’ye yükselmiş, 1946-1950 yılları arasında ise 1710 TL’ye düşmüştür. 1950’li yıllardan itibaren özellikle dış yardımların ve olumlu iklim koşullarının etkisiyle artan tarımsal üretim başta olmak üzere kaydedilen ekonomik gelişme sayesinde 1960 yılında kişi başına yıllık geliri 2576 TL’ye yükselmiştir.

Tezel’in ifade ettiği üzere ülkenin gelir seviyesinde görülen artış, dönemin kentleşme hızında -özellikle ilk 5 yıl- görülen yüksek artış ile uyumlu olarak gerçekleşmiştir. Bununla birlikte, bu dönemde görülen kentsel nüfus patlamasının nedenlerini anlamak için gelir seviyesindeki artışı da içeren daha geniş perspektiften açıklamalara gitmek gereklidir. Bu geniş perspektiften bakış, öncelikle 1950 ve 1960 yılları arasında Türkiye’de hızlı kentleşmeyi tetikleyebilmesi muhtemel adımları atan siyasi iktidarın genel düşüncesini anlamaktan geçer. Dolayısıyla ilk önce dönemin iktidarı olan DP hükümetlerinin kentleşmeye etki edebilecek görüşleri ele alınmalıdır. Sonrasında ise ülkenin kırsal yapısında meydana gelen ve kentleşmeyi doğrudan etkileyen gelişmeler üzerinde durulmalıdır. Kırsal yapının çözülmesi sürecinde ülkede ulaşım alanında ortaya çıkan değişimlere kentleşmenin iletici gücü üzerinden yaklaşılmalı, bu iki analizden sonra kentlerin durumunda ortaya çıkan gelişmelere yer verilmelidir.

⁴²³ Tezel, s. 112.

3.5.2. Demokrat Parti ve Kentleşme

Türkiye'de kentleşme olgusu bağlamında Cumhuriyet'in ilanından çok partili hayata geçiş yıllarına kadar hükümet politikaları ve uygulamalarında ortaya çıkan temel anlayış, daha çok kentleşmeme yönünde atılan adımlarla somutlaşmıştır. 1950'li yıllardan itibaren ise hem ülkenin hem de dünyanın içinde bulunduğu konjonktürün bir getirisi olarak bu durumun tersine dönmüştür. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de demokrasi, insan hakları ve refah devleti ilkeleri ön plana çıkmaya başlamış ve ülkenin siyasal yapısında önemli değişiklikler gerçekleşmiştir. Çok partili döneme geçildikten kısa bir süre sonra DP'nin 1950 yılında iktidara gelmesiyle, 1930'lu yılların başından itibaren süregelen devletçi ekonomi politikalar yerini liberal söylemlere bırakmıştır.⁴²⁴

DP ile gündeme gelen bu liberal söylemlerin temellerinin, aslında DP iktidarından önceki beş yıllık zaman zarfında atıldığı söylenebilir. Tekeli'nin ifade ettiğine göre, ülkede tek parti iktidarının son yıllarına denk gelen batıya açılma ve bu sistemle bütünleşme çabaları, DP iktidarı ile hayata geçirilecek bazı yeniliklerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. DP ile savaş sonrası temelleri atılarak hayata geçirilen önemli yenilikleri dört değişiklik alanı içinde incelenebilir. Bunlar:⁴²⁵

1. Türkiye savaş öncesinin “devletçilik” uygulamasından vazgeçerek, kendi gelişmesini büyük ölçüde piyasa güçlerine ve özel kesimin öncülüğünü devretmiştir.
2. Sanayinin gelişmesine öncelik veren kalkınma modeli yerine tarımda hızlı makineleşme ile tarım öncülüğünde büyümeye dönük bir anlayış içerisine girmiştir.
3. Türkiye'nin kalkınmasının iç kaynaklar ile sağlanması modeli yerine, dış borçlanmaya ve dış kaynaklara bağlı kalkınma anlayışına geçilmiştir.
4. Ülkenin temel ulaşım sisteminin “demiryollarına” dayandırılması politikasından vazgeçilerek, yerine yoğun bir “karayolu ağı” kurulması çalışmalarına başlanmıştır.

Daha önce yapılan açıklamalarla bütünleştirildiği zaman, temelleri 1950 öncesi yıllarda atılan bu adamlar, DP'nin iktidara gelmesinden sonra bir bir yerine

⁴²⁴ Niray, s. 12.

⁴²⁵ Tekeli, **Cumhuriyetin Belediyecilik Öyküsü**, Toplu Eserler-4, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2012, s. 122.

getirilmeye başlanmıştır. Bu politikaların etkisiyle kırdan kente hızlı bir nüfus göçü meydana gelmiş, böylece daha önce sadece Ankara’da görülen yüzde 6’lık kentleşme hızı ülkenin tüm kentlerinde görülmeye başlanmıştır. Böylesine kapsamlı bir kentleşme olgusu, savaş öncesinde sadece Ankara’da görülen konut kıtlığı, gecekondulaşma ve arsa spekülasyonu gibi sorunların tüm ülke kentlerinde görülmesine imkân tanımıştır.⁴²⁶

3.5.2.1. Parti Programı’nda Kentleşmeyi Etkileyebilecek Hususlar

1946 yılında kurulan DP’nin aynı yıl duyurulan programının Türkiye’de kentleşmeye etki edebilecek yönlerini incelemek, programda yer alan maddelerin kentleşme olgusunun itici, iletici ve çekici güçleri üzerinden bir değerlendirmesini içerecektir. Bu kapsamda öncelikle programın kırsal yapı üzerinde öngördüğü değerlendirmeleri ele almak yerinde olacaktır. Kentleşmeye olan etkileri üzerinden sırasıyla tarım, ulaştırma ve sanayi politikaları şu mahiyettedir:⁴²⁷

DP Programı’nda, “Tarım İşleri” başlığı altında kırsal kesime yönelik getirilen ifadeler bakıldığında, tarımın ülkede milli gelirin en geniş kaynağını teşkil ettiğine ve ülkenin yüzde sekseninin bu işle iştigal olduğuna dikkat çekilmiş, bu sebeple devletin ciddi gayretler göstererek çiftçinin “topraktan bol, iyi ve ucuz mahsul” almasına destek verilmesinin gerekli olduğu belirtilmiştir. Ayrıca aynı başlığın 55. maddesinde, ziraat işinin diğer sektörler içerisinde daha maliyetli olduğunun altı çizilmiş, “maliyetlerin yüksekliği, mahsullerin dış piyasaya arzına da zorlaştırmakta ve istihali baskı altında tutmakta” olduğu belirtilmiştir. Bu baskıyı ortadan kaldırmak için iç ve dış pazar şartlarını iyileştirmenin gerekli olduğu kabul edilmiştir. Yine maliyetleri azaltmak ve dış pazara açılmayı kolaylaştırmak için, “alet, çift hayvanı, makine ve sair vasıta” yönünden zayıf olan kırsal kesimin ihtiyaçlarının zirai kalkınma anlayışı içerisinde hızlıca çözülmesi gerektiği belirtilmiştir. Tüm bunların yanında, çiftçilerin kullanımına sunulacak kredi olanaklarının artırılacağı ve kooperatiflerin yaygınlaştırılacağı söylenmiştir.

Kentleşme nedenleri arasında iletici güçler olarak sayılan ulaştırma ve haberleşme olguları açısından 1946 tarihli DP Programı, “Bayındırlık ve Ulaştırma

⁴²⁶ Tekeli, s. 122.

⁴²⁷ TBMM, “DP Parti Programı 1946”, **Kütüphane ve Arşiv Hizmetleri Başkanlığı**, <https://www.tbmm.gov.tr>, (18.05.2015).

İşleri” başlığı altında bu konulara yer vermiştir. Bu başlık altında 77. maddede, “milli ekonominin gelişmesini geciktiren sebeplerden birisi de ulaştırma ekonomimizin yetersizliği ve pahalılığıdır” şeklindeki ifade, partinin ulaşım politikalarının ruhunu ortaya koymaktadır. Ayrıca bir sonraki maddede; “Modern yol yapım tekniği, büyük vasıtalara, makinelere ihtiyaç göstermektedir. Köy, bucak yolları dışındaki yapımın merkezden idaresini, esaslı bir plan içinde büyük yol şebekeleri kurulmasını, bunların devamlı tamire tabi tutulmasını zaruri görüyoruz. Özel kanuna göre köy ve bucak yollarının süratle yapılması göz önünde tutulmalıdır” denilerek ülkede güçlü bir karayolu ağının hayata geçirilmesi planlanmıştır. Bu ifadelerin kentleşme olgusu bakımından önemi, ifade edildiği üzere yüzde sekseni kırsal alanda yaşayan ülkenin köy ve bucak yollarına varıncaya kadar yoğun bir karayolu ağıyla tanıştırılmasının kır ve kent arasındaki etkileşimin kapılarının aralanmasına hizmet edeceği ve nihayetinde kırdan kente göçte önemli bir neden olacağıdır.

Kentleşme sürecinde kentlerin çekiciliği açısından öne çıkan sanayi sektörü, parti programının “Sanayi İşleri” başlıklı 42. maddesinde ele alınmıştır. Burada; “İktisadi hayatta özel teşebbüs ve sermayenin faaliyeti esastır. Onun için hususi teşebbüs ve sermayeye serbestlik ve güvenle çalışmak şartları ve yeni yeni iş sahaları sağlanmalıdır” denilerek sanayinin gelişmesinde özel sektöre verilecek desteğin altı çizilmiştir. Ayrıca sanayinin gelişiminde özel sektör ve devlet kuruluşlarının gerektiğinde birbirini tamamlayıcı olarak çalışabilecekleri belirtilmiştir. Dahası, özel sektör ve sermayeyi korkutmamak için devletin iktisadi faaliyetlerinin belirli bir plan içerisinde sınırları kesin olarak yürütülmesinin şart olduğu ifade edilmiştir.

3.5.2.2. Hükümet Programları’nda Kentleşmeyi Etkileyebilecek Hususlar

1950 ve 1960 yılları arasında beş Menderes Hükümeti kurulmuş, kurulan hükümetlerin programları ağırlıklı olarak ilk hükümet programındaki genel çizgiyi takip etmiştir. Hükümet programlarında doğrudan doğruya bir kentleşme politikası tayin edilmemiş olması sebebiyle, özellikle ilk hükümet programında yer verilen tarım, ulaştırma ve sanayi politikaları üzerinden dönemin kentsel gelişimine etki edebilecek hususları aktarmak yeterli olacaktır.

22 Mayıs 1950 yılındaki I. Menderes Hükümeti Programı'nda,⁴²⁸ tarım, ulaştırma ve sanayi politikaları açısından yapılan değerlendirmelerin, 1946 tarihli Parti Programı'yla tutarlılık gösterdiği görülmektedir. Bu bağlamda, programda zirai işlere büyük önem atfedildiği, “karasaban ve kağnyaya mahkûm olan geri bir zirai bünye” ile güçlü bir milli ekonomiye ulaşılamayacağı ifade edilmiştir. Yine ziraat alet ve vasıtalarını, tarımsal kredileri ve zirai tekniği geliştirmenin yollarının aranacağı bildirilmiştir. Tarımsal açıdan II. Menderes Hükümeti Programı'nda da benzer açıklamalar yapılmış, III. Program'da,⁴²⁹ “istihsalimizin artışında en mühim amillerden biri olarak telakki ettiğimiz ziraatımızın makineleştirilmesi işine devam edeceğiz ve çiftçimize bir taraftan traktörlerle diğer taraftan da hayvanla çekilen modern ziraat aletleri ile cihazlandıracağız” denilerek tarımda Marshall Planı'nın çizdiği yolda ciddi bir şekilde ilerleneceği bildirilmiştir. IV. Menderes Hükümeti Programı'nda da yine benzer ifadeler kullanılmış, V. Menderes Hükümeti Programı'nda ise ziraat konusunun üzerinde çok daha az durulduğu görülmüştür.

Ulaştırma ve bayındırlık işlerinde, 1950 yılındaki ilk hükümet programında,⁴³⁰ ulaştırmanın, ziraat ve milli ekonomiyle oldukça yakından alakalı olduğu kabul edilmiş; “Ulaştırmada motorun süratli, kolay ve ucuz nakliyatı temin ettiği bu devirde bilhassa karayollarına ehemmiyet vereceğiz. Köy yollarının yapılması hususunda, imkânların müsaadesi nispetinde umumi bütçeden yardım teminini sağlayacağız” denilerek kentleşmenin hızlanmasında önemli bir iletici aktör olan ulaşım ön plana çıkarılmıştır. Bundan sonraki hükümet programında ise ulaşım konusu üzerinde çok durulmamıştır.

Kentleşme olgusunun kente bakan yönünü ön plana çıkararak sanayileşme hususunda ilk hükümet programında doğrudan bir hüküm yer almamış, 1951 yılında açıklanan II. Menderes Hükümeti Programı'nda ise,⁴³¹ “hükümetimizin başlıca gayelerinden biri de sanayi, maden ve su mahsulleri gibi istihsal şubelerini azami verime kavuşturmak” denilerek sanayinin üzerinde kısaca durulmuştur. Dördüncü

⁴²⁸ TBMM, “I. Menderes Hükümeti Programı”, **Kütüphane ve Arşiv Hizmetleri Başkanlığı**, <https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP19.htm>, (18.05.2015).

⁴²⁹ TBMM, “III. Menderes Hükümeti Programı”, <https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP21.htm>, (18.05.2015).

⁴³⁰ TBMM, “I. Menderes Hükümeti Programı”, <https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP19.htm>, (18.05.2015).

⁴³¹ TBMM, “II. Menderes Hükümeti Programı”, <https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP20.htm>, (18.05.2015).

hükümet programında,⁴³² “Ziraat milli ekonomimizin temelidir. Bir taraftan milletimizin beslenme ve giyinme ihtiyacını ve sanayimizin hammaddesini temin ve diğer taraftan ihracatımızın da ana kaynağını teşkil eder” denilerek hükümetin sanayileşme politikası ziraata bağlı kılınmış ve başlı başına sanayiye güçlendirici önlemlere yer verilmemiştir. DP hükümetlerine göre, sanayileşmenin sağlanması ancak tarımda gerçekleşen başarılarla mümkün olacaktır denilebilir.

Bununla birlikte, DP iktidarının sonlarına doğru, özellikle beşinci hükümet programında sanayinin ziraata göre daha fazla zikredildiği görülmüştür. 1957 yılında açıklanan bu programda sanayinin gelişimine ilişkin şu ifadeler kullanılmıştır:⁴³³

Sanayileşmenin, zirai ilerlemenin, memleket çapında devamlı imarın, büyük vatandaş kütelleri ihtiyaçlarının müstakâr ve arızasız karşılanmasının ilk şartı olan çimento, demir ve çelik, inşaat malzemesi, şeker, mensucat, kağıt, kimya, gıda, deri gibi esaslı sanayie ait birçok fabrikalar ve tesisler kurulmuştur.” “Bir fikir vermiş olmak için arz edeyim ki, yedi sene zarfındaki sanayimizin inkişafı dört mislinden fazla olarak ifade edebilecek bir harcama vasılası olmuştur.” “Hususi teşebbüsün ve yabancı sermayenin gelişmesi ve kifayetsiz ölçüde sanayi ve iş teşekkülleri kurulabilmesi için, banka kredilerinden hukuki esaslara, münakale şebekesinden amme hizmetlerine kadar türlü imkânlar ve teşvikler iklimler yaratılmıştır.

Tüm ifadeler ışığında, DP hükümetleri boyunca hız kazanan kentleşmenin nedenlerine ilişkin yapılan bir analiz, uygulanan hükümet politikalarının kentleşmenin itici, çekici ve iletici güçleri üzerindeki yaptığı etkiyi ortaya koymayı gerektirmektedir. Bu bağlamda, partinin uygulamaya koyduğu tarım politikaları ile kırsal yapıda kırdan kente göçün kapısını aralayacak dönüşümün tesis edildiği ve bunun kentleşmenin iletici gücü olan ulaştırma politikalarıyla desteklediği görülmektedir. Çekici bir güç olarak sanayinin, yine bu dönemde özel teşebbüsün katkılarıyla güçlendirildiği, fakat sanayi politikalarının tarım ve ulaştırma politikalarına göre daha sönük kalmasından mülahemle bu dönemde sağlıklı bir kentleşmeye giden yolun aralandığı söylenebilir. Yukarıda ifade edilen hükümet programları çerçevesinde ele alınan ve kentleşmenin fitilini ateşleyen uygulamalara şimdi sırasıyla değinilecektir.

⁴³² TBMM, “IV. Menderes Hükümeti Programı”, **Kütüphane ve Arşiv Hizmetleri Başkanlığı**, <https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP22.htm>, (18.05.2015).

⁴³³ TBMM, “V. Menderes Hükümeti Programı”, <https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP23.htm>, (18.05.2015).

3.5.3. Kırsal Yapıda Dönüşüm: Tarımda Modernizasyon ve Kentleşmeye Etkileri

Türkiye'nin kırsal yapısında meydana gelen hızlı değişmelerin temel nedeni, kırsal alanların nüfus artışı karşısında kırdan yaşayanlara sınırlı bir geçim ve yaşama olanağı sunmasıdır. Kentleşme olgusunun nedenleri bağlamında itici güçleri işlemlerine imkân tanıyan bu durum, toprak üzerinde nüfus yoğunlaşması ve işgücü fazlası olarak belirlemektedir. Bu olgunun kökeninde, yaygın (ilkel) tarıma bağlı etmenlerin yer aldığı kuşkusuzdur. Üretimin temel ögesi olarak işgücünün başlıca insan emeğine dayalı olduğu yaygın tarım, toprakta nüfus yoğunlaştırması oluşturmakta, bu da toprağın yüzey verimliliğini artırmadığı gibi, birim başına emeğin verimini de düşürmektedir. Kısacası kırsal kesiminde itici güçlerin harekete geçmesiyle nüfusun topraktan kopmasına yol açan yapısal özellikler, kırsal kesimde yaygın olan tarım koşulları içerisinde meydana gelmiştir.⁴³⁴

Tarımda meydana gelen değişim ve dönüşüm hareketleri, Türkiye gibi geç sanayileşmeye başlayan ülkelerde ortaya çıkan hızlı kentleşme olgusunu izah etmekte büyük önem taşımaktadır. Kentleşme olgusu bağlamında kırsal yapıda meydana gelen bu farklılaşmalar, bir ülkede kentleşmeyi açıklayıcı iç etmenler olarak da değerlendirilebilir. Bu meydana iç etmenler olarak tarımda makineleşmeden doğan topraktan kopma olayı, toprak mülkiyetinde kutuplaşma ve entansif (yoğun, modern) tarıma geçişle ifade edilebilir. Tarıma makinenin girmesi sonucunda ortaya emek fazlası çıkmaktadır. Bir traktörün 10 tarım işçisini açığa çıkardığı ifade edilmiştir. Kutuplaşmada ise 200 dönümden küçük toprak sahipliğinin yaygın olduğu kesimlerde toprakların dörtte birinin 25 yıl içerisinde yitirildiği ortaya çıkmıştır. Büyük toprak sahipliği ile birlikte modern tarıma da geçilmiş demektir. Modern tarım ise toprağını yitirenlerin kente göç ettiği bir düzeni ortaya çıkarmıştır.⁴³⁵

Kırsal alanda ortaya çıkan bu gelişmelerin iç göç ile sonuçlanarak Türkiye kentleşmesinin haritasını çıkarmasına giden yolda öne çıkan değişmelerden ilki, kırsal alanların hızlı bir makineleşme sürecine girmesidir. Bu anlamda ilk sıçramanın gerçekleştiği dönem, 1950 ve 1955 yılları arasına denk gelmektedir. Bu dönemde gerçekleşen yoğun kırdan kente göç olgusunun arkasında, temelleri savaş sonrası

⁴³⁴ Sencer, s. 50.

⁴³⁵ Türkiye'de Kentleşme Komisyonu, s. 30.

CHP hükümetleri döneminde atılan bazı gelişmeler yatmaktadır. Daha önce ifade edildiği üzere, bu gelişmelerden öne çıkanı, Türkiye'nin Marshall Planı çerçevesinde 1949 yılından itibaren almaya hak kazandığı yardımlardır. Hükümet programlarından da görüleceği üzere, yardımların büyük bir kısmı ülkenin hızlı makineleşmesi için kullanılmıştır. Tekeli'nin ifade ettiğine göre, 1948 ve 1956 yılları arasında tarımda kullanılan traktör sayısı 1800'den 44.000'e yükselmiştir.⁴³⁶

1950'li yıllardan sonra ortaya çıkan bu gelişmenin temelleri Marshall Planı'yla atılmış olsa da, DP yöneticileri bu planı etkili bir şekilde uygulayarak kırsal yapının dönüşümünde büyük bir rol oynamışlardır. Aslında kırsal alanda ortaya çıkan bu yeniliklere ilişkin gelişen yaklaşım, DP'nin iktidar olmasından sonra Başbakan Adnan Menderes'in yaptığı bir konuşmada daha iyi anlaşılmaktadır.⁴³⁷

Türkiye'nin %80'i köylerde yaşıyor. Köylerde üretim toprağa bağlıdır. Toprak iyi tohum ister, gübre ister, makine ister, sulama ister. Köylümüz bunları bir başına yapamaz. Devlet olarak ona elimizi uzatmamız gerekli. Ziraat Bankası yoluyla, kooperatifler yoluyla ucuz faizli krediler sağlayacağız. Köylümüz bunları kullanarak mikane (makine) alacak. Tohumunu ithal edeceğiz, onu ekecek, ucuz gübre sağlayacağız, onu kullanacak. Bunlar da yetmez. Malına pazara götürmesi için yolunu yapacağız, sağlığını koruyabilmek için içme suyunu getireceğiz. Bu da yetmez. Mahsulünü değer fiyatıyla satmasını temin edeceğiz. Toprağa dayanan istihsal denilince buna karayolları politikası, büyük sulama tesisleri, limanlar girer. Bütün bunları yapmak için borç paraya gerek vardır. Maliye Vekili arkadaşımız kesenin ağzını çarelerini arayacaktır.

Menderes'in kırsal kesime yönelik ifade ettiği bu görüşler, Türkiye'de tarım kesimi lehine küçümsenmeyecek tedbirleri içermiştir. Bununla birlikte, getirilen bu tedbirler, ÇTK'nın özüne uygun olarak uygulanmamasının bir çıktısı olarak mülkiyet ilişkilerine dokunmadığı, yani toprak reformuna yanaşmayarak büyük toprak sahiplerinin mülkiyetine müdahale etmediği için olumlu sonuçlar ortaya çıkarmamıştır. Devlet hazinelerine ait toprakların ve meraların dağıtılması, kredilerin ve tarımsal ürünlerin fiyatlarının artırılması gibi kırsal alanlar lehine görülen icraatlar, her şeyden önce büyük toprak sahiplerinin işine yaramıştır. Ortaya çıkan bu destek, ağaların kapitalist çiftçi haline gelmesini kolaylaştırmış, fakat bununla birlikte tarımda etkili bir vergilendirmeye gidilmemesi sonucunda büyük toprak sahiplerinin kazançları sanayi kesimine aktarılamamıştır. Bununla birlikte tarımda makineleşme hareketinin yerli sanayi yerine ithalatta beslenmesi ise ekonominin dışa bağımlılığını artırmıştır.⁴³⁸

⁴³⁶ Tekeli, **Göç ve Ötesi**, s. 50.

⁴³⁷ Celal Bayar, Başvekilim Adnan Menderes, (Ed. İsmail Bozdağ), Baha Matbaası, 1969, s. 137.

⁴³⁸ Eroğlu, s. 136.

DP iktidarıyla kırsal alanda ön plana çıkan makineleşme hareketi, tarihsel açıdan ele alındığında, aslında Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar götürülebilir. Bu yıllarda traktör ve motorlu araç sahibi olan çiftçiler askerlikten muaf tutularak teşvik edilmiştir. 1924 yılında Adana’da 100 traktör satılmıştır. Ayrıca devletin malı olan traktörler uygun şartlarda çiftçilere kiralanmıştır. Tarımsal makineleşme konusunda Cumhuriyet’in ilk yıllarına görülen bu gelişmeler, 1929 krizinden sonra devletçi döneme geçişte birlikte tersine dönmüştür. Bu yıllarda tarımsal ürünlerin fiyatlarının hızlı bir düşüşe uğraması, petrol yakan traktörlerin tarımda kullanılmasını ekonomik olmaktan çıkarmıştır. Bu sebeple hükümetler tarlaların sürümünde traktör yerine at kullanılmasını teşvik etmiştir.⁴³⁹

Fakat İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra, ABD ve Dünya Bankası az gelişmiş ülkelerin önce tarım sektörünü “modernleştirmeleri”, yani traktör ve diğer modern girdileri kullanmaları gerektiğini, daha sonra da tarım ürünleri ihracatına bağlı olarak kalkınabileceğini salık verince, kırsal alanda yeniden bir traktörleşme eğilimi içerisine girilmiştir. Türkiye’nin de bu kalkınma stratejisini kabul etmesi, kalkınmada tarıma öncelik verecek şekilde Marshall Planı çerçevesinde sağlanan yardım ve kredilerle tarım kesiminde hızlı bir traktörleşme ve köyden kente göç sürecinin kapılarını aralamıştır.⁴⁴⁰

1966 yılında Devlet İstatistik Enstitüsü tarafından yayınlanan “Tarım İstatistikleri Özeti”nde, İkinci Dünya Savaşı’nın son yıllarından DP iktidarının sonuna kadar geçen sürede değişen tarımsal yapının niceliksel bir analizi yapılmıştır. Bu veriler, Türkiye kırsalında yaşanan değişimi anlamlandırmak adına faydalı olacaktır.

⁴³⁹ Tekeli ve İlkin, **Türkiye’de Tarımsal...**, ss. 82- 85.

⁴⁴⁰ Köymen, s. 16.

Tablo 13: Türkiye Kırsalında Toprağın ve Üretim Araçlarının Niceliksel Değişimi (1944-1960)

Yıllar	İşlenen Alan (1000ha)			Çift Hayvanları Sayısı	Traktör Sayısı	Traktörle İşlenen Arazi (1000ha)	Hayvanla İşlenen Arazi (1000ha)
	Ekim	Nadas	Toplam				
1944	8.170	4.814	12.984	2.228.291	956	72	12.912
1945	8.044	4.620	12.664	2.287.030	1.156	87	12.577
1946	8.413	4.680	13.093	2.284.235	1.356	102	12.991
1947	8.902	4.673	13.575	2.393.868	1.556	117	13.458
1948	9.477	4.423	13.900	2.442.494	1.756	132	13.768
1949	8.990	4.274	13.264	2.510.780	9.170	688	12.576
1950	9.868	4.674	14.542	2.495.256	16.585	1.244	13.298
1951	10.600	4.672	15.272	2.506.148	24.000	1.800	13.472
1952	11.775	5.586	17.361	2.349.417	31.415	2.356	15.005
1953	13.021	5.791	18.812	2.389.868	35.600	2.670	16.142
1954	13.208	6.408	19.616	2.592.419	37.743	2.831	16.785
1955	14.205	6.793	20.988	2.563.878	40.282	3.021	17.977
1956	14.556	7.897	22.453	2.578.148	43.727	3.280	19.173
1957	14.392	7.769	22.161	2.591.316	44.144	3.310	18851
1958	14.764	8.001	22.765	2.476.938	42.527	3.190	19.575
1959	15.020	7.920	22.940	2.596.460	41.896	3.142	19.798
1960	15.305	7.959	23.264	2.647.695	42.136	3.160	20.067

Kaynak: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, **1944-1965 Tarım İstatistikleri Özeti**, Ankara, 1966, s. 5.

Tablo 13’de görüldüğü üzere, Marshall Planı çerçevesinde yardımlardan yararlanılmaya başlandığı 1949 yılından itibaren ülkedeki traktör sayısında ciddi bir artış baş göstermiştir. Bir önceki yıl olan 1948’de traktör sayısı 1756 iken, bu tarihte sayının 9170’e çıkmasıyla neredeyse 5,5 katlık bir artış ortaya çıkmıştır. 1949 yılından sonra traktör sayısı durmadan ve katlanarak artmış, 1957 yılındaki 44.144 sayısına ulaştıktan sonra artışını durdurmuş ve durağanlaşmıştır. Bu gelişme, beraberinde traktörlerle işlenen arazi miktarında da artışı ortaya çıkarmış, fakat bu artış traktörleşmeden daha az gerçekleşmiştir. Çünkü tablo daha dikkatli incelenirse, bu dönemde hayvanla işlenen arazi miktarı da artmış ve çift hayvanlarının sayısı artmasa bile sabit kalmıştır. Gerek traktörlerle işlenen gerekse hayvanla işlenen arazi miktarında görülen bu değerlerden çıkarılması gereken bir başka sonuç, ülkede ekilebilir toprakların neredeyse iki katına çıkmasıdır. 1944 ve 1960 yılları arasında kalan 16 yıllık sürede ekilebilir topraklarda görülen bu artış, ileride daha iyi

anlaşılacağı üzere kırsal yapıda meydana gelen işgücü fazlalığının belirleyicisi olmuştur.

Kırsal yapıda meydana gelen bu değişmelerin köy ve kent ilişkilerinde ortaya çıkardığı bazı yeni durumlar vardır. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi tarafından 1954 yılında yayımlanan “Türkiye’de Zirai Makinalaşma” adlı eserde, bu yeni gelişmeler incelenmiştir. Bu kapsamda makineleşmenin, köylerin, kent ve kasabalarda temasını artırdığı ifade edilmiştir. Burada, traktör kullanan çiftçi ailelerinin akaryakıt, yedek parça, tamir ve diğer gerekler için traktörün ulaştırma özelliğinden yararlanarak kentlere daha sık gidip gelmeye başladığının altı çizilmiştir. Ayrıca yine bu ailelerin tarımsal üretimlerini pazarlamak için traktörlerini kullanarak şehirlere gittiği, böylece köy ve kent arasında daha sıkı bir etkileşimin ortaya çıktığı belirtilmiştir.⁴⁴¹ Bu durum kırdan kente göç ve kentleşme açısından önem taşıyan bir gelişmedir. Kır ve kent arasındaki ilişkilerin yoğunlaşmasıyla kentin daha yakından tanınıp bilinmesi, kırdan kente nüfus geçirgenliğini artıracak bir gelişmedir.

Kırsal yapıda dönüşüm sürecinde ortaya çıkan bir başka mesele, tarımda makineleşme sonrasında büyük toprak sahipliğinin artarak hız kazanmış olmasıdır. Bu bağlamda, Marshall Planı’nın öngördüğü yardım programı ve DP’nin belirttiği kırsal kesime sunulan kredi ve taksit olanakları çerçevesinde, makineleşme öncesinde birikim potansiyeline sahip küçük ya da orta çaplı köylülerin bu olanaklardan yararlanarak traktör sahibi olabilmelerinin önü açılmıştır. Bu imkânlardan yararlanarak traktör edinen çiftçiler, daha güçsüz veya kendi durumundaki köylülerden toprak kiralamaya başlamışlardır. Kredi olanakları sayesinde aldıkları traktörlerle mülkiyetinde olan ve kiraladığı topraklarda daha fazla birikim elde eden çiftçiler, bir yandan kiralamış oldukları arazileri mülkiyetlerine geçirmişler, bir yandan da yeni araziler kiralayarak aynı süreci devam ettirmişlerdir.⁴⁴² Böylece traktörleşme, kırsal yapıda mülkiyetin kutuplaşması olarak ifade edilen yeni bir durumu ortaya çıkarmış, giderek artan kutuplaşma ise Türkiye’de hızlı kentleşmenin temel aktörü olan toprağa bağlı emeğin kırlardan dışlanarak kente itilmesine neden olmuştur.

⁴⁴¹ Türkiye’de Zirai Makinalaşma, **Ziraatta Makine Kullanılmasının Doğurduğu, Teknik, Ekonomik ve Sosyal Meseleler Üzerine Bir Araştırma**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, No: 39-21, Ankara, 1954, s. 130.

⁴⁴² A. Adnan Akçay, “Toprak Ağalığından Kapitalist İşletmeciliğe Türkiye Tarımında Büyük Topraklı İşletmeler”, **75 Yılda Köylerden Şehirlere**, s. 119.

Keyder'e göre, 1945 ve 1955 yılları arasındaki 10 yıllık geçiş dönemi, tarım arazilerinde bireysel mülkiyetin tesis edildiği gelişmelere sahne olmuştur. Pazarın genişlemesi, üretim faktörlerine değer kazandırmış ve pazarlanabilir ürünler sağlayan toprak aranan bir meta haline gelmiştir. Bununla birlikte, işgücünden tasarruf edilmesini olanaklı kılan bir teknoloji devreye sokulmadan işlenen toprak miktarını artırmak söz konusu olamamıştır. İşte traktörler tam da istenilen bu teknolojiyi sağlamışlardır. Bunun sonucunda, 1950'lerde kolay işlenebilir hale gelebilecek tüm topraklar tarıma açılmıştır. Bu gelişmeyle 1948 ve 1956 yılları arasında işlenen toprak miktarı toplamı yüzde 57 artmış ve bu artış, kırsalda yaşayan nüfusun üçte birine tekabül etmiştir. Zamanla kolaylıkla işlenebilecek toprak bulmak zorlaştıkça, devlet, ÇTK hükümleri gereğince dağıtıma açılan yerlerdeki toprakların suiistimalini durdurmak için caydırıcı önlemler almaya başlamıştır.⁴⁴³ Bu durum, ülkede ekilebilir toprak miktarının sınırlarına ulaşıldığının göstergesi olmuştur. Artan traktör sayısı karşısında işlenecek toprak miktarı artmamaya başlayınca, mevcut kullanılan topraklar içinde çift hayvanlarıyla işlenen arazilerin azalması söz konusu olmuş, traktörün etkisinin iyiden iyiye hissedilmeye başlandığı bu süreçte kırsal kesimde daha çok emek fazlası ortaya çıkmıştır.

Kırsal kesimde "köylülüğün çözülmesi" hususunda bir başka gelişme, kasabalardaki tüccarlar ile köylerdeki meta üreticisi küçük çiftçilerin arasında ortaya çıkan tefecilik ilişkileri olarak gösterilmektedir. Akşit'in Kıray'dan aktardığına göre,⁴⁴⁴ bu ilişkiler "köylülüğün çözülmesi" ve kutuplaşma mekanizmaları olarak görülmüş, 1950'lerin ikinci yarısında ve 1960'lı yıllardan sonra giderek kitlesel hale gelen kırdan kente göç hareketleri köylülüğün çözülmesinin kanıtları olmuştur.

Yoğun traktörleşmenin belirginleşmeye başladığı 1948 ve 1954 yılları arasında Türkiye'de yaşayan ve tarım üstüne incelemelerde bulunan Amerikalı bir sosyal bilimcinin New York'taki kurumuna gönderdiği raporunu inceleyen Köymen, bu raporda Marshall Planı traktörleriyle ilgili şu değerlendirmelerin yapıldığını aktarmıştır:⁴⁴⁵

Eğer Marshall Planı tarım makineleri tahmin ettiğim gibi köylüyü kente göçe zorlarsa, nasıl yaşayabileceğini düşünemiyorum. Hızlı tarımsal makineleşme, hızlı bir sanayileşme ile yürümezse, topraktan koparılan ve başka yerde iş imkânları olmayan halkın önemli bir bölümü için yıkım getirir... Uzun dönemde bir denge kurulur demek kolay. Ama bu arada on binlerce insan çarkları arasında ezilip yok olacaktır...

⁴⁴³ Çağlar Keyder, "Türkiye'de Tarımda Küçük Meta Üretiminin Oluşumu", **75 Yılda ...**, s. 170.

⁴⁴⁴ Bahattin Akşit, "Cumhuriyet Döneminde Türkiye Köylerindeki Dönüşümler", **75 Yılda ...**, s. 175.

⁴⁴⁵ Richard D. Robinson'dan, Institute of Current World Affairs'teki, (New York) Walter S. Rogers'a Mektup, 8 Ağustos 1949, ss. 20, 36'dan aktaran Köymen, s. 18.

Sanayileşme ve tarımın makineleşmesi aynı şeyin iki yüzüdür... Bana öyle geliyor ki 20. yüzyıl uygarlığının bir ögesi –tarım makineleri gibi- tek başına az gelişmiş bir topluma sokmak... bunu tehlikeli bir yok etme silahına dönüştürür (...) bu makineleri değil dostlarımızın, en büyük düşmanımızın başına bile gelmesini istemem... Bazıları traktör bir silahla karşılaştırılabilir mi diye düşünebilir. Bunlara, Amerika'nın ortabatısındaki toz fırtınalarını (erozyon) düşünün derim... Geçen yüzyılın sonu ve bu yüzyılın başındaki kırsal kesimden sanayiye büyük göçü ve acılı mücadeleleri düşünün... Her şeye rağmen bizim Amerika'daki makineleşmenin evrimi doğal bir süreç izlemiştir; Türkiye'nin durumu gibi dışarıdan zorla ve baskıyla dayatılmamıştır.

Marshall Yardımları'nın tarım kesimi üzerinde önemli bir değişim sürecini başlattığı açıktır. Başta traktör olmak üzere çağdaş girdi kullanımının artması, tarımda işlenebilen toprak miktarını genişletmiş ve işgücü fazlasının kentlere göç etmesine neden olmuştur. Yine bu dönemde tarımın tümüyle vergi dışı tutulması, kredi olanaklarının artırılması ve destekleme fiyatlarının belirlenmesiyle tarımda sermaye birikiminin önü açılmıştır. Ortaya çıkan bu sermaye birikimi ise daha çok büyük toprak sahiplerinin yararına olmuştur.⁴⁴⁶

Dolayısıyla sermaye birikimi, kırsal alanda toprak mülkiyetinin kutuplaşmasını artırmıştır. Kutuplaşma, sermaye birikiminden pay alabilerek traktör sayılarını artıran toprak sahiplerinin topraklarında çalıştırdıkları ortakçı, yarıcı gibi tarım emekçilerini tarım dışına itmeleriyle giderek belirginlik kazanmıştır. Şenyapılı'nın ifade ettiğine göre,⁴⁴⁷ her yeni traktör en fazla 10 tarım emekçisinin yerini almış ve bu emekçiler için tarım sektöründen ayrılmaktan başka çare kalmamıştır. Bu durumda tek çare olarak gidebilecekleri yerler ise kentler olmuştur.

Bu gelişmeleri destekleyecek şekilde, 1954 yılında yayınlanan "Türkiye'de Zirai Makinalaşma" adlı araştırma çalışması kapsamında uygulanan muhtarlık anketleri sonuçlarına göre, makineleşmeyle birlikte kırsalda, hem işletme düzeyinde hem de toprak sahipliği düzeyinde ayrışmalar ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu ayrışma toprak sahipliği üzerinden ele alındığında, 1948 ve 1952 yılları arasında ankete dâhil çiftçi ailelerinin toprak sahipliği artmış, fakat bu artış, toprak satın almadan, sadece işletmenin (toprağın) kullanım hakkını elde ederek yapılan kiracılığın yanında daha sönük kalmıştır. Yani makineli çiftçilerin, daha ziyade kiracılık üzerinden toprak işletmeye meyilli oldukları görülmüştür. Bununla birlikte ankete dâhil çiftçilerin satın aldığı traktör ve arazi miktarları incelendiğinde, traktör alımının toprak satın alma ihtiyacını ortaya çıkardığı ifade edilmiştir. Satın alınan topraklar, hem aynı köy sınırları içinden hem de başka köylerden olmuştur. Yeniden

⁴⁴⁶ Kepenek ve Yentürk, ss. 108 - 109.

⁴⁴⁷ Tansı Şenyapılı, **Barakadan Gecekonduya: Ankara'da Kentsel Mekânın Dönüşümü 1923-1960**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 118.

arazi satın alan ailelerin yüzde 85'i aynı köydeki topraklardan, yüzde 15'i ise başka köy sınırları içinden bu arazileri satın almışlardır. Makineleşen işletmelerde satın alınan toprakların mülkiyet yapısına bakıldığında, bunların yüzde 64'ünün sahibi, yüzde 24'ünün kiracı, yüzde 12'sinin ise ortakçı ve maraba tarafından işlenmekte olduğu görülmüştür. "Demek oluyor ki mülkiyetteki tevessü [genişleme] % 77 nisbetinde sahibi, kiracı, ortakçı veya maraba marifetiyle işlenen arazi aleyhine vukubulmaktadır. Küçük mülkiyetin böylece büyük mülkiyete yer terkedişi, üzerinde durulmağa değer sosyal bir olaydır" denilerek kırsal yapıda meydana gelen değişimlerin dönüştürdüğü küçük çiftçilerin durumu özetlenmiştir. Daha önce ifade edildiği üzere toprak mülkiyetinin dağılımı da göz önünde bulundurulduğunda, 1950'li yıllar itibariyle kırdan kente gerçekleşen göç olayı ve hızlı kentleşmenin nedenleri daha iyi anlaşılmaktadır.

Türkiye tarımının mekanizasyon ile birlikte yaşadığı dönüşüm süreci ve kırdan kente olan göçleri değerlendiren Tekeli, Türkiye'de 1950'lerden sonra yaşanan hızlı kentleşme sürecini açıklamak için kullanılan tarımın hızla makineleşmesi ile birlikte kırdan emek fazlasının ortaya çıkması ve bu emeğin kentleşmenin itici gücü olması yönündeki açıklamaları, Türkiye kentleşmesini açıklamak için kabaca doğru, fakat yetersiz olarak görmektedir. Ona göre sorun, ancak kırsal alanda sosyal yapının dönüşümünün kavranmasıyla anlaşılabilir.⁴⁴⁸

Kırdan kente göç ve kentleşme olgusunu, sadece traktörlerin gelişine bağlamak aslında bir nevi yanılsamadır. Çünkü 1948 yılında, ekili, dikili ve nadasa bırakılan toplam alanlar 15.408 hektar iken, 1956 yılında bu sayı 24.329 hektara yükselmiş ve ülkede ekilebilecek toprak miktarlarının sınırlarına varılmıştır. Bu artışta traktörlerle sürülen alanların payı 5156 hektardır. Bunun yanında, aynı dönemde hayvanla işlenen toprak miktarı da yüzde 40 artış göstererek 13.788 hektardan 19.773 hektara ulaşmıştır. Yine bu dönemde çiftlik hayvanlarında da yüzde 5,6'lık bir artış olmuştur. Bu veriler değerlendirildiğinde, traktörün kırsal alandaki üretimin artması sebebiyle toplam emek talebini azaltmadığı, hatta önemli ölçülerde artırdığı söylenebilir. O halde konuya bu açıdan yaklaşıldığında, köylülerin kent göç etmesine bir neden yoktur. Kırdan açığa çıkan emek gücünü açıklamakta kullanılan bir başka varsayım ise traktörlerin genellikle daha önce ortakçı kullanan çiftliklerce alındığı ve makineli tarım başlayınca ortakçıların çiftliklerden çıkarılarak

⁴⁴⁸ Tekeli, **Türkiye'de Kentleşme Yazıları**, s. 87.

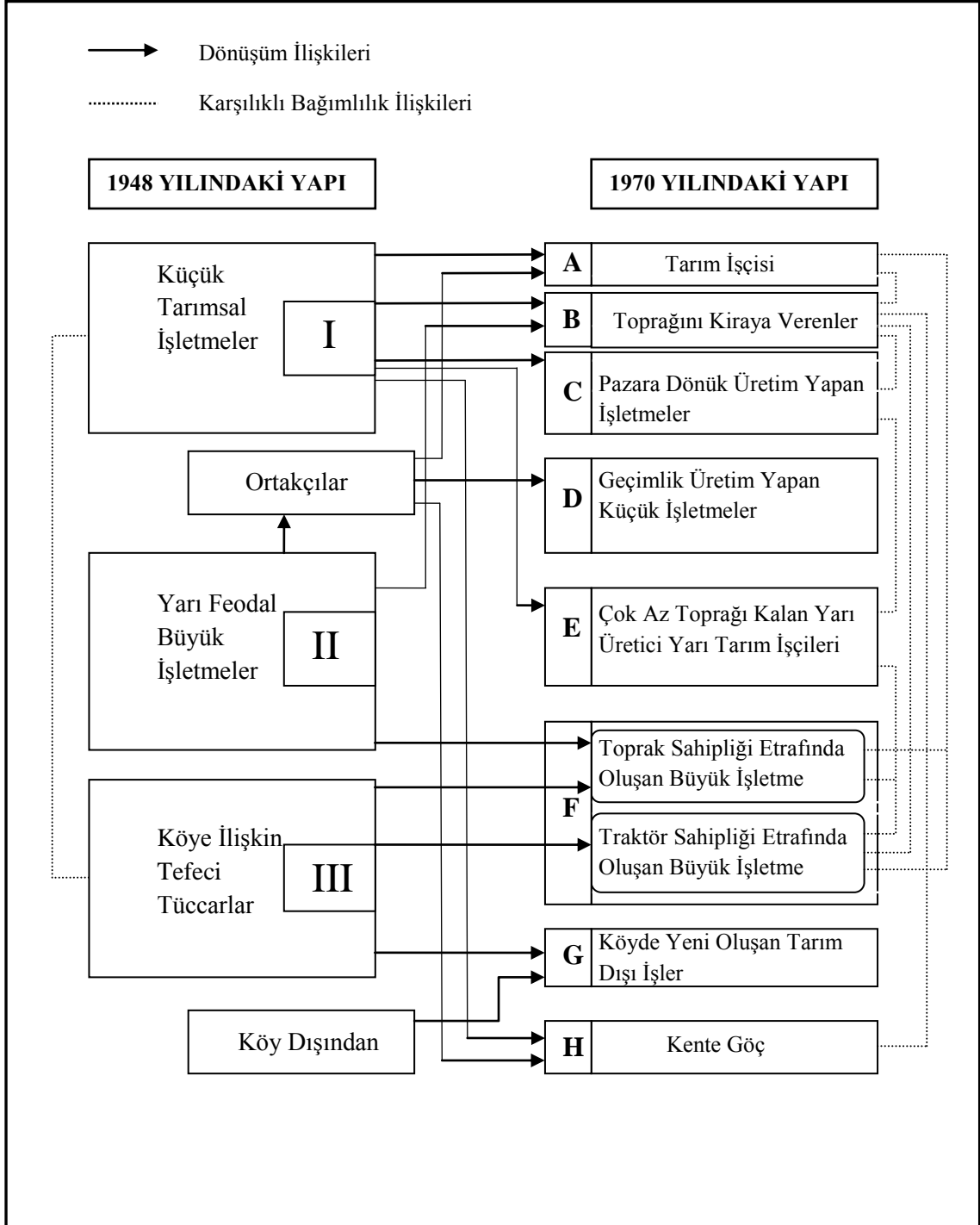
göçe sevk edildiğidir. Bu varsayımın da şüphesiz bazı örneklerle desteklenmiştir, fakat büyük çaptaki göç hareketlerini açıklamak adına yetersizdir. Ayrıca göçü sadece traktör sayısı üzerinden açıklayamamanın bir başka kanıtı, Türkiye'nin dış ödemeler dengesinde ortaya çıkan açık nedeniyle 1956 ve 1962 yılları arasında traktör sayısını artıramamasına karşın, bu yıllar içinde aynı miktarda kırdan kente göçün devam etmiş olmasıdır.⁴⁴⁹

Öyleyse, 1948 yılından itibaren Türkiye kırsalında yaşanan dönüşümü açıklayabilmek için makineleşmenin yanında başka nedenlerin de olduğu kabul edilmelidir. Tekeli'ye göre,⁴⁵⁰ tarımsal üretimde insan ve hayvan gücünden makine gücüne geçiş, kırdan kente göçün iki belirleyeninden birisidir. Bunu tamamlayan ikinci gelişme ise ülke pazarının hızla bütünleşmesi ve yerel pazarlar için yapılan üretimden ülke pazarı için yapılan üretime geçiştir. Bu iki gelişme bir arada düşünüldüğünde, kırsal yapıda meydana gelen dönüşüm daha fazla berraklaşacaktır. Tekeli'nin bu berraklığı ortaya çıkarmak adına geliştirdiği, 1948 ve 1970 yıllarındaki kırsal yapıyı karşılıklı bağımlılık ilişkileri üzerinden analiz eden modeli, kırsal dönüşüm ve kırdan kente göç olgusunun daha iyi anlaşılmasını imkân verecektir.

⁴⁴⁹ Tekeli, "Türkiye'nin Göç Tarihindeki Değişik Kategoriler", **Göç ve Ötesi**, s. 51.

⁴⁵⁰ Tekeli, **Göç ve Ötesi**, s. 76.

Şekil 7: Kırsal Yapının 1948 ve 1970 Yıllarındaki Durumunun Dönüşüm İlişkileri Bağlamında İncelenmesi

Kaynak: Tekeli, **Göç ve Ötesi**, s. 77.

1948 yılındaki kırsal yapı ile 1970 yılındaki kırsal yapının farklılıkları üzerinden dönüşümün muhteviyatını ortaya koymaya çalışan bu şekilde;⁴⁵¹

- II-F tipi büyük çiftlik sahipleri, DP hükümetlerinin sunduğu uygun kredi koşullarından yararlanarak veya birikim sermayelerini kullanarak traktör almışlar, alınan traktörlerle üretimlerine devam eden toprak sahipleri ise çiftliklerinde çalışan ortakçılardan açığa çıkmasına neden olmuşlardır. Bu şekilde açığa çıkan ortakçıların hepsi kentte göçmemiş, bir kısmı makineye elverişli olmayan taşlı alanlarda çalışmaya başlamışlardır. Bu tip marjinal (makinenin girmediği) arazilerin olmadığı yerlerde ise ortakçılar II- A tipi dönüşüm geçirerek köyde tarım işçisi olmuşlar veya II- H tipi dönüşüm yaparak kente göç etmişlerdir. Bu ortakçıların dönüşüm geçirebileceği bir başka seçenek ise ormandan yer açmak veya hazine arazilerine yerleşmek suretiyle geçimlik üretim yapmaya başlayacağı II- D tipi olmuştur.
- II. tip büyük işletmeler yalnızca traktörleşmeyle ortakçıları çiftlik dışına itmekle kalmamışlar, bunların bir kısmı traktörleriyle küçük ve orta büyüklükteki çiftçilerin topraklarını kiralarken; bir kısmı da büyük toprak sahibi olup, farklı sebeplerle topraklarını kiraya verenler olmuşlardır. İşte büyük toprak sahibiyken kiracı sahibi olan bu kimseler II- B tipi bir dönüşümü geçirmişlerdir.
- Kırdan kente göçün temel aktörleri, I. tipteki küçük çiftçiler olmuştur. Bu çiftçilerden bir kısmı kredi veya borçlanma olanaklarından yararlanarak traktör almışlar, böylece küçük toprakları kiralayarak ya da devlet arazilerinden yer açarak traktörlerini etkin bir şekilde kullanıp I- C tipi dönüşüm geçirmişlerdir. Ayrıca bu kimseler az toprağa sahip olduklarından dolayı, traktörleri olmayan başkalarının tarlalarını da sürerek kazanç elde etmeye çalışmışlardır. I. Grup içinden bunu başaramayanlar ise I- B tipi dönüşüm yaparak topraklarını kiraya vermişler, toprağın kiraya verilmesiyle öncelikle kente göçe hazır hale gelmişler (I- H), göçmeyenler ise köyde kalıp tarım işçisi (I- A) ya da tarım dışı işlerle (I- G) uğraşmışlardır.
- Küçük köylülük içerisinde traktörün yer almaya başlaması ile birlikte pazar için üretime geçme, bu kesimde kredi ve borçlanmayı artırmıştır. Küçük köylülerin traktör veya arazi alabilmek amacıyla ihtiyaç duydukları

⁴⁵¹ Tekeli, **Türkiye’de Kentleşme Yazıları**, ss. 97- 105.

borçlanma ve yıl içinde farklı harcamaları için gereksinim duydukları kaynak talepleri ortaya yeni bir ilişkiyi çıkarmıştır. Daha önce de kırdan kente göçte önemli bir rol oynadığını ifade edildiği üzere bu yeni ilişkinin tarafı, devletin verdiği kredi olanaklarının yetersiz veya ulaşılmaz olduğu yerlerde küçük köylüye kredi veren tefeci-tüccarlardır. Traktör olarak modern tarım geçme ve daha çok kazanma isteğini tefecilerden borçlanma yoluyla gideren küçük çiftçilerden büyük bir kısmı başarılı olarak toprağını genişletmiş, geri kalanı ise topraklarını yitirerek kente göç (I- H) ya da göç sürecini erteleyerek tarım işçisi (I- A) olmuşlardır. Bu kimselerin topraklarına sahip olan tefeci-tüccarlar ise III- F tipi dönüşüm yaparak büyük işletme olmanın yolunu tutmuşlardır.

- Küçük köylüler içerisinde ortaya çıkan bir başka dönüşüm I- C tipidir. Bunlar yerel pazar ya da geçimli üretim yapan küçük işletmeleri içermiştir. Tütün, sebze ve benzeri gibi emek yoğun ürünlerin üretildiği arazilerde toprak kutuplaşmasının oluşmamasından dolayı, buralar I- C'ye dönüşebilmişlerdir. Ayrıca yine küçük köylüler içinde olup da çok az toprağı kalan yarı üretici yarı tarım işçileri de (E) önemli bir kitleyi içermiştir. Bunların 1 ile 30 dönüm arasında toprağı olan işletmeler olarak kabul edildiğinde, 1963 tarım sayımında oranları yüzde 50,2 olmuş, 1970 yılına gelindiğinde ise yüzde 60,4'e ulaşmıştır. Bu değişim ülkede toprak kutuplaşmasının giderek keskinleştiğini ve arazilerin daha küçük parçalara ayrılarak bu arazilerde çalışan çiftçilerin zorlaşan geçim koşullarını nedeniyle kente göç etmesinin temelini işaret etmektedir.

Şekil ve açıklamalardan da anlaşılacağı üzere, Türkiye'de kırdan kente göç ve kentleşme sürecini açıklamak için yapılan salt traktörleşmeye dayalı analiz birçok soruya cevap verememekte, kırdan yaşanan dönüşüm sürecini açıklayabilmek için makineleşmenin yanında başka bir açıklamaya daha ihtiyaç duyulduğu ortaya çıkmaktadır. Bu açıklamanın traktörleşmenin ortaya çıkardığı sonuçları tamamlayacak olan pazar mekanizması olduğu ifade edilmektedir. Güçlü bir pazar mekanizması ise yine Marshall Planı çerçevesinde ele alınan ve DP ile hayata geçirilen kapsamlı bir ulaşım politikasının sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Daha önce ele alınan parti ve hükümet programlarından da hatırlanacağı üzere, Anadolu'nun en ücra köşelerine kadar götürülmesi hedeflenen karayolu politikası, kırsal yapının ülke iç pazarına açılmasına, oradan da dış pazarlara bağlantısının

sağlanmasına hizmet eden önemli bir gelişme olmuştur. Bu gelişmeler ışığında iç göç ve kentleşme hareketini daha iyi idrak edebilmek için ulaşım politikasındaki gelişmelere göz atmak gereklidir.

3.5.4. Ulaşım Politikasında Değişim: Demiryolundan Karayoluna

Kentleşme sürecinin nedenlerinin anlaşılmasında ele alınması gereken bir başka husus, iletilici güçler olarak da adlandırılan ulaşım olanaklarındaki gelişmelerdir. Kentleşme hareketleri, mal ve hizmet alışverişinin belirli taşıma ve haberleşme ağları içinde merkezileştiği yerleşim yerleri ile bunlara bağlı farklı büyüklüklerdeki yerleşmeler arasında meydana gelen yoğunlaşmadan doğmaktadır.⁴⁵² Bu bağlamda kentleşme hareketlerinin hızını ve biçimi doğrudan etkileyebilecek olan ulaşım sistemlerindeki değişim ve gelişmeleri incelemek, Türkiye’de hızlı kentleşme olgusunun arkasında yatan nedenlerin aydınlatılmasına katkı sunacaktır.

Türkiye’de kırsal nüfusun kentlere göç etmesi sürecinde iletilici güç olarak kabul edilen ulaştırma altyapı ve kolaylıkları, pazar ilişkilerinin öne çıkmasıyla birlikte özellikle mal ve insan taşınımına en uygun mahiyette olan karayolları alanında önemli gelişmeler kaydetmiştir. Bu bağlamda, ülkemizde 1950’lere kadar durgun bir görünüm sergileyen kentleşmenin arkasında, ülkede süregelen ilkel bir ulaşım sisteminin bulunduğu ifade edilmiştir.⁴⁵³

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren ulusal ulaştırma politikası olarak benimsenen demiryolu ulaştırmacılığı, İkinci Dünya Savaşı’nda temelleri atılan bazı gelişmelerle birlikte köklü bir değişikliğe uğramıştır. DP’nin iktidara gelmesiyle birlikte, 1947 Vaner Planı’nda öncelenen demiryolu ulaştırmacılığı, Marshall Yardımları çerçevesinde revize edilerek yerini karayolu ulaştırmacılığına bırakmıştır. Dokuz yıllık karayolu inşa programı, Marshall Yardımı’ndan sağlanan büyük finansman desteği sayesinde uygulamaya konulmuştur. Bu program, DP’nin özel kesimi teşvik edici ve dışa açık ekonomi politikalarının gereklerine uygun olarak, bir yandan Türkiye’nin ana ihracat merkezini hızla büyüyen tarımsal üretim

⁴⁵² Keleş, **Kentleşme Politikası**, s. 71.

⁴⁵³ Sencer, s. 68.

merkezlerine, yani köylere bağlamak, bir yandan da kırsal kesim yerel pazarlarını ulusal ölçekte tüketim ekonomisine eklemek amacını gütmüştür.⁴⁵⁴

Türkiye'nin savaş sonrasında ulaşım politikasında değişime neden olan olay, 1947 yılında ABD Federal Karayolları Teşkilatı Genel Müdür Yardımcısı H.G. Hilts'in başkanlığını yaptığı bir heyetin Türkiye'de ulaştırma politikasının durumuna ilişkin sunduğu rapordur. "Türkiye'nin Yol Durumu" adıyla hazırlanarak Bayındırlık Bakanlığı'na sunulan raporda, bakanlığa bağlı "Yolları Genel Müdürlüğü'nün" ve bu genel müdürlüğe bağlı diğer bölge müdürlüklerinin kurulması önerilmiştir. Kaç bölge müdürlüğünün olacağı, nerelerde olacağı, kaç yardımcı müdürlüğün olacağı gibi detaylı teşkilat şeması bu raporlarda yer almıştır. İçerikte ise, Türkiye'de izlenen demiryolu yapımının amacına ulaştığı ve artık bu alana yatırım yapılmaması gerektiği bildirilmiş, bunun yanında Karayolları Fonu'nun kurulması ve tüm bu önerilen yeni birimlerde görev alacak teknik personelin ABD'de eğitim almaya gönderilmesinin gerekli olduğu belirtilmiştir. Raporda ayrıntılı bir şekilde yol ve köprü standartları ile şehir içi ve şehirlerarası yolların genişliğinin ne kadar olacağı, köprülerin nerede olacağı ve hatta satın alınacak arabaların tekerlek çaplarının ne ölçüde gibi detaylı bilgiler bulunmuştur.⁴⁵⁵

Bu rapor sonrasında, dokuz yıllık bir süreyi kapsayan 23.000 kilometrelik devlet karayolları ağı programı hazırlanmıştır. Programın hayata geçirilmesi için 11 Şubat 1950 yılında 5539 sayılı Kanunla "Şose ve Köprüler Reisliği", Karayolları Genel Müdürlüğü (TCK) olarak revize edilmiştir. Kuruluşunun finansmanı için akaryakıt fiyatlarına eklenen dolaylı vergi ve devlet bütçesinden ödenek ayrılmıştır.⁴⁵⁶

Hazırlanan program doğrultusunda 1950 ve 1960 yılları arasında yapılan yatırımlar, bazı küçük yerleşim birimleri dışında ülkenin hemen hemen her tarafına motorlu araçlarla ulaşım imkânı sağlamış, demiryolunun aksine, ulaştırma sistemi ülkenin tamamını kapsar hale getirilmiştir. Böylesine hızlı bir gelişmenin arkasında Marshall Yardımları'ndan gelen finansman desteğinin etkisi büyük olmuştur. Örneğin, 1950 ve 1953 yılları arasında ülkeye yapılan 237 milyon dolarlık yardımın ulaştırma sektöründe ayrılan 30 milyon 776 binlik kısmının içinde yüzde 42,7'lik bir

⁴⁵⁴ Hacer Ansal, "Lokomotif Sektörlerden: Otomotiv", 75 Yılda Çarklardan Chip'lere, Ed. Oya Baydar, Tarih Vakfı Yayınları, Bilanço'98 Yayın Dizisi, İstanbul, 1999, s. 199.

⁴⁵⁵ Hüseyin Yayman, **Türkiye'nin İdari Reform Politikası**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2005, ss. 213-217.

⁴⁵⁶ Ali Türel, "Kent ve Ulaşım", **75 Yılda Değişen Kent ve Mimarlık**, (Ed. Yıldız Sey), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Bilanço'98 Yayın Dizisi, İstanbul, 1998, s. 158.

oranla en fazla pay karayollarına ayrılmıştır. Ülkede ulaştırma yatırımlarının demiryollarından karayollarına kanalize edilmesinin etkilerini yol uzunlukları bağlamında ele alan aşağıdaki tablo değişimin gözler önüne serilmesine yardımcı olacaktır.

Tablo 14: Cumhuriyetin İlanından Planlı Döneme Karayolu ve Demiryollarının Gelişimi

Yıllar	Asfalt ve Kaplama Yollar (km)	İl ve Köy Yolları (km)	Otomobil Sayıları	Demiryolları (km)
1923	-	18335	-	3756
1930	-	29636	-	5632
1935	26	39557	4349	6669
1940	352	41230	4343	7381
1945	805	42706	3649	7515
1950	1447	47080	13405	7671
1955	2715	55008	29970	7802
1960	6893	61542	45767	7895

Kaynak: T.C. Ulaştırma Bakanlığı, “Karayolu Ulaşım İstatistikleri(2009)”, **Karayolları Genel Müdürlüğü**,<http://www.kgm.gov.tr/SiteCollectionDocuments/KGMdocuments/Yayinlar/YayinPdf/ul asimistatistik2009.pdf>, (24.05.2015) s. 3; DİE, **İstatistik Göstergeler 1923-1995**, Ankara, 1996, ss. 221- 223.

Tablo 14’de görüleceği üzere, Cumhuriyetin ilanından İkinci Dünya Savaşı yıllarına kadar özellikle asfalt ve kaplama yollar çok bir gelişme göstermiş, fakat 1945 yılından sonra yukarıda ifade edilen gelişmelerin öncülüğünde bu yollar hızlı bir gelişme sürecine girmiştir. 1950 yılında 1447 km olan asfalt yollar, 1960 yılına gelindiğinde neredeyse 5 katlık bir artış göstererek 6893 km’ye ulaşmıştır. Yine aynı dönemde il ve köy yolları da yaklaşık 15.000 km’lik artış göstermiştir. Bununla birlikte, ulaşımda kullanılan otomobil sayıları da savaş yıllarından sonra hızlı bir artış içine girmiş, hızlı kentleşmenin kendini hissettirmeye başladığı 1950 ve 1960 yılları arasında 13.405’den 45.767’ye çıkarak 3,5 katlık bir artış göstermiştir. Tüm bu gelişmeler yaşanırken, Cumhuriyet’in hâkim politikası olan demiryollarında ise gelişim neredeyse durmuştur. 1945 yılında 7381 km olan demiryolu uzunluğu, 1960 yılına gelindiğinde sadece 514 km’lik bir artış kaydetmiştir.

Karayolu ulaşımında sağlanan bu hızlı gelişmeler, kentleşmenin iletilici gücü bağlamında nüfusun daha kolay ve hızlı bir şekilde kırlardan kentlere göç edebilmesine imkân tanımıştır. Bu hızlılığı göstermek üzere, 1957 yılını temel alan

aşağıdaki tabloda, bazı iller arası yolculuklarda ulaşım kolaylıklarının süre bakımından geçirdiği değişim ele alınmıştır.

Tablo 15: Bazı Şehirler Arası Mesafelerde Görülen Değişmeler (Saat)

Şehirler	50 Yıl Önce Araba veya At ile Yolculuk	1949 Yılında Otobüsle Yolculuk	1951 Yılında Otobüsle Yolculuk	1957 Yılında Otomobille Yolculuk
İstanbul- Ankara	79	18	14	7: 30
Ankara- Kayseri	69	11	9	5: 00
Ankara- Samsun	96	20	16	7: 00
Ankara- Konya	80	9	5	6: 00
İzmir- Balıkesir	37	-	-	3: 45
Ankara- Sivas	86	-	-	7: 30
Diyarbakır- İskenderun	102	-	-	8: 30

Kaynak: Cavit Orhan Tütengil, “Türkiye’de İctimai Değişmeler ve Yol”, **Sosyoloji Konferansları**, 1962, <http://www.journals.istanbul.edu.tr/iuoskon/article/download/1023006665/1023006187>, (23.05. 2015), ss. 26- 27.

Eğer ulaşım kolaylıklarını kentleşmenin hızlandırıcı bir katalizörü olarak görürsek, yukarıdaki tabloda gösterilen iller arası yolculukların sürelerinin 1949 ve 1957 yıllarındaki değişimi çok çarpıcıdır. 1949 yılından 1957 yılına kadar geçen sekiz yıllık sürede, ülkede iller arası yolculukların süreleri yüzde 50’nin üzerinde kısalmış, hatta bazı illerde bu oran daha fazla bile olmuştur. Bu durum, Türkiye’de Marshall Yardımları çerçevesinde ilk adımları atılan hızlı karayolları projesinin kısa zamanda sonuç verdiğini ve bu zaman aralığında kısalan şehirler arası yolculukların sürelerinin hızlı kentleşme konusunda önemli bir rol oynadığını göstermiştir.

Bu yıllarda Türkiye nüfusunun büyük bir kısmını içinde barındıran köylerin karayolları ile merkezlere bağlantısının sağlanması, köylerin “durgun bir halden dinamik bir hale” geçmesine neden olduğu ifade edilmiştir. Birbirine yakın şehir ve kasabalar arasında iş, ticaret, sağlık, ziyaret ve eğlence gibi amaçlarla yapılan yolculuklar çoğalmış ve aynı zamanda köyler de farklı sebeplerle kasaba ve şehirleri daha sık ziyaret eder hale gelmişlerdir.⁴⁵⁷ Bu durum ise 1950 sonrasında Türkiye kırsalının içine girmiş olduğu dönüşümü destekler mahiyette kırdan kente göçü teşvik edici bir rol üstlenmiştir.

⁴⁵⁷ Tütengil, ss. 25; 28.

3.5.5. Kentte Yaşanan Gelişim: Sürece Kent Tarafından Bir Bakış

Kırsal yapıda meydana gelen dönüşümler ve ulaşım sistemine ilişkin değişimler, kentleşme hareketlerini açıklamak için önemli, fakat tek başlarına yeterli değildirler. Bu nedenle kentleşme olgusunu ortaya çıkaran ve ona yön veren bir başka unsur, kentleşmeye de adını veren kentlerdir. Nasıl ki kırdan yaşanan bazı gelişmeler kentleşme sürecinde söz sahipliği yapıyorsa, bu olgunun bir diğer ucu olan kentlerin de süreçte belirleyiciliği vardır. Dolayısıyla burada ele alınacak husus, daha önce temelleri atılarak 1950'lerden sonra hızlanan kırdan kente göç sürecinde kentlerin rolünün ne olduğudur. Bunu anlamak ise kentlerin çekiciliği olarak geçen, kentsel alanda çalışma olanaklarının elverişliliğini ve kentte yaşayanlara sunulan refah koşullarını bilmekten geçer. Tekeli'nin de ifade ettiği üzere,⁴⁵⁸ kentleşmenin nedenleri tartışılırken karşılaşılan “köy mü çok itiyor, kent mi çok çekiyor?” sorusunda hangisinin daha etkili olduğunu anlamak açısından kentlerde yaşanan gelişmelere de bir göz atmak gereklidir.

Hızlı kentleşmenin arifesi olan İkinci Dünya Savaşı'nın son yıllarından 1950 yılına kadar, Türkiye kentlerinde hızlı bir kentleşme sürecinin ortaya çıkabileceği beklentisi söz konusu olmamıştır. Hızla sanayileşmeyen bir ülkede böylesine hızlı bir kentleşmenin olabileceği görüşü, dünyanın bu yıllara kadar tanık olduğu bir durumla da örtüşmediği için bu beklentisizlik öne çıkmıştır. Ayrıca savaş öncesi dönem üzerinden de konuya yaklaşıldığında, Türkiye'nin temel politikasının nüfusu kırsal alanlarda tutma ve kentleşmeyi engelleme olması, ülkenin bu sürece hazırlıksız yakalanmasının temelini oluşturmuştur. Nedenleri daha önce tartışıldığı üzere, çalışan nüfusun işçileşmesi ve kentleşmesinin tehlikeli bulunmasının en açık örnekleri, Zonguldak kömür madenleri ile Karabük demir çelik işletmelerinde alınan önlemlerle kendini göstermiştir. Kısacası Türkiye'de yönetim, yaşanacak hızlı kentleşme olgusunun kaçınılmaz bir zorunluluk olduğunun bilincine varmadan ve ona karşı düşünsel bir karşı tavır içinde hızlı kentleşme süreciyle karşılaşmıştır.⁴⁵⁹

Bu sebeple 1950'li yıllarla birlikte kentleşme hızının büyük bir gelişme göstermesi uzun yıllar doğru teşhis edilememiş, bunun temelinde kırsal yapıda yaşanan dönüşümün neden olduğu tarımdan kopma olayının yattığı düşüncesi kabul

⁴⁵⁸ Tekeli, **Kent, Kentli Hakları, Kentleşme ve Kentsel Dönüşüm Yazıları**, Toplu Eserler-20, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014, s. 42.

⁴⁵⁹ Tekeli, **Göç ve Ötesi**, s. 54.

görmemiş, farklı sığ ve temelsiz ölçümlerle kentsel nüfus artışının önüne geçilebileceği düşünülmüştür. Hatta önüne geçebilmek hususunda daha ileri gidenler, kente gelişi izne bağlamak, kente gelenlerden kentleşme vergisi almak ve kentsel faaliyetleri köylere taşımak gibi düşünceler geliştirmişlerdir.⁴⁶⁰

Bu düşüncelerin geliştirilmesinin arkasında yatan neden ise yaşanan hızlı kentleşme olgusunun kontrolünün kentlerde değil, daha çok kırlarda olmasıdır. Bu demektir ki ülkede yaşanan iç göç hareketlerine güç ve yön veren taraf kırsal alanlar olmakta, kentler ise bu süreçte belirleyiciliği üstlenmemektedirler. Kentlerin bu durum içerisinde olmaları ise kentlerde sanayileşme olgusunun yeterliliği ya da yetersizliği ile açıklanmaktadır. Dolayısıyla bu dönemde kentlerde yaşanan gelişmeleri anlayabilmek için kentleşme ve sanayileşme sürekliliği bağlamında sanayinin gelişim çizgisine değinmek gerekmektedir.

DP iktidarı ile birlikte daha önce ifade edilen mezkûr hadiselerin yürürlüğe konması neticesinde, toprak mülkiyetindeki kutuplaşma giderek keskinleşmiş, tarıma traktör girmiş ve tarım işçileri yoksullaşmaya başlamıştır. Bu gelişmelerin yanında, ulaşım olanaklarının güçlenmesiyle kırsal alanlardaki nüfus, tarım dışı iş olanaklarının bulunabilmesi ihtimali üzerinden kentlere akın etmeye başlamıştır. Fakat burada karşılaşılan ilk olumsuz durum, iş bulabilme ve hayat koşullarını iyileştirebilme ihtimaliyle kentlerde yerlerini almaya başlayan kitlelere yetecek iş olanaklarının yokluğu olmuştur. Kısacası nasıl ki yöneticiler böyle bir kentleşmeye kendilerini hazırlamışlar ise, kentler de bu hazırlıksızlık içinde süreçle muhatap olmuşlardır. Bu hazırlıksızlığın temelinde, kentlerde yeterince gelişmemiş olan sanayi burjuvazisi görülmüştür. Çünkü 1930'lardan bu döneme kadar uygulanan hâkim ekonomi politikası olan devletçilik, özel sermayenin hareketliliğini büyük ölçüde kısıtlamış, bu kısıtlılık sanayinin gelişiminde önemli bir rol üstlenen özel sektör yatırımlarını engellemiştir.⁴⁶¹

Bununla birlikte, daha önce İkinci Dünya Savaşı sonrasında Batı ile yakınlaşma politikaları içinde ele alınan Marshall Planı kapsamında verilecek yardımlardan yararlanmak için ülkenin kalkınma politikasının sanayi yatırımlarından tarıma çevrilmesi, sanayinin bu dönemde kentleşme karşısında hazırlıksızlığına temel oluşturduğu söylenebilir. Gerçekten de yardımların büyük bir kısmı ulaştırma ve

⁴⁶⁰ Türkiye'de Kentleşme Komisyonu, s. 64.

⁴⁶¹ Önder Şenyapılı, **Kentleşmeyen Ülke Kentleşen Köylüler**, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Ara Yayınları, Ankara, 1980, s. 68.

tarım sektörlerine ayrılmış, sanayi ise bunların yanında ikinci plana atılmıştır. Yatırımların bu şekilde sanayiden alınıp tarıma ve ulaşıma aktarılmasının arkasında, savaş sonrası dönemde yardımlar kapsamında ülkede incelemelerde bulunan uzmanların raporları yer almıştır. Genel olarak bu raporlarda, ülkenin ağır sanayi hamlesini devam ettirmek yerine iklim koşullarının elverişliliğiyle tarımda büyümesinin önerilmesi, hızlı kentleşme karşısında kentlerde yeterli istihdama olanak veremeyen bir sanayi sektörünün varlığını ortaya çıkarmıştır.

Yeterli istihdama cevap veremeyen bir sanayi sektörü, kaynakların sanayinin gelişimine uygun olarak kanalize edilmemiş olmasıyla ilişkilendirilmektedir. Bu bağlamda DP'nin ne yapamadığını ortaya koymak, konunun aydınlatılmasına imkân tanıyacaktır. Öncelikle, gerçek anlamda kalkınmanın temeli olarak görülen ağır sanayi olmak üzere tüm sanayi kesiminin geliştirilmesi söz konusu olduğunda başta gelen husus tarımsal üretim olmaktadır. Bu bağlamda tarımdan beklenen ilk görev, sanayinin finansman ihtiyacını karşılayacak bir fazlanın üretilmesi ve bunun sanayi kesimine aktarılması, ikincisi ise tarımdan bir kısım nüfusun sanayinin işgücü ihtiyacını karşılamak üzere bu alana kaydırılmasını sağlamaktadır. Az gelişmiş ülkelerde tarımdan beklenen bu iki görev büyük kapitalist işletmecilik nedeniyle zor olduğu için, sanayinin ve iktisadi gelişmenin gerçekleşebilmesi için toprak reformu elzem olarak kabul edilmektedir. Sanayinin gelişimi için tarım üzerinde bu uygulama yapılırken, aynı zamanda sanayiye aktarılmak üzere, gerekli sermayenin biriktiği ticaret alanının da yeniden gözden geçirilmesi ve sermayeyi sanayiye aktarıcı önlemlerin alınması gereklidir. Fakat bu tedbirler toplumdaki mülkiyet ilişkilerinin yeniden tesisini gerektirmektedir. İşte bu noktada var olan ve değişmesine karşı çıkılan mülkiyet ilişkilerinden çıkar sağlayan sınıfların iktisadi kalkınmayı sağlamalarına imkân yoktur.⁴⁶²

Dolayısıyla DP'nin politikaları değerlendirildiğinde, başlangıçta da belirtildiği gibi, gerekli olan toprak reformu hareketinin başlatılmaması ve tarım kesimi üzerinde bazı uygulamalara gidilmemesi nedeniyle ülkede sağlıklı bir sanayileşme sürecine geçilemediği görülmektedir. Tarımda büyük çiftçilik olgusu kırılamamış, bu çiftçilerin elde ettiği yüksek kazançlar vergilendirilerek sanayiye kaynak aktarımı sağlanamamıştır. Tarımdan ve ticaret alanından sermayeyi sürekli olarak sanayiye aktaracak yolun bulunamamasıyla ikinci planda kalan sanayi sektörü

⁴⁶² Eroğlu, ss. 135- 136.

oldukça zayıf bir görünüm sergilemiştir. Böyle bir durumda kırsal alanlardan kentlere akın eden kitlesel göçler karşısında sanayinin istihdam edilebileceği kitle çok az olmuş, istihdam edilemeyen büyük bir nüfus ise bu dönemde kentleşmenin kentler bağlamında öne çıkan önemli bir sorunu olmuştur.

Sağlıklı bir kentleşme sürecinin yaşanması için kentlerde önemli bir etken olan sanayinin zayıflığının arkasındaki bir başka neden, savaş sonrası dönemde dış yardımlar kapsamında ülkenin mevcut durumunu analiz eden ve ekonomi politikalarına yeniden yön veren yabancı ülkelerin uzmanlarının hazırladığı raporlardır. 1930'lu yıllar ile başlayan devlet eliyle sanayileşme politikalarının sonuçlarının yavaş yavaş görülmeye başlandığı bir dönemde hazırlanan Thornburg Raporu (1949), Yayman'a göre,⁴⁶³ ülkede sanayinin kaderini belirleyen bazı değişimleri beraberinde getirmiştir. Burada, büyük sanayi yatırımları yerine tarıma öncelik verilmesi, halktan kopuk olarak nitelenen sanayileşme hamlesine son verilmesi, çelik, kimya, uçak motoru, gübre ve kâğıt sanayi gibi ağır sanayi yatırımlarından vazgeçilerek, başta tırmık ve saban olmak üzere zirai hafif sanayi alanlarına yatırımların yapılması ve büyük enerji projelerinden vazgeçilmesi gibi sanayiye ilgilendiren konularda önemli hükümler yer almıştır.

Güçlü bir sanayileşme hamlesinin karşısında olan bu hükümlerin ertesinde yaşanan hızlı kentleşme olgusu, kentlerin sanayileşmenin çekici gücünden değil, ekonomik sorunlar ile boğuşan kitlelere ev sahipliği yapan kırım itici gücü sayesinde hız kazandığını gözler önüne sermiştir. Aslında esas olan güçlü bir sanayileşmenin etkisi altında gelişen kentleşme hareketidir. Fakat Türkiye'de bu süreç tersine işlemiş, sanayileşmenin hızı, kentleşmenin hızını hep arkadan takip etmiştir. Bu bağlamda devlet ve orta sınıf merkezi gerçekleşen bir kentsel gelişme yerine, topluluk merkezli kentleşme sürecine girilmiştir. Bu süreçte topluluğun kentlerde karşılaştıkları konut sorunlarına buldukları çözüm gecekondular olurken, işsizlik sorununa ilişkin olarak buldukları yol ise kentin formel ekonomisinin dışında, marjinal sektör olarak da adlandırılan, enformel ekonominin sunduğu işlerde istihdam olmuştur.⁴⁶⁴

⁴⁶³ Yayman, s. 131.

⁴⁶⁴ Şengül, **Kentsel Çelişki ve Siyaset: Kapitalist Kentleşme Süreçleri Üzerine Yazılar**, Demokrasi Kitaplığı, İstanbul, 2001, s. 77.

Kentleşmenin hız kazandığı bu dönemde kentlere gelen nüfusun sanayi sektörü içinde istihdamına ilişkin bir değerlendirme yapılması, bu dönemde sanayileşme ve kentleşme ilişkisinin gözler önüne serilmesine imkân verecektir.

Tablo 16: 1950-1960 Döneminde Kentsel Nüfus Artışı ve İmalat Sanayinin İstihdam Artış Sayısı

Dönem	Kentsel Nüfusun Artış Sayısı (İl ve İlçe Merkezleri)	İmalat Sanayinde İstihdam Edilenlerin Ortalama Artış Sayısı	Artan Kentsel Nüfusun İmalat Sanayinde İstihdam Oranı %
1950 - 1955	1.683.006	72.352	4,3
1955 - 1960	1.932.388	63.337	3,3

Kaynak: TÜİK, Genel Nüfus Sayımları ve DİE, İstatistik Göstergeler (1923-1995)'den Elde Edilen Veriler Üzerinden Tarafımızca Hesaplanmıştır.

Bu yıllar arasında toplam sanayi üretimi içindeki payı yüzde 82 olan imalat sanayi istihdam verileri dikkate alındığında, hızla kentleşen ülkede sanayinin kentleşen nüfusa istihdam olanağı sunma kapasitesinin zayıflığını ortaya çıkmaktadır. Türkiye’de kentsel nüfus artışının patlama gösterdiği 1950-55 ve 1955-60 dönemlerinde kentlere akın eden kitlelerin sırasıyla yüzde 4,3 ve 3,3 gibi çok az bir kısmı imalat sanayi alanında istihdam edilmiş, geri kalanlar ise başlarının çaresine bakmanın yollarını aramışlardır. Buna benzer olarak daha geniş bir zaman diliminde toplam sanayi istihdam oranı ile kentleşme hızını karşılaştıran Sezal’a göre, 1951 ve 1985 yılları arasında ortalama sanayi istihdam kapasitesi yüzde 3,8 civarında seyrederken, aynı dönemde ortalama kentleşme hızının ise yüzde 6,1 olması, sanayi sektörü dışına itilen yüzde 2,3’lük bir işgücü fazlalığı ortaya çıkmıştır. Ortaya çıkan bu işgücü fazlalığının bir kısmı marjinal hizmet sektöründe (kapıcılık, işportacılık, pazarcılık vb.) iş bulmuş olsa da üretken olmayan bu marjinal sektör sağlıksız kentleşmeyi telafi edici değil, daha da pekiştirici bir rol oynamıştır.⁴⁶⁵

Kısaca özetlemek gerekirse, Türkiye’nin 1950’lerden sonra tecrübe etmeye başladığı hızlı kentleşme olgusu, işgücünün sektörler arası dağılımında, tarımdan tarım dışı sektörlerle doğru geçişle benzer gelişme göstermiştir. Fakat daha çok büyük kentlerde yığılma biçimde kendini gösteren ve 100 binden fazla nüfuslu kentleri ortaya çıkaran kentleşme, büyük ölçüde sanayileşmeye dayanmak yerine, hizmet dallarında çalışanların sayısının artmasıyla vücut bulmuştur. Dolayısıyla kentleşmenin, ekonomik gelişmeyi ortaya çıkaran ve hızlandıran bir süreç olarak

⁴⁶⁵ Sezal, s. 76.

gösterildiği kuramsal görüşler, Türkiye için ele alınırken daha dikkatli olunması gerektiği anlaşılmaktadır.⁴⁶⁶

Türkiye'de 1950'li yıllarda hızlanan kentleşmenin yukarıda bahsedilen yönü, kentlerde bazı sorun alanlarının da hızlanmasına neden olmuştur. Günümüzde de önemli bir sorun alanı olan ve bu dönemde kökenleri atılan gecekondulaşma, esasen İkinci Dünya Savaşı içinde kendini yavaş yavaş gösteren, 1950'ler ile birlikte ise giderek hızlanan bir olgu olmuştur. Keleş'in ifade ettiğine göre,⁴⁶⁷ 1948 yılında büyük kentlerde 25 ile 30 bin gecekondu bulunmuş, 1953 yılında gecekonduları ilgilendiren 6188 sayılı yasa çıktığında ise bu sayı 80 bine ulaşmıştır. Daha genel olarak bakıldığında, 1955 yılında 55 bin gecekonduya 250 bin nüfus yaşarken, 1960 yılında gelindiğinde gecekondu sayısı 240 bine yükselmiş, buralarda yaşayan nüfus ise 1 milyon 200 bine çıkmıştır. Bunların kentsel nüfus içindeki payı ise 1955 yılında yüzde 4,7 iken, 1960 yılına gelindiğinde ise yüzde 16,4'e yükselerek yaklaşık dört katlık bir artış kaydetmiştir.

Bu verilerden de anlaşılacağı üzere, Türkiye'nin içine girdiği hızlı kentleşme olgusu sanayileşmeyle birlikte gelişmediği için sağlıklı ve sorunlu bir görünüm arz etmiştir. Bununla birlikte bu görünümün ortaya çıkmasında dönemin hükümetlerinin uygulamalarının da şekillendirici bir rol üstlendiği söylenebilir. Bu bağlamda Tekeli, "1950-1960 Arası Hızlı Kentleşme Döneminde Modernite Projesinin Popülist Niteliği" olarak adlandırdığı gelişmeleri beş temel başlık altında ele almıştır.⁴⁶⁸

Bunlardan ilki, 1945 yılında 4759 sayılı yasayla İller Bankası'nın kurulmasıdır. Hızlı kentleşmeyle henüz tanışılmayan bu dönemde çıkarılan bu yasayla önceki dönemde oluşturulan Belediyeler Bankası ile Belediyelerin İmar Heyeti bir araya getirilerek belediyelere planlama ve altyapı projelendirme konularında teknik destek ve finansman hizmetinin verilmesi amaçlanmıştır.

İkinci gelişme, 1948 yılında çıkarılan 5237 sayılı Belediye Gelirleri Kanunu'dur. Bu yasayla belediye gelirlerinin artırılması ve kentlerde meydana çıkan dönüşüm için kaynak gereksiniminin sağlanması hedeflenmiştir. Yasa ile gelirler bir ölçüde artsa da bu artış belediyelerin hızlı kentleşme gibi kentlerde ortaya çıkabilecek gelişmeler karşısında yeterli hareket gösterebilecek bir yapıda olmalarına imkân vermemiştir.

⁴⁶⁶ Keleş, 1970, s. 69.

⁴⁶⁷ Keleş, Kentleşme Politikası, s. 510.

⁴⁶⁸ Tekeli, "Türkiye'de Cumhuriyet Dönemi Kentsel Gelişme ve Kent Planlaması", **75 Yılda Değişen Kent ve Mimarlık**, ss. 12- 13.

Üçüncü gelişme, 1954 yılında çıkarılan 6235 sayılı yasayla Türk Mühendis ve Mimarlar Odası'nın kurulmasıdır. Böylece ilerleyen yıllarda kentleşme konularında etkili bir eleştirel rol üstlenecek sivil toplum kuruluşunun temeli atılmıştır.

Dördüncü gelişme, 1956 yılında 6875 sayılı İmar Kanunu'nun çıkarılması olmuştur. Bu yasa dünyada gelişmeye başlayan o dönemin yeni planlama anlayışının yasasıdır. Planlamayı belediye sınırları dışında mücavir alanlara da taşıyarak hızlı kentleşme karşısında büyüyen kentlerin imar sorularına yanıt aranmıştır.

Son gelişme ise 1958 yılında, 7116 sayılı yasayla İmar ve İskân Bakanlığı'nın kurulmasıdır. Bu gelişmeyle hedeflenen, giderek artan hızlı kentleşme karşısında planlama ile konut ve yapı malzemesi konularında uzman bir bakanlık tesis edilerek sorunlara yanıt aranmak istenmesidir. Bu bakanlık ile planlama konusu sadece kent planlamasıyla sınırlı tutulmamış, bölge planlama konusu da kapsama alınmıştır. Ayrıca 1959 yılında, 7296 sayılı yasayla bakanlığın görev kapsamına afetler konusu da eklenmiştir.

1950'ler ile hızlanan kırdan kente göç olgusunun kentsel alanda somut yansımaları olan gecekondular, bu dönemde DP'nin toplumsal tabanını genişleteceği yeni bir kitle olarak görülmüş ve bu doğrultuda partinin dönem boyunca oy kazanabilmeye yönelik popülist vaatlerine sahne olmuştur. Daha sonraki yıllarda iktidarıyla muhalefetiyle tüm partilerin temel düsturu olacak olan bu vaatler, günümüzde de hissedilen kentleşme sorunlarının temelini oluşturmuştur.⁴⁶⁹

Aslında DP iktidarından iki yıl önce, 1948 yılında çıkarılan 5218 sayılı yasayla, içinde doğrudan gecekondular sözcüğü geçmese de Ankara Belediyesi sınırları içinde kalan gecekonduların durumunun iyileştirilmesi ve yeniden gecekondulara arsa temin ederek gecekonduculuğun önüne geçilmesi hedeflenmiştir. Belediye, çok sayıda çocuk sahibi olan, Ankara'da evi bulunmayan, devamlı bir işi olan, yerleşme tarihi eski ve mali açıdan da devletin yardımına muhtaç ailelere karşılığı 10 yıl içinde eşit taksitlerle ödenmek üzere arsa vermiştir. Ayrıca kendilerine arsa verilenler, en geç 2 yıl içinde yapı yapma zorunluluğuna tabi olmuşlardır. Örneğin, Ankara Yenimahalle bu yasanın sağladığı imkânlarla kurulmuştur.⁴⁷⁰

⁴⁶⁹ Gülten ve Tanju Tosun, "Türkiye'de Kentleşme-Siyasal Yapılanma İlişkisi", **Amme İdaresi Dergisi**, Cilt: 28, Sayı: 4, Aralık, 1995, s. 55.

⁴⁷⁰ Keleş, **Kentleşme Politikası**, s. 520.

1953 yılında çıkarılan 6188 sayılı "Bina Yapımını Teşvik ve İzinsiz Binalar Hakkındaki Kanun" ise, 1948 yılındaki 5218 sayılı kanun ve ondan bir yıl sonra çıkarılan 5431 sayılı gecekondu yapılarının önlenmesi ve yıkılmasına ilişkin kanunların başarısızlığına çözüm getirmek amacını taşımıştır. 6188 sayılı kanunun gerekçesinde, "ruhsatsız bina inşaatına mani olacak kanuni tedbirlerle takviye edilmiş olmasına rağmen bu halin önüne geçmek mümkün olmamıştır" denilerek, 1953 yılına kadar yapılan gecekonduların tüm ülkede meşrulaştırılmasının yolu açılmıştır. 1948 yılındaki genel düşünceyle aynı hüviyeti taşıyan bu yasada da, bu tarihe kadar yapılan gecekondular af kapsamına alınmış, fakat daha önce ifade edildiği gibi, bu tarihten sonra yapılacak olanlara karşı ağır cezai müeyyideler getirileceği hükme bağlanmıştır. Kanunda, bu kanunun yayımından sonra kendisine ait olmayan arsalarda yapılacak binaların yapım aşamasında ise hemen, tamamlanmış durumda ise 15 günlük mühlet sonunda yıkılacağı belirtilmiştir. Ayrıca yapanlar için hapis ve 50 liradan 500 liraya kadar ağır para cezası verileceği ifade edilmiştir. Ayrıca tüm bunların yanında, belediyelere arsa sağlanması, gecekondulara tapu verilmesindeki şekil ve koşulların belirtilmesi gibi pozitif önlemler de kanun da yer almıştır.⁴⁷¹

1953 yılında çıkarılan gecekondu affi ile daha önceki yapılar meşrulaştırılmış, fakat gelecek yıllar için yapılması öngörülen gecekonduların önüne geçilememiştir. Böylece 1959 yılında çıkarılan 7367 sayılı bir yasayla hazine arsalarından belediye sınırları içinde bulunanların imar planı bulunsun ya da bulunmasın karşılıksız olarak gecekondu yapımını önlemek için belediyeye geçmesi öngörülmüşse de bu uygulama da bir çözüm yolu olmamıştır.⁴⁷² Hızlı kentleşme karşısında kentlerde nüfusu giderek kalabalıklaşan gecekondu bölgelerinin artan oy potansiyelleri karşısında, siyasi amaçlarla oy almaya yönelik olarak üst üste çıkarılan bu af kanunları, günümüz kentlerinde yaşanan sorunların kronikleşmesine hizmet etmiştir. Üstelik DP'nin uyguladığı bu popülist politikalar kapsamında çıkarılan aflar daha sonraki dönemlerde de takip edilmiştir.

Bu dönemde hızlı kentleşmenin kentlerdeki tek yansıması gecekondular olmamıştır. Bundan başka, dolmuşçuluk ve yapsatçılık da kendine önemli bir yer edinmiştir. Dolmuşlar, nüfusları hızla artan kentlerde belediyelerin sunamadığı toplu ulaşım hizmetini sağlamışlardır. Bu kapsamda dolmuşlar, hatlar halinde

⁴⁷¹ Tekeli, Cumhuriyetin Belediyecilik Öyküsü, s. 139.

⁴⁷² Keleş, s. 521.

düzenlenerek ulaşım sistemi içinde yerlerini almışlardır. Hızlı kentleşme karşısında diğer bir çözüm olan yapsatçılık ise İkinci Dünya Savaşı öncesinde, mevzuatta yer alan tek parselde tek bir yapı uygulamasının hızla kalabalıklaşan şehirlerde arsa fiyatlarını yükseltmesi sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu durumda orta sınıf birisinin bir arsa alabilmesi ve konut yapabilmesi zor olunca, yapsatçı bir arsada artmış olan imar haklarından yararlanarak, çok katlı ve çok konutlu binalar yapmış, bu konutların bir kısmını arsa sahibine, geri kalanını da masraflarını karşılamak üzere başkalarına satmıştır.⁴⁷³ Aslında buna izin veren gelişme, 1954 yılında çıkarılan 6217 sayılı Kanunun, 2644 sayılı Tapu Kanunu'nun ilgili maddesini değiştirmesiyle ortaya çıkmıştır. Kat ve daire mülkiyetine izin veren bu yasa, hızlı kentleşmenin şehirlerde yükselttiği arsa fiyatları sayesinde gelişen arsa spekülasyonlarını azaltmak amacıyla orta sınıfların konut sahibi olabilmelerinin yolunu açmıştır.⁴⁷⁴

Bu dönemde ön plana çıkan bir başka husus, DP'nin 1956 Eylül'ünden 27 Mayıs 1960 yılına kadar süren İstanbul'daki imar çalışmalarıdır. DP döneminde özel bir öneme sahip olan İstanbul için uygulanan bu çalışmaları ilginç hale getiren ise; Başbakan ile Belediye Başkanı'nın özdeşleşmesi, eylemin düşünce ve planın önüne geçmesi, o döneme kadar bir kentin imarı için görülmemiş ölçekte istimlâkin yapılması ve devlet olanaklarının büyük oranda İstanbul'a ayrılmasıdır. Bu imar çalışmalarının İstanbul'da iki sonucu ortaya çıkmıştır. Bunlardan ilki, çok sayıda kişinin evleri ve iş yerlerinin yıkılmasıyla sonuçlanan istimlâkler; ikincisi ise İstanbul'un tarihi eserlerinin bir kısmının faaliyetler esnasında tahribe uğramasıdır. Cumhuriyet Dönemi'nde İstanbul'a yapılan imarın bu şehir için olumsuz sonuçlar ortaya çıkardığı düşüncesinden hareketle, şehrin imarının tekrar ele alınmasını hedefleyen planlar ile DP'nin İstanbul özel bir önem göstermesinin arkasında, Tekeli'nin ifade ettiğine göre, Ankara'nın başkent olması kararına bir karşı çıkış düşüncesi yatmaktadır. DP üst düzey yöneticilerinin İstanbul için özel olarak ilgilendikleri projeler olmuş, İstanbul'da yapıların prestijinin paylaşılması, DP yöneticileri arasında bir yarışma konusuna dönüşmüştür.⁴⁷⁵

Genel olarak bakıldığında, 1950'ler ile hızlanan kentleşme olgusu karşısında DP hükümetlerinin etkili çözümler üretmediği anlaşılmaktadır. Dönem boyunca yapılan gecekondularla ilgili sorunların daha da körüklendiği

⁴⁷³ Tekeli, **Göç ve Ötesi**, s. 104.

⁴⁷⁴ Tekeli, **Cumhuriyetin Belediye...**, s. 143.

⁴⁷⁵ Tekeli, **Cumhuriyetin...**, s. 167.

görölmekle birlikte, döneminin sonlarına doğru çıkarılan 6875 sayılı İmar Kanunu ve 1958 yılındaki İmar ve İskân Bakanlığı'nın kurulması, hızlı kentleşmeye çözüm arayışına ilişkin atılan kurumsal temeller olarak telakki edilebilir.

Tüm bunların yanında, aynı mekânlı iki kavram olan kentler ve yerel yönetimler üzerinden dönemin bir değerlendirmesi yapıldığında, bu dönemde dikkat çeken önemli gelişmelerden biri, hızlanan kentleşme olgusu karşısında belediye sayılarında ortaya çıkan hızlı artıştır. Bu kapsamda, 1927 yılında 460 olan belediye sayısı, 23 yıl sonra 1950 yılına gelindiğinde 168 artarak 628'e çıkarken, bu sayı 10 yıllık bir sürede 367 artarak 995'e ulaşmıştır.⁴⁷⁶ Belediye sayısında görölen bu denli bir artış, hızlı kentleşme karşısında giderek hizmet alanı genişleyen belediyelerin etkin hizmet sunabilme kapasitelerini artırıcı bir amaç taşımıştır. Ayrıca belediye sayısında ortaya çıkan bu hızlı artış ile hızlı kentleşme sonucunda ortaya çıkan sorunlara engel olunmak istendiği düşüncesi çıkarılabilir.

Daha önce ifade edildiği üzere, Türkiye'de yerel yönetimlerin yasal temelleri özellikle 1930'lu yıllarda çıkarılan kanunlarla atılmıştır. Fakat 1950'li yıllara kadar tüm ülkede hızlı kentleşme olgusunun tecrübe edilmemiş olması, kentlerde, görece hizmet alanı daha küçük bir belediyeciliğin varlığını beraberinde getirmiştir. Bu nedenle 1950'lerden sonra hızlanan kırdan kente göç olgusuyla kentsel alanlarda artan hızlı nüfus, kentlerde öne çıkan bir yerel yönetim kuruluşu olan belediyelerin, farklılaşarak artan hizmet talepleri karşısında yeni düzenlemelere konu olmasını gerekli kılmıştır.

Bu anlamda belediyelerin demokratikleşmesi ve mali durumlarının iyileştirilmesi adına bazı düzenlemelerin varlığı söz konusudur. Demokratikleşme eğilimleri bağlamında, 1945 yılında kurulan Türk Belediyecilik Derneği, belediyelerin özerkliğinin ve demokratikleştirilmelerinin güçlendirilmesinin savunuculuğunu yapmıştır. Atamayla gelen belediye başkanlarının belediye meclisleri içinden seçilmeye başlanması, 1948 yılında Ankara Belediyesi'nde uygulama alanı bulmuştur. Ayrıca 1954 yılında İstanbul Belediyesi'nin vilayetten ayrılmasının kabul edilmesi, valilik ve belediye başkanlığının aynı kişide toplanmasının engellenmesini amaçlamıştır. Tüm bunlara rağmen, bu dönemde seçim usulleri dışında güçlü bir demokratikleşme eğilimine rastlanılmamıştır. Belediyelerin mali durumlarına bakıldığında, 1950-54 yılları arasında belediye

⁴⁷⁶ DİE, **İstatistik Göstergeler 1923- 1995**, s. 7.

gelirlerinde düzenli artışların varlığı dikkat çekmiştir. 1945 yılında belediye gelirleri içinde genel bütçenin payı %7,8 iken, bu oran 1955 yılına gelindiğinde 12,2'ye yükselmiştir. 1957 yılında, başta İstanbul olmak üzere diğer tüm illerin belediyelerinin imar faaliyetleri konusunda mali yardımlar elde ettiği görülmüştür. Özellikle gelirler bağlamında 1580 sayılı yasadan 18 yıl sonra, 1948'de Belediye Gelirleri Kanunu'nun çıkarılması ile belediyelere seksen ayrı kaynaktan gelir sağlanmıştır. Fakat bunların büyük çoğunluğu verimsiz ve toplanması güç kaynaklardır.⁴⁷⁷ Bu sebeple, dönemin hızlı kentleşmesi karşısında bir yerel yönetim birimi olarak belediyeler, kentsel alanlarda artan nüfusla birlikte fazlalaşan hizmet talepleri karşısında yeterli mali olanaklardan yoksun kalmışlar, böylece etkileri günümüzü kadar uzanan kentsel sorunların önüne geçememişlerdir.

Genel olarak bu dönemde belediyelerle ilgili yukarıda ifade edilen demokratikleşme eğilimleri ve mali durumlarının yanında, konut sorunun çözümüne ve imar planlama düzeninin yeniden kurulmasına ilişkin yasal düzenlemelerin varlığı ile yeni trafik düzeninin oluşumu dikkat çekmektedir. Konuta ilişkin olarak, hızlı kentleşmeyle birlikte kentlerde artan konut kiralarna karşısında, 1955 yılında çıkarılan bir kanunla belediye encümenlerine konut kiralarnı kısıtlayıcı yetkiler verilmiştir. İzinsiz yapıların meşrulaştırılması ve arsa dağıtımı, konut sorununa ilişkin bir başka düzenlemedir. Ayrıca, konut sıkıntısı üzerine konut kredisi kanunlarının geliştirilmesi, kat mülkiyetinin temin edilmesi, imar ve iskân bakanlığının kurulması bu dönemde belediyeler nezdinde öne çıkan gelişmelerdir.⁴⁷⁸

Hızlı kentleşmenin kente bakan yönü üzerine değerlendirmelerin yer aldığı bu başlıkta, kentleşmenin çekici gücü olan sanayileşmeye ilişkin açıklamaların yanında, belediyeler üzerinde ortaya çıkan bir takım gelişmelerin varlığından da bahsedilmiştir. Hızlı kentleşmenin kentlerde ortaya çıkardığı sorunlar bağlamında bu dönemde bir yerel yönetim birimi olan belediyelerin görevleri ve gelirlerinde yaşanan gelişmeler önemli, fakat etkili çözümler üretebilmek adına yetersiz kalmıştır. Hâlbuki 1930 yılında yasal temeline kavuşan Belediye Kanunu, uzunca bir süre revizyona uğramamış, ancak 1945'lerden sonra hızlanan kentleşmenin sorunlarıyla yüzleşilince yeni düzenlemeler ortaya çıkarılmaya başlanmıştır. Böylece, dönemin hızlı kentleşmesinde yerel yönetimler etkin bir rol alamamışlardır.

⁴⁷⁷ Hamza Al, "Cumhuriyet Dönemi Belediyeciliğinin Tarihsel Gelişimi", **Şehir Hayatı ve Yerel Yönetimler**, ss. 119-120.

⁴⁷⁸ Tekeli, "İkinci Dünya Savaşı Sonrası'ndan 27 Mayıs 1960 İhtilaline Kadar Türkiye'nin Belediyecilik Deneyimi", **Şehir Hayatı ve Yer...**, s. 125.

GENEL DEĞERLENDİRME, SONUÇ VE ÖNERİLER

Dünya üzerinde insan topluluklarına ilk ev sahipliği yapan kırsal alanlar, zamanla ortaya çıkan gelişmelerin bir sonucu olarak kendisinden biçim ve özellik bakımından farklılık gösteren kentsel alanları ortaya çıkarmışlardır. Genel kabul gören bu yaklaşıma göre kentlerin doğumuna giden gelişme, Neolitik Çağ olarak adlandırılan dönemde, kırsal yapıda hâkim olan tarımsal üretim biçimini etkileyecek teknolojik gelişmelerle ilişkilendirilmiştir. Sabanın bulunması ve sulama sistemlerinin geliştirilmesi gibi bir dizi gelişmenin sonucunda kırsal alanlarda artan tarımsal üretim, beraberinde refah koşullarında ortaya çıkan iyileşmenin habercisi olmuştur. Bu doğrultuda insanların ihtiyaçlarından fazlasını üretmeleriyle ortaya çıkan artı-ürün kavramı, ürünlerin tüketilmeyen kısmının başkalarının tüketimine ayrılmasıyla somutlaşmış ve bu gelişme kentlerin ortaya çıkmasında önemli bir rol oynamıştır. Bu rol, artı-ürünün başkalarına dağıtılabilmemesinin mümkün olduğu ticaret ve pazar ortamına ev sahipliği yapan yeni yerleşim yerleri olarak kentleri ortaya çıkarmıştır. Dolayısıyla kırlardan ayrılarak ticarete ve mal alışverişine sahne olan kentler, zenginliğin üretilip tüketildiği mekânlar olurken, refah artışı ile bilimsel ilerleme arasındaki sıkı ilişki göz önünde bulundurulduğunda da uygarlığın gelişiminin beşiği olarak görülmüşlerdir.

Bu ilk kırılmayla farklılaşan kırsal ve kentsel yerleşim yerleri, tarihsel süreçte inişli çıkışlı dönemler yaşasa da bu ayırıcı yönlerini uzunca bir süre korumuşlardır. Fakat günümüzün kırsal ve kentsel yapısına giden değişim sürecini başlatan ikinci kırılma ise geleneksel toplumdan sanayi toplumuna geçişle karakterize edilmiştir. Çünkü bu döneme kadar dünya nüfusunun büyük çoğunluğunu içinde barındıran kırsal alanlar, Batı Avrupa'da yaşanan Sanayi Devrimi'yle birlikte ilk olarak bu coğrafyadan başlamak üzere tüm dünyada sayıca küçülme sürecinin içine girmişlerdir. İnsanlığın yerleşim düzeninde ortaya çıkan bu ikinci kırılma, ilk kırılmayla kırlardan farklılaşarak ortaya çıkan kentleri pekiştiren kentleşme olgusunu beraberinde getirmiştir.

Kavramsal düzeyde demografik temelli olarak ele alındığında kentlerde yaşayan nüfusun ve kent sayılarının çoğalarak artmasıyla kabaca tanımlanan kentleşme olgusu, Batı Avrupa'dan başlamak üzere 19. yüzyılın başlarından itibaren hızlanarak tüm dünyayı etkisi altına almıştır. Burada üzerinde durulması gereken

husus, kentleri ortaya çıkaran ilk kırılmanın yaşandığı dönemden 19. yüzyıla kadar geçen uzunca bir süre boyunca kentsel alanların niçin durağan bir gelişim gösterdiği ve bu tarihten sonra kentlerin statik yapısının değişimine neyin sebep olduğudur. Buna açıklık getirebilmek, her şeyden önce, ortaya çıktıklarından bu yana kentsel alanlarda süregelen faaliyetlerin yaşadığı değişimi anlamayı gerektirmektedir. Kentlerde görülen değişim ise rasyonalite ve bilimin ortaya çıkardığı teknolojik gelişmelerin Sanayi Devrimi'ne giden yolu aralamasıyla başlamıştır. Fakat tüm bunların ötesinde, kentlerin tarih boyunca ticarete ve pazar ilişkilerine konu olan yapısıyla öne çıkan iç dinamiği, refahın ve zenginliğin biriktirildiği ve dolayısıyla da bilimsel gelişmelere ortam hazırlayan yönüyle somutlaşmıştır. İşte ilk olarak Birleşik Krallık'ta ve daha sonra da Batı Avrupa kentlerinde yaşanan Endüstri Devrimi, kentlerin yüzlerce yıldır sahip olduğu iç dinamiklerinin bir eseri olarak yorumlanmalıdır.

Geleneksel toplumdaki sanayi toplumuna geçiş etrafında açıklanan bu gelişmeler, geleneksel kır ve kent ilişkilerine yeni bir boyut kazandırmış, bu döneme kadar dünya nüfusunun büyük bir kısmını içinde barındıran kırsal alanların kentlere evrilmesine giden süreci başlatmıştır. Kırın kente evrilmesi olarak düşünülebilecek bu süreçte gerek var olan kentler gerekse de kentsel özellikler göstermeyen fakat kente yakın olan kırsal alanlar, hızlı bir iç göç hareketine maruz kalarak kentleşme olgusuyla tanışmışlardır. Çoğunlukla aynı ülke içindeki tarımsal faaliyetlerin yoğun olarak sürdürüldüğü kırsal alanlardan kentlere doğru yaşanan bu iç göç hareketinin hızının belirleyicisi ise kentlerde hâkim olan ekonomik ilişkilerin yoğunluğu ve sanayi sektörünün gelişmişliğidir. Dünyanın 19. yüzyılda yeni tecrübe etmeye başladığı hızlı kentleşme olgusu işte bu unsura bağlı olarak hareketini sürdürmüştür, kentler üretebildiği refah koşulları ölçüsünde kırlardan nüfus çekebilmişlerdir. Yani kentleşme, kentlerde sanayinin ön plana çıkmaya başlaması ve gelişme sürecinde giderek daha fazla iş gücünü talep etmesi ölçüsünde kırsal alanlardan kente göçü teşvik etmiştir.

Bu ilişkiler ağı içerisinde yaşanan kırdan kente göç süreciyle ortaya çıkan kentleşme olgusu, dünyanın farklı ülkelerinde 20. yüzyılın ortalarında itibaren farklılaşarak biçim değiştirmeye başlamıştır. Geç sanayileşmeye başlayan, az gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkeler olarak adlandırılan bu coğrafyalarda ortaya çıkan kentleşme olgusu, Sanayi Devrimi'ne konu olarak erken sanayileşme süreci içine giren ülkelerde yaşanan kentleşme olgusundan ayrılmıştır. Bu ülkelerde

yaşanan kırdan kente göç hareketlerinin hızı ve biçimi, sanayileşmenin kentlerde ortaya çıkardığı yüksek refah koşulları ve çalışma olanaklarının fazlalığı tarafından belirlenmemiş, sürece yön veren taraf ise kırsal alanlarda tarımsal üretim koşulların içinde ortaya çıkan gelişmeler olmuştur. Tarımsal üretim koşullarında ortaya çıkan bu gelişmeler, kırdan yaşayan nüfusu zorunlu olarak kentlere itmiş, itilen bu nüfus karşısında kentler ise sorunlu alanlar olarak belirginleşmiştir. Kentin çekiciliği yerine kırdan iticiliğiyle sonuçlanan bu nüfus hareketleri sonucunda kentler, sanayileşmelerini gereken ölçüde tamamlamadıkları için göç ile gelen nüfusa yeterli istihdam sunamamışlar, böylece sağlıklı, çarpık, ya da sahte olarak tanımlanan kentleşme sürecine tanık olmuşlardır.

Yukarıdaki gelişmeler bağlamında Türkiye’de yaşanan kırdan kente göç sürecini ve kentleşme olgusunun temel dinamiklerini ele alan bu çalışma, öncelikle Türkiye’nin konumunun geç sanayileşmeye başlayan ve 20. yüzyılın ortalarından itibaren hızlı kentleşme sürecine giren gelişmekte olan ülkeler içerisinde değerlendirilebilmesinin olanaklı olduğunu gözler önüne sermiştir. Fakat çalışmanın ağırlıklı olarak üzerinde durduğu husus, Türkiye’de 1950’lerden sonra yaşanan hızlı kentleşme sürecinin hazırlayıcıları olan temel dinamiklerin aydınlatılması olmuştur. Bu amaçla ülkenin kırsal yapısında meydana gelen değişimlerin iyi okunması amaçlanarak Türkiye kırsalında niçin 1950’lere kadar bir hareketliliğin gözlenmediği nedenleri ortaya koyulmuştur.

Toplam nüfus içinde yüzde 80’lere varan bir kırsal nüfusu Türkiye’ye miras bırakan Osmanlı Devleti, bu yapıyı, kırsal alanda uzunca bir dönem iyi işleyen toprak sistemine borçludur. Özellikle 16. yüzyılın ikinci yarısına kadar çok iyi korunmuş bu yapının kırsala bakan yönüyle öne çıkan özelliği olan tımar sistemi, toprağın mülkiyetinin devlette olmasıyla çiftçilerin mülksüzleşerek topraktan ayrılmalarının önüne geçmiştir. Ayrıca farklı sebeplerle köylülerin topraktan ayrılmalarının kanuni olarak zorlaştırılması da kırdan kente göç hareketlerinin kısıtlılığına temel oluşturmuştur. Fakat 17. yüzyıldan itibaren ortaya çıkan ekonomik sorunlar nedeniyle tımar sisteminin yerini iltizam sisteminin almasıyla toprakta geleneksel ilişkilerin çözülmesine giden süreç başlamıştır. Fakat bu çözülme süreci, pazara dönük üretimin yeterli düzeye ulaşamaması, Çiftbozan Resmi’nin varlığı ve büyük toprak sahibi çiftçilerin bulunmayışı gibi nedenlerle hızlı kentleşmeyi ortaya çıkaracak bir aksiyona ulaşamamıştır. Böylece hem kıra bakan yönüyle toprağa bağlılığın öne çıkması hem de kentlerin kırsal alanları cezbedici imkânlarının

bulunmayışı, Cumhuriyet'e aktarılan kırsal nüfus mirasının kökenlerini oluşturmuştur.

Cumhuriyet'in kurulmasıyla birlikte, sadece başkent ilan edilen Ankara'da kentleşme açısından bazı gelişmelerin ortaya çıktığı söylenebilir. 1950'lerden sonra tüm ülkede görülecek olan yüzde 6 dolaylarında kentleşme hızı, bu dönem için sadece Ankara'da görülmüştür. Bu gelişmenin arkasında, Türkiye'de İkinci Dünya Savaşı'nın başlangıcına kadar uygulanan kentleşme karşıtı politikaların varlığı bulunmaktadır. Bu düşünce, çoğunluğu kırsal alanlarda yaşayan nüfusun kalkındırılmasının tüm ülkenin ve dolayısıyla kentlerin de kalkındırılmasını beraberinde getireceğine yönelik inanışla açıklanmaktadır. Bu sebeple, Türkiye'nin 1929 Dünya Ekonomik Krizi'nden sonra tüm dünyadaki gelişmelere benzer olarak uyguladığı devletçilik yanlısı ekonomi politikalarında, kırsal alanların çözülmemesine yönelik azami dikkat gösterilmiştir. Fakat devletçilik döneminde hazırlanan sanayi planlarından da anlaşılacağı üzere, ülkenin her tarafında fabrikaların kurulmaya başlanması, sanayileşme kentleşme sürekliliği bağlamında 1950'lerden sonra kentleşmenin hızlanmasına katkı sunduğu ifade edilebilir. Bununla birlikte, 1930'lu yıllarda sanayi planları kapsamında kurulan fabrikaların muhtemel kırdan kente göç hareketlerini tetiklememesi için azami dikkat gösterildiği ortaya çıkmıştır. Kurulan fabrikaların işgücü ihtiyacı karşısında, hükümetin fabrika civarlarında yerleşime izin vermemesi nedeniyle çoğunluğu kırsal alanlarda yaşayan işçilerin taşınmalı sistemle fabrikada çalışmaya devam etmesi gibi gelişmeler, bu dönemde sanayileşmenin ortaya çıkarabileceği kırdan kente göç olgusuna karşı takınılan olumsuz tavrı ortaya koymaktadır. Bu tavrın düşünsel zemininde ise köycülük ideolojisinin varlığı bulunmaktadır. Kent yaşamını yozlaşmış ve gerçeklikten uzaklaşmış olarak gören bu ideoloji, kentlerin sınıf mücadelesine sahne olan yerler olduğunu savunarak komünizm tehlikesine karşı bir duruş sergilemiştir. Bunun yanında dönemin bir diğer öne çıkan gelişmesi olan Köy Enstitüleri'nin kurulması, köylerde yaşayan nüfusun özellikle mesleki alanda eğitilmesi ve köylerin sosyo-ekonomik bakımdan kalkınma merkezleri konumuna ulaştırılması hususlarında büyük rol oynamıştır. Fakat daha sonra kaldırılacak olan bu kuruluşlar, gerek kırdan yaşayan genç nüfusta dış dünyayı keşfetme isteği uyandırmalarıyla gerekse kentler hakkında daha detaylı bilgiler sunmalarıyla kırdan kente göçler üzerinde etkili olmuşlardır.

Devletçilik dönemini sona erdiren İkinci Dünya Savaşı'yla birlikte ise Türkiye'de 1950'lerden sonra yaşanacak kırdan kente göç olgusunun hazırlayıcısı olan ilk alt dönemin içine girilmiştir. Bu dönemde dikkat çeken en önemli değişiklik, savaş koşullarının bir gerekliliği olarak kabul edilen kırsal kesime yönelik sert politikaların varlığı olmuştur. Bu doğrultuda öne çıkan Milli Korunma Kanunu, Yüzde 25 Kuralı ve Toprak Mahsulleri Vergisi gibi uygulamalar, Türkiye'de kırdan kente göçün temel aktörleri olan küçük köylülüğü odağa almışlardır. Örneğin MKK'nın küçük köylüyü ilgilendiren hükümlerinden olan 40 dönümden az toprağa sahip olan çiftçilerin öküzlüklerini ellerinden alınacağı ibaresi, az toprağı olan çiftçilere bakış açısını göstermektedir. Dönemin toprak mülkiyeti düzeni de dikkate alındığında, bu uygulamaların muhatabı olan kitlenin büyüklüğü ortaya çıkmaktadır. Yine bu dönemde üretimin artırılabilmesi için kurulan Devlet Çiftlikleri, kırsal yapıda dönüşümün başlangıcı olan makineleşmenin gün yüzüne çıkmasına neden olmuştur.

Hızlı kentleşmenin hazırlayıcısı olan ikinci alt dönem ise savaşın bitiminden DP iktidarına kadar olan süreyi kapsamıştır. Göçün temel aktörleri olan küçük çiftçilerin üzerindeki dejenerasyon ile somutlaşan ilk dönemden sonra bu alt dönemde, özellikle dış dinamiklerin iç dinamikleri de dönüştürerek şekillendirdiği yeni bir döneme girilmiştir. Bu bağlamda Türkiye'nin savaş sonrasında Bretton Woods Konferansı içinde yer almasıyla ekonomi politikalarında değişimin başlaması, Truman Doktrini ve Marshall Planları gibi dış yardımlardan yararlanma beklentisiyle birlikte iç dinamiklerin dönüştürülmesine neden olmuştur. Burada kırdan kente göç olgusu bağlamında en dikkat çeken husus, ülkenin devletçilik döneminin başından beri sürdürdüğü ağır sanayi hamlesini tesis edecek planlardan vazgeçmesi, bunun yerine planlarda tarımsal üretimde ihtisaslaşmayı öne çıkarmasıdır. Bunda, savaş sonrası yeni düzende Türkiye'nin konumunun, Avrupa ülkelerine yönelik olarak hammadde ve tarımsal ürün tedarikçisi olması gerektiği düşüncesi bulunmaktadır. Dış yardımların verilme şartlarından da anlaşılacağı üzere Türkiye'ye biçilen bu rol, ABD için önemli bir pazar olan Avrupa'nın savaş sonrası dönemde hızlı kalkındırılması için elzem görülmüştür. Dış dinamikler bağlamında bunlar yaşanırken, ülke içinde Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun yürürlüğe girmesi ve istenilen şekilde uygulanmaması, savaş döneminde yıpranan topraksız ya da az toprağa sahip köylülerin derdine derman olamamış, zaten pamuk ipliğiyle kırlara bağlı olan bu kitlenin 1950'lerle birlikte hızlıca çözülmesine giden süreci

başlatmıştır. Bunların yanında ÇTK'nın görüşmeleri sırasında mecliste kanuna muhalefet eden CHP milletvekillerinin kurduğu DP, çok partili hayata geçişte önemli bir aktör olmuş, 1950 yılında iktidara gelinceye kadar geçen sürede savunduğu dışa açık ve liberal ekonomi politikalarıyla CHP'nin politikalarını da etkilemiştir. Tüm bunların yanında bu dönemin öne çıkan bir diğer gelişmesi, 1947 yılında hazırlanan ve kısaca Vaner Planı olarak bilinen TİKP'dir. Doğrudan uygulama alanı bulamamış olsa da bu plan, DP iktidarı boyunca hız kazanan kentleşme olgusuna önemli bir zemin hazırlamıştır. Öncelik sırasına göre tarım, ulaştırma, büyük su işleri, enerji vb. gibi yatırımları öne çıkararak bu plan, sanayi yatırımlarını geri plana itmiş, 1950'lerden sonra tatbik edilecek olan tarımda makineleşmenin hızlandırılması ve ulaşım sistemlerin kırsal alanlarla buluşturulmasının felsefi alt yapısını hazırlamıştır.

1950 öncesinde beşer yıllık iki alt dönem içerisinde ortaya çıkan bu gelişmelerden sonra, DP'nin iktidara gelmesiyle birlikte uygulamaya konulan tarımda makineleşme hamlesi ile ulaşım politikasında demiryollarından karayollarına geçiş süreci, kırdan kente göç üzerinden en etkili olan iki gelişme olmuştur. Marshall yardımları çerçevesinde ülkeye biçilen tarım ülkesi olma rolü, gelen yardımların büyük ölçüde tarımın modernleştirilmesine ve bununla bağlantılı olarak kırsal alanların pazara açılmasının kolaylaştırılması adına karayollarının geliştirilmesine ayrılmasını gerekli kılmıştır. Ülkede 1950'lerin ilk yarısında çok hızlı bir artış gösteren traktör sayısı, büyük toprak sahiplerinin altında ortakçı olarak çalışan kimselerin açığa çıkmasına neden olmuş, bu kimselerin bir kısmı kente göç ederken geride kalanlar ise göç sürecini uzatarak tarım işçisi olmuşlardır. Bununla birlikte az toprağa sahip olan küçük çiftçiler açısından da makineleşme olumsuz sonuçlar doğurmuş, traktör sahibi olmak ve yer kiralayarak üretim yapmak isteyen bu kimselerin birçoğu köyde ortaya çıkan tefeci-tüccar kanalıyla kredi kullanmış, başarısız olanlar topraklarını yitirerek kentlere akın etmişlerdir.

Tüm bunların yanında, kırdan kente göç sürecinde traktörleşme tek belirleyici neden olmamıştır. Kırsal yapıda ortaya çıkan bu dönüşüm ilişkilerinin tamamlayıcı ögesi olarak karşılaşılan diğer gelişme, ülkede ulaşım sisteminde yaşanan değişimdir. Cumhuriyet'in temel ulaşım politikası olan demiryolları, yeni dönemle birlikte yerini karayollarına bırakmıştır. Uzunca bir dönem geliştirilmeye çalışılsa da, arazi şartlarının uygunluğu ölçüsünde demiryollarının ulaşımında daha çok şehir merkezleri ile kasabaları birleştirebilen rolü, karayollarının geliştirilmesiyle ülkenin en küçük kırsal birimine kadar ulaşabilen yeni bir sisteme yerini bırakmıştır. Bu değişimin

arkasında, Marshall yardımları çerçevesinde tarımda ön plana çıkması istenen Türkiye'nin tarımsal üretimini artırması ile ürünlerin yerel pazarlar yerine ülke pazarına yönelik üretilmesi ve oradan da küresel pazarlara aktarılabilmesinin sağlanması düşüncesi bulunmuştur. Bu bağlamda 1950'lerden sonra asfalt ve kaplama yollar ile il ve köy yolları uzunluklarında görülen artışlar, beraberinde ulaşım araçlarının sayısının da artmasıyla desteklenince, ülkede kırsal ve kent arasında hem ekonomik hem de sosyal hareketlilik hızlı bir şekilde uç vermeye başlamıştır.

Kırsal yapıda ve ulaşım sistemlerinde ortaya çıkan bu gelişmelerin izlediği seyir, aslında kentleşme sürecini büyük ölçüde tamamlamış olan gelişmiş ülkelerle benzerlikler göstermektedir. Fakat Türkiye'de yaşanan kentleşmenin ayırıcı yönü, gelişmekte olan birçok ülkenin de tecrübe ettiği şekilde, kentler bağlamında ortaya çıkmaktadır. Çünkü kırsal yapıda ve ulaşım sistemlerinde başlatılan değişim ve dönüşümler sonucunda belirginleşen kentleşme olgusu, kentlerde atılması gereken bazı adımlarla desteklenmeyince, ortaya çıkışı bakımından gelişmiş ülkelere benzese de daha sonradan gelişen bazı sorunlarla bu ülkelere ayrılmaktadır. Çarpık veya sahte gibi farklı isimlerle anılan bu gelişmenin altında, sanayileşmeyle birlikte gelişmeyen kentleşme yatmaktadır.

Bu bağlamda, Türkiye'de planlı dönemin hemen öncesinde yaşanan bu sürecin kentlere bakan yönünün oldukça sorunlu olduğu söylenebilir. Her şeyden önce kentler, kırsaldan gelen bu hızlı göç karşısında hazırlıksız yakalanmışlar, gerek barınma gerekse iş olanakları açısından yeni gelenlere cevap verememişlerdir. Bu cevap verememe halinin fikirsiz anlamda kırılma noktasına bakıldığında ise, bunun nedeninin 1946 yılında hazırlanan ve ülkede ağır sanayi yatırımlarının yaygınlaştırılmasını hedefleyen İvedili Sanayi Planı'nda olduğu görülür. 1930'larda hazırlanmaya başlayan diğer planlar gibi ülkede sanayi yatırımlarının artırılmasını temel amaç edinen bu plan, savaş sonrası değişen dış gelişmelerin şekillendiriciliğinde uygulanma alanı bulamadan yerini 1947 TİKP'ye bırakmış ve böylece ülkede sorunlu bir kentleşmeye giden yolun kapısı aralanmıştır. Bu planın fikirsiz temelinde atılan adımlar, bir yandan ülkede tarımı modernize edip üretimi artırırken bir yandan da ulaşımı geliştirip tarımı ulusal ve küresel pazarlara açmıştır. Fakat tüm bunlar yapılırken geri plana itilen ağır sanayileşme hamlesi, kentlerde yaşanacak sorunların habercisi olmuştur.

DP'nin parti programı ve hükümet programlarıyla da desteklenen bu gelişmeler, planlı dönem öncesi yaşanan sorunlu kentleşmenin durumunu kanıtlar

niteliktedir. Tüm bunların yanında bu dönemde DP'nin kentler içerisinde İstanbul'u ön plana çıkararak uygulamaları, ülkede kırdan kente göçlerin büyük bir kısmının bu kente kanallanmasına neden olmuş, bu kent ve diğer büyük kentler açısından hızlı göç karşısında alınan önlemler ise kentte ortaya çıkan sorunların daha da kronikleşerek günümüze kadar ulaşmasını sağlamıştır. Sorunların kronikleşmesi bağlamında bu dönemde yapılan en büyük hata, kentlerin eksik sanayileşmeden dolayı yetersiz istihdama konu olması nedeniyle filizlendirdiği marjinal kesimin barınma sorununa çözüm bulabilmek için inşa ettiği gecekondu karşı sergilediği bakışta yatmaktadır. Barınma sorununa kalıcı bir çözüm üretebilmek yerine sık sık çıkarılan gecekondu aflatları, adeta yeni gecekondu yapacakları teşvik etmiş, aynı zamanda bu yapılarda sayıca artan kitlelere siyasi amaçlarla oy elde edebilmek için verilen popülist vaatler de kentlerde yaşanan sorunların pekişmesine hizmet etmiştir. Bu gelişmelerin yanında, dönemin sonlarına doğru 1956 yılında çıkarılan 6875 sayılı İmar Kanunu'nun ve 1958 yılında İmar ve İskân Bakanlığı'nın kurulmasının kentlerde ortaya çıkan sorunların çözümü adına olumlu, fakat geç kalınmış kurumsal gelişmeler olduğu ifade edilebilir.

Günümüz kentlerinde görülen birçok sorunun nedenlerinin ortaya çıkış sürecini içermesi açısından ele alınan planlı dönem öncesi kırdan kente göç hareketleri ve kentleşme olgusu üzerine kısaca bazı tespitler yapmak mümkündür. Bu tespitlerden ilki, kırsal alanda başlatılan dönüşüm süreciyle toprağı olmayan ya da az topraklı küçük çiftçilerin kırlardan ayrılmak zorunda bırakılmasıdır. Bu süreçte traktörün tarıma hızlı girişi önemli bir gelişme ve fakat tek başına bu süreci açıklayıcı değildir. Traktörler, ülkede toplam ekilebilir alanların sınırlarına varılmaya başlanmasıyla birlikte asıl etkilerini göstermiştir. 1950'lerin sonlarına doğru toplam ekilebilir alanların sınırlarına varılmış, bu aşamadan sonra mevcut topraklarda her geçen gün daha fazla tarım işçisi açığa çıkmıştır. Bu iki gelişme de tek başlarına kırdan kentlere göçü açıklayıcı değildir, bunlara ek olarak söylenebilecek bir diğer gelişme, kırsal alanda açığa çıkan kimselerin kurtuluş yolu olarak görebilecekleri kentleri keşfedebilme fırsatlarını ortaya çıkaran karayolları ağının geliştirilmesidir. Kır ve kent arasında nüfus mobilizasyonunu hızlandıran bu gelişmeler kentleşmenin sürati üzerinde etkili olurken, kentler ise sürecin hızını ve biçimini tayin edemeyerek kentleşmenin bağımlı değişkeni olmuşlardır.

Çalışmaya ilişkin ortaya koyulan bu değerlendirme ve tespitlerden sonra, incelenen dönemdeki kırdan kente göç ve kentleşme olgularının ortaya çıkış biçimi

üzerine geçmişe dönük, fakat geleceğin sorunlarına daha iyi cevap verebilmek adına bazı öneriler geliştirilebilir. Bu önerilerin ilki, incelenen dönem içinde kırsal yapıda ortaya çıkan dönüşümlerin şekliyle ilgilidir. İfade edildiği üzere Türkiye’de kentleşenin hızını tayin eden kırsal alanlar, uygulanan ya da uygulanamayan bazı politikalar nedeniyle doğal seyrinin dışında bir çözülme sürecine tanık olmuştur. Bunun arkasında yatan temel neden, ülkedeki toprak mülkiyetinin dengesiz dağılışıyla ilgilidir. Eğer 1940’lı yıllarda bu sorunu çözebilmek ihtimali olan ÇTK gereği gibi uygulanabilseydi, kırsal yapıda ortaya çıkan bu hızlı göç olgusu daha kontrollü ve olağan bir süreçte işleyebilirdi. Bunun yanında ülkenin çoğunluğunu oluşturan küçük çiftçilerin üzerine yük getiren uygulamalar yerine, kırsal kalkınmayı güçlendirecek politikalar geliştirilebilseydi, hem çiftçilerin toprağa olan bağlılığı güçlendirilir hem de Türkiye’nin kalkınmasında daha iyi bir aşamaya gelinebilirdi. Tüm bunlarla birlikte, kırsal nüfusa yönelik gerek meslekte uzmanlaşmayı ve bilinçli üretimi sağlayıcı gerekse geleneksel paradigmaları yeniden şekillendirici olan nitelikli bir eğitim fırsatı sunulabilseydi, bireylerin göçe karşı takınacakları tavır daha ölçülü ve kentlerde onları bekleyen tehditler-fırsatlara karşı daha tecrübeli olurlardı.

Sürecin kente bakan yönü üzerinden geliştirilebilen öneriler ise kentlerin istihdam kapasitelerini artırıcı olan sanayi kuruluşlarının yaygınlığı ve etkililiğiyle ilgilidir. Bu bağlamda, sanayileşme ve kentleşme sürekliliği adına tüm ülke kentlerinde nitelikli ve üretken sanayi fabrikalarının kurulabilmesine yönelik adımlar atılabılsaydı, hem bölgelerarası gelişmişlik farklılıkları azaltılabilir hem de kentlerin daha kontrollü büyümelerinin önü açılabilirdi. Fakat 1950’lerde DP’nin Türkiye’de tek büyük kent inşa etme politikası yönünde attığı adımlar, hem bu kent sorunlarının daha da kronikleşmesine yaradığı gibi hem de ülkenin diğer kentlerinde yeni sorunların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ayrıca, eğer bu dönemde hızlı göç karşısında ortaya çıkan gecekonduların kısa süreli ve sorunu daha da pekiştirici olan af kanunlarıyla üzeri örtülmeye çalışılmasaydı, günümüzde etkilerini daha iyi hissettiğimiz çarpık kentleşme olgusuyla karşılaşılabilirdi. Aflar yerine, kente gelenlere hem düzenli bir iş imkânı hem de bunu destekleyecek şekilde düzenli konut olanakları sunulabilirdi, kentleşmenin sağlıklı bir zeminde geleceğe aktarılması sağlanabilirdi. Son olarak, bu dönemde sadece karayollarına ağırlık verilmeyip demiryollarının da geliştirilmesine devam edilseydi, daha az maliyetli ulaşım sunan demiryollarıyla hem kırsal alanda üretilen tarımsal ürünlerin dolaşımı hem de kentlerde sanayinin ihtiyacı olan hammaddenin tedarikinin maliyeti azaltılabilirdi.

KAYNAKÇA

Ahmad, Feroz ve Bedia Turgay Ahmad. **Türkiye’de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi 1945-1971**, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1976.

Ahmad, Feroz. **Modern Türkiye’nin Oluşumu**, (Çev., Yavuz Alogan), Kaynak Yayınları, 2. Basım, İstanbul, 1999.

Akçay, A. Adnan. “Toprak Ağalığından Kapitalist İşletmeciliğe Türkiye Tarımında Büyük Topraklı İşletmeler”, **75 Yılda Köylerden Şehirlere**, (Ed. Oya Baydar) Tarih Vakfı Yayınları, Bilanço 98, İstanbul, 1998, ss.115- 131.

Akkayan, Taylan. **Göç ve Değişme**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, No: 2573, İstanbul, 1979.

Akman, Şefik Taylan ve İnci Solak Akman, “II. Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye’de Hububat Üretiminin Vergilendirilmesi”, **Hacettepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 2, 2011, ss. 73-91.

Aksanyar, Necati ve Murat Biçer. “II. Dünya Savaşı’nda Çıkarılan Varlık Vergisi’nin Türk Basını’nda ve Kamuoyunda Yansımaları”, **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 21, 2008, s. 379-400.

Akşit, Bahattin. “Cumhuriyet Döneminde Türkiye Köylerindeki Dönüşümler”, **75 Yılda Köylerden Şehirlere**, (Ed. Oya Baydar) Tarih Vakfı Yayınları, Bilanço 98, İstanbul, 1998, ss.173- 186.

Aktüre, Sevgi. **19. Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti Mekânsal Çözümlemesi**, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Basım İşliği, Ankara, 1981.

Akyüz, Müfit ve Nesrin Ertel, **Ansiklopedik Ekonomi Sözlüğü**, Dünya Yayınları-42, İstanbul, 1990.

Alver, Köksal (Ed.). **Kent Sosyolojisi**, Hece Yayınları, Ankara, 2012.

Ansal, Hacer. “Lokomotif Sektörlerden: Otomotiv”, **75 Yılda Çarklardan Chip’lere**, Ed. Oya Baydar, Tarih Vakfı Yayınları, Bilanço’ 98 Yayın Dizisi, İstanbul, 1999, s. 199-208.

Arılı, Alim. “Cumhuriyet Dönemi’nde Türkiye’de Şehirleşme ve Gecekondu Araştırmaları”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt: 3, Say: 6, 2005, s. 283-352.

- Arslanoğlu, İbrahim. **Sosyoloji Teorisi Ders Notları**, Ankara, 2000.
- Aslanoğlu, Rana A. **Kent Kimlik ve Küreselleşme**, Asa Kitabevi, Bursa, 1998.
- Avcıoğlu, Doğan. **Türkiye'nin Düzeni**, Bilgi Basımevi, Ankara, 1969.
- Avcıoğlu, Doğan. **Türkiye'nin Düzeni, Dün-Bugün-Yarın**, Tekin Yayınevi, Ankara, 1984.
- Ay, İsmail Cem. "II. Dünya Savaşı Ulusal Planlama Faaliyetleri: 1946 İvedili Sanayi Planı ve 1947 Türkiye İktisadi Planı'nın Karşılaştırmalı Analizi", **İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt: 62, Sayı: 1, 2012, ss. 147-172.
- Aydemir, Birol. "Kent- kır ayırımı Tük'te değişikliğe yol açtı", **STAR Ekonomi**, 15.04.2014, <http://haber.star.com.tr/ekonomi/kent-kir-ayirimi-tuikte-degisiklige-yol-acti/haber-870238>, (16.03.2015).
- Aydoğan, Ahmet. **Şehir ve Cemiyet**, İz Yayıncılık, İstanbul, 2000.
- Bal, Hüseyin. **Kent Sosyolojisi**, Turhan Kitabevi, Ankara, 1999.
- Bayar, Celal. Başvekilim Adnan Menderes, (Ed. İsmail Bozdağ), Baha Matbaası, 1969, s. 137.
- Bayhan, Vehbi. "Türkiye'de İç Göçler ve Anomik Kentleşme", **Toplum ve Göç**, Sosyoloji Derneği Yayını, 1997, ss. 178-193.
- Begel, Ergon Ernest. "Kentlerin Doğuşu", **Cogito**, Sayı: 8, Yapı Kredi Yayınları, 1996, ss. 7-16.
- Bookchin, Murray. **Kentsiz Kentleşme**, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1999.
- Boratav, Korkut. **100 Soruda Türkiye'de Devletçilik**, Gerçek Yayınları, İstanbul, 1974.
- Boratav, Korkut. **Türkiye'de Devletçilik**, Savaş Yayınları, Ankara, 1982.
- Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002**, İmge Kitapevi, İstanbul, 1998.
- Bumin, Kürşat. **Demokrasi Arayışında Kent**, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1990.
- Burgess, Ernest W. "The Growth of the City, An Introduction to a Research Project", **The City**, (Ed. Robert E. Park ve diğerleri), The University of Chicago Press, 1925, ss. 47- 62.

Castells, Manuel. **The Urban Questions-A Marxist Approach**, Edward Arnold Press, Landon, 1977.

Cerası, Maurice M. **Osmanlı Kenti**, (Çev., Aslı Ataöv), Yapı Kredi Yayınları, 1999.

Ceritli, İsmail. **Kentleşme Sürecinin Ekonomi Politikası ve Bir Türkiye Uygulaması**, Yargı Yayınevi, Ankara, 2003.

Childe, Gordon. **Kendini Yaratan İnsan**, Varlık Yayınları, İstanbul, 1996.

Çağatay, Uluç. “Kentleşme Sorunlarının Çözümü Açısından Hazine Taşınmazlarının Etkin Yönetimi”, **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt: 17, Sayı: 3, 2012, s. 385-400.

Çağlayan, Savaş. “Göç Kuramları, Göç ve Göçmen İlişkisi”, **Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Güz 2006, Sayı: 17, ss. 67- 91.

Çavdar, Tefik. **Türkiye Ekonomisinin Tarihi (1900-1960)**, İmge Kitabevi, Ankara, 2003.

Çılgin, Kumru. “**Milli Hicabı Aşmak**” Üzere: 1940-1960 Arası CHP ve DP Dönemi Kent Politikaları, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, 2010.

Çoban, Aykut. “Cumhuriyetin İlanından Günümüze Konut Politikası”, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt: 67, Sayı: 3, 2012, ss. 75-108.

Davis, Kingsley. “The Origin and Growth of Urbanization in the World”, **American Journal of Sociology**, The University of Chicago Press, Cilt: 60, Sayı: 5, 1955, ss. 429-437.

Demirbaş, Timur. **Kriminoloji**, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2001.

DİE, **İstatistik Göstergeler 1923-1995**, Ankara, 1996.

Doğan, Cem ve Ünal Arslan. “Kentleşmemiş Kent Ekonomileri: Türkiye Örneği”, **Küreselleşme Kısacasında Kent ve Politika**, (Ed. Muharrem Güneş), Detay Yayıncılık, Ankara, 2004, ss. 225-242.

Ekzen, Naif. **Türkiye'nin Kısa İktisat Tarihi 1946'dan 2008'e**, ODTÜ Yayınları, Ankara, 2009.

Emiroğlu, Kudret ve Süha Ünsal. **Kentleşme, Yapı ve Konut: 1923-1950 Dönemi**, İntes, Ankara, 2006.

Eraydın, Ayda. “Mekansal Süreçlere Toplu Bakış”, **Değişen Mekan**, (Ed. Ayda Eraydın), Dost Kitabevi, Ankara, 2006, ss. 25-67.

Erhan, Çağrı. “ABD ve NATO’yla İlişkiler”, **Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşı’ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, (Ed. Baskın Oran), İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

Erkan, Rüstem. **Kentleşme ve Sosyal Değişme**, Bilimadamı Yayınları, Ankara, 2010.

Eroğlu, Cem. **Demokrat Parti, Tarihi ve İdeolojisi**, Yordam Kitap, İstanbul, 2014.

Ertürk, Hasan. **Kent Ekonomisi**, Ekin Yayınevi, Bursa, 2011.

Ertüzün, Tevfik. “İthal İkamesi ve Sınırları”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt: 37, Sayı: 1, 1976, <http://www.journals.istanbul.edu.tr/iuifm/article/viewFile/1023012603/1023011832>, s. 153-181.

Eşiyok, B. Ali. “Sanayi Planlarından 1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı’na: Bir Dönüşümün Kısa Bir Öyküsü”, **Memleket, Siyaset, Yönetim**, Cilt: 4, Sayı: 11, 2009, ss. 86-131.

Eşiyok, B. Ali. İktisadi Dönemler İtibariyle Türkiye Ekonomisi’nde Kalkınma (1923-2004), **Türkiye Kalkınma Bankası A.Ş. Araştırma Müdürlüğü**, Ankara, 2006.

Fitcher, Joseph. **Sosyoloji Nedir**, (Çev., Nilgün Çelebi), Selçuk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayını, 1990.

Giddens, Anthony. **Sosyoloji**, Ayraç Yayınevi, Ankara, 2000.

Gimpel, Jean. **The Medieval Machine, The Industrial Revolution of the Middle Ages**, Penguin Books, New York, 1976.

Gökçe, Birsen. **Gecekondu Gençliği**, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1976.

Görmez, Kemal. **Kent ve Siyaset**, Gazi Kitabevi, Ankara, 1997.

Güler, Mahmut ve Abdulmenaf Turan. “Türkiye’de Sürdürülebilir Kentsel Gelişme Stratejileri: KENTGES Eylem Planı (2010-2023) Örneği”, **International Conference on Eurasian Economies**, 2013, <http://www.eecon.info/proceedings/eecon2013.pdf>, (01.03. 2015).

Gün, Sema. “Türkiye’de Toprak Reformu”, http://www.agri.ankara.edu.tr/economy/1189_1205433983.pdf , (10.05.2015).

Güven, Sami. **1950’li Yıllarda Türk Ekonomisi Üzerine Amerikan Kalkınma Reçeteleri**, Ezgi Kitabevi, Bursa, 1998.

Harris, Chauncy D. ve Edward L. Ullman, “Kentin Doğası”, **20. Yüzyıl Kenti**, (Ed. ve Çev., Bülent Duru ve Ayten Akman), İmge Kitabevi, Ankara, 2002, ss. 55-75.

Hart, Paul K. ve Albert J. Reis. “Kentsel Yerleşimlerin Tarihi”, **20. Yüzyıl Kenti**, İmge Kitabevi, 2002, ss. 27-35.

Heper, Metin. “Türkiye’de Geçekondu Politikası Üzerine Bazı Düşünceler”, **Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü**, Cilt:12, Sayı: 4, Ankara, 1979, ss. 55-62.

Hiç, Mükerrerem. **Kapitaliz, Sosyalizm, Karma Ekonomi ve Türkiye**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1970.

Holton, R. J. **Kentler Kapitalizm ve Uygarlık**, (Çev., Ruşen Keleş), İmge Kitabevi, 1999.

İçduygu, Ahmet ve Turgay Ünalın, “Türkiye’de İç Göç: Sorunsal Alanları ve Araştırma Yöntemleri”, **Türkiye’de İç Göç**, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998.

İnan, Afet. **Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyetinin Birinci Sanayi Planı 1933**, Ankara Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1. Kısım, 1972.

İnan, Afet. **Türkiye Cumhuriyeti’nde İkinci Sanayi Planı (1936)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1973.

İsbir, Eyüp G. **Kentleşme, Metropolitan Alan ve Yönetimi**, AİTİA Yayını, Ankara, 1984.

İsbir, Eyüp G. **Şehirleşme ve Meseleleri**, Ocak Yayınları, 1986.

Jansen, Clifford J. (Ed.) “Migration: A Social Problem”, **Readings in the Sociology of Migration**, Pergamon Press, New York, 1970, ss. 3-35.

Karabulut, Yalçın. “Türkiye’de Demiryolu Ulaşımı”, **Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Sayı: 6, Ankara, 1993, http://tucaum.ankara.edu.tr/yayin/dergi/tucaum/tucaum6_9.pdf, (21.03.2015), s. 163-187.

Karaman, Zerrin Toprak. **Kent Yönetimi ve Politikası**, Anadolu Matbaacılık, İzmir, 1995.

Karaömerlioğlu, M. Asım. “Orada Bir Köy Var Uzakta”, **Erken Cumhuriyet Dönemi’nde Köycü Söylem**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.

Karaömerlioğlu, M. Asım. “Orda Bir Köy Var Uzakta: Erken Cumhuriyet Döneminde Köycü Söylem”, **Çağdaş Türkiye Tarihi**, http://www.obarsiv.com/pdf/AsimKaraomerlioglu_NB.pdf, (08.04.2015).

Karaömerlioğlu, M. Asım. “Türkiye’de Köycülük”, **Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce**, (Ed. Tanıl Bora), Kemalizm, Cilt: 2, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, ss. 284-297.

Karpat, Kemal H. **Türkiye’de Toplumsal Dönüşüm**, (Çev., Abdulkerim Sönmez), İmge Kitabevi, Ankara, 2003.

Kartal, S. Kemal. **Ekonomik ve Sosyal Yönleriyle Türkiye’de Kentleşme**, Adım Yayıncılık, 1992.

Kartal, S. Kemal. **Kentleşme ve İnsan**, TODAİE Yayınları, Doğan Basımevi, Ankara, 1978.

Kaya, Erol. **Kentleşme ve Kentleşme**, Okutan Yayıncılık, 2007.

Kazgan, Gülten. **Tanzimat’tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2000, s. 79.

Keleş, Ruşen. “Şehirleşme’de Denge Sorunu”, **Mimarlık Dergisi**, Yıl: 4, Sayı: 37, İstanbul, 1974, s. 26-30.

Keleş, Ruşen. “Türkiye’de Şehirleşme Eğilimleri”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Cilt: 25, Sayı: 4, 1970, ss. 41-83.

Keleş, Ruşen. **100 Soruda Türkiye’de Kentleşme, Konut ve Gecekondu**, Cem Yayınevi, İstanbul, 2014.

Keleş, Ruşen. **100 Soruda Türkiye’de Şehirleşme, Konut ve Gecekondu**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1978.

Keleş, Ruşen. **Kentbilim İlkeleri**, Sosyal Bilimler Derneği Yayınları, Ankara, 1976.

Keleş, Ruşen. **Kentbilim Terimleri Sözlüğü**, 2. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 1998.

Keleş, Ruşen. “1951-1960 Yıllarında Kent Araştırmaları”, **Türkiye’de Sosyal Bilim Araştırmalarının Gelişimi**, (Ed. Sevil Atauz), Türk Sosyal Bilimler Derneği, Ankara, 1986, ss. 269-282.

Keleş, Ruşen. **Kentleşme Politikası**, İmge Kitabevi, Ankara, 2012.

Keleş, Ruşen. **Şehir ve Bölge Planlaması Bakımından Şehirleşme Hareketleri**, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1961.

Keleş, **Şehirciliğin Kuramsal Temelleri**, Ankara Üniversitesi SBF Yayınları, 1972.

Kepenek, Yakup ve Nurhan Yentürk. **Türkiye Ekonomisi**, Remzi Kitabevi, 15. Basım, İstanbul, 2004.

Kepenek, Yakup. **Türkiye Ekonomisi**, Savaş Yayınları, Ankara, 1984.

Keskinok, H. Çağatay. **Kentleşme Siyasaları**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2006.

Keyder, Çağlar. “Türkiye’de Tarımda Küçük Meta Üretiminin Oluşumu”, **75 Yılda Köylerden Şehirlere**, (Ed. Oya Baydar) Tarih Vakfı Yayınları, Bilanço 98, İstanbul, 1998, ss.163- 172.

Kılıçbay, M. Ali. **Şehirler ve Kentler**, Gece Yayınları, Ankara, 1993.

Kılınç, Aygül. **Türkiye Cumhuriyeti’nin Kuruluş Sürecinde (1923-1950) Kentsel Politikalar**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, 2013.

Kılınç, İsmail. “Türkiye’de Kentleşmenin Özellikleri”, **Amme İdaresi Dergisi**, Cilt: 26, Sayı: 2, 1993, ss. 147-170.

Kıray, Mübeccel. “Toplumsal Yapı Analizleri İçin Bir Çerçeve”, **Toplum Bilim Yazıları**, Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Yayını, Ankara, 1982, ss. 11-19.

Kıray, Mübeccel. **Kentsel Bütünleşme**, Türkiye Gelişme Araştırmaları Vakfı Yayını, Ankara, 1982.

Kıray, Mübeccel. **Örgütlemeyen Kent İzmir**, Sosyal Bilimler Derneği Yayınları, Ankara, 1972.

Kocacık, Faruk. “1878-1900 Yılları Arasında Balkanlardan Anadolu’ya Yönelik Göçlerin Anadolu’daki Sürekli Yerleşme Yerleri ve Toplumsal Yapıya Etkileri”,

Toplum ve Göç, II. Ulusal Sosyoloji Kongresi, Mersin, Kasım 1996, DİE Yayınları, Ankara, 1997, ss. 137-146.

Koç, Taylan. “Kapitalist Kent Olgusu ve Kentsel Siyaset Üzerine Yaklaşımlar”, **Eğitim Bilim Toplum Dergisi**, Cilt: 8, Sayı: 29, 2010, ss.39-52.

Koçak, Cemil. **Türkiye’de Milli Şef Dönemi (1938-1945)**, Yurt Yayınları, Ankara, 1986.

Kongar, Emre. **21. Yüzyılda Türkiye**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1998, s. 149.

Kongar, Emre. **Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1985.

Korkut, Sevgi. “Parlamenter Denetim Kapsamında Kamu İktisadi Teşebbüslerinin Denetlenmesi”, **Yasama Dergisi**, Sayı: 6, 2007, ss. 1-44.

Köymen, Oya. “Cumhuriyet Döneminde Toplumsal Yapı ve Tarım Politikaları”, **75 Yılda Köylerden Şehirlere**, (Ed. Oya Baydar) Tarih Vakfı Yayınları, Bilanço 98, İstanbul, 1998, ss.1- 31.

Laborit, Henry. **İnsan ve Kent**, (Çev., Bartan Onaran), Paye Yayınevi, İstanbul, 1990.

Lee, Everett. “A Theory of Migration”, **Demography**, Cilt: 3 Sayı: 1, Springer on behalf of the Population of Association of America, 1966, <http://www.jstor.org/stable/2060063>, (25.02.2015), ss. 47-57.

Lefebvre, Henry. **The Survival of Capitalism**, Allison and Busby, Landon, 1976.

Mannheim, Karl. **An Approach to Urban Sociology**, The International Library of Sociology, Routledge, London,2002.

Marx, Karl ve Friedrich Engels, **Alman İdeolojisi**, Eriş Yayınları, 2003.

Maunier, Rene “The Definition of the City”, **American Journal of Sociology**, The University of Chicogo Presss, Cilt: 15, Sayı: 4, 1910, <http://www.jstor.org/stable/2762461>, (10.12.2014), ss. 536-548.

Metinsoy, Murat. **İkinci Dünya Savaşı’nda Türkiye: Savaş ve Gündelik Yaşam**, Homer Kitabevi, İstanbul, 2007.

Mumford, Lewis. **Tarih Boyunca Kent**, (Çev., Gürol Koca ve Tamer Tosun), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2007.

Niray, Nasır. “Tarihsel Süreç İçinde Kentleşme Olgusu ve Muğla Örneği”, **Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 9, 2002, ss. 69-95.

Okan, Oya. “Şehir, Tarih, Sosyoloji: Korkut Tuna’nın Şehir Yaklaşımı”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi**, Cilt: 3, Sayı: 22, 2011, s. 305-328.

Ökmen, Mustafa ve Bekir Parlak. **Yerel Yönetimler**, Kuram ve Uygulamada Küresel ve Ulusal Konular ve Sorunlar, Ekin Yayınevi, 4. Baskı, Bursa, 2015.

Ökmen, Mustafa ve Bekir Parlak. “Modernleşmeden Küreselleşmeye Türk Kent Yönetimleri: Temel Nitelikler, Sorunlar ve Projeksiyonlar”, **KMU İİBF Dergisi**, Yıl: 10, Sayı: 15, Aralık/2008, ss. 199-259.

Ökmen, Mustafa ve Bekir Parlak. **Kuram ve Uygulamada Yerel Yönetimler**, Orion Kitabevi, Ankara, 2013.

Ökmen, Mustafa. “Küreselleşme Sürecinde Yerelleşme Eğilimleri ve Yerel Yönetimler”, **Yerel Yönetimler Üzerine Güncel Yazılar I: Reform**, (Ed. Hüseyin Özgür ve Muhammet Kösecik), Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2005, s. 539-564.

Ökmen, Mustafa. **Ekonomik Dönüşüm Sürecinde Adem-i Merkeziyetçi Eğilimler ve Kentleşme**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999.

Ökmen, Mustafa. **Kent, Çevre ve Globalleşme**, Alfa Yayını, İstanbul, 2003.

Ökmen, Mustafa. **Türkiye’de Kentleşme Sorunları ve Sivas Örneği**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1996.

Özer, Sevilay. **Demokrat Parti’nin Köy ve Köylü Politikaları (1946-1960)**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2013.

Özkalp, Enver. **Sosyolojiye Giriş**, Ekin Yayınevi, Bursa, 2009.

Öztürk, Ahmet. **Ekonomik Planlama**, Örnek Kitabevi, Bursa, 1987.

Öztürk, İbrahim Mert. “İkinci Dünya Savaşı Türkiye’inde Olağanüstü Ekonomik Kararlar: Milli Korunma Kanunu ve Varlık Vergisi”, **Ankara Üniversitesi Dergiler Veritabanı**, Cilt: 32, Sayı: 54, 2013, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/1842/19400.pdf>, (30.04.2015).

Pamuk, Şevket. “İkinci Dünya Savaşı Yıllarında İaşe Politikası ve Köylülük”, **75 Yılda Köylerden Şehirlere**, (Ed. Oya Baydar) Tarih Vakfı Yayınları, Bilanço 98, İstanbul, 1998, ss. 57-66.

Parasız, İlker. **Türkiye Ekonomisi'nin 1923'ten Günümüze İktisat ve İstikrar Programları**, Ezgi Yayınevi, Bursa, 1998.

Parlak, Bekir. **Kamu Yönetim Sözlüğü**, MKM Yayıncılık, Bursa, 2011.

Petersen, William. “A General Typology of Migration”, **American Sociological Review**, Cilt: 23, Sayı: 3, 1958, <http://www.jstor.org/stable/2089239>, s. 256-266.

Pirenne, Henri. **Ortaçağ Kentleri ve Ticaretin Canlanması**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994.

Sağlam, Serdar. “Türkiye’de İç Göç Olgusu ve Kentleşme”, **Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü**, Sayı: 5, 2006, ss. 33-44.

Sander, Oral. **Siyasi Tarih 1918-1994**, İmge Kitabevi, Ankara, 2013.

Saunders, Peter. **Social Theory and the Urban Question**, Routledge, London and New York, 1981.

Sencer, Muzaffer. **Türkiye’de Köylülüğün Maddi Temelleri**, Ant Yayınları, İstanbul, 1971.

Sencer, Yakut. **Türkiye’de Kentleşme**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1979.

Serter, Gencay. “Şikago Okulu Kent Kuramı: Kentsel Ekolojik Kuram”, **Planlama Dergisi**, TMMOB Şehir Plancıları Odası Yayını, Cilt: 23, Sayı: 2, 2013, ss. 67-76.

Sezal, İhsan. **Şehirleşme**, Ağaç Yayıncılık, İstanbul, 1992.

Simmel, George. “Metropol ve Zihinsel Yaşam”, **Şehir ve Cemiyet**, (Ed. Ahmet Aydoğan), İz Yayıncılık, 2000, ss. 167-185.

Sjoberg, Gideon. “Sanayi Öncesi Kenti”, **20. Yüzyıl Kenti**, (Ed. ve Çev., Bülent Duru ve Ayten Akman), İmge Kitabevi, Ankara, 2002, ss.37- 54.

Sürdürülebilir Kalkınmanın Sektörel Politikalara Entegrasyonu Projesi, **Kentleşme Tematik Grubu 2. Raporu**,

<http://www.habitat.org.tr/dosyalar/surdurulebilirkentlesmegostergeleriraporu.doc>, (01.03.2015).

Şahin, Yusuf. **Kentleşme Politikası**, Ekin Yayınevi, Bursa, 2013.

Şekercioğlu, Selma. “Kentleşme ve Siyaset: Türkiye’deki Evrimi Üzerine Bir İnceleme”, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Doktora Programı**, ss. 1-30.

Şengül, H. Tarık. “Sınıf Mücadelesi ve Kent Mekanı”, **Praksis**, Sayı: 2, 2001, ss. 9-31.

Şengül, H. Tarık. **Kentsel Çelişki ve Siyaset: Kapitalist Kentleşme Süreçleri Üzerine Yazılar**, Demokrasi Kitaplığı, İstanbul, 2001.

Şenyapılı, Önder. **Kentleşmeyen Ülke Kentleşen Köylüler**, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Ara Yayınları, Ankara, 1980.

Şenyapılı, Tansı. **Barakadan Gecekonduya: Ankara’da Kentsel Mekânın Dönüşümü 1923-1960**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.

T.C. Başbakanlık Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, **Ayn Tarihi**, <http://www.ayintarihi.com/turkce/date/1948-02-02>, (15 Mayıs 2015).

T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, **1944-1965 Tarım İstatistikleri Özeti**, Ankara, 1966.

T.C. Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, “Kırsal Kalkınma Planı (2010-2013)”, **Tarım Reformu Genel Müdürlüğü**, http://www.tarim.gov.tr/TRGM/Lists/KutuMenu/Attachments/1/Kırsal_Kalkinma_Planı.pdf, (16.03.2015).

T.C. Ulaştırma Bakanlığı, “Karayolu Ulaşım İstatistikleri(2009)”, **Karayolları Genel Müdürlüğü**, <http://www.kgm.gov.tr/SiteCollectionDocuments/KGMdocuments/Yayinlar/YayinPdf/ulasimistatistik2009.pdf>, (24.05.2015).

TBMM, “4753 Sayılı Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu”, **Tutanaklar**, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/kanunlar_kararlar/kanuntbmmc032/kanuntbmmc032/kanuntbmmc03205618.pdf, (10.05.2015).

TBMM. “CHP Programı 1935”, **Kütüphane ve Arşiv Hizmetleri Başkanlığı**, https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/e_yayin.eser_bilgi_q?ptip=SIYASI%20PARTI%20YAYINLARI&pdemirbas=197000602, (10.05.2015).

TBMM. “DP Parti Programı 1946”, **Kütüphane ve Arşiv Hizmetleri Başkanlığı**, <https://www.tbmm.gov.tr>, (18.05.2015).

TBMM. “Hükümet Programları”, **Kütüphane ve Arşiv Hizmetleri Başkanlığı**, <https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP19.htm>, (18.05.2015).

Tekeli, İlhan ve Selim İlkin. “Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları: Modernleşme Çabaları”, **Türkiye’de Tarımsal Yapılar 1923-2000**, (Ed. Şevket Pamuk ve Zafer Toprak), Yurt Yayınları, Ankara, 1988, ss. 37-89.

Tekeli, İlhan ve Selim İlkin. **İktisadi Politikaları ve Uygulamalarıyla İkinci Dünya Savaşı Türkiye’si (İkinci Cilt)**, İletişim Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2014, s. 239.

Tekeli, İlhan ve Selim İlkin. **Savaş Sonrası Ortamında 1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı**, Türkiye Bölgesel İktisat Tarihi 3, Bilge Kültür Sanat, 2009.

Tekeli, İlhan ve Selim İlkin. **Savaşın İçinden Geleceğine Yönelen İkinci Dünya Savaşı Türkiye’si (Üçüncü Cilt)**, İletişim Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2014.

Tekeli, İlhan ve Selim İlkin. **Uygulamaya Geçerken Türkiye’de Devletçiliğin Oluşumu**, Türkiye Bölgesel İktisat Tarihi III, ODTÜ Yayınları, Ankara, 1982.

Tekeli, İlhan. “19. Yüzyılda İstanbul Metropol Alanının Dönüşümü”, **Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri**, (Ed. Paul Dumont ve Francois Georgeon), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, ss. 19-30.

Tekeli, İlhan. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Kent Planlama Pratiğinin Gelişimi ve Kültürel Mirasın Korunmasındaki Etkileri”, **Şehir Hayatı ve Yerel Yönetimler**, (Ed. Vecdi Akyüz), İlke Yayıncılık, İstanbul, 2005, ss. 51-68.

Tekeli, İlhan. “Türkiye’de 19. Yüzyıl Ortalarından 1950’ye Kadar Kentsel Araştırmanın Gelişimi”, (Ed. Sevil Atauz), **Türkiye’de Sosyal Bilim Araştırmalarının Gelişimi**, Türk Sosyal Bilimler Derneği, Ankara, 1986, s. 239-268.

Tekeli, İlhan. “Türkiye’de Cumhuriyet Dönemi Kentsel Gelişme ve Kent Planlaması”, **75 Yılda Değişen Kent ve Mimarlık**, (Ed. Yıldız Sey), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Bilanço’98 Yayın Dizisi, İstanbul, 1998, ss. 1-24.

Tekeli, İlhan. “Türkiye’de İç Göç Sorunsalı Yeniden Tanımlama Aşamasına Geldi”, **Türkiye’de İçgöç, Sorunsal Alanları ve Araştırma Yöntemleri Konferansı**, Bolu-Gerede, 1997.

Tekeli, İlhan. **Cumhuriyetin Belediyecilik Öyküsü**, Toplu Eserler-4, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2012.

Tekeli, İlhan. **Göç ve Ötesi**, İlhan Tekeli Toplu Eserler-3, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014.

Tekeli, İlhan. **Kent, Kentli Hakları, Kentleşme ve Kentsel Dönüşüm Yazıları**, Toplu Eserler-20, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014.

Tekeli, İlhan. **Türkiye’de Kentleşme Yazıları**, Turhan Kitabevi, Ankara, 1982.

Tezel, Yahya S. **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2002.

Timur, Taner. **Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçiş**, İmge Kitabevi, Ankara, 2003.

Tosun, Gülten ve Tanju Tosun. “Türkiye’de Kentleşme-Siyasal Yapılanma İlişkisi”, **Amme İdaresi Dergisi**, Cilt: 28, Sayı: 4, Aralık, 1995, ss. 45-63.

Tönnies, Ferdinand. “Gemeinschaft ve Gesellschaft”, **Şehir ve Cemiyet**, (Ed. Ahmet Aydoğan), İz Yayıncılık, 2000, ss. 185-222.

Tuna, Korkut. **Şehir Teorileri**, İz Yayıncılık, İstanbul, 2013.

Turner, Bryan S. **Max Weber Classic Monographs: Weber and Islam**, Routledge, Landon, 1998.

TÜİK. **Türkiye İstatistik Yıllığı**, 2013, http://www.tuik.gov.tr/Kitap.do?metod=KitapDetay&KT_ID=0&KITAP_ID=, (16.03.2015).

Tümertekin, Erol ve Nazmiye Özgüç. **Beşeri Coğrafya**, İnsan Kültür Mekân, Çantay Kitabevi, İstanbul, 2004.

Tümertekin, Erol. **Beşeri Coğrafyaya Giriş**, İstanbul, 1994.

Tümertekin, Erol. “Kır-kent Dengesi ve Göç”, **Türkiye’de Kentleşme Süreci ve Kırsal Alan Sorunları Kolokyumu**, Mimar Sinan Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınları-1, İstanbul, 1985, ss. 53-60.

Türel, Ali. “Kent ve Ulaşım”, **75 Yılda Değişen Kent ve Mimarlık**, (Ed. Yıldız Sey), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Bilanço’98 Yayın Dizisi, İstanbul, 1998, ss. 155-170.

Türkiye’de Kentleşme Komisyonu. **Türkiye’de Kentleşme**, Mimarlar Odası Ankara Şubesi, Ankara, 1971.

Türkiye’de Zirai Makinalaşma. **Ziraatta Makine Kullanılmasının Doğurduğu, Teknik, Ekonomik ve Sosyal Meseleler Üzerine Bir Araştırma**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, No: 39-21, Ankara, 1954.

Tütengil, Cavit Orhan. “Türkiye’de İktimai Değişmeler ve Yol”, **Sosyoloji Konferansları**, 1962,<http://www.journals.istanbul.edu.tr/iusoskon/article/download/1023006665/1023006187>,(23.05. 2015).

Tütengil, Cavit Orhan. **Kırsal Türkiye’nin Yapısı ve Sorunları**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1975.

Unat, Nermin Abadan. **Bitmeyen Göç**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2002.

United Nations. “Sustainable Development Challenges”, **World Economic and Social Survey**, <http://www.un.org/en/development/desa/publications/world-economic-and-social-survey-2013-sustainable-development-challenges.html>, (27.02.2015).

United Nations. “The World at Six Billion”, **Department of Economic and Social Affairs: Population Division**, 1999,<http://www.un.org/esa/population/publications/sixbillion/sixbillion.htm>, (20.02.2015).

United Nations. “World Urbanization Prospects: The 2009 Revision”, **Department of Economic and Social Affairs: Population Division**, <http://esa.un.org/unpd/wup/Highlights/WUP2014-Highlights.pdf>, (26.02.2015).

United States Census Bureau. “World Population”, **International Programs**, http://www.census.gov/population/international/data/worldpop/table_population.php, (25.02.2015).

Uysal, Yıldız. “Uluslararası Platformda Çevre”, Sürdürülebilirlik ve Mimari Dosyası, **Mimarist Dergisi**, Yıl: 2, Sayı: 6, İstanbul, 2002, ss. 44- 46.

Ünalın, Turgay. “Türkiye’de İç Göçe İlişkin Veri Kaynaklarının Değerlendirilmesi”, **Türkiye’de İç Göç**, Sorunsal Alanları ve Araştırma Yöntemleri Konferansı (6–8 Haziran 1998, Bolu-Gerede) Bildiriler Kitabı, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, ss. 91–103.

Weber, Max. **Şehir**, (Çev., Musa Ceylan), Yarı Yayınları, İstanbul, 2012.

Wheeler, Stephen M. **Planning for Sustainability: Creating livable, equitable, and ecological communities**, Routledge, New York, 2004.

Wirth, Louis. “Bir Yaşam Biçimi Olarak Kentleşme”, **20. Yüzyıl Kenti**, (Ed. ve Çev., Bülent Duru ve Ayten Akman), İmge Kitabevi, Ankara, 2002, ss. 77-106.

Yalçın, Cemal. **Göç Sosyolojisi**, Anı Yayıncılık, Ankara, 2004.

Yavuz, Fehmi, Ruşen Keleş ve Cevat Geray. **Şehircilik, Sorunlar-Uygulama ve Politika**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1978.

Yayla, Atilla. **Liberalizm**, Turhan Kitabevi, Ankara, 1992.

Yayla, Atilla. **Siyasi Düşünce Sözlüğü**, Liberte Yayınları, Ankara, 2003.

Yayman, Hüseyin. **Türkiye'nin İdari Reform Politikası**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2005.

Yerasimos, Stefanos. **Az gelişmişlik sürecinde Türkiye**, (Çev., Babur Kuzucu), Gözlem Yayınları, İstanbul, Cilt: 3, 1997.

Yıldırım, Sinan. “Kente Yönelen Köylüler: Kırsal Yapının Dönüşümü, Göç ve Gecekondu”, **Tarih, Sınıflar ve Kent**, (Ed. Besime Şen ve Ali Ekber Doğan), Dipnot Yayınları, Ankara, 2010, ss. 398- 464.

Yörükhan, Ayda. **Şehir Sosyolojisi ve İnsan Ekolojisinin Teorik Temelleri**, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2006.

Yörükhan, Ayda. **Şehir Sosyolojisinin Teorik Temelleri**, İmar ve İskân Bakanlığı Sosyal Araştırma Dairesi Yayınları, Ankara, 1968.